

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Bizans ve İlk İslam Fetihleri

prof. walter e. kaegi

WALTER E. KAEGI

Chicago Üniversitesi'nde Tarih profesörü olan Walter E. Kaegi 'Bizans İmparatorluğu'nu uzmanlık konusu olarak seçmiş olup bu konuda çalışmalar yapmaktadır.

Yazar bu çalışmayla ilgilenmeye, Chicago Üniversitesi'nde İslam Medeniyeti dersini vermeye başladı ve 1975 yılı Ekim ayında Cleveland Müzesi'nde düzenlenen Birinci Bizans Çalışmaları Konferansında bir tebliğ sunarak başlamıştır.

Yazarın yayımlanmış eserleri arasında şunlar yer almaktadır: *Bizans ve Roma'nın Yıkılışı*; *Bizans Ordusunda Karışıklıklar ve Bizansta Ordu*; *Toplum ve Din*.

kaknüs yayınları: 101
tarih serisi: 3

isbn: 975-6963-93-X

1. basım
haziran, 2000
istanbul

© *byzantium and the early islamic conquests*
Cambridge university press
Türkçe yayın hakları © Kaknüs Yayınları, 2000

özgün adı: *byzantium and the early islamic conquests*
kitabın adı: *bizans ve ilk islam fetihleri*
yazarı: walter e. kaegi

teknik hazırlık: betül biliktü
kapak tasarımı: mustafa saldamlı
kapak ve iç baskı: tab ofset
cilt: dilek mücellit

kaknüs yayınları
kızkulesi kültür merkezi
selman ağa mah. selami ali efendi cad. no: 11 üsküdar, istanbul
tel: (0216) 341 08 65 - 492 59 75
fax: (0216) 334 61 48

BİZANS VE İLK İSLAM FETİHLERİ

Prof. WALTER E. KAEGI

Türkçesi
MEHMET ÖZAY

İçindekiler

Kısaltmalar	9
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

Bizans ve Erken Dönem İslam Fetihleri

Kaynak ve Metodolojideki Farklılıklar	13
Kaynaklar ve Kaynak Problemleri	15
Tarihi Olmayan Kaynaklardaki Problemler	18
Arap Tarihçiliği	21
İslâm Kaynaklarında Heraclius	27
Askeri Tarihçiliğin Sorunları	31
Mısır'ın Savunulmasının Önemi	32
Metodolojik Sorunlar ve Varsayımlar	34

İKİNCİ BÖLÜM

Hızlı Değişim Döneminde Bizans İmparatorluğu

Bizans Egemenliğinin Son On Yılına Genel Bir Bakış	51
Bizans İmparatorluğunda Değişimin Hızlanması	54
Geç Dönem Roma Dünyasının VII. Yüzyılda	
Varlığını Devam Ettirmesi	57
Doğu Sınırlarını Savunacak Ordunun Büyüklüğü ve Etkinliği	62
Pers'le Yapılan Son Savaşla Bağlantısı	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Suriye'nin Savunulmasında Karşılaşılan Güçlükler

Tedirginliğe Yolaçan Uygulamalar	81
Bizans İmparatorluğunun Arapların Askeri Yardımlarına Güveni	84
Bizans Otoritesi ve Göçebeler: Farklı Görüşler	87
Suriye Çölünde Bizanslıların İletişim Sistemi	
ve Palmyra'nın Çöküşü	88
Strateji ve Savaş Devleti	90
Ayrıntılı Savunma Stratejisinin Sınırları	93

Güvenilirlik ve Süreklilik Göstermeyen İttifaklar	96
Heraclius'un Komutanlığı	97

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Müslümanların Bizans Topraklarına İlk Saldırıları

Saldırılar ve Tarihleri Hakkında Varsayımlar	109
Tarafların İlk Temasları ve Çarpışmalar	112
Mu'ta	115
Heraclius'un Hac Ziyareti	118
Ölüdeniz'in Doğusunda Bizans Askeri Varlığı	124
Areopolis	129

BEŞİNCİ BÖLÜM

Filistin'in Güneyinde Erken Dönemde Meydana Gelen Çatışmalar

Gazze'nin Savunulması ve Dathin Savaşı	143
Ajnadayn	153
Surlarla Çevrili Şehirlere Dayalı Bizans Stratejisi	156
Ajnadayn Savaşı ve Bizans Mağlubiyeti	167
Araplarla Yapılacak Savaşlara Karşı Heraclius'un Uyarısı ..	168

ALTINCI BÖLÜM

Jabiya-Yermuk Savaşında Güven Sorunu

Jabiya	179
Adhriat Örneği	181
Savaşın Önemli Anları	185
Bizansın Amaçları	189
Bizans Askeri Doktrininin Belirginleşmesi	190
Yazılı Kaynaklar	192
Müslümanların Stratejisi	194
Bizans Komuta ve Kontrolü	196
Bizans Ordusunda Yaşanan İhtilâflar	199
Lojistik	201
Büyük Yenilgi	203
Bizans Ordusunda Fırar	206
Müslümanların Kazandıkları Zaferin Büyüklüğü	208
Düşmanın İlerlemesi ve Sonun Yaklaşması	212
Epilog	215

YEDİNCİ BÖLÜM

Kuzey Suriye'nin ve Mezopotamya'nın Savunulmasına Yönelik Çarpışmalar

Bizans'ın Ugradığı Bozgun ve Suriye'nin Kuzeyi ile Mezopotamya'nın Savunulması İkilemi	229
Pers'deki Bizanslılar ve Bizans'taki Persliler	233
Heraclius'un Mezopotamya Hakkındaki Düşünceleri	239
Chalkis Antlaşması	242
Sivil Idarecilerin Askeri Yöneticilerle Değiştirilmesi	251
637 Yılında İmzalanan Antlaşmanın Önemi	252
Jabala Savaşında Yaşanan Firar Olayı	255
Kabile Göçlerinin Neden Olduğu Değişim	257
Mezopotamya'nın Kaybedilmesinin Olası Sonuçları	259
Kurumsal Yapılanmanın Olası Sonuçları	261
Devam Eden Askeri Harekâtlar	263

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Bizans, Ermenistan, Ermeniler ve Erken Dönem İslam Fetihleri

Genel Durum	277
Kronoloji Konusundaki Varsayımlar	280
Ermenilerin Suriye'deki ve Mezopotamya'daki Önemi	282
Suriye'nin Fethi Sırasında Ermeni Birliklerinin Konumu	282
İslam Fetihleri Arefesinde Ermenistan	284
Ermenistan'ın Müslümanlar Tarafından Ele Geçirilmesi Sorunu	288
Ermenistan İçin Gerçekleştirilen Mücadele Üzerine Gözlemler	294
Ermenistan'ın Fethedilmesinin Bizans Üzerindeki Olası Etkileri	298

DOKUZUNCU BÖLÜM

VII. Yüzyıldaki Kriz Döneminde Çekişmeler ve Güven Bunalımı

Güven Bunalımı	313
Yaşanan Tedirginlikler	315
İlk Tepkiler	316
VII. Yüzyıldaki Gelişmelerin Sorumlularını Bulma Çabaları	319
6. Kilise Konseyinin Dünyaya Bakışı	325
Yahudi Karşıtlığıyla İlgili Yoğun Tartışmalar	327
Yahudi Karşın Bir Eserin İnandırıcılığı ve Yazılmasındaki Amaç	328

Yahudi Karşıtı Kitaplardaki Nümismatik Kanıtlar	330
İmparatorluğun İtimadı ve Saboros'un Başarısızlıkla Sonuçlanan İsyan Girişimi	334
VII. Yüzyılda Güvenliğı Çağırtıran Tavırlar: Kısa bir İnceleme	336
Ek: Yahudi Karşıtı Kitabın Yazarı ve Tarihi	347

ONUNCU BÖLÜM

Başarısızlıkların Nedenleri ve Sergilenen Sabır

Stratejik Hata	355
Geçitler	359
Anlaşma Teamülleri	362
Nüfus Kontrolüne Yönelik Çabalar	367
Diplomatik Temas Denemeleri ve Değiş Tokuşlar	368
Sınırların Oluşturulması	370
Sınır Bölgelerinin Özellikleri	373
Bizans Topraklarının Genel Bir Değerlendirmesi	375
Bizans Yönetiminin Hataları	377
Bizansın Sahip Olduğı Gücün Sınırları: Halkın Savaş Konusundaki Tecrübesizliğı ve Teçhizat Eksikliğı	379
Tarihsel Tutarlılığın Rolü	381
Bizans'ın Savaşta Yetersizliğı	382
Bizans Kurnazlığının Başarısızlığı	384
Hristiyanlığın Motivasyonu ve Toplumsal Koşullar	385
İslam'ın Rolü	390
Sonuçlar	392
Hristiyan Arapların Rolü	393
Askeri Plânlama	394
Eski Askeri Zaafların Zuhur Etmesi	396
Diğer Gelişmelerle Bağlantısı	398
Bizanslıların Şöhreti	399
Heraklit Hanedanlığının Varlığını Sürdürmesi	400
Bizans Temalarının (Themes) Tartışmalı Bir Şekilde Ortaya Çıkışıyla İlişkisi	401
Karşılaştırmalı Perspektifler	409
Fetihlerin Kaçınılmazlığı	409
Haritalar	425

Kısaltmalar

- AABSC : Abstracts, Annual Byzantine Studies Conference
AB : Analecta Bollandiana
ADAJ : Annual of the Department of Antiquities of Jordan
ANSMN : Museum Notes, American Numismatic Society
BAR : British Archaeological Reports
BASOR : Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BCH : Bulletin de Correspondance Hellénique
BGA : Bibliotheca Geographorum Arabicorum
1983 Bilad al-Sham Proceedings: 1986 yılında yayımlanan, 1983 yılında gerçekleşmiş Bizans Döneminde Bilad al-Sham Sempozyumu Tutanakları. Editör: Muhammad Adnan Bakhit ve Muhammed Asfour. Amman: Ürdün ve Yermuk Üniversiteleri, 1986.
1985 Bilad al-Sham Proceedings: 40 (H.S.)/640 (İ.S.) Erken İslami Dönem sırasında Bilad al-Sham'ın Tarihi konulu Sempozyum Tutanakları. Dördüncü Uluslararası Bilad al-Sham Tarihi Konferansı (1985 yılındaki sempozyumun bildireleri 1987 yılında yayımlanmıştır). Editör: Muhammed Adnan Bakhit Amman: Ürdün ve Yermuk Üniversiteleri, 1987.
1987 Bilad al-Sham Proceedings: Emeviler Dönemi sırasında Bilad al-Sham Tarihi hakkında 4. Uluslararası Konferans, 3. Sempozyum Tutanakları. (1987 konferans bildireleri 1989 yılında yayımlanmıştır), İngilizce, 2. cilt, editör: Muhammad Adnan Bakhit ve Robert Schick. Amman: Ürdün ve Yermuk Üniversiteleri, 1989.
BMGS : Byzantine and Modern Greek Studies.
BSOAS : Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London.
ByzF : Byzantinischen Forschungen
Byzsl : Byzantinoslavica
ByzStratos : Stratos, Zia, editör, Byzance. Hommage à Andreas Stratos. Byzantium. Tribute to andreas Stratos. 2. cilt. Atina, 1986. Byzantinische Zeitschrift.
CBHB : Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae
CC : Corpus Christianorum.
CFHB : Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CJC : Corpus Juris Civilis
CMH : Cambridge Medieval History
CSCO, SS : Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Syri.
CSEL : Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSHB : Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

CT	: Codex Theodosianus
DMA	: Dictionary of the Middle Ages
DOCat	: Grierson, P., Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection
DOP	: Dumbarton Oaks Papers
DRBE	: Freeman, Philip and David Kennedy, eds., The Defence of the Roman and Byzantine East
EHR	: English Historical Review
EI	: Encyclopedia of Islam, 1. baskı.
EI	: Encyclopedia of Islam, 2. baskı.
EJ	: Encyclopedia Judaica
EO	: Echos d'Orient.
HSCP	: Harvard Studies in Classical Philology
IEJ	: Israel Exploration Journal
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
JÖB	: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
JRS	: Journal of Roman Studies
JSAI	: Jerusalem Studies in Arabic and Islam
JUST. NOV.	: Justinian I, Novelle, 3. cilt, Th. Mommsen, ed. Corpus Juris Civilis
LA	: Liber Annuus Studium Biblicum Franciscanum
MGH	: Monumenta Germaniae Historica
NC	: Numismatic Chronicle
ND	: Notitia Dignitatum
ICP	: Orientalia Christiana Periodica
PEF Palestine:	Palestine from the Surveys Conducted for the Committee of the Palestine Exploration Fund. Compiled by George Armstrong and revised by Charles. W. Wilson and Maj. C.R. Conder. London: Stanford's 1900, Migne, Patrologica Graeca.
PI	: Migne, Patrologia Latina
PLRE	: Prosopographia of the Later Roman Empire
PO	: Patrologia Orientalis
RbK	: Reallexikon zur byzantinischen Kunst
RE	: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
REArm	: Revue des Etudes Armeniennes
REB	: Revue des Etudes Byzantines
ROC	: Revue de l'Orient Chretien
ROL	: Revue de l'Orient Latin
YUNANCA	: YUNANCA (Athens)
TAPA	: Transactions of the American Philological Association
Theop., Chron.:	Theophanes, Chronographia, ed. by De Boor
TM	: Travaux et Mémoires, Paris
VV	: Vizantiiski Vremennik
ZDMG	: Zeitschrift der deutschenn Morgenlandischen Gesellschaft
ZDPV	: Zeitschrift des Deutschen Palästinas-Vereins
ZRVI	: Zbornik, Radova Vizantoloski Institut, Srpska Akad. Nauk., Belgrade.

BİRİNCİ BÖLÜM

Bizans Problemi ve Erken Dönem İslam Fetihleri

Okuyucularımızın dikkatine;

Aşağıda yeralan düzeltiler kitabın Cambridge baskısında yer almayıp kitabın Türkçe baskısı için yazar tarafından gönderilmiştir.

S. 114;	Üçüncü paragraf;	Nuqil	= <u>Nufayl</u>
S. 171;	Ondördüncü dipnot;	Hazira	= <u>Hâdir/hâdirs</u>
S. 174;	Kırkinci dipnot;	Tarîq	= <u>al-Tarîq</u>
S. 217;	Üçüncü dipnot;	Kuzeydoğusunda	= <u>Kuzeybatısında</u>
S. 257;	İkinci paragraf;	Nazir kabilesi	= <u>Nizar kabilesi</u>
S. 359;	Birinci paragraf;	Dawahi	= <u>Dawâhî</u>

Kaynak ve Metodolojideki Farklılıklar

Sadece Roma'da yaşayanlar değil, aynı zamanda Bizansta (Constantinople) yaşayan Büyük Constantine, Julian, Jovian ve Theodosius'un da içinde bulunduğu Roma İmparatorlarının ve Augusti'lerin herbiri her zaman aynı görüşü paylaşmak suretiyle kimi zaman doğuda, kimi zaman batıda yaşayarak zamanlarının çok az bir bölümünü Constantinople'de geçirmişlerdir.

Avrupanın, Afrikanın, Asya kıtasında Fırat nehrine kadar olan bölgenin de içinde bulunduğu yerleşim yerlerinin yanısıra Adiabane, Ermenistan, Suriye, Fenike, Filistin, Mısır ve hatta son derece önemli bir konuma sahip olan Babilin bile Roma İmparatorluğuna tabi olduğu bu dönemde bütün eyaletlerde bir huzur ortamı hakimdi. Fakat Roma İmparatorluğu, bir salgın hastalık gibi tembelliğin ve uyuşukluğun imparatorluk topraklarında hakim olduğundan beri pek çok güçlüklerle mücadele etmek zorunda kaldı.¹

Yukarıdaki alıntı, XI. yüzyıl Bizansındaki uzmanlarca, Roma İmparatorluğunun daha önce sahip olduğu bölgelerin çoğunu kaybetmesinin nedenlerle ilgili ileri sürülen bir teşhisdir. Yazar Kekaumenos, İmparatorluğun çöküşünü Bizans imparatorlarının başkentte kalmak yerine imparatorluğun diğer eyaletlerinde kalmayı tercih etmelerine bağlamaktadır. Bu çalışma, Kekaumenos'un da kafasını kurcalayan benzer bir fenomenin sadece bir bölümünü araştırmayı amaçlamaktadır: Bizans hakimiyetindeki Filistin, Suriye ve Mezopotamya 630'lu ve 640'lı yıllarda müsül-

manlar tarafından ele geçirilmesinin nedenleri ve söz konusu bu gelişmeler Bizans İmparatorluğu ve özellikle Anadolu, sahip olduğu ordular ve benimsediği dünya görüşü açısından ortaya çıkan sonuçlar irdelenecektir. Elbette verilecek cevaplar, İslamı olası bir neden olarak ifade etmemiş olan Kekaumenos'un ki kadar kolay ya da yanıltıcı olmayacak. İslam tarihiyle ilgilinen bazı uzmanlara göre bu konu yanlış algılanmıştır. Çünkü bu uzmanlara göre, müslümanlar niçin Bizans'ı yenilgiye uğratmamış ve sahip olduğu toprakları hakimiyetleri altına almamış olsunlar. Bu bağlamda söz konusu sorulara cevap niteliği taşıyabilen bir Bizans tarih araştırması mevcut olmadığı gibi çevirileri gerçekleştirilmemiş olan Arap kaynaklarını içeren hiçbir araştırma da mevcut değildir.

Bu araştırmanın konusu Bizans'ın maruz kaldığı ilk askeri mağlubiyetleri ve Müslümanlara karşı Bizanslıların uygun bir strateji geliştirmeleriyle ilgili araştırmaları içermektedir. Büyük zorluklarla ve çeşitli stratejiler ve taktikler denendikten sonra, Sasanilerin aksine, Bizanslılar birliklerini yeniden toparlayarak müslümanlar karşısında savunma konumunu sağlamlaştırmaya başladılar. Çalışmaya konu olan kronolojik dönem son derece sınırlıdır: Olayların çoğu Bizans İmparatoru Heraclius'un Sasani-lerle barış antlaşması yaptığı 628 tarihiyle Müslümanların sadece Filistin ve Suriye değil, aynı zamanda Mısır ve Mezopotamya'yı da egemenlikleri altına aldıkları 640'lı yıllar arasında cereyan etmiştir. Elbetteki daha geniş tarihi bilgi, Roma'nın ve erken dönem Bizans'ın Araplarla ilişkilerini, Hristiyanların kendi içlerindeki çekişmeleri, Ermenistana kadar uzanan bölgede yaşayan Yunanlı (Rum) olmayan toplumların içinde bulundukları koşulları, zorlukları, İmparatorluğun ekonomik durumunu ve altıncı yüzyılda ve özellikle yedinci yüzyılın başlarında (602-628 yılları arasında) Sasanilerle yapılan savaşları da içermektedir.

Bu çalışma Bizans'ın Filistini, Suriyeyi ve Mezopotamya'yı Müslümanlara karşı savunmada gösterdiği çabaları; bu çabaların barındırdığı hataları, doğasını, nedenlerini, sonuçlarını ve Bizans'ın gösterdiği büyük azim neticesinde Anadolu'da -önemli zorluklara rağmen- elde ettiği başarıyı araştırmayı amaçladığı için göreceli olarak dar bir kronolojik sınır içersinde kalmıştır. Hem Müslümanların gerçekleştirdiği saldırıların hem de ortaya çıkan

neticelerin arka plânını göz ardı etmek yanlış olacaktır. Gerçekleştirilen fetihler yeniden ele alınıp incelenmeyi hak etmektedir. Böylece söz konusu dönemdeki Bizans kurumlarının ve meydana gelen savaşların doğası ve imparatorluğun ortaya çıkan değişikliklere karşı, bir diğer deyişle, geç dönem Roma'nın askeri, siyasi ve sosyal kurumlarının ve koşullarının orta dönem Bizans, İslam ve hatta ortaçağ dönüşümlerine uyum sağlayamamasının nedenleri hakkında bilgiler ortaya konulabilecektir.

Kaynaklar ve Kaynak Problemleri

Bu çalışma bilim adamlarının hem Arapça hem de Arapça olmayan kaynaklara yönelik itinalı eleştirilerine dayanmaktadır. Arapça kaynaklardaki belirsizliklere ve tutarsızlıklara karşı azami bilimsel özen gösterilmiştir. Söz konusu bu eleştirilerin pek çoğu haklı görülebilir. Bununla beraber, Arapça olmayan kaynakların azlığının yanı sıra kendilerine has bir takım problemler de içermektedirler.² Ermeni tarihçisi Sebèos'un sunduğu -bazıları Suriye menşeli olduğu görülen- kaynaklar kadar, yaşadığı dönem ve kimliği de tartışma konusudur.³ Sebèos, Müslümanlarla çarpışan tutsaklardan (muhtemelen Ermeni tutsaklar, fakat diğer etnik gruplardan da olabilir) bilgi aldığını iddia etmektedir.⁴ Sebèos'un bizzat kendisinin veya başvurduğu kaynağın, Bizans hakimiyetindeki Suriye'de ya da İran'da Müslümanlara karşı savaşmış olan Ermeni askerleriyle bilgi alışverişinde bulunmuş olma olasılığı vardır. VIII. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Ghevond da VII. yüzyıla ilgili çalışmasının ilk bölümlerinde Suriye kaynaklarına yer vermiştir.⁵ Sahte Yehovacı Mamikonian tarafından kaleme alınan *Taron Tarihi* isimli eserde VII. yüzyıla atıfta bulunulan referanslar son derece şüphelidir.⁶

Heraclius'un hükümdarlık dönemini (610-41) konu alan ve günümüze kadar ulaşan Bizans tarihi anlatıları ve tarihsel kayıtları sayıca birkaç taneden ibarettir ve daha sonraki yüzyıllardan kalmadır. En önemli eserler arasında, geç dönem VIII. yüzyıla ait Nicephorus'un kısa tarihi ve IX. yüzyılın ikinci on yılına ait Theophanes'in olduğu kabul edilen tarihsel kayıt vardır. Söz konusu bu iki tarihçinin kaynakları ve kaynakları kullanmalarıyla ilgili

şüphe henüz açıklığa kavuşturulamamıştır.⁷ Bizans geleneği ön yargılar içermektedir ve nesnel standartlara uymamaktadır. Buna karşılık Müslümanlara ait kaynaklar kontrol edilebilme olanağına sahip olduğu gibi muhtevası eleştirel bir incelemeye de ihtiyaç duymaktadır.

Suriyenin savunulmasında Bizans İmparatoru Heraclius'un oynadığı rol hakkındaki birkaç bilgi kırıntısı tam anlamıyla *topoi* değildir. Retorik geleneğin bir imparatoru ele alışında normal olarak neye dayandığı, yani düşmana karşı imparator kendi tuzaklarını kurmayı plânlarken düşmanın tuzaklarından kaçınması imparatora övgülerin yeralması üzerinde düşünmeye değerdir. Heraclius'un hükümdarlık dönemini kaleme alanlar bilinçli ya da bilinçsiz olarak, ideal bir imparatorun düşmanın tuzaklarının farkına varıp ortadan kaldıracılabileceğini ve aynı zamanda düşmana karşı kendi tuzaklarını hazırlaması gerektiğini ortaya koyan daha önceki retorik geleneğinin⁸ etkisi altında kalmış olabilirler. Heraclius, Bizans tarih geleneğine göre hareket eder: Araplara açık bir alanda saldırmanın tehlikelerine karşı komutanlarını uyarır. Fakat komutanlar bu uyarıları dikkate almazlar ve Heraclius'un tahmin ettiği ve dikkat çektiği tuzaklara düşerler. Bununla beraber, böylesi bir geleneğin mevcudiyeti araştırmacının uyanık olmasını ve bunu değerlendirebilmesini gerektirir ve şayet gerekliyse bu tip haberlere pek de önem vermez. Böylesi bir retorik gelenek komutanlarını ve askerlerini düşmanlarının hilelerine karşı uyarmak amacıyla çağdaşı tarihçiler kadar Heraclius'un kendisini de yönlendirmiş olabilir.

Muhtemelen Suriye Hristiyan tarihi kaynağı ya da kaynakları, Müslümanların ilk saldırılarına karşı Bizansın askeri tepkisi gibi olayların da dahil olduğu Heraclius'un hükümdarlığı hakkında Bizans tarihi geleneği için bazı önemli bilgiler sağlamıştır. Heraclit hanedanının Bizans İmparatorluğunda hakim olduğu devirlerde uygulamaya konulmuş olan bu tarihi gelenekler, yıkıcı olmasa bile Mısır'ın, Suriye'nin, Filistin'in ve Bizans Mezopotamyası'nın kaybedilmesinin neden olduğu büyük sıkıntılar karşısında hanedanın kurucusu olan Heraclius'un üstlendiği sorumluluğa bir açıklama getirmek zorundaydı. Bu tarihi geleneklerin yaratıcıları ya da en azından bunlardan bazıları bu ağır yenilgilerden dolayı Heraclius'un ve hanedanının prestijini korumayı

amaçlamışlardır. Bütün hatalar, yanlışlar Heraclius'tan ziyade bir başkasıyla veya bir başka olayla irtibatlandırılmış gözükmektedir: Arapları ve Yermuk Savaşında Heraclius'un hasta olduğu bir zamanda General Vahan'ı imparatorları ilân eden isyancı Ermeni askerlerini kızdıran dar görüşlü bir harem ağası, Heraclius'un daha sonra reddedeceği müslümanlarla hatalı bir ateşkes yapan yetkililerin aklını karıştırmıştır ve buna ilâveten düşman tarafından kuşatılmış olan Bizans askerlerinin görüş alanı kum fırtınası tarafından engellenmiştir. Bütün bu gelişmelerden ötürü Heraclius sorumlu tutulamaz. Söz konusu bu yenilgilerin sorumlusu olarak Heraclius'a yöneltilen eleştirilerden biri de Heraclius'un cahilliğine ve İsa'nın bir doğası mı yoksa iki doğası mı olduğu yolundaki Hristiyan teolojisinde sürüp giden münakaşada Tektanricilik teolojik çözümüne yönelik hatalı tavizi sonucu bu yenilgiler ilâhi bir şamar olarak kabul edilmiştir. Heraclius'un sarayındaki tarihçilik sistematik bir şekilde daha önceki imparatorluk idaresindekileri, yani Maurice'a ve Phocas'a mensup olanlarla ilgili tarihi bilgileri tahrif etmiştir.⁹

Elbetteki doğruların hepsi asla bilinemeyecektir, fakat Müslümanların fetihleri hakkında Bizans geleneğinde ileri sürülenlere karşı şüpheli bir yaklaşım sergilemek ihtiyatlı bir davranış olacaktır. Çünkü her zaman için bu gelenekler, Bizansın maruz kaldığı bozgunun sorumlularını bulmaya yönelik çalışmalarda -dolaylı ya da dolaysız bir şekilde- Heraclit dışındaki kişilerin, grupların ya da olayların ortaya atılması teşebbüsünde bulundukları görülmektedir. Bu durum Heraclit hanedanının sona ermesinin ardından, Heraclius'un Tektanriciliğe dayalı din politikası daha sonraki nesiller için bile nefret uyandırıcı bir etkiye sahip olduğu doğrudur. Yapılan eleştiriler Heraclius'u askeri felâketlerin sorumluluğundan kurtarmak amacıyla başka kişiler ve olaylar çerçevesinde ele alınmıştır. Bu gelenekten kaynaklanan anlatıların bazıları muhtemelen İslam kaynaklarına bile tesir etmiştir. İslam ve Bizans dünyasında Heraclius'un imajı hakkında benzerlikler ve ayrılıklar vardır.

Heraclius'u söz konusu eleştirilerden uzak tutmak ve gerçek tarihin tahrif edilmesinin ne şekilde sonuçlandığını keşfetmek amacıyla anonim Heraklit tarihi geleneğinin etkilerine önem vermemeyi gerektiren kesin bir metod yoktur. Ortaya çıkan sonuç,

böylesi pek çok acı veren olaylardan herhangi bir tanesi hakkında çokca bahsetmek bu tip kaynaklar için isteksizlik meydana getirebilir. En iyisi tarihin karanlığına gömüp görmezden gelmek daha iyiydi.¹⁰

Bununla ilgili bazı Bizans ve doğulu tarih geleneklerine bağlı kalan birkaç Latin kaynağı arasında Fredegarius'un VII. yüzyıl tarihi ve VIII. yüzyıla ait iki adet İspanyol tarihi kaydı yer almaktadır.¹¹

Tarihi Olmayan Kaynaklardaki Problemler

Tarihi olmayan kaynaklar bir dizi kuşkuları beraberinde taşımaktadır. Öncelikle, bu kategori içerisindeki Bizans kaynaklarının payı son derece büyüktür. Bu kaynaklar papirüsten vaazlara (en dikkate değer olanları Kudüs patriarki Sophronius'unkiler ve Sina patriarki St. Anastasius'kiler), şiirlere (özellikle Pisidia'lı Sophronius ve George'kiler), genellikle piskoposluk kökenli haberlere, *Doctrina Iacobi nuper baptizati* gibi anti-semitist eserlerinde dahil olduğu bir fikri inancı tartışıp savunan kitaplara, azizlerin ve diğer kutsal kişilerin yaşamlarını konu alan eserlere, askeri kayıtların tutulduğu yıllıklara (özellikle VII.yüzyılın başlarından itibaren kaydedilen Maurice'nin *Strategikon*'u) ve kitabe, arkeoloji ve nümismatik gibi diğer edebi olmayan kaynaklara kadar uzanan bir yelpazeye sahiptir. Söz konusu bu kaynaklarla ilgili kayda değer pek çok araştırma yapılmıştır. O döneme ait pek çok çağdaş kaynağın yazarı kaleme aldıkları çalışmaların tarihi bir kaynak olarak hizmet etmesini amaçlamamışlardır.¹²

Bu kaynakların hiçbirinde Müslümanların gerçekleştirdiği fetihler hakkında tutarlı bir açıklamaya rastlanmamaktadır. Fakat söz konusu kaynaklardan bazıları hiç bir yerde bulunamayacak denli kıymetli ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu kaynaklardan bazıları ise özellikle *histoire evenementielle* ("olayların tarihi") ve *histoire des mentalites*'in araştırılmasıyla ilgili dikkate değer bilgiler sunmaktadırlar. Diğer bir deyişle, bu kaynaklar bugün pek çok tarihçinin yazmak isteği türden bilgilere sahiptir ve askeri olaylarla ilgili aydınlatıcı bilgiler vermektedirler. Fakat bunlar son derece özenli bir okuma gerektirmektedir.

Kısaca belirtmek gerekirse, söz konusu bu kaynakların kullanılmasında izlenmesi gereken metodoloji, eski usûle göre sabırlı bir okuma ve gözardı edilen kanıtlarla ilgili metinlerin yeniden okunmasıdır. Değersiz bir takım süprüntüler arasından değerli birkaç parça bilgi kırıntısını ayırmak için büyük bir çaba gerekmektedir;¹³ fakat erken dönem bilim adamlarının tahminlerinin, akıl yürütmelerinin ve ulaştıkları sonuçların yeniden değerlendirilmesine yönelik bu çalışma ve gayret bile bazı değerli bilgilere ulaşmayı sağlayabilir.

Söz konusu bu kaynakların kullanılmasına yönelik bir diğer ve en önemli problemlerden bir tanesi de, önemli bir tarihi kaynak niteliği taşımıyor olmaları ya da gelenekleri kullanmaları ya da genellikle Müslüman dünyasındaki doğru olmayan gelenekle karıştırılmış olmasıdır. Gerçek şu ki, söz konusu Bizanslı yazarlar tarihi anlatıları kaydetmek için büyük bir çaba harcamamışlardır. Bu kaynaklar tutarlı bir kronolojiden yoksundur. Bu çalışmaların hiçbirisi çağdaş Bizanslıların ya da Müslümanların veya Bizans ile İslam dünyasının tutarlı bir betimlemesini ortaya koymamaktadır. Vaazlar ve yazışmalar geleneksel edebi Yunan şiir tarzının bibliyografyalarına, beklentilerine ve uyulması zor kısıtlamalarına ve kriterlerine uygunluk arzetmekte ve bununla beraber sadece Araplara ve İslamı konu almakla sınırlanmakta oluşları şaşırtıcıdır.

Bu kaynakların bilgi olarak bize sunabileceği şey bazı Bizanslıların İslam, Araplar ve bir dizi öneme sahip ayrıntılar hakkında sahip oldukları etkilenimleri göstermesi bakımından bir kanıt niteliği taşımasıdır. Fakat İslam toplumunun ve onun devlet yapısının içsel tarihiyle ve karakteriyle alakalı herhangi doğru bir bilgiye varma zorunluluğu yoktur. Bu kendi başına bir önem taşımaktadır. Bu eserleri kaleme alan yazarların Müslümanların gerçekleştirdiği fetihlerden önce, fetihler sırasında ve fetihleri takiben Arap yarımadasındaki ya da Sasanilerin hakimiyetinde bulunan Irak'daki iç olaylar ve koşulları ve daha önce hiç görmedikleri bölgeler hakkında sahip oldukları bilgiler son derece çelişkilidir. Ayrıca bu eserler, İslam dini düşüncesi hakkında doğru ve ayrıntılı bir bilgi sunmamaktadır ve bu anlamda da bir otorite olarak kabul edilemezler. Bu son derece boş bir çaba olur. Söz konusu bu metinlerin her biri bilim adamlarına sağlıklı pek çok bil-

gi sunamayacaktır ve ortaya koydukları bilgilerde dikkatli ve ihtiyatlı bir değerlendirmeye ihtiyaç duymaktadır.

Ayrıca, bu metinlerle ilgili bir takım ek metodolojik sorunlar da vardır. Daha sonraki dönemde yaşayan Bizanslıların ve Müslümanların erken dönem fetihleriyle -ki bu fetihler sırasında kaleme alınmış olan Bizans askeri yıllıkları günümüze ulaşmamıştır- ilgili askeri yıllıklarından Müslümanların savaş teknikleri hakkında düşünceler serdetmek son derece tehlikelidir.¹⁴

İslami kaynaklardaki geleneklerin ya da bilgilerin geçerliliğinin test edilmesine saygı duymakla beraber en değerli karşılaştırmalı çalışmalar, edebi olsun ya da olmasın, belli başlı Bizans kaynaklarıyla belirli bir karşılaştırmayı içermeyebilir. Daha geçerli ve daha güvenilir olanları, Ortadoğu'daki geç dönem Antikite hakkında modern arkeologlar, tarihçiler, seramik ve kitabe uzmanlarının yoğun ve sabırlı araştırmalar sonucu ortaya koydukları bilgilerin karşılaştırılmasını kapsamaktadır. Gün ışığına çıkarılan bu kanıtlar bir tek tarihi kaynak ya da geleneğe dayanmaktadır. İslam kaynakları doğru ve tutarlı bir şekilde geç dönem Roma'ya -örneğin, erken dönem Bizans, yer isimleri, resmi terminoloji, askeri birlikler, dini ve dünyevi liderler gibi konularda atıfta bulunurken, bu metinlerde yer alan diğer doğrulanmamış bilgiler de son derece dikkat gerektirmektedir.

Ermişlerin yaşam öykülerini konu alan metinler ve patristik diyaloglardan doğan tarihi ipuçlarını ortaya çıkarmayı denemenin doğuracağı risklerin ve sınırlılıkların farkına vardırmak amacıyla yeterli düzeyde ilmi bir araştırma yapılmıştır. Sahte (Pseudo) -Methodius'un yaşam sırlarını bildiren ve *Doctrina Iacobi nuper baptizati* (c.634) gibi dini kaynaklar tesadüf eseri ve naif bir bağlamda son derece kıymetli çağdaş malzemeler içermektedir. Fakat bunlar dikkatli bir incelemeye tabi tutulmalıdır. İranlı Aziz Anastasius'un (ö.628) *Vita* ve *Miracula* (Mucizeler) ve *Gazanın Altmış Şehidinin Hırsları* (muhtemelen 635 yılından kısa bir süre sonra kaleme alınmış) gibi eserlerde de bazı önemli bilgiler mevcuttur.¹⁵ Bu kaynaklar müslümanların saldırıları öncesi ve saldırılar dönemi Filistini hakkında önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu bu eserler, uzmanların, o döneme ait Bizans gerçekleri hakkında nasıl sağlıklı bir şekilde fikir yürütebileceklerini sağlaması açısından küçük ayrıntılar sunmaktadır.

Fakat olaylar hakkında tutarlı tanımlamalar içermemektedir. Sadece önemsiz sayılabilecek bilgi kırıntıları günümüze ulaşmıştır. Bununla beraber bu tip kaynaklar o döneme ait koşulları algılamamızda yardımcı olmaktadır. VII. ve VIII. yüzyıl İslam dünyası hakkında Bizans imparatorluğunda kaleme alınmış hiçbir coğrafi ve gezi metni bulunmamaktadır. Aynı şekilde takip eden birkaç yüz yıl süresince de böylesi bir kaynak yazılmamıştır. Hiçbir Bizanslı seyyah erken dönem İslam toplumuyla ilgili bir metin kaleme almamıştır.

Sina Dağında bir aziz olarak yaşamış, Mısır'ı ve Suriye'yi ziyaret etmiş ve muhtemelen 700 yılında ölmüş olan Sina'lı Aziz Anastasius'a atfedilen yazı koleksiyonu Bizans-İslam savaşlarının bazıları hakkında son derece ayrıntılı bilgi veren ilk kaynaktır ve çağın koşullarını ve fetihlerin detayları hakkında da bazı açıklamalar içermektedir.

Arap Tarihçiliği

Bu araştırma, Bizans ve geç dönem Roma tarihi ışığında, bir Bizanslının bakış açısını ortaya koymanın dışında, Arap kaynaklarının ve bunların dayandığı kaynakların içerdiği karmaşık konulara yeni bir katkı sağlamamaktadır. Tarih üzerine kapsamlı araştırmalar yapmak ve tarih konusunu işleyen eserler kaleme almak Ahmed b. Yahya al-Baladhuri'nin (ö. 892) önemli bir özelliğiydi. Bu tarihçi, fetihler hakkında anlaşmazlık içersinde bulunan erken döneme ait pek çok gelenek hakkında zengin bir derleme eser olan "*Ülkelerin Fetihlerine Dair Bir Kitap*" (Kitāb Futūh al-Buldān) kaleme almıştır. Baladhuri, kişilikleri konu alan, fakat *Futūh*'unda yer almayan bazı olaylara da atıfta bulunduğu "*Saygın Kişilere Ait Soy Kütükleri*" (Ansāb al-Ashrāf) isimli bir eser de derlemiştir. Bu eser mükemmellikten uzak olsa da, Baladhuri, kitabında söz konusu ettiği geleneklerin çoğu hakkında farklı otoritelerden alıntılar yapmış ve onların ayrıldıkları noktaları ortaya koymuştur. *Futūh*'undaki bir çok bölümde muhtemelen Yunan ya da Suriye Hristiyan kaynaklarından, büyük bir olasılıkla sözlü nitelikte olanlarını kullanılarak bazı erken dönem geleneklere başvurmuştur. Bu kaynaklardan bazıları fetihler döneminde mevcut koşullara atıfta bulunmaktadır. Bununla be-

raber, yazar pek çok şüpheli kaynağa başvurmuştur. Söz konusu bu kaynaklar müslümanların gerçekleştirdikleri fetihler dönemiyle pek de anlamlı bir bütünlük içermeyen daha sonraki dönemlere ait hukuka, dine, maliyeye kimi zaman atıfta bulunmaktadır. Baladhuri'nin ortaya koyduğu bilgilerden bir bölümü orijinallik arz ederken, diğer bir bölümü diğer kaynaklar, gelenekler ve tarihi bilgiler ışığında karşılaştırmaya ve değerlendirmeye ihtiyaç duymaktadır.¹⁶

Fetihlerle ilgili en iyi bilinen ve en güvenilir Arap kronolojileriden ikisi El-Taberi'ye (MS 839-923) ve El Yakup'a (ö. 9. yüzyılın sonu ya da 10. yüzyılın başı) aittir.¹⁷ El Yakup bir tarih kitabı olan "*Tarih*"in yanısıra "*Ülkelerin Tasviri*" (Kitâb al-Buldân) isimli bir coğrafya eseri de yazmıştır. İslam geleneklerinin bu kitaplarda ele alınışı geçmişte ilmi tartışmalara konu olduğu gibi günümüzde de konu olmaktadır. El-Yakup günümüzde kayıp olan Bizans'la ilgili bir başka eser de kaleme almıştır. Her iki eserde de, geç dönem Roma'nın, erken dönem Bizansın ve Sasaniler hakimiyetindeki İran tarihinin bazı önemli özelliklerine dair bölümler bulunmaktadır. Bu kitaplarda kullanılan kaynakların ve ilişkili tarihi problemlerin bilimsel olarak araştırılması giderek sofistike bir hâl almıştır. Bu iki çalışma da son derece değerli malzeme içermelerinin yanısıra aktarılan tarihlere güvenilmesi konusunda ihtiyatlı olunmalıdır. Bu iki eser tek başlarına ele alınamazlar. Belirli olaylar ve bilgiler yeniden aktarılırken hangi kaynakların kullanıldığının üzerinde de durulmalıdır.

Bir diğer önemli kaynak, Ebu Muhammed Ahmed b. Ethem tarafından MS. 819 yılında kaleme alınan "*Fetihler Kitabı*" (Kitâb al-futûh) isimli hacimli eserdir. Kitap bazı sağlam gelenekleri içermektedir, fakat eserin bazı bölümleri gerçeklikten ve inandırıcılıktan yoksun, hayali ve tartışmaya dayalı bölümler de içermektedir. İbn Khayyat el-Uşrufi'nin "*Tarih*" isimli eseri bazı önemli bilgilere sahip tarihle ilgili ilk özlü bilgiler kitabıdır. Soy olarak bir taraftan Yunan'lı olan İbn Sallâm'ın "*Hazinele Kitabı*" (Kitâb al-amwâl) isimli eseri bazı erken dönem gelenekleri içermektedir. Bu bilgiler doğrultusunda bakıldığında İbn Sallâm'ın, Bizans ya da diğer Hristiyan kaynaklarından yararlanmış olma olasılığı söz konusudur. İbn Sa'd'ın "*Sınıflar Kitabı*" (Kitâb al-Tabaqât) erken dönemle ilgili pek çok tarihi geleneği içeren IX. yüz-

yıla ait önemli bir biyografik ansiklopedi niteliğindedir. 890 yılında vefat eden el-Yakup bin Sufyân el-Fasavi'nin referans kitabı göreceli olarak ilk eserlerdendir. Bununla beraber el-Fasavi'nin eserindeki bir bütünlük arzetmeyen güvenilir gelenekleri, fetihlerin anlaşılmasını sağlayacak bir çerçeve ortaya koyamamaktadır.¹⁸

Söz konusu olan bütün bu eserler Bizans'taki benzerleri gibi özenli bir incelemeye ihtiyaç duymaktadır. Fakat İslam kaynakları daha hacimli kitaplardır. İslam fetihlerini ve Bizansın çöküşünü Bizansın kıt kaynaklarından bağımsız bir şekilde tekrar oluşturmak mümkün değildir. Bizans tarafından kaleme alınan önemli kaynakların bazı İslam ya da Doğulu kaynaklara kısmen bağımlı olduğu gözükmemektedir. Bunlar tamamıyla müstakil kaynaklar değildir. Bunun dikkate alınması, Bizans ve Arap kaynaklarının her birinin yorumunu ve güvenilirliğini daha da hassaslaştırmakta ve zorlaştırmaktadır.

Leone Caetani,¹⁹ M.J. De Goeje, Miednikov ve Julius Wellhausen Arap kaynaklarını sert bir şekilde eleştirmektedirler.²⁰ Wellhausen'in ve De Goeje'nin, Arab tarihçiliğinin bir "okul"unun - özellikle el Wâqidi- diğerlerine göre daha güvenilir olduğu yolundaki görüşlerine katılmayan Albrecht Noth hepsini benzer problemlere sahip benzer metodların ürünleri olarak görmektedir.²¹ A. A. Duri ve Fred M. Donner bu bilimsel problemin çözüme kavuşturulmasına katkıda bulunmuşlardır.²² Erken dönem İslam geleneğini ne tamamen kabul ederim, ne de tamamen yadsırım. Bu eserler geç dönem Roma ve Bizans şartlarında yerleşik kalıplara boyun eğer ya da en iyi açıklamaları ortaya koyar gözüküyor. Yerde ciddi mülahazaları hak etmektedirler. Sayf b. Ömer'in ve İbn Ethem el-Kufi'nin eserleri daha az güvenilir ve kimi zaman vazgeçilemezken el-Waqidi'nin, İbn İshak'ın ve İkrime'nin eserlerinin en güvenilir eserler oldukları anlaşılmaktadır.²³

El-Azdi el-Basri'nin "*Suriye Fethinin Tarihi*" isimli eserinde kaynaklardan bazısı, De Goeje'nin 1864 yılında ileri sürdüğü gibi mümkün değildir.²⁴ Abd el-Mun'im b. Abd Allah b. Amir, 1970 yılında Şam'da ortaya çıkarılan kitabın el yazması baz alınarak bu kaynağın tekrar yazıldığını iddia etmektedir. L. I. Conrad, Amir'in kaleme aldığı baskıda bazı çok ciddi problemler bulmasına rağmen Azdi'nin yazarlığını ikinci hicri tarihe götürmekte ve

Azdi'nin aktardığı bilgiyi kanıtlayıcı nitelikte bilgiler sunmaktadır.²⁵ Caetani, Azdi'nin otantik olduğu görülen ve hiçbir yerde bulunamayacak bilgiler ihtiva eden orijinal metnini kabul etmiştir.²⁶ Yermuk Savaşı öncesi Tanuk isimli bölgeden bir Arap kabilesi mensubuna Bizans ordusunun disiplinsizliği ve düzensiz bir şekilde idare edilmesiyle ilgili verdiği bilginin niteliği Azdi'nin VII. yüzyıldan kaynaklanan bazı kaynaklardan ya da gelenekten faydalandığını göstermektedir. Tanuk kabilesi Bizansın Suriye'deki askeri durumu kötüleştinceye kadar Bizansa sadık kalmıştır.²⁷ Bu bilginin söz konusu kabileye mensup bir kişiye atfedilmesi, 630'lu yılların sonunda kabile bağlılıklarını da içeren tarihi durum hakkında bilinenleri teyit etmektedir.

"*Ta'rih futuh el-Sham*" isimli eserde, Heraclius'un Suriye halından oluşan dinleyicilere Bizans ordularının kısa bir süre önce Pers Kralı II. Chosroes'un ordularını, 'Magi'leri* ve 'tanrısız Türkleri' nasıl mağlup edip zafer kazanıldığını anlatmaktadır.²⁸ 'Tanrısız Türklerle Hazar'lara imada bulunmaktadır ve sadece Heraclius'un Hazar'larla ilişkilerinin tarihi detaylarıyla gerçek bir benzerlik kurabilecek biricik kaynaktır. De Goeje'nin, "*Ta'rih futuh el-Sham*" isimli eserin yazıldığını varsaydığı Haçlı Seferleri döneminde hiç kimse böylesi bir ima ortaya atmış olamaz.²⁹ Söz konusu bu transkripsiyon Heraclius'un bahsettiği yazılı bir kaynaktan yer almamaktadır. Fakat yazarın ya da başvurduğu kaynaklardan bir tanesinin Heraclius'un hükümdarlığıyla ilgili çok özel ve doğru bir bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, Sebeos ve Ghevond yazdıkları eserlerde Heraclius'un konuşmasıyla ilgili Azdi'nin anlattıklarıyla ve Azdi'nin bu konuşmayı tarif etmesiyle Ibn Ethem el-Kufi'nin Heraclius'un Filistin'de gerçekleştirdiği görüşmeyle ilgili bölüm pörçük açıklamaları arasında bazı benzerlikler taşıyan pasajlar yer almaktadır. Azdi aynı zamanda bu haberi Şam'a, Hims'e, Halep'e ve Antakya'ya göndermiştir.³⁰ Yazarların hepsi ortaya koydukları anlatıların bazı bölümleri için muhtemelen Suriye geleneğinden gelen bazı or-

* Eski Media'da -Asya'nın batısında Karadeniz'in güneyinde yer almış bir devlet- ve Pers'de yaşamış olağanüstü güçlere sahip olduklarına inanılan Zoroastrian -Perslilerin inandığı din- rahipleri . (ç.n.)

tak kaynaklara başvurdukları görülmektedir. El-Azdi'nin Suriye'de Müslümanların eline geçen ilk şehrin Ma'ab olduğu yolundaki haberi el-Taberi tarafından açıklanan bir gelenekte tekrarlanmaktadır. Fakat daha da önemlisi, bu bölüm kısmen Sebeos tarafından da teyit edilmektedir.³¹

El-Azdi el-Başri'nin "*Ta'rikk futuh el-Sham*" isimli eseri eleştirel bir gözle okunmalıdır. Fakat içindekiler düşünülmeden de göz ardı edilmemelidir. Bu eser, Heraclius'un, müslümanların olası saldırılarına³² karşı kendilerini savunmaları amacıyla Filistin'de ve Suriye'de³³ yaşayan halkı cesaretlendirmek için bu bölgedeki belli başlı şehirlerde acil askeri üsler kurmasıyla, müslümanların gerçekleştirdikleri söz konusu bu saldırıları Heraclius'un eski sivil yönetim sorumlulukları³⁴ üzerinde askeri komutanlarla deneyimleri kadar daha önceki deneyimleri³⁵ takip etmesiyle doğrudan ilintilendirmektedir.

"*Ta'rikk futuh el-Sham*"daki savaşların, meydan okumaların ve hitabet değişikliklerinin dile getirilişi eserin şüpheli bir yaklaşımla ele alınmasına yol açmaktadır. Bununla beraber, tarihsel bağlamda otantiklik taşımaktadır. El-Azdi, Wardan (Ajnâdayn) Savaşında yer alan Bizanslı komutandan bahsetmektedir. Bu savaş VII. yüzyıla ait Suriye menşeli bir kaynakta çok çarpıcı bir şekilde önemli bir referans olarak -ünsüz şeklindeki yazılımla 'B[R]YRDN'- anılmaktadır.³⁶

Heraclius, güvenilir memurlarını Ermeni komutanlardan seçtiğinden dolayı her iki kaynakta da çok tanınan bir Ermeni ismi olan "Vardan" kelimesi geçmektedir (Manukyan ailesinin en çok sevdiği isim). El-Azdi el-Başri'nin "*Ta'rikk futuh el-Sham*" isimli eserinin tanıklığını kabul etmek hatalı olabileceği gibi, ortaya koyduğu bazı açıklamalar bilim adamlarının daha önce varsaydıklarından daha fazla sahicilik taşımaktadır.

İslam kaynakları, Bizans İmparatorluğunun doğası hakkında son derece sınırlı bilgi vermektedir. Bununla beraber, Bizans toplumu içerisindeki sınıflar arasında etnik bölünmenin anlaşılması yönünde bir takım faydalı bilgiler de sunmaktadırlar. Tabii ki, ortaya konulan istatistiki bilgiler güvenilir değildir. Verilen bilgiler tutarlılıktan yoksun ve Bizans kurumlarına atfen yapılan referanslar bölüm pörçüktür. O dönemde İtalya ve Balkanlardaki Su-

riye ve Filistin’le ilgi ve alâkasını anlaşılmamasına yönelik bir bilgi söz konusu değildir.

Müslüman tarihçiler İslamın kişiler ve din hakkında vurgusu tarafından şekillenmiştir. Müslüman tarihçilerin anlatılarındaki yapı ve niyetleri üzerinde durmak gerekmektedir. Bizansı konu alan bir kitap (günümüzde kayıptır) yazdığını haber veren el-Yakup’un sahip olduğu kaynakların ne gibi bir özelliğe sahip olduğu yolunda tahminde bulunma olasılığına rağmen, Müslüman tarihçilerin Yunan kaynaklarını doğrudan ya da çeviri yoluyla kullanma teşebbüsünde bulundukları yönünde herhangi bir kaynak mevcut değildir. El-Yakup istisna olmak üzere, pek çok müslüman tarihçi Bizans topraklarının müslümanlar tarafından fethedilmesini konu aldıkları metinlerde okuyucularına Bizans hakkında fazla bilgi verme gerekliliği konusunda çok az nedenleri vardır. Bizans devleti, özellikle de Bizans düşüncesi hakkında müslüman tarihçilerin eserlerini okuyarak fazla bilgi sahibi olmak imkânsızdır. El-Mesud da (896-956), el-Yakup gibi, Bizans tarihini araştırıp onun hakkında bilgiler veren ender müslüman tarihçilerdendir. Fakat verdiği bilgiler arasında ilk fetihlere dair ayrıntılı bilgi bulmak mümkün değildir. İslam fetihleri esnasında müslüman tarihçiler Bizanslılarca gerçekleştirilen savaş taktiklerini veya stratejilerini ya da kendi ordularının savaş taktiklerini ve stratejilerini analiz etmek suretiyle gelecek için dersler çıkarmadıkları anlaşıyor.³⁷Günümüze ulaşan birincil kaynaklar İslam fetihlerine dair ya en kısa atıfları içermekte ya da materyalleri yıl yıl ya da Baladhuri gibi müslüman tarihçiler örneğinde olduğu gibi bölge bölge tasnif etmektedir. Söz konusu bu düzenlemeler kendi içersinde bir değere sahiptir ve elbette spesifik kronolojik başvurular olmaksızın tarihçinin görevi üstesinden gelmesi zor bir iştir. Haber verdikleri kaynakların güvenilirliğini hesaba katmayan tüm bu anlatılarda gözden kaçırılan şey, söz konusu bütün bu olayların birbirleriyle ilişkisi ve potansiyel tutarlılıklarının hiç hem de hiç anlaşılamamasıdır. Tarihi gerçekliklerdeki düzensizlikler ve istisnalar üzerinde yanıltıcı tashihler yapılmak suretiyle tutarlılığın altının çizilmesi daima tehlikeli sonuçlar doğurmaktadır. Fakat, Suriyedeki, Mısır’daki ve Bizans toprakları içerisindeki Mezopotamya’da savaş ve diplomasi arasındaki ilişkilerin ortadan kaldırılması amacıyla, bilinç-

sizce, birbiriyle bağlantısı olmayan, bölük pörçük bir tarihi yaklaşım sergilenmiştir.

Bizanslılar, kendi adlarına, oryantalistlerin bulunabilecek her şeyi ele geçirdikleri ya da muhtemelen dil problemleri söz konusu edilerek müslümanların gerçekleştirdikleri fetihleri ve Bizans savunmasını nadiren incelemeye tabi tutmuşlardır. E.W.Brooks ve J.Wellhausen, müslümanların Suriye'ye ve Mezopotamya'ya yönelik ilk fetihlerin sona ermesini takiben Bizans ve İslam dünyası arasındaki savaşlar üzerine uzun makaleler yayınlamalarına rağmen, Bizans ve İslam dünyası arasındaki ilişkiler hakkında çalışmalar yapmış olan birkaç Bizanslı, çalışmalarına genellikle XIX. yüzyılda başlamışlardı (örneğin, A.A. Vasiliev ve M. Canard).³⁸

Bununla beraber, bunlar Bizanslılar değil gene Oriyantalistlerdi. Tekrar, *terminus a quo* hakkındaki karar Suriye'deki olayların dikkate alınması Anadolu'daki olaylardan suni olarak ayrı tutulmuştur. Bizanslılar ilk fetihlerle ilgilenmemişlerdir, fakat müslümanların Suriye, Bizans Mezopotamyası ve Mısır fetihlerini tamamladıktan sonra çalışmalara başlamışlardır. Suriyenin fethi ile Anadolu'daki uzun dönemli Bizans-İslam savaşları arasındaki bağlantılar ve devamlılık aynı şekilde anlaşılamamıştır.

İslâm Kaynaklarında Heraclius

Müslümanların saldırıları sırasında Heraclius ve diğer Bizanslı komutanların tavırları hakkında Arap gelenekleri taşıdıkları çelişkili haberler, güvenilirlik sorunu ve dil problemleri dolayısıyla çok az ilgi çekmişlerdir. Heraclius'un İslam kaynaklarında algılanışı son derece karmaşık bir yapı arz etmektedir. İslam kaynaklarında, Bizans'ın izlediği stratejilerle ve eylemlerle ilintili olarak Heraclius bizzat kişisel sorumluluğuyla doğrudan ilişkilendirilmektedir. Bizans üzerine araştırma yapanlar genellikle bu noktayı görmezden gelmektedirler. Arap kaynakları olayların kontrolüyle ilintili olarak Heraclius'a sahip olduğu güçten daha da fazla sorumluluk yüklemektedir. Araplar nezdinde Heraclius, Bizansın Arap saldırıları karşısında sergilenen direncin belkemiğini oluşturmaktadır.³⁹ Heraclius öyle egemen bir kişidir ki, ülkesinin bir ucundaki askeri kaynaklarını diğer uca toplayabil-

mekte ve yönlendirebilmektedir. Bununla beraber, Araplar tarafından Bizans imparatorluğunun diğer bölgeleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgi verilmediği gibi Suriye ve Filindeki olaylarla Bizans İtalya'sındaki, Balkanlardaki ve başkent İstanbul'daki (Constantinople) var olan problemler arasında muhtemel bağlantıları anlama gibi bir çaba da söz konusu değildir.

Arap kaynakları Heraclius'u, kesinlikle kontrolünü sağlamadığı olaylara, komutanlarıyla istişarede bulunmak suretiyle tepki gösteren;⁴⁰ fakat Suriye'deki askeri politikalar ve çarpışmalar konusunda komutanlarından ve halktan gelen baskılara boyun eğen bir lider olarak tanımlamaktadırlar.⁴¹ Arap kaynakları Heraclius'u hiddetli ve şüphe içerisinde olan bir lider olarak tasvir etmektedirler. Heraclius'un kazanılan bir dizi zaferden sonra bile güven duymayan bir kişi olduğunu iddia etmektedirler. Bütün bunlar İslami referanslarla tutarlılık arz etmektedir. Arap kaynakları, Heraclius'u aynı zamanda, sayısal üstünlüklerine rağmen müslümanlara karşı gereken başarıyı gösteremeyen komutanlarına ve askerlerine tahammül gösteremeyen ve onlara karşı kızgınlık gösteren bir lider olarak da göstermektedirler.⁴² Arap kaynaklarının, Heraclius'un kişisel olarak zaman zaman Suriye'nin savunulmasına yönelik çalışmalara müdahale ettiği ve komutanlarının aldığı önemli kararlara muhalefet ederek iptal ettiği yönündeki iddiaları mantıklıdır.⁴³ İslam kaynaklarında, Heraclius'un büyük, fakat başarısız bir lider olduğu imâ edilmektedir. Söz konusu bu kaynaklar, Heraclius'un askeri alandaki ileri görüşlülüğünü alt kademedeki komutanlarının sergilediği hatalardan ayırmaktadır. İslam kaynakları, Heraclius'un eylemlerini kimi zaman, doğrudan kişisel eleştiriden uzak tutan Heraklius yanlısı tarihselci gelenekle ortak noktayı paylaşmaktadırlar. Bu açıklama, Arap kaynaklarının Bizanslı komutanların bağımsız davranmadıklarını dile getirmemektedir, çünkü bu komutanların savaş taktikleri konusunda askeri kararlar alınmasında bazı özgürlüklere sahip olduklarını vurgulamaktadırlar.

Yaklaşımlarının orijini ne olursa olsun ve Bizanslılar arasındaki askeri plânlamanın ayrıntıları hakkında ne kadar şey bilebildiklerini bilmek zor olsa da, İslam kaynakları, Heraclius icraatlarında gerçekten hatalı dahi olsa onun prestijini ve hanedanını ko-

rumak için herhangi bir nedenleri yoktu.⁴⁴ İslam kaynakları, Bizans imparatorluğunun ahlâki doğruluk mitini korumak zorunda değildirler. Söz konusu bu kaynaklar, Heraclius'un müslümanlar hakkında bilgi elde etmeye çalıştığını vurgulasalar da, müslümanlar yöneticilerinin nitelikleri, kişilikleri ve yetenekleri hakkında Heraclius aracılığıyla herhangi bir bilgiye sahip olduklarını belirtmemektedirler. Kalkedon (Chalcedonian) yanlısı ve özellikle 711 yılına dek uzanan Hristiyan kaynakları bu özgürlüğe sahip değillerdi. (695-705 yılları arasında kesintiye uğrayan dönem hariç), 711 yılında sona eren Heraclius hanedanı dönemine dek uzanan geleneklerden faydalanıldığında Hristiyan kaynakları bu özgürlüğe sahip değillerdi. İslam kaynakları, Bizans yönetiminde sergilenen hataların çoğunu Heraclius'a atfetselerde, doğru kararların alınması noktasında -örneğin, yakın komutanları Heraclius'u Suriye'nin daha önceden tahliye edilmesi ya da müslümanlarla anlaşma yapılması yönündeki fikrinden caydırmıştır- Heraclius'un fikrini değiştirmesine yol açan yakın komutanları ve elit tabakayı eleştirmişlerdir.⁴⁵ Söz konusu kaynaklar Heraclius için olası bir sorun niteliği taşıyan kilisenin etkisini tamamiyle gözardı etmişlerdir.

Arap kaynaklarında Heraclius'un altından tacı⁴⁶ gibi hayali detaylarla anılışı tarih anlatıcılarının amaçlarını ortaya koyabilir. Yani, Heraclius'un yetenekli bir Bizans lideri olmasına rağmen, Tanrı'nın rehberliği ve müslümanları desteklemesi nedeniyle İslam fetihlerinin kaçınılmazlığını göstermek için olabilir. Bununla beraber, Heraclius'un askeri niteliklerini konu edinen söz konusu bu gözde İslam kaynaklarının bazıları retorik ya da kendisini haklı göstermeye çalışma bağlamında ya da hatalı rüya yorumları (rüyasında imparatorluğunu elinden alacaklarını gördüğü sünnetli halk yahudilerdi) ve astroloji kitaplarıyla ifade edilemez.⁴⁷

Hiçbir Arap kaynağı Heraclius hakkında ne Yunan kaynaklarına dayanmaktadır ne de onlarla bir benzerlik göstermektedir. Heraclius'la ilgili Arap kaynaklarında önemli Bizans belgelerinden hiçbir alıntı yer almamaktadır. Söz konusu bu Arap kaynakları, birilerinin Heraclius'la ve onun önemli komutanlarıyla doğrudan temas kurabildiğini ve böylece konuşmaları ve mesajları aktarabildiklerini varsaydığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber,

verdikleri haberlerin doğruluk ihtimalinin güven duyularak dikkate alınabilmesini sağlamaya yönelik olarak saray muhafızlarının isimlerini ve onların rütbelerini açıkça belirtmemektedirler.

Arap kaynakları savaş esnasında Heraclius'un ordusunun ön saflarında yer almamasını küçümsemişlerdir.⁴⁸ Unutulmamalıdır ki, Halife Ebu Bekir ve Ömer de savaşta ordunun ön saflarında yer almıyorlardı. Suriye'deki savaşın bir an önce sonuçlanması konusunda Heraclius'un can atar bir şekilde ve ulaklardan, generallerden, casuslardan ve kasabalardaki delegasyonlardan gelen haber akışına özen gösteren bir lider olarak tasvir etmektedirler. Bu kaynaklar, Heraclius'un para ya da insangücü yönünden herhangi bir eksiklik içerisinde olduğunu iddia etmemekte, aksine, bütün yeterli kaynaklara sahip olduğunu vurgulamaktadırlar. Söz konusu bu kaynaklar, Heraclius'un Hristiyan Arap kabilelerinden, Ermenilerden ve Yunanlılardan ordular teşkil etmek amacıyla büyük paralar harcadığını haber vermektedirler. Elbetteki bu kaynaklarda geçen spesifik istatistiklerde abartılar mevcuttur. İmparatorluğun vekaleti ve diğer konular hakkında imparatorluk ailesi içerisindeki çekişmelerden bahsetmemektedirler ve müslümanlara karşı Bizans ordularının yenilgisine sebep olarak kesinlikle saraydaki iç anlaşmazlıkları sorumlu tutmamaktadırlar. Müslümanların "el-Anbat"lara (Arap olmaları gerekmez, fakat İsa'nın kısmen ilahi kısmen insani bir varlık olduğuna inanan Suriyeli bir topluluk) dahil olduğu yerli nüfus ve Samaritenler (antik Filistin'de yerleşik bir halk) mensup bazı casuslardan ya da işbirlikçilerden yoğun bir şekilde faydalandığını bildirmektedirler.⁴⁹

İslam kaynaklarının bazılarında Heraclius, bir Hristiyan savunucusu olarak anılmaktadır. Bununla beraber söz konusu kaynakların çoğu, hayret verici bir şekilde kısa da olsa Heraclius'un askeri kararlarından ve eylemlerinden bahsetmektedirler. Bu bilgilerin çoğu çelişkili olsa da VII. yüzyıl asker mantığı çerçevesinde ele alındığında son derece akla yatkın gözükmektedir. Heraclius'un Suriye ve Filistindeki askeri birliklerinin komutasına atadığı kişilerin niteliği hakkında ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Komutanların atanmasında göz önünde bulundurulacak kıstaslar sorgulanmamakta ve Heraclius'un atamaları yaparken seçkin komutan bulamadığı ifade edilmemektedir. Heraclius'un yolculuk programı ve eylemlerinin tarihi seyri ve Irak'tan gelen İslam or-

dularının Heraclius'un önemli eylemlerde bulunmaya zorlayıp zorlamadığı hakkında bir takım farklılıklar söz konusudur.⁵⁰

İslam kaynakları Heraclius isminin, savaşlar öncesinde, erken dönem müslümanlarında bir korku etkisi yarattığını haber vermektedir.⁵¹ Bu kaynakların hiçbiri Bizansın savunulmasından öte önemli askeri amaçları Heraclius'a mal etmemektedir.⁵² Bu kaynaklarda anlatılanlar Bizans ve Suriye Hristiyanları kaynaklarında, Müslümanlarla açık alan savaşlarına girişmeksizin mevkiilerinde kalmayı denemiş olanlara emir verenin Heraclius olduğu konusunda tutarlılık arz etmektedir.

Askeri Tarihçiliğin Sorunları

Yukarıda söz konusu edilen olayları ve süreçleri ele alan tarihçiler ayrıca dönemin büyük güçlükleriyle de karşılaşmaktadırlar. Önde gelen bilimadamlarının bir kısmı Bizansın hakimiyetindeki Filistini, Suriyeyi ve Mezopotamya'yı Müslümanların ele geçirmesiyle ilgili, yanlış ya da başka şekilde, herhangi bir askeri açıklamanın olup olmadığı yolundaki ihtimali -bilim adamları ya bu konularla ilgilenmemişler ya da tarihçilerin bu konulara o kadar çok ilgi duymadıklarına inanmaktadırlar- reddetmektedirler. Bu yönde düşünen bilimadamları önceden karar verilmiş bir takım kanaatlere ya da VII. yüzyıl tarihi olaylarının ordu/askeriye dışındaki nedenleri ve boyutları araştırılmaya ve anlaşılmaya değer olduğu şeklinde bir önyargıya sahiptirler. Bilim adamları sadece sosyal, ekonomik, dini, tecrübi ya da sosyo-kültürel açıklamaları dikkate almakta ve askeriye'nin konu edildiği 'kısır' çalışmalara sempatiyle bakmamaktadırlar. Bu önyargı sadece VII. yüzyıla özgü değildir. Tarih biliminin diğer alt disiplinleri kadar modern tarih çalışmalarında da bir sorun oluşturmaktadır ve tarihi gerçekliğe adaletsizlik yapan bakış açısının kısırlığını temsil etmektedir.⁵³

Bu araştırma, diğer taraftan, dini tecrübeler ve değişiklikler VII. yüzyılda eleştirel bir bakışa ve çok iyi bir incelemeye tabi tutulması gerekliliğine rağmen, VII. yüzyılın ilk on yılındaki önemli olayların çoğunun askeri bir boyutunun var olduğunu kabul etmektedir. Ayrıca, bilim adamları, aslında Bizans tarihinin ana

hatlarının ve Bizansın temel karakterinin daha iyi anlaşılabilmesi için kendi içlerinde (askeri kurumlar içerisinde) çok önemli kabul ettikleri VII. yüzyıl Bizans askeri kurumlarının birbiriyle çelişen yorumlarını ortaya koymaktadırlar. Askeri tarihçilikteki gaha geniş eğilimler kadar zihinlerdeki bu düşünce tarzıyla, İslam fetihlerinin ve Filistin'in, Suriye'nin ve Mezopotamya'nın kritik yılları tekrar gözden geçirilmeye değerdir.

Kimileri “fetih” terminolojisinin uygunluğunu sorgulayabilir. Zafer kazanmak ya da feth etmek ya da açmak fiil kökünden gelen savaş ya da barışçıl ya da “fetihler” yoluyla ahlâki ya da maddi *futûh* ya da ‘zaferler’den bahseden İslam kaynaklarına ek olarak bir Bizans kaynağı, IX. yüzyılın başlarında Theophanes isimli bir tarihçinin Araplarca kullanılan “fetih” kelimesine atıfta bulunmasından daha az önemli değildir. Bununla beraber, fetihler ya da zaferler farklı geleneklerden gelen tarih otoriteleri tarafından bu olayları adlandırmak için uygun gördükleri kelimelerdir.⁵⁴ Bu kelimeleri kullanmamanın ya da farklı kelimeler aramanın bir anlamı yoktur. Askeri kaynaklara ve tarihsel değişimin askeri yönden açıklanması olasılığına karşı önyargının devam ettiği günümüzde Bizans savunmasının askeri boyutlarını araştırmak için gerekçeleri açıklamak ve savunmak gerekmektedir. *Futûh* ve kelimesi için askeri olmayan birincil açıklamalar bulmak isteyenler bulunmaktadır, fakat bu çaba sadece yetersizlikle ve tarihin anlaşılamazlığıyla sonuçlanabilir. Meydana gelen önemli değişikliklerin hepsini yeterli derecede açıkla gözükmemesine rağmen, fetihlerin askeri boyutları göz ardı edilmemelidir. Savaş, tarihin önemli bir boyutu olmasına rağmen, son zamanlarda savaş çalışmaları büyük oranda ihmal edilmektedir. Bizansta meydana gelen askeri olaylar son derece önemli tarihi değişikliklere yol açmıştır.⁵⁵

Mısır'ın Savunulmasının Önemi

Bu bölümün odak noktasını Filistin, Suriye ve Mezopotamya oluşturmaktadır. Mısır'ın kaybedilmesi Bizanslılar için son derece elem verici olmuştur. Mısır topraklarının kaybıyla birlikte Bizanslılar papirüs ve benzeri bazı sıradışı ürünlerle ve önemli gıda maddelerini kaybetmelerinin yanı sıra, son derece hayati öne-

me sahip vergi gelirlerinden ve insan gücünden de mahrum kalmışlardır. Fakat bu konu askeri açıdan değerlendirildiğinde, Filistin'in ve Suriye'nin kaybedilmesinden sonra Mısır, Bizans için savunulması pek de mümkün olmayan bir bölge konumuna gelmişti. Söz konusu bölgelerin yani, Filistin'le Suriye'nin kaybedilmesi Bizans idaresinin Mısır'la sürekli bilgi akışını, yönetim kontrolünü ve savunmasını hemen hemen imkânsız hale getirmişti. Mısır, Bizans hakimiyetinde bulunan civardaki diğer bölgelerden soyutlanmıştı. Mısır'ın batısındaki bölgelerde -örneğin, Nubia* - konuşlanmış olan Bizans orduları, liderleri ve halkı ne kadar istemiş olsalar da Mısır'ı savunmak için ellerinden gelen pek bir şey yoktu. Mısır'ın düşmesi an meselesiydi. Vergi gelirleri, tarımsal faaliyet ve nüfus açısından Filistin, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya göre daha geniş olanaklar sunsa da, bu bölümde Mısır'ın savunmasıyla ve Mısır'daki olaylarla ilgili konular ele alınmayacaktır. Mısır'ın doğusunda devam eden savaş ve diplomasi Mısır'ın kısa bir süre sonra müslümanların eline geçeceğine dair ipuçları veriyordu.⁵⁶

Filistin'deki ve Aşağı Suriye'deki savaşın sona ermesi müslümanların Mısır'ı ele geçirdiği ve hiç bir direnmeyle karşılaşmaksızın istediklerini yaptırabildikleri anlamına gelmemektedir. Aksine, Ayn Shams ya da Heliopolis'de** Babylon (Eski Kahire'de), Nikiu ve civarında savaşlar olmuştu ve İskenderiye'de de direniş gösterilmişti. Fakat Filistin ve Suriye'nin kaybedilmesi, Bizanslılara göre "iç bölgeler" hakkında daha çok şey bildikleri tahmin edilen müslümanlara karşı Bizanslıların Mısır'ı savunmaları anlamına geliyordu. Denizlerdeki üstünlüğünün devam etmesi Bizansa Mısır'ın savunulmasında son derece yardımcı bir unsuru teşkil ediyordu. Deniz hakimiyeti insangücü, para, teçhizat ve en azından önem itibarıyla kumanda ve kontrolün İstanbul'daki (Constantinople) yönetim ve askeri üsle temas halinde olmasını sağlıyordu. Fakat bu savunma kısmen felce uğratılmıştı. Ayrıntılı bir araştırma tarihsel bilgilerin doğruluğunda başarı elde etmek için kaçınılmazdır. Fakat, belki de, bunca ayrıntılı imparatorluk araş-

* Hartum'un kuzeyinden Kızıldenize kadar olan bölge. (ç.n.)

** Nil Deltası üzerinde bir şehir. (ç.n.)

tırmalarından sonra ilişkilerarası ya da sıradan örnekler olup olmayabileceğini belirlemek de önemlidir. Suriye, Filistin ve Mezopotamya'nın Bizansa ait bölgesinin coğrafi yapısı Anadolu'nun coğrafi yapısından farklılık arz etmesine rağmen, Bizans-İslam arasındaki savaşın Anadolu platosuna taşınmış (*ex nihilo*) olmasını anlamak gerekmektedir. Bu, erken dönem Bizans-İslam savaşının doğrudan devamı ve gelişimidir. Pek çok sonuç bundan kaynaklanmaktadır.

Açıkcası, herhangi bir tarihi çalışma için sınırlar belirlenmelidir. Tarihle ilgili bir çalışma herşeyi içermelidir. Ne kadar çok spesifik çalışma yapılmışsa, fetihlerle ve Bizansın etkili savunma geliştirememesiyle ilgili hatalarını anlamaya yönelik olarak yapılan çalışmalara değerli katkılar sağlamıştır. Fetihleri ve etkili savunma geliştirememe gibi bir hataya düşmüş olan Bizansı anlamaya yönelik değerli yardımların yapıldığı bazı özenli imparatorluk çalışmaları vardır. Fakat diğer bakış açılarının ortaya koydukları kanıtlara bakmakta da yarar vardır.

Metodolojik Sorunlar ve Varsayımlar

Çeviri yoluyla elde edilebilecek çalışmalar hariç olmak üzere, A. Stratos'un içinde bulunduğu Bizans uzmanları 630'lu yılların olaylarını konu alan Arap kaynaklarını okumamışlardır. İrfan Shahid, yedinci yüzyıldaki olaylar ve gelişmeler üzerine bazı önemli bilgiler vermesine rağmen üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı yüzyıllarda gerçekleşen son derece önemli Bizans-Arap ilişkilerinin anlaşılmasını kökten değiştirecek çarpıcı, fakat önemli yardımlarda bulunmuştur. Fetihler hakkında son derece ayrıntılı araştırmalar yapmış olan Oryantalistler ve İslam uzmanları, geç dönem Roma İmparatorluğu hariç Bizans tarihini ayrıntılı bir şekilde incelememişlerdir. Mevcut bütün kaynakları kullanma yolunda olumlu bir çaba sarfetmelerine ve gerçekte İslam fetihleri hakkında Hristiyan Oryantalistlerinin ve Bizans kaynaklarının tanıklığına sık sık öncelik tanımalarına rağmen, söz konusu bu kaynaklarda geç dönem Roma ve erken dönem Bizans tarihi metinleri hakkında tastamam bir bilgi kullanmamışlardır. Böylesi bir görev altından kalkılması son derece güç, fakat yerine getirilmesi kaçınılmazdır.⁵⁷

İslam kaynaklarının da dahil olduğu çeşitli kaynakların göreceli olarak sahip oldukları eleştirel bir incelemeyi gerektirmektedir. Fetihler ve Bizans savunmasıyla ilgili tarihi gerçeklik sadece Bizanstan ve Hristiyan Oryantalistlerinin ortaya koydukları kaynaklarla gün yüzüne çıkarılamaz.⁵⁸ Bununla birlikte, tarihi arka plânın anlaşılmasında İslam uzmanlarının son derece önemli yardımları dokunmasına rağmen, söz konusu çalışma İslamın yükselişiyle ilgili değildir. Bu çalışma bilinen Arap kaynaklarının sadece fetihlerin ve Bizans savunmasının tarihiyle değil, aynı zamanda yedinci yüzyıl Bizans kurumları, savaş metodları, kişilikleri, ekonomik koşulları, yerel yönetimleri ve iç bölünmeleri hakkındaki tesadüfi bilgilerin tekrar gözden geçirilmesi amacı gibi son derece önemli olan bir önermeyle başlamaktadır. Erken dönem kaynakları hakkında İbn Asakir ve İbn Hubaysh kadar el-Yakup, el-Azdi, el-Beşri, el-Taberi, İbn Abd el-Hakem, İbn Khayyat el-Ufuri, İbn Ethem el-Kufi, el-Asmai, Baladhuri ve Ebu Yusuf tarafından da bilgiler verilmektedir.⁵⁹ İslam kaynakları İslam tarihi için olduğu kadar potansiyel olarak Bizans tarihi için de önemli değere sahiptir.

Wellhausen, Caetani ve De Goeje'nin de içerisinde yer aldığı XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarındaki önemli oryantalistler, Hristiyan oryantalist kaynaklarının ifadelerini olayların geçtiği dönemle zamandaşlıklarındaki daha bir yakınlık nedeniyle Suriye'nin müslümanlar tarafından fethi hakkında birbiriyle çelişkili haberler taşıyan kaynakları değerlendirmede İslam kaynaklarına göre tercih edilmesi gerektiği sonucuna varmışlardır. Genelde, İbn İshak'a ve Waqidi'yi temel alan İslam kaynaklarını tercih etmişlerdir. Theodor Nöldeke, fetihlerle ilgili çalışmalarındaki münasabeti dolayısıyla Suriye (Syriac) kaynaklarını eleştirel bir şekilde ele alarak baskıya hazırlamıştır. T. Nöldeke'nin ortaya koyduğu yardımlar son derece temel bir nitelik taşımaktadır. Yine de, söz konusu bu oryantalistler tarihi anlatılar içermeyen, fakat fetihlerle ilgili çağdaş ya da görece çağdaş -VII. yüzyıl- bir takım kaynaklar ortaya koymuş olan 'Gazze'li Altı Şehidin Hırsı', 'Persli St. Anastasius'un Yaşamı ve Mucizeleri', 'Doctrina Iacobi nuper baptizati' ve 'Sophronius ve Sina'lı St. Anastasius', ve 'Papaz Maximus' gibi diğer kilise kaynaklarını göz ardı etmişlerdir. Göreceli olarak ihmal edilmiş bazı Suriye (Syric) kaynakları olması-

na rağmen hiçbir yeni kronik ele geçirilememiştir.⁶⁰ Yukarıda zikredilen kaynaklar İslam otoritelerinin asla başvurmadıkları ve aynı şekilde bu yazarlar da İslam kaynaklarına asla başvurmadıkları kaynaklardır. Bu kaynakları kullanmak ya da haklarında yorumda bulunmak kolay değildir.

Hıristiyan oryantalistleri ve Bizans kaynakları hatadan arı değildir ve ortaya koydukları anlatılar bölük pörçük bir nitelik arz etmektedir. Erken dönem Suriye (Syric) kaynaklarında geçen tarihler normal olarak kabul edilmeyi haketmelerine rağmen⁶¹ Hıristiyan kroniklerinin ve tarihçilerinin müslümanlarınkinden tamamiyle bağımsız olan kaynaklar kaydettiklerini varsaymak doğru değildir. Kökenlerini kesin bir biçimde izleyebilmek mümkün olmamasına rağmen, muhtemelen birbiriyle etkileşimde bulunmuş iki gelenek arasında taklitçilik ve belki de bazı metinlerin kopya edilmeleri söz konusudur. Elbette, şayet iki gelenek de farklı kaynaklardan yararlanmak suretiyle aynı gerçeklere atıfta bulunuyorsalar, bazı benzer anlatılara şaşmamak gerekir.

Materyalleri ve kronolojileri yanlış yorumlamış geleneksel olarak Theophanes olarak adlandırılan Bizanslı Yunan kronikçi, geç dönem yedinci yüzyıl tarihçisi Ermeni Sebeos ve Hıristiyan bir Arap olan Eutychius gibi böylesine farklı kaynaklar Suriye ya da İslam kaynağı olsun ya da olmasın İslam kaynaklarıyla bazı paralelliklere ya da ortak kaynaklara sahiptirler. Bununla beraber, herhangi bir metnin kopyalanması gibi bir işlem söz konusu değildir. Hıristiyan ve İslam kaynaklarının birbirine bağımlılığı ve ortak yanlışlıkları olasılığının doğurduğu karmaşık problemlerle baş edebilmek için yeni metodolojilere ihtiyaç vardır. Bu önemli görev polemik değil duyarlılık gerektirmektedir. Kaynakların araştırılması asla kolay bir iş değildir ve yazarın pratik olarak kanıtlamaya çalıştığı herhangi bir şeyi manipüle edilebilirlik riski taşımaktadır, fakat buna rağmen denemeye değerdir.

İslam kaynaklarındaki materyallerin sahihliğini ortaya çıkarmada kullanılan bir başka çalışma şimdiye kadar uygulanmış değildir. Söz konusu bu İslam kaynaklarının tutarlılıkları geç dönem Roma ve erken dönem Bizans kurumları, savaş, topoğrafya ve o anki koşullar hakkında bilinenlerle ilgilidir. Arkeolojik keşiflerin de dahil olduğu geç dönem Antikite'nin incelenmesinde sağlanan gelişmeler, İslam kaynaklarının inanırlılığını değerlen-

dirilmesinde bir diğer önemli standardın oluşturulmasında katkıda bulunmaktadır. 628 yılında Bizans İmparatorluğunun Sasaniler karşısında yenilgiye uğramasından sonraki durum göz önüne alınarak İslam kaynaklarının önemi daha dikkatli bir şekilde ortaya konmalıdır. Bir başka ifadeyle, bu kaynaklardaki belirli verilerin ne derece anlaşılır ve mantıklı olduğu Bizans İmparatorluğunun sergilemiş olabileceği sağduyulu politika bağlamında ortaya konabilmektedir. Bu metodlar kesinlikle hatadan arı değildir. Fakat, şu ana kadar, sözü edilen İslam kaynakları bu ölçüde bir uygulamaya tabi tutulmamışlardır, ancak eleştirel bir çabanın gösterilmesi zorunludur.

Bu çalışma, geç dönem Roma ve erken dönem Bizans gerçekleri bağlamında inandırıcılığı değerlendirmek maksadıyla ortaya konulacak bilinçli bir çabayla belgelerin eleştirel bir okumaya tabi tutulmaktadır. Geç dönem Roma gerçekleriyle -ve sadece tarihsel ya da kroniklerin kaynakları değil- tutarlılık arz eden veriler içeren İslam kaynakları, bu gerekleri yerine getirmeyen kaynaklara göre -diğer hafifletici kriterlerin yokluğunda- daha fazla bir inanılırlığı hak etmektedir. Böylesi bir yaklaşım, tamamiyle samimi bir şekilde, tarihi yargılamaların eleştirel bir değerlendirmesini kapsamaktadır. Diğer eleştirmenlerin görevi, kanıtların okunmasındaki yeterlilik üzerine görüşlerini belirtmek olacaktır. Bu yaklaşım, geç dönem Antikite tarihi araştırma, İslam fetihlerinin çeşitli yönlerinin ve bazı İslam tarihi geleneklerinin (kaynaklarının) inanılırlığının bazı yönlerinin anlaşılmasına önemli yardımı dokunabilir (karşılaştırmalar ve değerlendirmeler için hiç bir geç dönem Antikite referansının söz konusu olmadığı Arap Yarımadasındaki olaylarla derinlemesine alâkalı olmamasına rağmen.) Buraya kadar, geç dönem Antikite bilgisine sınırlı bir şekilde sahip oldukları görülen İslam uzmanları kendi metodolojilerine, dillerine ve alt bilim dallarında ustalaşmalarının anlaşılabilirliği karşısında, İslam kaynaklarındaki kendi araştırmaları için bir karşılaştırma niteliği taşıyan geç dönem Roma kaynaklarını çok fazla kullanmamışlardır. Edebi gelenekleri ve onların aktarılması çalışmalarına geleneksel bir yaklaşım sergilenmedi değil; fakat İslam kaynaklarının bilinen geç dönem Roma arkeolojik, topografik ve kurumsal kanıtlarıyla gözden geçirilmediği ve karşılaştırılmadığı anlamına gelmektedir.

İslam tarihçileri, Sayf b.Ömer'in Irak kaynaklarının sahip olduğu değeri tekrar gözden geçirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Söz konusu bilim adamlarından bir grup, Sayf'ın sahip olduğu materyallerin güvenilirliği konusunda daha ciddi bir çalışma içerisinde bulunmaktadırlar. Bu bilim adamlarının argümanları, Julius Wellhausen'ın ve bir ölçüye kadar da Leone Caetani'nin tahminlerini ve çıkarımlarını sorgulamaktadır. Sözü edilen bu yeni metodolojinin sonuçları Bizans tarihi için olası bir etkiye sahip olmayı özellikle amaçlamamasına rağmen, İslam tarihçiliğindeki bu yeni eleştirel eğilim Bizans tarihçileri tarafından da dikkatle takip edilmektedir.⁶²

Konuyla doğrudan ilgili kaynakların araştırılması ve görüşülmesi sağlıklı bir analizi gerektirmektedir. İslam kaynaklarının doğruluğuyla ilgili ihtilaf sorunu ve Hristiyan kaynaklarındaki İslami konulara (özellikle Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili) yapılan atıflar, Arap yarımadasını ilgilendiren diğer yönlerle beraber, bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. İslam kaynakları, Bizans tanıklığının son derece az olduğu erken dönem -özellikle 630'lu yılları kapsayan dönemle ilgili- Bizans İmparatorluğu bünyesindeki iç koşullar hakkında ki faydalı bilgileri özenle gözden geçirmelidir. Papazlar ve azizlerin yaşamlarını konu alan kaynaklar Heraclius'un (610-41) hükümdarlığı döneminin son 12 yıllık bölümüne dair ordu tarihi hakkında çok az bilgi vermektedir. Fakat Bizans kurumları, dönemin koşulları ve imparatorlukta yer alan farklı milletler hakkında bazı kayda değer ayrıntılı bilgiler sunmaktadırlar.

Yapılacak bir araştırmanın doğruluğu geç dönem Antikite, Bizans ve İslam konularındaki temel modern uzmanlık bilgisi kadar, konuyla doğrudan ilgili kaynakların kullanımını gerektirmektedir. Bunun anlamı, elinizdeki bu çalışmanın eksik kalması ya da mükemmel olmaması anlamına gelebilecektir. Pek çok bilim adamının kayda değer yardımlarıyla bile konuyla ilintili kaynakların hepsini elde edebilmek imkânsızdır. Bununla beraber, bu araştırma pek çok ayrıntının eleştireliliği ve değişikliği anlamına gelen bilgiyle, en azından problemin temellerini ortaya çıkarmaya teşebbüs etmektedir. Konunun pek çok bölümü için geçmişte yapılan çalışmalar, tamamiyle artık yaygın olarak kullanılmayan, son derece yetersiz ve yanıltıcıdır.

Erken dönem Oryantalistlerinin geç dönem Roma terminolojisi ve yer-adları hakkında çok şey bilmemeleri kaçınılmaz olmasına rağmen, geçmişte ihmallerin ve yanlışlıkların tarihi yorum ve bilgiye boğun eğdiren kaynakların ve sentezlerin tekrar değerlendirilmesi günümüzde bir zorunluluktur. Bazı ihmallerin ve hataların gelecekte de muhtemelen söz konusu olabilmesi ihtimaline karşın, pek çok ilişki bugün anlaşılabilmekte ve pek çok spesifik olayın ve daha önemli gelişmelerin daha doğru bir şekilde kavranması söz konusu olabilmektedir. Erken döneme mensup bilimadamları tarihi anlamada önemli gelişmeler kaydetmişlerdir ve bu bilimadamlarından başka uzmanlık alanlarına ait her bir detay hakkında bilgi sahibi olmaları da beklenemezdi. Söz konusu bilim adamları, sahip oldukları bilgi kapasiteleri ve araştırmaya ayırdıkları zaman çerçevesinde ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmışlardır. Bilim alanlarına pek çok hata ve yanlışlık nüfuz etmiştir ve benzer hatalar, ilişkileri ve kimlikleri algılayamamaktan ya da yanlış aktarılmalarından dolayı devam edegelmiştir. Bu nedenle, söz konusu çalışmalardaki temel noktaların doğrulanması ve derlenip toparlanması gerekmektedir.

Orta dönem Bizans kurumlarının ve toplumunun orijini ve gelişimi çelişkiler içermesine ve araştırmalarda pek çok ilmi çaba sarfedilmesine rağmen, bu kritik döneme özgü Bizans kurumlarının doğası ve karakteri üzerine erken dönem İslam fetihlerine dair Araplarca gerçekleştirilen anlatıların analizine yönelik herhangi bir teşebbüs asla söz konusu olmamıştır. Bunun yerine, bilim adamları son derece az bir başarı elde etmeleri pahasına aynı Bizans-Yunan kaynaklarını tekrar tekrar gözden geçirmişlerdir. Arap kaynaklarındaki tesadüfi referansların ortaya konulması ve yorumlanmaları kolay değildir -böylesi bir çaba pek çok ipe sapa gelmez bilgiyi elemeyi gerektirmektedir-. Fakat bu kaynaklardaki tanımlamalarda ne çeşit bir Bizans ordusunun olduğunu anlamak önem taşımaktadır. Bunu araştırmak için ihtiyaç duyulan metodoloji var olan değerli bilgiler için Arap kaynaklarının son derece özenli bir şekilde okunmasını ve daha sonra kümülatif sonuçların sentezinin çıkarılmasını gerektirmektedir. Bu heyecan ve merak uyandıran bir metodoloji değildir, fakat ne tür olursa olsun her doğru bilginin ihtimalini ortaya koymak için uygun bir tekniktir.

Pek çok zayıf varsayım, 630'lu yıllarda müslümanlara karşı imparatorluğun doğu eyaletlerini savunmak amacıyla Bizansın ortaya koyduğu çabaların doğru bir tarihsel bağlamda anlaşılmasına engel olmaktadır. Bu varsayımlar, Yunanlıların çarpışmaların geçtiği coğrafi bölgelere aşına olmamalarını; yerel halkların, müslümanlara karşı kendilerini savunmada gösterdikleri başarısızlıkları; Bizansın gösterdiği direnmeye paralel olarak Hristiyan hizip çekişmelerinin yıkıcı rolünü; İmparator Heraclius'un sözde hastalığı ve müslümanlara karşı savaş alanında ordusunun başında kumandan olarak bulunamamasını; 602 yılında İmparator Maurice'nin Phocas tarafından tahttan indirilmesini; İmparator Maurice'nin o ana kadarki dost ve müttefik ilişkiler içerisindeki Gassani Araplarına karşı yıkıcı politikalarını ve Bizansın, müslümanları yenilgiye uğratabilecek Arap birliğinden oluşan orduları küçümsemesini; Pers Krallığıyla uzun döneme yayılmış savaşların Bizansı zayıflatmasını; Müslümanların sayıca üstünlüğünü; Müslümanların savaş alanı olarak çöle yakın bölgeleri seçmelerindeki kurnazlıkları; Heraclius'un ve danışmanlarının müslümanlardan gelebilecek tehlikeyi tahmin edememelerini; savaş zamanında, Arap problemine yaklaşımlarında Heraclius'un ve diğer Bizanslı yöneticiler arasında başgösteren ayrılıkları; ya Arapların uyarılmasında kritik faktör ya da İslam fetihlerine daha önceki Bizans eyaletlerindeki yerel halkın kabullenmesi teşvik etmiş olan hafifletici faktör olarak eksikliği ya da tutarsız ve dini şevki dahil etmektedir. Bu nedenlerin herbiri ayrı ayrı mantıklı gözükmemektedir ve herbirinin gerçeklik payı vardır. Bununla beraber daha dikkatli bir inceleme Bizansın çöküşünü ve müslümanların kazandıkları zaferler ve bunu takip eden kurumsal değişikliklerin açıklanmasında yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır.

Modern bilim, Akdeniz ve hinterlandına göre Irak'ın fethedilmesi üzerine büyük bir vurgu yaparak fetihlerin tarihsel açıdan anlaşılması noktasında büyük gelişme kaydetmiştir.⁶³ Bununla beraber, müslümanların araştırmalarında Bizanlıların eylemleri gibi, spesifik bir obje olarak yer almamış olan Suriye'yi konu alan fetih olaylarının kronolojisi belirsizliğini korumaktadır. İslami çalışmalar ve erken döneme ait halifelik tarihi için bazı önemli ipuçları içermesi olasılığına rağmen, Bizans tarihindeki belirsizliklerin aydınlığa kavuşturulması bir diğer amacı teşkil

etmektedir. Arap araştırmacılar söz konusu bu problemleri henüz çözüme kavuşturmuş değillerdir⁶⁴ ya da Heraclius'un ve idarecilerinin ve takipçilerinin bunu gerçekleştirmek için nasıl bir girişimde bulunduklarının ve politik, dini ve kurumsal politikalarının nasıl olup da bir değişikliğe uğramadığının ya da askeri alanda görülen iniş-çıkışlar sırasında değişiklikler göstermesinin de dahil olduğu Bizanstaki stratejik ve askeri operasyonlar hakkında geç dönem Roma, Bizans ve birincil İslami kaynaklarını sentez etme ihtiyacını gözardı etmemişlerdir.⁶⁵ Bu kolay bir iş olmayacak, fakat denemeye de değer.

Dipnotlar:

- ¹ Kekaumenos, *Sovet'i i Razzkaz'i Kekavmena*, editör ve çevirmen: G.G. Li-tavrin tarafından (Moscow:Nauka, 1972) 298.
- ² En çok dikkati çeken, Theophanes ve Nicephorus'un Yunanca kronikle-rindeki özlü bilgiler ve Suriye menşeli olarak kaleme alınan eserlerdir.
- ³ Sebèos, *Histoire d'Heraclius*, çev: F. Macler (Paris 1904). R.W. Thomson ve Nina Garsoian Macler'in eski çevirisinde pek çok hata tespit etmişlerdir, Ermenice yazılmış olan metnin yeni bir baskısı mevcuttur: *Pamut'iwn Se-beosi*, editör ve çev: G. V. Abgarian (Yerevan:Acad. Arın. SSR; 1979), ve Robert Bedrosian tarafından yapılan *Sebèos' Tarihi* (New York: Ermeni Ge-leneginin Kaynakları, 1985). Bkz:Mesrob K. Krikorian, "Sebèos, VII. Yüz-yıl Tarihçisi" ve Zaven Arzoumanian, "Bir Sebèos ve (onun kaleme aldı-ğı) Heraclius Tarihi Eleştirisi, Bir Yedinci Yüzyıl Belgesi"; *Classical Arme-nian Culture: Inflvences and Creativity*, editör ve çev. Thomas J. Samuelian (Pennsylvania Üniversitesi Ermenice Metinleri ve Çalışmaları, 4 [Phila-delphia:Scholars Yayını, 1982]) 52-67, 68-78. .
- ⁴ *Sebèos, Tarihi*, C.30 (102 Macler); Karşılaştı: *Zur Geschichte Armeniens und der ersten KRIege der Araber*, Heinrich Hübshmann, (Leipzig 1875) 18, not.3.
- ⁵ Ghevond ya da Levontius, *History of Lewond the Eminent Vardapet of the Armenians*, çeviren ve yorumlayan Zaven Arzoumanian (Wynnewood, Ya-yıncılar Birliği, 1982).
- ⁶ "Sahte Yehovacı Mamikonean'ın 'Taron Tarihi': Tarihi Araştırma, Eleştirel Çeviri ve Tarihsel ve Metinsel Yorumlar" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, 1985). Yayın hakkı lvii, s.212-20, 49-55.
- ⁷ Suda=Suidas, "Traianos" editörü A. Adler (Leipzig, 195) 4:582. Theopha-nes: A. Proudfoot, "Theophanes Kaynakları", özellikle 426-38; Cyril Mango, "Theophanes Kroniğini Kim Yazdı?" ZRVI 18 (1978) 9-18;P.Speck, *Das geteilte Dossier* (Bonn, 1988), ayrıntılı ve karmaşık analiz ve daha çok bibliyografya için; Telemachos Loungis, ' (Athens 1981) 49-85, bazı önemli noktaları içermektedir. Cyril Mango, Bizans Başpiskopo-su, Nicephorus'un baskısına giriş, *Shot History* (Washington:Dumbarton Oaks, 1990) 8-18.
- ⁸ *Menander Rhetor*, editör, çevirmen ve yorumcu D. A. Russell, Nigel Wil-son (Oxford:Oxford University Press, 1981), özellikle 84-7.
- ⁹ Son imparator ve hanedanı uğruna Maurice'nin, Phocas'ın ve Heraclius'un saygın hükümdarlıklarının bilinçli tarihi çarpıtmalar üzerine Michael Whitby, *The Emperor Maurice and His Historian* (Oxford:Clarendon, 1988) ve David Olster, Yedinci Yüzyılda İktidarı Ele Geçirme Siyaseti:Bi-zans'ta Retorik ve Devrim (Hakkert, 1993). W.H.C. Frend, *Rise of the Mo-*

- nophysite Movement (Cambridge:Cambridge Üniversitesi Yayınevi, 1972); Friedhelm Winkelmann, "Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monotheistischen Streites" *Klio* 69 (1987) 515-59.
- ¹⁰ Kaegi, "Arap Fetihlerine Karşı İlk Bizans Tepkileri", ASRB.
- ¹¹ Fredegarius, *Chronicon*, editör: Bruno Krusch, MGH Scriptores Rerum Merovingicarum, T. 2 (Hanover 1888); ve *Continuationes Isidorianae Byzantia Arabica et Hispana*, editör t. Mommsen, MGHA, T. 11, CM2.334-69, *Crónica mozárabe de 754. Edición crítica y traducción*, editör Jose Eduardo Lopez Pereira (Zaragoza 1980); Jose Eduardo Lopez Pereira, *Estudio crítico sobre la crónica mozárabe de 754* (Zaragoza 1980) 35-6, 95-9.
- ¹² *Doctrina Iacobi nuper baptizati*, editör: N. Bonwetsch, *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Filoloji-Tarih Bölümü, n.s. vol. 12, no.3 (Berlin 1910). Vincent Déroche, "L'Authenticité de l'Apologie contre les Juifs de Léontios de Néapolis," *BCH* 110 (1986) 661, 634'den sonra doğru bir şekilde tarihlendirilmiş P.Crone'nin Hagarism'de tarihlendiği gibi (Cambridge 1977) 3-4; Sophronius, "Weihnachtspredigt des Sophronios," editör H. Usener, *Rheinisches Museum für Philologie* n.s. 41 (1886) 500-16.
- ¹³ Jones, *LRE* vi.
- ¹⁴ *Das Heerwesen der Muhammadener*, editör: F. Wüstenfeld (Göttingen, 1880).
- ¹⁵ *Die Apokalypse des Ps.-Methodios and die dritte und vierte Redaktion des Ps.-Methodios*, her ikisinin editörlüğü Anastasios Lolos tarafından yapılmıştır (Meisenheim -Glan: Verlag Anton Hain, 1976, 1978). Suriye (Syriac) ceden Çeviriler: P.J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition* (Berkeley 1985) 36-51; eleştirel bir edisyonu, çevirisi ve yorumu Francisco Javier Martinez tarafından yapılmıştır "İslamın İlk Döneminde Doğu Hristiyanlığın Kıyamet Yaklaşımı" (Washington, DC: Amerika Katolik Üniversitesi, 1985); Harald Suermann, *Die geschichtstheologische Reaktion auf die einfallenden Muslime in der edessenischen Apokalyphtik des 7. Jahrhunderts* (Frankfurt, Bern, New York: Peter Lang, 1985). Karşılaştırın: David Olster, *Roman Defeat, Christian Response and the Literary Construction of the Jew* (Philadelphia: Pennsylvania Üniversitesi Yayınevi, 1994). Bernard Flusin'in İran'lı Aziz Anastasius'la ilgili yaptığı çalışmayı sabırsızlıkla bekliyorum.
- ¹⁶ Baladhuri, *Kitāb Futūh al-Buldān*, editör M.J.De Goeje (Leiden: Brill, 1866; (İlkeri sayfalarda Baladhuri olarak alıntılanacaktır)
- ¹⁷ Edition: Ebu Cafer Muhammed b. Carir el-Taberi, *Ta'rikh al-rusul wa l'mulūk* (Yıllıklar), editör; M.J.De Goeje ve diğerleri. 15 cilt. (Leiden: Brill, 1879-1901); yeni baskı 1964; Franz Rosenthal, *Taberi Tarihi I: Genel Giriş* (Albany: New York Devlet Üniversitesi Yayınevi, 1989) Bkz. 5-134; Aynı zamanda Ahmed b. Ebu Yakup el-Yakup, *Ta'rikh*, editör M. ;

- Th. Houtsma, 2 cilt. (Leiden:Brill, 1883). Literatür:L. 1. Conrad, "Yakup-el" başlığı altında, DMA 12 (1989) 717-18.
- 18 Ebu Muhammed Ahmed b. Atham al-Kufi, (Fetihler Kitabı) (*Kitāb al-futūh*), editör:M. 'Abdul Mu'id Khan, 8 cilt. (Haydarabad, 1968-75). Fakat anakronik referanslar Malik al-Rusiya'ya aittir 1:265; Muhammed Ibn Sa'd, *Kitāb al-Tabaqāt al-kabir*, editör:Eduard Sachau, vd. 9 cilt (Leiden:Brill, 1904-40) Bundan sonra *Tabaqāt* olarak atıfta bulunulacaktır:İbn Khayyat al-'Usfuri, *Ta'rikh*, editör:Akram Diya' al-'Umari, 2 cilt. (Bagdat:al-Najaf, 1967); Abu 'Ubayd al-Qasim b. Sallam, *Kitab al-amwāl*, editör Muhammed Halil Harās (Beyrut:Dār al-Kuttub al-'Almiyya, 1986);al-Fasawi (yayınlanmış olan kitapta 'al-Basawi' olarak yanlış listelenmiş) *Kitāb al-ma'rifa wa'l ta'rikh*, editör A.D. al-'Umari, 3 cilt (Bagrat 1974-6).
- 19 L. Caetani, Al. M.J.De Goeje, *Memoire sur la conquete de la Syrie*, no:2:*Memoires d'histoire et de geographie orientales*, 2. baskı (Leiden:E. J. Brill, 1900), *Memoire* olarak atıfta bulunulmuştur.
- 20 N.A. Miedniko, *Palestina ot zavoevaniia eia arabami do kresto'ich pocho-dov po arabskim istochnikam*. 2.T, 4 cilt (St. Petersburg 1897, 1907);J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, 6 cilt, (Berlin:Reimer, 1899).
- 21 Albrecht Noth, 'Die literarisch überlieferten Verträge der Eroberungszeit als historische Quellen für die Behandlung der unterworfenen Nicht-Muslims durch ihre neuen muslimischen Oberherren,' *Studien zum Minderheitenproblem im Islam*, 1; *Bonner Orientalische Studien* n.s. 27/1 (1973) 282-314;Noth, *Quellenkritische Studien zu Themen, Formen, und Tendenzen frühislamischer Geschichtsüberlieferung* (Bonn:Selbstverlag der Orientalischen Seminars der Universität Bonn, 1973).
- 22 A.A. Duri, *The Rise of Historical Writing Among the Arabs*, çev.Lawrence I. Conrad (Princeton:Princeton Üniversitesi Yayın, 1983); Fred M. Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton:Princeton Üniversitesi Yayını, 1981) ve "Suriye'de Erken Dönem Arap Tarihçiliği Sorunu", 1985 *Bilād al-Shām Proceedings* 1:1-27.
- 23 F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, 2. baskı (Leiden:Brill, 1968), özellikle 30-197. F. Sezgin, *Gesch. des arabischen Schrifttums* (Leiden:Brill, 1967) 1:303-38; C. Brockelmann, *Arap Literatürü Tarihi*, ciltler 1-2, ve ekler 1/3 (Leiden, 1943-9);M. G. Morony, *İslam Fetihleri Sonrası Irak* (Princeton 1984) 537-75; Morony, "İslam'ın İlk Yüzyılına Dair Kaynaklar", *Ortadoğu Araştırmaları Derneği Bülteni* (M.E.S.A. Bulletin) 12, no. 3 (1978) 19-28; Marsden Jones, "Maghāzi Literatürü": *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period. The Cambridge History of Arabic Literature* (Cambridge:Cambridge Üniversitesi Yayını, 1983) 344-51. Ben sadece Arapça metinlerde yer alan İslam geleneğinin aktarıcılarına sınırlı bir atıfta bulunuyorum.

- 24 M.J. De Goeje, *Memoire sur le Foutouh's-Scham attribue a Abou Ismail al Baçri. Memoires d'histoire et de geographie orientales*, no:2 (Leiden:E. J. Brill, 1864). Bundan sonra 'Memoire' olarak atıfta bulunulacaktır.
- 25 al-Azdi al-Basri, *Ta'rikh futuh al-Sham*, 'Amir'in kaleme aldığı baskı (Kahire, 1970); daha eski baskısı: William Nassau Lees, *The Fotooh al-Sham, Being an Account of the Moslim Conquests in Syria, with a Few Notes*; (Bibliotheca Indica, 84,85, Kalkuta, 1854-7); Lawrence I. Conrad, "Bilad-al-Sham'da Arap Fetihleriyle İlgili Al-Azdi'nin Tarihi; Bazı Tarihsel Gözlemler", 1985, *Bilad al-Sham Proceedings* 1:28-62.
- 26 Caetani, *AI* 2: 1149; 3:205-10, 578-83.
- 27 Azdi 175. Tanukh: al-Tabari 2081; I. Shahid, *BAFOC* 455-9.
- 28 Azdi, 28.
- 29 W. Pohl, *Die Awaren* (Müni: Beck, 1988); P. Golden, *Hazar Çalışmaları. Bibliotheca Orientalis Hungarica*, 25/1-2 (Budapeşte: Kiado Akademisi, 1980) 1:34, 36; G. Moravcsik, *Bizans-Türk* (Byzantinoturcica), 2. baskı (Berlin: Verlag Akademisi, 1958) 1:70-6; De Goeje, *Memoire* 29, 38-9; Karşılaştır: Pseudo-Methodius 10, in: Martinez, "Doğu Hristiyan Kıyamet Haberciliği (Apocalyptic) 139.
- 30 Sebeos, c.30 (124 Bedrosian, 96 Macler); Azdi 28; Ghevond (29 Arzoumanian); Kufi I; 100-1.
- 31 Sebeos c.30 (96 Macler, 124 Bedrosian); Azdi 29.
- 32 Azdi 31; el-Taberi (Sayf) i 2104; Ibn el-Athir 2:311-18.
- 33 Azdi 28-9, 31; Kufi I: 100-1; Karşılaştır: el-Taberi i 2086; Ibn el-Athir (2:311 Tornberg).
- 34 W.E. Kaegi, Jr., "Geç Dönem Roma ve Bizans Askeri Kurumlarının Devamlılığı Üzerine İki Çalışma" *ByzF* 8 (1982) 87-113; R. -J. lilie, "İkiyüzyıllık Reform. Zu den anfangen der Themenorganisation," *Byzsl* 45 (1984) 27-39; John Haldon, *Bizans* 208-51.
- 35 Theoph., *Chron.*, AM 6126, 6128 (338, 340 De Boor). Kufi I:100-1.
- 36 Azdi 84. Wardān, el-Taberi'nin i 2398-400'deki Arbatūn'la ve Ibn el-Athir'in 2:387'si ile benzerlik taşıyabilir. B(R)YRDN'le ilgili Suriye kaynağı: *Chronicon miscellaneum ad annum Domini 724 pertinens*, çeviren J. -B. chabot (CSCO, El yazısı. Syriac, ser 3, T. 4 [Louvain 1903-5], Versio 114): "İ.S. 641'de bitirilen Kronikten Alıntı", Palmer, *Kronikler*, 1. bölüm, 2. metin: AG 945; Karşılaştır: Th. Nöldeke, *Die ghassanischen Fürsten* (Berlin: Abhandlungen Preuss, Akad. d. Wiss., 1887) 45 no:3; Caetani, *AI* 2:1144-5.
- 37 El-Yakup, *Kitāb al-Buldān*, editör: M.J. De Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (Leiden:E.J.Brill, 1982; yeni baskısı., 1967) 7:323; William G. Millward, (A Study of al-Ya'qubi with Special Reference to His Al-

- leged Shi'a Bias) (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1961) 7, 17-18. Ahmad Shboul, *el-Mesudi ve Dünyası* (London: Ithaca Yayınevi, 1979) 227-83.
- 38 A.A. Vasiliev, M. Canard, H. Gregoire, *Byzance et les arabes*, 2 cilt. (Brüksel 1935-50). E. W. Brooks, "Arap Kaynaklarına Göre 641-750 Tarihleri Arasında Asyadaki Araplar" JHS 18 (1898) 182-208; J. Wellhausen, "Ümeyye Zamanında Araplarla Romalılar Arasındaki Savaş" Nachrichten d. Kgl. Ges. d. Wiss. (Göttingen 1901) 414-47; R-J. Lilie, *Bizans Tepkisi ve Arap Ausbereitung* (Münih 1976); Hugh Kennedy, "İstanbul'dan (Polis) Medine'ye: Geç dönem Antik ve Erken Dönem İslam Suriyesindeki Şehirleşmedeki Değişiklikler", "Geçmiş ve Günümüz" 106 (1985) 3-27, ve "Bizans Mensup Suriye'nin Son Yüzyılı: Yeni Bir Yorum" ByzF 10 (1985) 141-84; Demetrios J. Constantelos, "7. ve 8. Yüzyıla Ait Yunan Kaynaklarında Yakın Doğu'daki İslam Fetihleri", *Byzantion* 42 (1972) 325-57.
- 39 İbn Abd el-Hakim, *Futūh* mışr, editör: C. Torrey (New Haven: Yale, 1992) 76.
- 40 Heraclius diğerlerine danışmaktadır, örneğin: Jabala b. el-Ayham, Kufi 1: 126-32; karşılaştırm 1: 302-10. Diğerleri Heraclius'a tavsiyede bulunuyorlardı: Kufi 1: 218-21.
- 41 Heraclius baskılara boyun eğiyordu: Azdi 92, 106, 139, 152. İbn Asakir 1: 531-2. Karşılaştırm: Baladhuri 123; el-Taberi (Sayf) i 2102; Kufi 1: 218-21; fakat el-Taberi 2152.
- 42 Azdi 44, 150-1; İbni Asakir 1: 477.
- 43 el-Taberi (Sayf) i 2103; el-Taberi (İbni İshak) i 2349; Theoph. Chron., AM 6126, 6128 (337-8, 340 De Boor).
- 44 Müslümanlar, Heraclius hakkındaki bilgileri Bizans ordusunda hizmet eden Hristiyan Araplardan ya da çok sayıda Bizanslı esir askerlerden ya da İranlı Shahrbaraz'ın oğlu Niketas'dan öğrenmedikleri taktirde.
- 45 Heraclius Suriye'yi terketmek istedi: Kufi 1: 219-20; İbni Asakir 1: 531; *Historie Nestorienne/Chronique de Seert* c. 106, editör: Addai Scher, PO 13: 627; el-Taberi (Sayf) i 2102.
- 46 Ku'fi 1: 126-8, özellikle 128.
- 47 İbni Asakir 1: 473. Waqidi 3: 1018-19. Fredegarius, *Chron*, 4.65 (153 Krusch).
- 48 Heraclius savaş meydanından uzakta bulunmuştur: Baladhuri 113-15, 123, Azdi 29; İbni Asakir 1: 477, 531-2, 548-51. İbni el-Athir (2: 317-18 Tornberg). el-Taberi i 2086, 2103, 2104, 2395. Kufi 1: 101.
- 49 Azdi 150-2, 234; Kufi 1: 175, 218-21, 305. Anbat müslümanlar adına catusluk yapmıştır: Waqidi 990; Kimlikleri: Gérard Troupeau, "La Connaissance des chrétiens syriaques chez les auteurs arabo-musulmans," *Orientalia Christiana Analecta* 221 (1983) 274-5. Gassaniler ve Diğer Arap

Casusları: Waqidi 1018-19; İbni Asakir 473; Azdi 39; Kufi 1:144. Samaritan: Baladhuri 158.

- 50 J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* 6: 85-9, Wellhausen, Mezopotamya'daki ve Suriye'deki Irak'tan gelen askeri birliklerle ilgili geniş açıklamaları eleştirmektedir. Heraclius'un yolculuğu ve Müslümanlarla ilgili en iyi kaynak Caetani, *Al* ciltler 2-4.
- 51 Waqidi 760, 990.
- 52 Heraclius şehirlerin kapılarının kapatılmasını emretmiştir: İbni Asakir 1:474. Karşılaştı: *Chron*, ad 1234 *pertinens* c. 107 (Brooks, CSCO, Script. Syri, ser 3, T.14, Verio, p. 188); Şehirlerin savunulmasıyla ilgili olarak Heraclius'un Hristiyanlara yaptığı uyarı=Palmer, *Chronicles*, 2. bölüm, 13. metin: c. 48.
- 53 W.E. Kaegi, Jr. "The Crisis in Military Historiography" *Armed Forces and Society* 7 (1981) 299-316.
- 54 Theoph., *Chron*, AM 6124 (editör:C.De Boor [Leipzig 1883] 336); Bernard Lewis, "Gaspediciler ve Tiranlar:Bazı İslami Siyaset Terimleri Üzerine Notlar," *Logos Islamikos. Studia Islamica In Honorem Georgii Michaelis Wickens*, editör:Roger M. Savory, Dionysius A. Agius (Ortaçağ Üzerine Çalışmalardaki Makaleler, 6 [Toronto:Papalık Ortaçağ Üzerine Çalışmalar Kurumu, 1984] 260, *futuh* üzerine, Arapça. Theophanes muhtemelen bu kavramı dolaylı olarak bir islam kaynağından almış olabilir.
- 55 John W. Jandora, "Müslümanların Savaş Yöntemlerindeki Gelişmeler:Erken Dönem İslam Fetihleri," *Studia Islamica* 64 (1986) 101-13, Bu makale yalnızca savaşabilme kabiliyetleri de dahil olmak üzere Bedevilerin olumlu savaş kabiliyetlerini ihmal edildiğine vurgu yapmaktadır. Bununla beraber, birincil ve ikincil kaynakları gözardı etmektedir.
- 56 Walter Kaegi, "Filistin'in ve Suriye'nin Araplar Tarafından İstilas Sırasında Bizans Mısır'ı:Bazı Gözlemler," *American Research Center in Egypt Newsletter* 121 (Spring 1983) 11-15; Alfred Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, gözden geçirilmiş baskısı P. M. Fraser (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1978).
- 57 A. Stratos, 6 cilt. (Atina:Estia, 1965-77), İngilizce çevirisi: *Byzantium in the Seventh Century* (Yedinci Yüzyılda Bizans), çeviren:M. Ogilvie-Grant ve diğerleri. 5 cilt. (Amsterdam ve Las Palmas: Hakkert, 1968-80). Metnin Yunanca orijinal metni bu kitapta alıntılanmıştır: Shahid, *BAFOC*, *BAFIC*.
- 58 F. Donner'le aynı görüşü paylaşıyorum, *EIC* 142-6. Era Vranoussi gereğinden fazla iyimserdir, "Byzantino-arabica, 3 (1979) 1-28. Karşılaştı:Michael G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest* 537-654.
- 59 İbn Abd el-Hakam, *The History of the Conquest of Egypt, North Africa and Spain Known as the Futuh Mişr of İbn 'Abd al-Hakam*, editör:C.C. Torrey (Yale Oriental Serisi, Araştırmalar, III [New Haven: Yale, 1922]).

- 60 Profesör A. Vööbus ölümünden önce bu konuda bana bilgi verdi. Karşılaştı: S.P. Brock, "Syriac Sources for Seventh-Century History" *BMGS* 2 (1976) 17-36; Brock, "Syriac Views on Emergent Islam" in: *Studies on the First Century of Islamic Society*, editör: G. H. A. Juynboll (Papers on Islamic History, 5 [Carbondale: Güney Illinois Üniversitesi Yayınları, 1982]) 9-22.
- 61 Witold Witakowski, *The Syriac Chronicle of Pseudo-Dionysius of tel-Mahre. A Study in the History of Historiography* (Acta Universitatis Upsalien-sis. Studia Semitica Upsaliensia, 9 [Uppsala 1987]); Palmer, *Shadow*, Genel Giriş ve Kronolojiye Dair Notlar.
- 62 Ella Landau-Tesseron, "Sayf Ibn 'Umar in Medieval and Modern Scholarship," *Der Islam* 67 (1990) 1-26.
- 63 Donner, *EIC*; Michael Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*; A.I. Koles-nikov, *Zavoevaniye Irana arabami* (Moscow: Nauka, 1982).
- 64 Ahmad 'Adil Kamal, *Tariq ila Dimashq* (Beyrut: Dar al-Infash, 1982), ispat edilmemiş bir kronolojik bilgi içermektedir; bir takım problemler görülmektedir ve Mustafa Talas, *Sayf Allah, Khalid ibn Al-Walid* (Şam, 1978). Her iki yazar da, olayların hayali bir kuruluşunu vermektedirler. Fakat Arap kaynakları dışında çok az kaynağa müracaat etmişlerdir ve son derece dar bir bakış açısı sergilemektedirler.
- 65 M. Cheira, *La Lutte entre arabes et byzantins. La Conquete et l'organisation des frontieres aux VIIIe et VIIIe siecles* (Paris Üniversitesi Doktora tezi. Iskenderiye'de basılmıştır. Yayınevi: Societe des Publications egyptiennes, 1947); Fathi 'Uthman, *Al-hudud al-Islamiyya al-Bizantiyya*, 3 cilt, (Kahire, 1967). Bu eserler tamamiyle yetersizdir.

İKİNCİ BÖLÜM

Hızlı Değişim Döneminde
Bizans İmparatorluğu

Bizans Egemenliğinin Son On Yılına Genel Bir Bakış

Bütün Hıristiyanlar, bir tek Yaratıcıya methü senâda bulunmakta ve övgüler dizmektedirler. Çünkü, Tanrının kibirli düşmanı Chosroe* iktidardan düşünölmüştür. O, mekânından düşürölmüş ve yeryüzünün derinliklerine girmiştir ve ismi yeryüzünden silinip gitmiştir. İsa, Yüce Yaratıcı ve kutsal Meryem hakkında kibirli, hakir görücü ve adil olmayan bir şekilde konuşan dinsiz kişi mahvolmuştur. Kurduğu düzenler kendi başına iş açmıştır.¹

İmparator Heraclius, Bizans İmparatorluğunun Sasani İmparatorluğuna ve Kral II. Choroës Parviz'e karşı her iki imparatorluğun pek çok eyaletinin harap olmasına yol açan, yaklaşık bir çeyrek yüzyıl devam eden yoğun bir savaş dönemini takiben 628 yılında nasıl bir zafer kazandığını halkına bu şekilde anlatmıştı. İmparator Maurice'in and içmiş intikam alıcısı Heraclius, Phocas'ı 610 yılında mağlub etmiş; imparatorluğu ve Hıristiyanlığı savunmak ve Perslileri sınır dışı etmek amacıyla imparator olarak sorumluluğu üstlenmişti. Persliler, Suriye'yi ve Filistin'i ele geçirip Anadolu'yu tehdit edip İstanbul'a yaklaşmalarına rağmen, Heraclius Bizans ordularını tekrar toparlayıp 628 yılında savaşta Sasani İmparatorluğunun sınırları içersine taşımış ve Chosroe'ların kökünü kazımıştır.

* Chosroe: Sasani Hükümdarı. (ç.n.)

Heraclius, Pers'de barışı sağladıktan, özellikle bölgede statü-koyu belirledikten, 590 yılında Bizansın Habur Nehri civarındaki sınırlarını sağlamlaştırdıktan sonra 53 yaşında İstanbul'a döndü. Bizans yenilgisinin verdiği aşağılanmışlık Sasani İmparatorluğunu iç savaşa ve kaosa sürükledi. Heraclius, 395'de vefat eden Theodosius'dan bu yana Bizanstaki ilk asker-komutandı. 629 yılı Temmuz ayında Pers Generali Şahrbaraz ile Pers ordularının Mısır ve Bizans'ın Batı Asya bölümünden çıkartılması ve II. Chosroes'un halefiyle daha önceki dönemlerde gerçekleştirilen antlaşma şartlarını uygulamaya koymak amacıyla yeni bir antlaşma yapmıştır. Heraclius, 630 yılı Mart ayında, 614 yılında Perslilerin Kudüs'ten götürdükleri, kendisi ve çağdaşlarının Haç'ın kılıntıları olduğuna inandıkları tarihi mekânın onarımına bizzat katılmıştır. Fakat halledilmesi gereken daha pek çok problem vardı. Harap olmuş pek çok şehrin yeni baştan inşası gerekiyordu. Söz konusu ihtiyaçlar son derece büyük olmasına rağmen maddi kaynaklar sınırlıydı. Önceki dönemlerde Suriye, Mısır ve Ermenistan'da büyük acılara sebep olan, özellikle Hristiyan teolojisi ve Din teolojisi gibi ayrılıklara neden olan dinsel sorunlar büyük ölçüde rahatsızlıklara yol açıyordu. Heraclius herkesi memnun edeceğini umduğu bazı formüller bulmak amacıyla İstanbul Papazı Sergius'un yardımıyla boş yere çözümler aramasına rağmen, dini mücadele son derece ısrarlı bir şekilde devam ettiriliyordu. Heraclius yine de, dini birliğin sağlanması yolunda piskoposluk görevlilerini ve çok sevdiği Ermenileri ikna etmeye çalışıyordu.²

Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya şehirlerinin ve köylerinin nüfusları hakkında herhangi bir doğru istatistiki bilgi mevcut değildir. Müslümanların gerçekleştirdikleri fetihlerin arefesinde, nüfusun IV. ve VI. yüzyıllardakinden daha da az olması muhtemeldir. Nüfus yapılanmasında görülen bu azalmaya etki eden en önemli faktörler veba salgını ve savaşlar olmuştur.³

630 yılında, toplam nüfus %20 ile %40 arasında değişen bir oranla azalarak yaklaşık 17 milyonla 27 milyon arasında olmasına rağmen, II. yüzyılda Roma Başpiskoposluğunda Doğu Yunanistanın nüfusu 28 milyondan 34 milyona çıkmış olması mantıklı gözükmektedir. Antik dönemde Suriye'nin nüfusuyla ilgili tahminler büyük değişkenlik göstermektedir. Filistin'in 400.000'den

2 milyona artış gösteren nüfusu da dahil olmak üzere, 1.900.000'den 5 ile 6 milyona çıkmış ve günümüzdeki Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün'ü içine alan bölgenin nüfusu da 10 milyona çıkmıştır. Yine de, verilen bu sayısal değerler, Augustan Başpiskoposluğu döneminde Doğu Yunan'ın maksimum nüfusunun ne olabileceğine dair bir fikir vermektedir. Bu dönemde Anadolu'nun nüfusu, 5 milyon ile 13 milyon arasında değişen bir oranda bulunmaktadır. VII. yüzyılın ilk yıllarında, Filistin istisna olmak kaydıyla, daha az bir nüfus artışı olduğu varsayılabilir.⁴ Bizans hakimiyetindeki Filistin için yapılan tahminler 2 ile 8 milyon arasındadır; fakat Cisjordanian'na* ait Filistin'in nüfusu muhtemelen 1 milyon daha fazladır.⁵ Bir hesaplama göre, 600 yılında, sözde yönetimin kontrolunda olan bölgelerde ("Doğu Yunan"la tam anlamıyla bir sınır teşkil etmez, çünkü imparatorluk [Bkz. 1. Harita] Latince konuşan İtalya'yı, Dalmaçya'yı ve Kuzey Afrika'yı da içermektedir) Bizans İmparatorluğunun nüfusu 17 milyona yaklaşmış olma ihtimali vardır: Suriye ve Filistin 1.9 milyon (zayıf bir ihtimalle), Mısır 3 milyon, Anadolu 5 milyon, Bizans hakimiyetindeki Balkanlar 2 milyon, Kıbrıs 100.000 ve Kuzey Afrika'daki ve İtalya'nın Bizans kontrolunda kalan bölgelerde nüfus eşit orandadır. VII. yüzyılın sonlarına doğru topraklarının bir bölümünü Müslümanlara, Slavlara, Bulgarlara ve Avarlara kaptırdıktan sonra imparatorluk hakimiyetindeki bölgelerde toplam nüfus 7 milyona ya da 7 milyondan daha aza bir sayıya düşmüş olabilir.⁶

Özellikle Hristiyan teolojisiyle ilgili olarak, dini ihtilaflar yaşanmasına, hem Chalcedonian'ların ve hem de Monophysite'lerin -İsa'nın kısmen ilahi kısmen de insan yapısında olduğuna inanmalar- Heraclius'un Tek Tanrı inancına cephe alanlar olmasına rağmen, bu farklı anlayışların Bizans otoritesinin zayıflatmasında etken olup olmadıkları kesin değildir. İmparatorluk içerisinde haberleşmede, bilgi toplanmasında ve askeri strateji açısından büyük öneme sahip olan bölgelerde (örneğin Adhriat ve Nawa) yaşamalarına rağmen, yönetime karşı bağlılığını yitirmiş dini azın-

* Ürdün yakınlarında bir şehir. (ç.n.)

lıklar göreceli olarak küçük Yahudi ve Samariten* topluluklarıydı. Dini topluluklar ya da dil gözönüne alındığında nüfus homojenlik taşıymıyordu, fakat bunu ortaya koyan güvenilir bir istatistik bilgi mevcut değildir.⁷ 600 ve 638 yılları arasında Monophysite'lerin sadakatsizliğine yönelik bir kanıt mevcut değildir.⁸

Topluluklar arasındaki var olan düşmanlıkların kesintiye uğradığı her dönemde, önemli sayıdaki hacılar ve seyyahlar muhtemelen, bir şekilde imparatorluğun uzak bölgelerindeki koşullardan haberdar edilen yerleşik ahaliyi yol kenarlarında ve kasabalarda tutmaya yardımcı olmuşlardır. Söz konusu hacıların ve seyyahların bu seyahatleri sırasındaki harcamaları yerel ekonomilerin devamlılığını sağlamıştır. Hacılar arasında, özellikle Filistin'de yoğun olarak bulunan, fakat Suriye ve Mısır'da da görülen Ermenilerin sayısı son derece fazladır. Bunun sebebi muhtemelen, Heraclius'un güvenilir komutanlara ve yöneticilere olan ihtiyacını karşılamak için kendi hemşerileri Ermenilere karşı artan bağlılığında yatmaktadır. Bunun aksine, bazı hacılar istisna tutulmak şartıyla, Latince konuşan ziyaretçilerin varlığıyla ilgili kanıtlar daha azdır. Bunun nedeni muhtemelen geç dönem Roma İmparatorluğunun Latince konuşulan pek çok bölgesini elden yitişinin ve yoksullaşmanın etkisi vardır.⁹

Bizans İmparatorluğunda Değişimin Hızlanması

Kilise tarihçi Evagrius Scholasticus'un, 590'lı yıllarda kendine güvenerek, rahatlıkla iddialarda ve tahminlerde bulunabilmesi 602 yılından sonra artık mümkün olmamıştır. "Constantine'nin tahtı ele geçirdiği, kendi adıyla anılan kenti inşa ettirdiği ve bunu İsa'ya adadığından beri bu şehirdeki imparatorlardan herhangi birinin yerli ya da yabancı düşmanlar tarafından öldürüldüğünü ya da bir gaspcının zor kullanarak bir imparatoru alaşağı edip etmediğine birlikte bakalım"¹⁰ diyerek gurur duyması bunu söylemesinden on yılı aşkın bir süre geçmesinden sonra artık kullanılmaz oldu.

* Hz. İsa tarafından anlatılan, bir öyküde adı geçen yardımsever Samarralı. Kendini hiç düşünmeksizin başı dertte veya sıkıntıda olan insanların imdadına koşan. (ç.n.)

İmparator Maurice'nin, 602 yılında yüzbaşı Phocas tarafından tahttan indirilmesi ve sürgüne yollanması hadisesi, değişimin hızındaki artışla birlikte VII. yüzyılın yeni ve şiddetli dönemine dair kolaylıkla görülebilecek bir semboldür. Tahtına göz diken Phocas'ın ellerinde ölümü tadmasaydı, doğu eyaletlerini yeniden organize edebileceği ve Pers İmparatorluğu ile yararlı diplomatik ilişkiler kurabilecek kadar mükemmel bir imparator olan Maurice'yi tartışma konusu yapmak hatalı olacaktır. Hz. Muhammed'in Hicret'ine tarihi bir değer atfeden (İslam'ın önemli bir din olarak ortaya çıkışını olanaklı kılan sadece 602 yılında meydana gelen olaylar olması) Maurice'nin tahttan indirilmesi ve sürgüne yollanması "602 yılının 622 yılına eşit olduğu"na dair büyük bir yanlış-¹¹ Tahttan indirilmesinden uzunca bir süre önce Maurice'nin Araplarla ilgili politikasındaki pek çok hata onun siyasi konulara dair değerlendirmesindeki yetersizliğini vurgulamaktadır.¹²

Bir bilim adamının "farkına varılamaz" olarak adlandırdığı geç dönem Roma İmparatorluğunda gerçekleşen kurumsal değişiklikler son derece yavaş olmasına rağmen, Bizans'taki kurumlar tamamen köhnemiş bir hâl almamıştır.¹³ Bu durum, değişim sürecinin hızlanmaya başladığı VII. yüzyıla kadar devam etmiştir. 603-628 yılları arasında, Kral II. Chosroes Parviz yönetiminde devam eden Pers istilâları Bizans İmparatorluğunun savunmasında önemli zaafaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Maurice'nin tahttan indirilmesi, imparatorluk içerisinde diğer şiddetli isyan hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Benzer bir isyan dizisi, Heraclius'un 610 yılının Ekim ayında Phocas'ı devirdiği dönemde de ortaya çıkmıştır. Heraclius'un Phocas'ı sürgüne yollaması imparatorluk içersinde istikrarı sağlamaya yetmemiştir. 610 ile 615 yılları arasında Bizans ordusunda yaşanan yozlaşma Pers istilâları, Suriye'nin, Filistin'in ve Mısır'ın işgali, Avar-Slav akınlarıyla birlikte imparatorluğun son derece tehlikeli bir konuma sürüklendiğini haber vermekteydi.¹⁴ İmparatorluk zayıflamasına rağmen, tüm bu etkilere dayanabiliyordu.

Çağdaş Bizans tarihçisi Theophylact Simocatta, Bizans İmparatorluğuna daha önceleri önemli zararlar vermiş olsa da, -bunun yerine daha kötüsünün gelebileceği korkusu nedeniyle- Sasani İmparatorluğunu ebedi kılma arzusunu dile getirmektedir. Daha kötü şeylerin başa gelebileceği endişesiyle şöyle demektedir: "Bu-

nunla beraber, Persliler sahip oldukları gücü yitirdiklerinde bile, güçleri başka milletlere geçebilirdi. Çünkü olayların lider eksikliğine tahammülü olmayacaktır, ne de böylesi büyük bir talihin kendisine çıkış yolu bulmaması gibi bir durum söz konusudur.”¹⁵ Şöyle diyor, “...Şayet, Persliler güçlerinden mahrum edilip üstünlükleri bir başka millete geçse Romalılar ne tür bir mirasla yüzyüze kalırdı?”¹⁶ Böylesi bir davranış kurnazca uygulanan bir siyaset anlayışını yansıtabileceği gibi, aynı zamanda, hemen hemen statükonun gerekli öğelerini değiştirmekten kaçınan engellenmesi zor bir Bizans önceliğini de yansıtmaktadır.

IV. yüzyıl ile VII. yüzyılın başları arasında ki dönemde yaşanan değişimin çok boyutluluğu gerginliğe, şiddete ve hızlı bir şekilde ortaya çıkmasına yol açmış ve sonunda bu değişimin geniş kapsamlılığı VII. yüzyılda hazırlıksız bir halde bulunan Bizansı vurmuştur. köylülerin, kasabalıların ve kırsal bölgede yaşayan ahalinin fiziki çevrelerinde ve günlük yaşamlarında herhangi bir esaslı değişim yaşayıp yaşamadıkları ve savaşın yıkıcı etkisinden kaçıp kaçamadıkları konusunda ki bilgiler, daha az kesinlik taşımaktadır.¹⁷ İddiaya göre, VII. yüzyılda Persli bir elçi Bizans-Pers arasında süregelen savaşın her iki imparatorluğu da ‘yıkıma’ sürükleyeceğini ileri sürmüş, fakat çağdaşların buna gerçekten inanıp inanmadıkları ya da bunu önceden fark edip etmedikleri belli değildir.¹⁸ Halk tabakası, Bizans İmparatorluğunun değişen talihiyle ilgili haberlere ve orduda giderek büyüyen tehlikeye yol açan, istikrarsızlık, belirsizlik ve huzursuzluk semptomu olan çare ve umut yoksunluğuna yol açan şiddetli dalgalanmalar ve değişikliklere karşılık vermiştir.¹⁹

602 yılında dünyevi ve dini güvenini büyük bir sarsıntıyla yitirdiğinde imparatorluk dengesini yitirmişti ve 30 yıl devam eden kriz süresince bir daha asla tekrar kendini tam anlamıyla toparlayamadı. Heraclius, Phocas’ı tahtından edip sürgüne yolladıktan sonra bir daha asla rahat yüzü görmemiştir.²⁰ 610 yılının Kasım ayında Phocas’ın kardeşi Comentiolus’un başarısızlıkla sonuçlanan devrim girişimini takiben, Persliler 611 yılında imparatorluğun doğu sınırlarına başarılı bir saldırı gerçekleştirmelerine olanak sağlamıştır. Böylece var olan kriz devam etmişti. Heraclius’un Persliler üzerinde kazandığı zafer neticesinde oluşan kısa

sürekli istikrar ortamını müslümanların istilâları takip etmiştir. İmparatorluk içinde ve dışında var olan krizlerin giderek artması, Heraclius'u ve yönetimini istikrarsızlığa düşürüp imparatorluk içerisinde güvensizliğe, tutarsızlığa ve tehlikelere yol açabilecek bir ortamın oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu istikrarsızlık kaynakların bazılarında da bir takım izler bırakmıştır.

Geç Dönem Roma Dünyasının VII. Yüzyılda Varlığını Devam Ettirmesi

İmparatorluk içerisinde istikrarsızlıklar ve çelişkiler artmış, yönetimin etkinliği engellenmiş ve gerginlik dayanılmaz bir hâl almıştı. Kurumsal değişikliklerde yaşanan yavaşlık kamuoyundaki aşırı dalgalanmalarla tezat halindeydi. Bizansın, VII. yüzyılın ilk on yılındaki görünüşteki askeri değişikliklere karşı kurumsal mekanizmalar vasıtasıyla verdiği karşılıklar, Justinyen dönemindeki karakterinden biraz değişiklik göstermekle beraber, gerginlikler ortaya çıkmaya başlamıştır.²¹

Resmi dairelerin ve makamların ünvanları (adı olan, fakat görev ve sorumluluk taşımayan) geç dönem Roma kurumlarındaki değişimin yavaşlığına göre bir istisna teşkil etmiyordu. Hatta daha da önemlisi, Heraclius muhtemelen Filistin ve Suriye gibi bazı doğu eyaletlerinde Pers'lilerin işgallere ara verdikleri dönemlerden önce mevcut olan eski yönetim yapısının bazılarını muhafaza ediyor ya da yeniden ihya ediyordu. *Equites Illyriciani* ve *numeri* gibi bazı askeri birimler için daha eski terminoloji oluşturma uygulamasında olduğu gibi daha eski eyalete göre terminoloji oluşturma işlemi varlığını devam ettirmiştir.²² Bizanslı komutanlar geleneksel olarak geç dönem Roma'da kullanılan (*patricius*, *drungarius*, *buccinator*, *cubicularius*, *sacellarius* ve *viciarius*) gibi ünvanlarını ve memurluklarını devam ettirmişlerdir.²³ Eski zamanlarda uygulanan askere alma işlemleri imparatorluğun bazı bölgelerinde uygulanmaya devam etmiştir²⁴ ve imparatorluk posta servisinin en azından bir bölümü 610 yılı Ekim ayında hâlâ işler haldeydi.²⁵

IV. yüzyılın sonlarında ve V. yüzyılın başlarında Suriye'deki kasabalarda yaşayan halklar arasında var olan potansiyel anlaş-

mazlıkları engellemek amacıyla ordunun çoğunu kuzey Suriye'nin kırsal alanına gönderme eğilimi hakim olmasına rağmen, Bizans yönetimi Roma dönemindeki uygulamaya devam ederek askeri birlikleri kasabalar içersinde ve çevresinde yoğunlaştırmaya devam etti.²⁶ Askeri birliklerin kuzey Suriye'de bu şekilde dağılım göstermesi Suriye'ye ve Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'ya doğru müslümanlar tarafından gerçekleştirilen fetihlerin peşinden aynı orduların kuzeye doğru yani Anadolu'ya kaydırıldığına olabilecekleri önceden sezmişti.

620'li yıllarda Bizansta askere alma işlemi için para kullanılmıştır; fakat bunun istisnai bir uygulama mı yoksa düzenli bir teemelemi dayandığı konusu kesin değildir. Bu uygulamanın imparatorluğun her yerinde geçerli olup olmadığının güvenli bir şekilde ortaya konulması imkânsız olmasına rağmen, teşvik olarak para kullanırken, imparatorluk kontrolörleri (excubitors) askere alma işlemlerini inceleyip organize etme gibi geleneksel bir görevi yerine getiriyorlardı. Aynı zamanda, askeri harekâtlarla ilgili olarak, sefere çıkan birlikleri desteklemek amacıyla bir çeşit fon ya da istihkak tahsis edilmesi de gerekiyordu.²⁷ Yönetim tarafından bağışlanan arazi böylesi orduların tesisi ya da finansmanı için henüz bir araç olarak kullanılmıyordu.²⁸ Bizans imparatorluğu hizmetindeki Arapların askere alınması ve ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak kullanılacak paranın önemi üzerine diğer bilgileri tamamlayıcı bir niteliğe sahip olduğundan, para kullanımıyla ilgili bulunacak herhangi bir bilgi Heraclius'un Araplarla olan ilişkilerini anlamamızda kolaylık sağlayacaktır. Bu durum, Heraclius'un, Bizans ordusunda yer vermek amacıyla Arap Yarımadasındaki Arap Kabilelerinden askerler toplamasına benzer şekilde Arap ve Arap olmayan seyyar ordular için, para ödenmesinin ya da ödenmemesinin önemini daha da kapsamlı kılmaktadır. Askerlere para ödenmesi, Bizans ordularına ve bürokrasisine uzun dönem boyunca zarar vermiştir. Şimdi, onlar (Bizanslılar), müslümanların tehdit ettiği eyaletlerin etkin ve sağlam bir şekilde savunulmasının yollarını bulmak ve geliştirmek amacıyla ortaya konulacak çabaları zorlaştırmış ve engellemişlerdir. Eski sistem hâlâ yürürlüktedir; fakat onu hâlâ işlevsel halde tutmak için ısrarlı bir şekilde üst düzeyde bir harcama politikası uygulanmıştır.

Mali krizle ilgili bir diğer gösterge, Heraclius'un, Suriye'deki Bizans ordularını yönetmek üzere Theodore Trithourios isminde bir *sakellarios* ya da hazineci atamasıdır. VI. yüzyıldaki uygulamanın geçerli olmasına rağmen, bu durum, Bizans yönetiminin askerleri ikna etmek amacıyla kendilerine söz verilen fonun düzenli bir şekilde ve tamamen ödenmesiyle ilgili vaadde bulunma ihtiyacının altını çizmektedir. Bir ordu teşekkülü ve askerlerin bakımını sağlamadaki can alıcı nokta paraların ödenmesiydi. Askerlerin talep vaktinde ödemeleri vaktinde tamamen ödeneceğine ikna etmede sorunlar yaşanmıştı.²⁹ Heraclius'un gerçekleştirdiği bu atama işlemi potansiyel olarak risk taşıyan bir durumda sıkı mali kontrolünü, ve hatta askerlere verilmesi öngörülen paranın kontrolsüzce dağıtılmasının önüne geçilmesini, yiyecek ve binek hayvanı tedariklerinin orantılı bir şekilde dağıtımı kadar Heraclius'un askerlere yaptıkları hizmet karşılığında paralarının ivedi ve tam bir şekilde ödenmesi vaadini yerine getirebilecek çareler bulmak amacını taşıyordu. Günümüze kadar ulaşan kaynaklar, Heraclius'un, böylesi önemli bir sorumluluk dolayısıyla maliye bürokratlarını bu tip konumlara atamasını eleştirmemelerine rağmen, bu bürokratların imparatorluğun dışardan gelen en büyük askeri tehdide maruz kaldığı bir dönemde askeri operasyonları idare etmek vazifesini de üstlenmelerinin iyi seçim olup olmadığı sorgulanabilir. 640 yılında, Bizans imparatorluğunun Suriye'de beklenmedik yenilgisinin ardından elde kalan Bizans topraklarının genel bir vergiye tabi tutulmasını denetleyecek *sakellarios* olacaktır. Fakat bu istilâların arefesinde *sakellarios*'un böylesi bir rolü elde edip etmediği kesin değildir.

Bizans dönemindeki nihai sonucu bilinmemesine rağmen, *capitus* ya da yiyeceklerin olduğu kadar un, yağ, şarap, sirke ve et istihkakının tahsis edilmesi VII. yüzyıla kadar devam etmiştir.³⁰ Muhafız gücüne ait mekânlardan sorumlu memurlar bir düzen kurulması ihtiyacını ve bunun devamlılığını belirleyebilirler; fakat askerlere verilen istihkakın elde edilmesi ve dağıtımıyla ilgili sorumluluk yerel eyalet ve belediye memurlarının yetkisi dahilindeydi. Söz konusu mallarla yapılan bu istihkak IV. yüzyılda ve daha sonrasında (*adaeratio olarak bilinen bir süreç*) sık sık altın ya da diğer parasal değerlere çevrilirdi.³¹ Askerlerin elde ettikleri gelirlerin ölçütü yalnızca parasal ödemelerden ibaret değildi. Mı-

sır'daki kaynakların tanıklık ettiği gibi³² istihkat dağıtımı aynı olarak devam etmiştir.³³ Bununla beraber, Filistin'in ve Suriye'nin savunulmasında yardımcı olması amacıyla toplanmış olan, Araplarınki de dahil olmak üzere Heraclius'un hareketli ordularının finansmanını karşılamada paranın devam edegelen bir rolü vardı.³⁴ Askeri operasyonların gerçekleştirilmesi esnasında sefer ve tatbikat halindeyken askerlerin bakım masraflarının maliyetlerinin ödenmesinde yardımcı olacak fonlara ihtiyaç duyuluyordu.

Bizans'ta uygulanan madeni para olarak verilen vergi ile aynı olarak yapılan ödemeler arasındaki doğrudan ilişki ihtilaflıdır. Yerel memur ya da *curiales* rollerinde bulunan büyük mal sahipleri bu uygulamada rol almaktaydılar ve muhtemelen altın olarak mahsup edilmiş vergilerin alımlar suretiyle eşyalara dönüştürülmesinden Bizans ordusu adına kâr elde ediyorlardı.³⁵ IV. yüzyıldan VI. yüzyıla dek etkisini sürdüren istihkak tashihiinin (*annona*) ve zorunlu satın almaların (*coemptio*) elde edilmesinin ve dağıtımının (*adaeratio*) da anlaşılmasının dahil olduğu bu sonuçlar, VII. yüzyılın başlarında vergilerin paradan aynı ödemeye dönüştürülmesiyle uygunluk taşımaktadır. Müslümanların saldırılarının arefesinde, Bizans hakimiyetindeki Suriye'de bulunan büyük mal sahiplerinin askerlere aynı olarak ödenmesi şart koşulan vergilerin dağıtımından da kâr sağlamış olmaları olasılığı vardır. Bu açıklamalar, belli başlı eyaletlerin akınlara ve istilâlara karşı şehir duvarlarının onarımındaki ve savunulmasındaki (ve savunulmasındaki başarısızlıktaki) askerlerin rollerinin daha iyi anlaşılmasında bize yardımcı olabilir. Ailelerin tek tek savunma sorumluluğu üstlenmeleri gereken bölgelerin belirlenmesi haberleri bu toprakların belirli askerleri desteklemek amacıyla elde edildiğine dair yeterli kanıt yoktur. Şimdiye kadar, orta Bizans dönemine has herhangi bir "asker malının" ya da oluşturulması söz konusu değildir; fakat bunun yerine merkezi yönetimin gücündeki zayıflamanın semptomik olduğu ve bundan dolayı da askeri ve sivil sorumlulukların "özelleştirilmesi" söz konusudur.³⁶ Özelleştirme sorunların çözümünde başarı sağlayıcı bir işlev görmemiştir ve özel mülkiyet, satış ve silah üretiminin kısıtlanması ve yasaklanması gibi diğer bazı yönetim politikalarıyla tutarsızlıklar içermektedir.

Aynı olarak yapılan istihkak tahsisi her zaman *adaeratio* yoluyla parasal ödemeye çevrilmiyordu. Bu mekanizma, Heraclius bizzat kendisinin oluşturduğu ordunun parasal ödemelerini yapmak ve ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kurulmuş bir mekanizmaydı. 620'li ve 630'lu yıllarda Suriye'nin savunulmasında rol alan Bizanslı -ve müttefik halindeki Hristiyan Arap- askerler bir süre sonra, müslümanların kendilerine boyun eğen ahaliye muamelesindeki gibi bölgeler, yönetimde memurluklar ve geçimlerini sağlayacakları tedariklerle kendi topluluklarını oluşturmayı talep ettiler.³⁷ Doğal olarak, daha erken dönemlerde böylesi ödemeleri aynı olarak tahsil eden müslümanlar askerdiler. Geç dönem Roma maliye ve dağıtım sisteminin ve hatta aslında geç dönem Roma-Bizans ordusunun bir unsuru olarak yaklaşık 631³⁸ yılında Filistin'de var olan geleneksel ödeme sistemiyle ilgili önemli hiçbir değişiklik 630'lu yıllarda gerçekleşmemiştir.³⁹ Fakat değişimin ve yeniden örgütlenmenin habercisi olan, Heraclius'un 641 yılında ölümünden hemen önce (*sakellarios*) Philagrios tarafından imparatorluk topraklarının yeniden genel bir değerlendirilmeye tabi tutulmasıydı.

IX. yüzyılda yaşayan İslam tarihçisi Baladhuri, (*Kitab Futuh el-Buldan*) isimli eserinde Roma (Bizans) ordusunun devamlılığını sağlamak amacıyla geç dönem Roma mali ve lojistik kurumlarından tevarüs edildiğinden dolayı, aynı ödemenin İslam fetihleri zamanında devam ettiğini zikretmektedir.⁴⁰ İslam kaynakları gözden geçirildiğinde, bu uygulamaların otantik ve geç dönem Roma mali kurumlarıyla bir devamlılık arz ettiği görülmektedir. Mısır'da, Suriye'de ve eski Bizans Mezopotamyasında bahsedilmelerinin nedeni işte budur.⁴¹ Geç dönem Roma döneminde vergilendirme, askerlere yapılan ödemenin dağıtımı ve tedarik sistemi bozulma noktasına gelmişti; fakat 630'lu yıllarda hâlâ yürürlükte olmaya devam ediyordu. Eski sistemin yürürlükte olması, muhtemelen Bizansın Anadolu'dan çekilmesinden sonra onun ortadan kalkmasında etken olmuştur. Söz konusu bu sistem, İstanbul'daki⁴² kilise tabakları ve bronz anıtlar eritilirken bir işlevi olmamıştır ve Mısırlıların şikayetleri buna tanıklık etmektedir.⁴³ Aynı olarak yapılan ödemelerin mevcudiyeti ve askere alma uygulaması tek başlarına askeri ve mali kurumların bütünüyle

eski sistemlerinin hâlâ işlevselliğini devam ettirdiği anlamına gelmemektedir.⁴⁴ Tutarlı bir tek sistemi yoktur. 7. yüzyılın başlarında pek çok tutarsız, etkisiz ve birbiriyle çelişen uygulamalar her nasılsa bir arada bulunmaktaydı.

VII. yüzyıl başlarında söz konusu olan aynı ödemelerin ne kadar yardımcı olduğu belirsizdir. Belki de Bizans yönetiminin para ve kıymetli maden sıkıntısı sözde yasal olarak geçerli muhasebe sistemi olarak aynı ödeme uygulamasının hâlâ devam etmesine yardımcı olmuştur. Yerel memurlar Bizansın ve müttefik ordularının olağanüstü sayıdaki askerleriyle başa çıkmak ve geç dönem Roma'da ve erken dönem Bizans'da böylesi çok sayıda askeri güçlerin olmadığı bir bölgedeki (Suriye'de Chalkis'in güneyi ya da Filisten'de Qinnasrin) aynı ödemeyle onların ihtiyaçlarını gidermek için hazırlıklı değillerdi. Hazırlıksız olmaları ve işbirliği eksikliği askeri disiplinsizliğe ve Bizans askerlerinin aralarında var olan bağların gevşemesine ve savaşan birlikler olarak nihayetinde ayrılımlarına yol açan 636 yılındaki Yermuk Savaşı arefesinde huzursuzluklara yol açan logistik krizlere açıklık getirmektedir. Bizans müttefiki olarak gruplar halinde hizmet veren Araplara VI. yüzyılın sonlarında istihkak tahsisine hak tanınmıştır.⁴⁵ İmparatorluğun maruz kaldığı mali zorluklar bir gerçektir. Çağdaş kaynaklar mali sorunlara, özellikle de, Bizans yönetiminin etnik orijinleri ne olursa olsun söz konusu askeri birliklere ödeme de bulunmada karşılaştığı zorluklara atıfta bulunmaktadır. Kısa dönemde, Bizans, müslümanlara karşı koyacak askeri birlikler oluşturabildi. Fakat pek çok sivil halk ve onların liderleri kendilerini ve bulundukları bölgeleri savunmada yardımcı olacak söz konusu bu askeri birlikleri desteklemenin mali yüküne katlanmakta isteksizdiler ve bulundukları bu konumdan dolayı da memnuniyetsizlik içindeydiler.

Doğu Sınırlarını Savunacak Ordunun Büyüklüğü ve Etkinliği

629 ve 630 yıllarında seferberlik kaldırıldıktan sonra, Heracilius'un imparatorluk ordusu, çağdaş tarihçi Agathias'ın tahminlerine göre 150.000 civarında bir orduya sahip olan Justinian'in ik-

tidarı dönemine göre hemen hemen daha az sayıda askerden oluşuyordu.⁴⁶ Burada yöneltilebilecek olan soru nasıl olurda 630'lu yılların başlarında kullanılabilir haldeki Bizans'ın toplam askeri gücü Justinian'ın iktidarda bulunduğu döneme göre daha az olabilir. İmparatorluğun elindeki toprak parçasının büyüklüğü nedeniyle, askeri gücün Justinyen ordularının büyüklüğünün üçte ikisinden daha az olabileceğini aklın almamasına rağmen, muhtemelen üçte bir oranı kadar daha küçüktü.

İslam fetihlerinin arefesinde Heraclius'un orduları arasında İstanbul'da ve İstanbul civarında yaklaşık olarak 10.000 ile 20.000 arasında sefere çıkabilecek seçkin bir birlik de vardı.⁴⁷ Bu askeri birlikler meyilli arazide savaşmaya alışkındılar. Bunlar müslümanlara ya da saldırıda bulunan herhangi bir başka orduya karşı koyabilecek en iyi birliklerdi. Çeşitli milletlerden oluşan, fakat daha az güvenilir bir niteliğe sahip olan diğer askeri birlikler: Mısır'da, çoğunlukla vasat askerlerden teşekkül etmiş olan 25.000 kişilik bir ordu;⁴⁸ Afrika'da 5000-10.000 askerden oluşan bir ordu; Bizans hakimiyetindeki İtalya'da 5000-10.000 askerden oluşan bir ordu; düşmanlarca kuşatılmış Balkanlarda (*magister militum per Thraciam*) yönetiminde tahmini olarak 20.000 kişilik bir ordu ki, bu sayının niteliksiz olan muhtemelen 8000 ile 10.000'i ya da daha da az sayıdaki bölümü başka yerlere sefere çıkmaya elverişliydi, 5000'i donanma ve ada kumandasındaydı; (*magister militum per Armeniam*) komutasındaki orduda tahminen 12.000 asker vardı; fakat 5000-8000 arasındaki ya da daha az bir bölümü Ermenistan'daki ve Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki görevler için dağıtılabiliyordu; (*magister militum per Orientem*) yönetiminde yaklaşık olarak 20.000 kişilik bir ordu vardı. Bu ordunun 1000 ya da 2000 kişilik bölümü Isauria'da ve Kilikya'da kolluk kuvveti olarak vazifeliydi ve 8000 kadarı öncelikle Perslilerin saldırılarına karşı koyabilmek amacıyla Yukarı Mezopotamya'da konuşlanmıştı; fakat bu arada bedevi akınlarına karşı koymak da vazifeleri arasındaydı; 10.000 kadarı Suriye'deydi, özellikle kuzey Suriye'de. Bunlar arasında düzensiz olarak kiralanan, Araplarında dahil olduğu 5000 ya da daha az bir sayıdaki asker Filistin'deki üç şehirde ve Arabistan'da konuşlanmıştı. Söz konusu bu askeri birliklerin gerçek askeri komuta yapısı hakkında sağlıklı bilgi mevcut değildir ve

yapılan bu açıklamalar geç dönem Roma (*magistri militum*) (Komutanlar) sisteminin ne kadar devam ettiğinin açığa çıkmasına bağlıdır. (*Magistri militum*)'un İslam fetihleri arefesinde hâlâ mevcut olduğu ortadadır ve daha da önemlisi, doğudaki (*magister militum per Orientem*) (ya da Komutanlar) Suriye'deki ve Mezopotamya'daki Bizans askeri birliklerine hâlâ (o dönemde de) komuta etmekte olan askeri kumandanlardı. Söz konusu bu askeri birliklere ek olarak, bazıları aslında rutin kışla görevini sürdürmelerine rağmen, çok kısa süreli ve spesifik askeri seferler için sayıları kolaylıkla denkleştirilebilecek ya da ikiye ya da üçe katlanabilecek müttefik Araplardan oluşan Suriye'deki, Mezopotamya'daki ve Filistin'deki Bizans'ın düzenli askeri güçlerini oluşturuyordu. Bizans ordusuyla ilgili verilen bu istatistiki bilgiler sadece tahminlerden ibarettir, kesin ve güvenilir rakamlar mevcut değildir.

630 yılı itibariyle, Bizans İmparatorluğu ordularında Arap olmayan Bizans askerlerinin sayısı en fazla 113.000 ile 130.000, en düşük 98.000 ya da daha az bir sayıda olmalı. Araplara karşı koymak için 50.000 ya da daha az sayıdaki bir ordu söz konusu olabilir. Lojistik bölgeleri korumak ve kışla görevlerini yerine getirmek amacıyla Araplardan teşekkül eden yedek güçlere ek olarak, düzenli askeri sayının maksimum potansiyel gücü muhtemelen 20.000 ya da 30.000'e düşürülüyordu. Bununla beraber, Pers savaşları sonunda ortaya çıkan mali krizler önemli askeri birliklerin sayısında daha belirgin bir azalmaya yol açmıştı; fakat bu son derece konjektürel bir gelişmeydi. Söz konusu bu askeri birlikler nitelik açısından çeşitlilik arz ediyordu. Herhangi bir durumda, toplam askeri birlikler iç güvenlik amaçlarını sağlamada ve 630'dan sonra imparatorluk sınırlarının savunulmasında yetersiz kalıyordu. Fakat nitelikle yetersiz askeri birliklere sağlanması gereken lojistik destek bile yetersizdi.

Müslümanların potansiyel saldırılarına karşı savunma görevini yerine getirebilecek bu büyük sayıdaki askeri güçle ilgili olarak daha ayrıntılı bir inceleme yapılması gerekmektedir. Filisten'deki şehirlerde, I. Filistin, II. Filistin, III. Filistin ve Arabistan'da, muhtemelen yerel askeri düzenli birliklerin sadece küçük bir bölümünün tayin edilmesi söz konusuydu. 200 ya da 300 ki-

şilik seyyar birliklerle en büyük atama, muhtemelen Caesarea'ya* yapıliyordu. Bizanslıların oluşturduğu; fakat pek çoğu muhtemelen başka mesleklerle de ilgilenen asimile edilmiş yerli halktan oluşan, Ölü Deniz ve Ürdün Nehri vadisi bölgesinde bulunan askeri birliklerin bulunduğu küçük karargâhlar yaklaşık olarak 100 ile 200 kişiden oluşuyordu. Söz konusu bu birlikler vasat özelliklere sahiptiler; fakat kesinlikle ümitsiz bir durumda da değildi. Bu birliklerden bazıları zaman zaman talim yapıyorlardı. Ciddi dış tehditler zuhur ettiğinde birbirinden tamamen dağınık halde bulunan bu birlikleri bir araya toplamak son derece zordu. Söz konusu bu karargâh birlikleri manevra ve eğimli arazi savaşlarında tecrübe sahibi değillerdi. Bu birlikler pasif, düşük yoğunluklu karakol görevleri ya da çok iyi takviye edilmiş odak noktaların savunulmasına uygundular. Tek tek kasabaların her biri 100 ile 500 arasında değişen sayıda asker barındıran karargâhlara sahip olduğu tahmin ediliyor.

En büyük karargâh Filistin'deki üç şehirde değil, aksine daha önemli ve geleneksel bir tehlike arz eden, Perslilerin saldırılarını karşılayabilmek amacıyla kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'daydı. Antakya yakınlarında 1500 civarında askerin görev yaptığı önemli bir karargâh bulunuyordu. Biraz daha az sayıda; fakat bir diğer önemli karargâh da Chalkis (Qinnasrin)'de mevcuttu. Persle Mezopotamya sınırını kaplayan askeri birlikler değişkenlik gösterebiliyor olabilir; fakat 629 yılındaki barış zamanında orduların demobilizasyonundan sonra muhtemelen bir kaç bin iyi nitelikte asker binlerce askere ek olarak -belki de bin ya da daha fazla sayıda- *Melitene*'nin** de dahil olduğu Ermenistan sınırları boyunca önemli merkezi noktalara yerleştirilmiştir. Söz konusu bu askeri birliklerin gerçek gücü hakkında kesin bir bilgi yoktur; fakat Bizans yönetimi muhtemelen 629 yılında gerçekleştirilen Arabissos Antlaşması ve Pers yönetimiyle yakın geçmişte yapmış olduğu barış antlaşmasının koşullarının hayata geçirilmesini sağlamak amacıyla bazı güçlerini söz konusu bölgede aynı şekilde

* İsrail'in Kuzeybatı bölümünde yer alan ve Bizans döneminde Filistin başkenti olan kıyı kenti. (ç.n.)

** Malatya. (ç.n.)

tutmayı sürdürmüştür. Tehlike, sadece iç sürtüşmelerin eski gücünden çok şeyler kaybettiği Pers'ten gelmeye bilirdi. Bunun aksine, muhalif Pers güçlerinden, düzensiz ve başıboş haldeki birliklerden ve bedevilerden de kaynaklanabilirdi. Hatta Bizans yönetiminin mali baskıları ve Perslilerin artık önemli bir tehdit unsuru olmadığı yolunda edinilen bilgiler Heraclius'un bütün bölgeleri askeri birliklerden yoksun bırakmasına yol açmamış olmalıdır. Fakat birliklerden bazıları muhtemelen Callinicum'a diğerleri de Nisibis, Dara, Edessa (Urfa), Zeugma, Hierapolis (Pamukkale) ve Berrhoia'ya dağıtılmıştı. Yaklaşık 100 kişilik gruplara ayrılmış orta büyüklükteki birlikler müttefik (genellikle İsa'yı kısmen ilâhi kısmen insan olarak kabul eden) Hristiyan Arapların karargâhlarıyla bazı yerlerde birbirlerine eklenen düzenli orduların istihkâmlarını oluşturmuş olabilir.

Yerel Arap garnizonları muhtemelen Bizansa ait düzenli orduların sayılarına eş değerde veya daha fazlaydı. Ayrıca Pers sınırları boyunca, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde -en azından Hit ve Takrit'de- yasal sınırlarda bir kaç stratejik öneme sahip noktada konuşlandırılmış (yüz ya da daha fazla sayıda askerin bulunduğu) müfrezelerin vasat niteliklere sahip oldukları gözükmektedir. Ürdün'ün ve Golan Tepelerinin doğusunun savunulması da ayrı bir sorun teşkil ediyordu. Çöl ve yarı çöl niteliğine sahip bölgelerdeki güvenlik devriyelerini ve savunma geçitlerini idare etmeleri amacıyla Bizans ordusu tarafından yerel şeyhlere yetki verildiği anlaşılmaktadır.

Mısır'da, teoride var olan 25.000 kişilik birlik arasında sayıca muhtemelen birkaç binle sınırlı olan seyyar birlikler geniş alana dağıtılmış; bununla beraber Suriye'ye ve Filistin'e yollamak son derece zordu ve bu birliklere normal olarak Mısır'daki ve Cyrenaica'daki* iç güvenlik ihtiyaçları için ihtiyaç duyuluyordu. Daha az sayıdaki birlikler bile Mısır'ın batısında, Numidia'da ve Berberilerin tehlikeli akınlarına maruz kalan Afrika'daki Bizans hakimiyetinde bulunan bölgede karargâh kurmuştu. Ayrıca, Bizans yönetimi Balkanları Avarlara ve Slavlara karşı koruyamıyordu; Suriye ve Mısır bölgelerinin ve halklarının tehlikeye düşme-

* Kuzey Afrika'da Mısır ve civarını oluşturan bölge. (ç.n.)

si ihtimaline karşı (*magister militum per Thraciam*) komutasında Trakya'da bulunan birliklerini geçici olarak söz konusu bu bölgelere çekebiliyordu.

Bizansın İstanbul'da bulunan en iyi nitelikli askeri birlikleri erken dönem İslam akınlarının yapıldığı bölgelerden 1600 km'den daha fazla uzaklıktaki bir alana konuşlandırılmış durumdaydı.⁴⁹ Bu birlikleri Suriye'ye yönlendirmek mümkündü; fakat maliyeti son derece yüksekti ve bu büyüklükteki bir ordunun bu kadar mesafeyi katetmesi en azından birkaç ay alacağından son derece zaman kaybettiriciydi. Suriye'de bulunan pek çok Bizans birliği erken dönemde meydana gelen önemli çarpışmalardan yaklaşık olarak 800 ile 1200 km uzağında, Suriye'nin kuzeyinde konuşlandırılmıştı. Zaman, organizasyon, para, lojistik plânlama ve bir takım sorunlara yol açan yerel halk gibi risklerle her an karşı karşıya kalınıyordu. Kısa süreli acil ihtiyaçlar hariç, şövalyeler dışındaki söz konusu birlikler günde 25 ile 30 km'den daha fazla ilerleyemiyorlardı ve bu sürat bile diğer ekipmanların taşınmasında sorun yaratıyordu. Böylesi uzun ve yorucu bir seyahatten sonra askeri birlikler ve sahip oldukları binek hayvanları dinlenme ihtiyacının yanı sıra ciddi çarpışmalar için bir dizi önemli hazırlıklara ihtiyaç hissediyorlardı. Temel bir gerçek şu ki, Bizans yönetiminin söz konusu bu koşulların hepsine konstantre olabilme yeterliliği ya da hatta bu yeterliliğin çoğu açık alan savaşları için mevcut potansiyel birlikleri toparlamaktı ya da yaya ve atlı birliklerin dahil olduğu 20.000'den daha fazla sayıdaki daha büyük askeri birlikleri sefere çıkarabilmektir.

Takviye birliklerin toplanması zaman, para ve daha çok tatbikata ihtiyaç duyduğu gibi taşranın sosyal ve ekonomik yapısında bir takım bozukluklara yol açabiliyordu. Daha rahat bir yere konuşlandırılmış, araziye ve müslümanların savaş teknikleri hakkında en azından bir ölçüye kadar bilgi sahibi olan müttefik Arap kabilelerinden yedek kuvvetler oluşturmak Yunan ve Latin halklardan askeri birlikler oluşturmaktan çok daha kolaydı.⁵⁰ Müttefik Arap güçleri, Bizans (Yunan, Ermeni ya da Latin) halklarından oluşan mevcut düzenli ve garnizon birliklerinin büyüklüğünden iki ile beş kata kadar daha fazla olabiliyordu; bununla beraber, çok az da olsa Kuzey Avrupa'lı (Germanic) askerden oluşan birlikler de mevcuttu. Ermeniler askere alınabiliyordu, İmpa-

rator Heraclius ile ortak geçmişlerine rağmen tamamiyle Ermenilere güvenmek son derece riskli bir politikaydı.

Pers'le Yapılan Son Savaşla Bağlantısı

Geleneksel istihkak dağıtımının aynı olarak yapılması muhtemelen, Bizans askeri birliklerinin açık arazide İslam ordularını yenmesini daha da zorlaştırıyordu. Bizans ordusu bir yerlere bağımlıydı ve seyyar güçleri oluşturan birlikler lojistik sistemlerinden ötürü kayba uğruyorlardı. 630'lu yıllarda Suriye'de var olan lojistik problemler 613 yılında Perslilerle yapılan savaşlarda karşılaşılanlardan farklılık arz ediyordu.⁵¹ Ayrıca, 613 ve 614 yıllarındaki komuta, kontrol ve iletişim problemleri 630'lu yıllarda karşılaşılanlardan dikkate değer bir şekilde farklılık taşıyordu: Arap yarımadasından gelen müslümanlara karşı savunma plânlanırken, Emesa ya da Hims ve Şam 630'lu yıllardaki Heraclius ordularına karargâhlık yapmak gibi çok farklı rollere sahiptiler. Muhafız gücü komutanlıkları 630'lu yıllarda bir şekilde varlığını devam ettiriyordu. Yine de kuzeyden, Anadolu'dan ve Melitene'den Emesa'ya (Hims) ve Şam'a ve hatta son önemli çarpışmaların söz konusu olduğu daha da güneye büyük sayılarda asker ve binek hayvanın taşınması ve bakımlarının gerçekleştirilmesi için itaatsiz yerel memurlara tevzi emir işlemleriyle baş edebilmek mümkün değildi.⁵²

Erzak tedarikinde ve askeri finansın karşılanmasındaki zorlukların ortaya çıkmasına sebep, 628 yılında ya da daha sonraki yıllarda Bizansın elde ettiği büyük zaferin ardından, Pers başkenti Ctesiphon'daki Bizanstan gelen sefer güçlerinden olan arabacılara ve bir kaç yıl sonra da Gazze yakınlarındaki Arap müttefiklere Bizans otoritelerinin ödeme yapmayı reddetmeleridir. Söz konusu arabacılar nihayetinde Aziz Anastasius'un manevi yardımları sayesinde ve tavsiyelerine güvenerek İstanbul'a gitmeyi başarıp hakları olan paraları aldılar. Kendilerine yapılması gereken normal ödemeyi teslim etmesi gereken Bizanslı bir harem ağasının reddiyle karşılaşan müttefik Araplar için böylesi bir alternatif söz konusu değildi. Bu örneklerin her birinde idari kadrolar (memurlar) askerlerin maaşlarını ödemeyerek yönetimin mali zorluklarını aşmayı amaçladıkları görülmektedir. Bununla

beraber, söz konusu bu olaylar arasındaki fark Gazze yakınlarındaki Arapların alacakları ücretler geçmişte yaptıkları ya da gelecekte yapacakları hizmetler için söz konusu iken, arabacılara henüz yerine getirdikleri hizmetleri karşılığında yapılması gereken ödemelerin reddini de içeren Ctesiphon'daki arabacılara paralarının ödenmesinin reddedilmesidir.⁵³

Bizans askerleri 630'lu yıllarda kendi silahlarını kendileri bizzat satın almak suretiyle ya da kendi amirlerinden ya da mümkünse hâlâ üretime devam eden eski fabrika (*fabricae*) ya da kamu silah fabrikalarından tedarik ediyorlardı. Geç dönem Roma askeri ve mali yapısında (magister officiorum'un gözetimi altında) temel bir işlev gören devlete ait silah fabrikalarında ya da *fabricenses* ya da çalışan işçiler hâlâ VII. yüzyıl başlarında Suriye'nin kuzeyindeki Bithynia ve Seleucia bölgelerinde hizmet vermeye devam ediyorlardı. Fakat bunlardan herhangi birinin ya da fabrikaların 630'lu yıllarda Suriye'nin herhangi bir başka bölgesinde işlev görüp görmedikleri hakkında kesin bir bilgi yoktur.⁵⁴ 7. yüzyıl başlarında Şam'da (temelde Araplara karşı kullanılmak üzere silah üretimi amacıyla kurulmuş),⁵⁵ Urfa'da ya da Eme-sa'da daha önceki dönemlerden kalmış fabrikalardan bahseden hiçbir kaynak yoktur.⁵⁶ Ortaçağ boyunca Ürdün'ün doğusunda yer alan Motha ya da Mu'ta isimli yerleşim birimi ürettiği kaliteli kılıçlarıyla önemli bir merkezdi. Gerçekte, bu son derece kıymetli, askeriye'nin yan kuruluşunu oluşturan uğraş erken dönem İslam seferlerinin bu bölgeye yönelmesinde bir faktör olabilir - buna ilâve olarak bulunduğu coğrafi konum itibarıyla ana yolu Arap yarımadasından ve Kızıldeniz'den kuzeye bağlıyordu.⁵⁷ Bakır ve muhtemelen Petra demiri de söz konusu bölgeye o kadar uzakta bulunmuyordu.⁵⁸ Bununla beraber, Bizanslıların ve Müslümanların saldırı ve savunma yapacakları bölgeleri seçmelerinde bu kasabaların bazısında söz konusu olan silah üretiminin bir değer kıymet ifade ettiği yolunda bilinen bir rolleri olduğu yoktur.

614 yılında Perslilerin saldırısına uğrayan Kudüs'de önemli ölçüde hasar meydana gelmişti. Filistin ve Suriye'de Perslilerin neden olduğu tahribat hakkında kesin bir kanıt ortaya koyan bir dokümantasyon mevcut değildir. Günümüz modern Ürdün'ünde

ve Lübnan'ında 620'li yıllardan kalan Hristiyan mozaikleri, Perslilerin -Zoroastrian* rağmen- kiliseleri sistematik bir şekilde tahrip etmedikleri ya da kontrolleri altında tuttıkları bölgelerde Hristiyanları ibadetlerinden men etmedikleri iddiasını teyit etmektedir. Perslilerin Filistin'de ve Suriye'de yaptıkları yıkım, Anadolu'da meydana getirdikleri tahribatların aksine farklılık gösteriyordu. Perslilerin Suriye'de ve Arabistanın bazı bölgelerinde Hristiyan kültüne gösterdikleri tolerans VII. yüzyıl başlarında bir diğer dini devamlılık boyutun var olmasına neden olmuştu. Perslilerin neden olduğu genel bir yıkımdan söz edilemez. Bu açıklama, Perslilerin işgalleri sırasında bazı ya da muhtemelen pek çok Hristiyanın maruz kaldığı zorlukları hafifletme anlamına gelmemektedir. Perslilerin izlediği politika, Adhriat (günümüzde Suriye'deki Der'a bölgesinde olduğu gibi, yoğun askeri ve sivil dirençle karşılaştıkları ormanlık alanları ve binaları yakmak şeklinde ve dirençle karşılaşmadıkları yerlere ise zarar vermeden bırakmış olmalarına sebebiyet vermiş olabilir. Persliler, Kudüs'te gerçekleştirdikleri yıkım bir istisna olmak üzere her şeyi yerle bir etmediler; Suriye'deki pek çok bölgeyi içine alan antlaşmalara yudular.⁵⁹

Pers işgallerine ara verilmesi Batı Asya ve Mısır'daki geç dönem Roma bölgeleri lehine ekonomik ve siyasal anlamda bir fayda sağladığı söylenemez. Fakat geçici Pers işgalleri ekonomik, siyasal ve sosyal yaşam açısından yıkım oluşturmalarına rağmen, uzun dönemdeki sonuçları değişkenlik göstermiş ve genel anlamda yıkıcı olmamıştır.

Müslümanların saldırıları arefesinde şehirlerdeki maddi koşullar önemsiz, fakat umutsuz değildi. Perslerle çok uzun dönem devam eden savaşlardan önce ekonominin, toplumun ve kültürün sarsılan konumlarının yeniden kaim edilmesi tam anlamıyla mümkün olmamasına rağmen, yer yer meydana gelen zararların telafi edilmesinin hassas ve zorlu süreci başlamıştı.

Bizans imparatorluğu uzun süreli Pers saldırılarında zorlu bir deneyim geçirdi ve Perslilerin bölgeyi boşaltmasıyla, 628 yılında-

* Perslilerin dini liderlerine. (ç.n.)

ki barıştan sonra fiziksel ve ekonomik olarak kendine gelebilmesi kısa sürede başaramamış olmalıdır. Bununla beraber, tüm bu çarpışmalardan Bizansın gerçekten ne kadar zararlı çıktığını hesap etmek son derece zordur. Balkanlarda Avar-Slav tehdidi giderek artmıştı. Bizans İmparatorluğu İspanya'nın Akdeniz kıyılarında elinde tuttuğu küçük bir bölgeyi kaybetmiş; Berberilerin ve diğer yerli kabilelerinin neden olduğu potansiyel tehlikenin söz konusu olduğu Afrika'da mevcut askeri gücü giderek zayıflamıştı ve yüzyılın ilk üç çeyreğinde Lombardların hakim olduğu İtalya'nın çoğunu tekrar ele geçirecek yeterli olanaklar mevcut değildi. Bununla beraber, imparatorluk kurumlarının bir daha onmaz yıkımlara uğramadığı gözükmemektedir; kimi sarsıntılarla birlikte söz konusu kurumlar varlıklarını devam ettiriyorlardı. İmparatorluk ilk İslam akınları ve saldırıları zamanında bir yıkım tehlikesi içersinde değildi. Fakat imparatorluk içersinde mali, psikolojik ve askeri dengesizliklerin yanısıra potansiyel güvensizlik durumu hakimdi. Yıkılma ve parçalanma kaçınılmazdı; fakat işlerin kötüye ve iyiye doğru gidebileceği potansiyel imkânlar söz konusuydu. Olaylar Bizans toplumunu ve değişikliğe olumlu bakmayan ve geç dönem Roma kurumlarını, mantalitesini ve uluslararası statükosunu geleceğe taşımaya arzulu Bizans yönetimini baştan başa büyük bir baskı altına almıştı.

Dipnotlar:

- ¹ *Chronicon Paschale*, editör:L. Dindorf (Bonn:CSHB, 1832) 1: 728.
- ² Angelo Pernice, *L'Imperatore Eraclio* (Floransa:Galletti ve Cocci, 1905); N.H.Baynes, "The Military Operations of Emperor Heraclius," *United Service Magazine* n.s. 46 (1913) 526-33, 659-66;47 (1913) 30-8, 195-201, 318-24, 401-12, 532-41, 665-79; A.Stratos, (Atina:Estia, 1965-9) Ciltler I-III.
- ³ Lawrence I. Conrad, "The Plague in Early Medieval Near East" (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yakın Doğu Çalışmaları, Princeton Üniversitesi, 1981) 83-166. İranlıların Filistin'e düzenledikleri saldırının nüfus üzerindeki etkileri değişkenlik arz etmektedir; fakat Anadolu'da büyük kayıplara neden olmuştur: C.Foss, "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity," *EHR* 90 (1975) 721-47; Wolfram Brandes, *Die Städte Kleinasien im 7. und 8. Jahrhundert* (Berlin:Akadeie-Verlag, 1989) 44-52. Bu görüş karşıtları:James Russell, "Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence," *Major Papers, The 17th International Byzantine Congress* (New Rochelle, NY:Caratzas, 1986) 137-54; Frank Trombley, "The Decline of the Seventh Century Town: The Exception of Euchaita," *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*, editör: Speros Vryonis, Jr. (Malibu 1985) 65-90; fakat A.P. Kazhdan, "The Flourishing City of Euchaita?," *AABSC* 14 (1988) 4.
- ⁴ Julius Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt* (Leipzig:Von Duncker und Humblot, 1886) 242-9; F. M. Heichelheim, in Tenney Frank, *Economic Survey of Ancient Rome* (Baltimore:Johns Hopkins, 1938) 4: 158-9. Nüfusla ilgili verdiği bilgilerden ötürü Richard Saller'e teşekkür ederim.
- ⁵ Yüksek oranlama: M. Avi-Yonah, s.v. "Falaestina," *RE*, Ek. 13: 430; Karşılaştırm: Magen Broshi, "The Population of Western Palestine in the Roman Byzantine Period," *BASOR* 236 (1979) 1-10.
- ⁶ Colin McEvedy, Richard Jones, *Atlas of World Population History* (London:Allen Lane, 1978) özellikle 110-12, 115, 135-6, 138-40, 143, 220, 226-7. Bu çalışmalardaki hesaplamalar yalnızca tahminidir ve kesin rakamlar olarak kabul edilemez.
- ⁷ Joshua Starr, "Byzantine Jewry on the Eve of the Arab Conquest," *Journal of the Palestine Oriental Society* 15 (1935) 280-93;A.Sharf, "Byzantine Jewry in the Seventy Century," *BZ* 48 (1955) 103-15; A.J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, P.M. Fraser tarafından gözden geçirilmiş (Oxford 1978) Ixiv-lxxviii, Bibliyografya için:Lorenzo Perrone, *La chiesa di Palestina e le controversie cristologiche. Dal concilio di Efeso (431) al secondo concilio di Constantinopoli (553)* (Brescia: Paideia Editrice, 1980)

- ⁸ Bilgi olmadan tartışmak tehlikelidir. V. ve VI. yüzyıllardaki bu durum üzerine, Kaegi, *BMU* 64-88,
- ⁹ Ermenilerle ilgili kaynaklar: Michael E. Stone, "Holy Land pilgrimage of Armenians Before the Arab Conquest," *Revue Biblique* 93 (1986) 93-110; F. Nau, "Le Texte grec des recits du moine Anastase," *Oriens Christianus* 2 (1902) 81-2, aynı zamanda 78. Note a Musele among the last defenders of Gaza: H. delehaye, "Passio Sanctorum LX Martyrum," *AB* 23 (1904) 303.
- ¹⁰ Evagrius, *HE* 3.41, editör: J. Bidez ve L. Parmentier (London 1898) 143-4.
- ¹¹ Paul Goubert, *Byzance avant l'Islam* (Paris 1950) 1:23-7, 269-72.
- ¹² Kaegi, *BMU* 118-19. Michael Whitby, *The Emperor Maurice and His Historian* (Oxford:Clarendon, 1988). Bu eser Maurice hakkında gereğinden fazla lehindedir.
- ¹³ A. H. M. Jones, *LRE* vi; Philip Freeman ve David Kennedy, editörler: *DRBE*, çeşitli yardımlar için; W. E. Kaegi, "Variable rates of Change in the Seventh Century," *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, editör: Frank M. Clover ve R. S. Humphreys (Madison: Wisconsin Üniversitesi Yayını, 1989) 191-208.
- ¹⁴ W. E. Kaegi, Jr., "New Evidence on the Early Reign of Heraclius," *ASRB* özellikle, 319-30; David Olster, *The Politics of Usurpation in the Seventh Century* (Hakkert, 1993); Judith Herrin, *The Formation of Christendom* (Princeton 1987).
- ¹⁵ Theophylact 4. 13.9 (121 Whitby); Whitby, *The Emperor Maurice and His Historian*, özellikle 39-51, 309-58.
- ¹⁶ Theophylact 4.13.13 (122 Whitby)
- ¹⁷ *Doctrina Iacobi nuper baptizati* (63, 77 Bonwersch).
- ¹⁸ Nicephorus, *Short History* 6.42-3 (47 Mango).
- ¹⁹ *Doctrina Iacobi nuper baptizati* (70 Bonwetsch); *Acta M. Anastasii Persae* (12-13 Usener); Pantaleon, "Un discours inedit du moine Pataleon sur l'elevation de la Croix BHG 427 p.," editör: F. Halkin, *OCP* 52 (1986) 257-70; Mentality of victory and triumph; Michael McCormick, *Eternal Victory, Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West* (Cambridge:Cambridge Üniversitesi Yayını, 1986), özellikle 193-6.
- ²⁰ Kaegi, "New Evidence on the Early Reign of Heraclius, *passim*."
- ²¹ Continuity: Georges Tate, "A propos des campagnes de la Syrie du Nord (Ile-VIE siècles). Une tentative d'histoire sérielle," *Géographie historique du monde méditerranéen*, editör: Hélène Arhweiler (Paris:Sorbonne, 1988) 207-13.
- ²² M. Avi-Yonah, s.v. "Palaestina," *RE*, Ek 13 (1974) 321-454. *Le Synekde-*

- mos d'Hieroklès et l'Opusculè géographique de Georges de Chypre*, editör ve çevirmen: E. Honigmann (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini, 1 (Brüksel 1939) 49-50, 66-8, for George of Cyprus, c.600, ve s. 41-4 for the sixth-century *Synekdemos*. F. Abel, *Histoire de la Palestine* (Paris: Librairie Lecoffre, 1952) 2: 388-93 Pers istilâsı ve işgali üzerine; 2:393-406. Müslümanların işgali ve işgali üzerine. *Acta M. Anastasii Perae, Thaumata* 14 (26 Usener). Filistin eyaletine dair eski isimler dizini: Baladhuri 109; Kaegi, "Notes on Hagiographic Sources for Some Institutional Changes and Continuities in the Early Seventh Century," *Byzantina* 7 (1975) 59-70; Kaegi, "Some seventh-Century Sources on Caesarea," *IEJ* 28 (1978) 177-81; repr., ASRB.
- 23 *Patricius*: al-Taberi 2081, 2088, 2108, 2112; Bkz. I. Kavar [Shadid], s.v. "Bitrik," *EI2* 1: 1249-50. *cubicularius*: Ibn Asakir 1: 476 Munajjid; al-Usfuri 1:87; el-Taberi i 2125, 2126. *Zacos/Veglery*, BLS contains a who is *cubicularius* (no. 566) ve diğeri (no. 1086) imperial *chartoularius*. Fakat bir diğeri VII. yüzyıl Baanes bir mühür üzerinde (no. 2831) şu isme sahiptir (*magister militum*?). Ayrıntılı bir açıklama mevcut değildir. Yermuk Savaşına iştirak eden Vahan isimli komutanın taşıdığı bu VII. yüzyıl mühürlerinden bir tanesini tanımlamayı teşvik etmektedir. Fakat bu tanımlama teyit edilememektedir. *Drungarius*: el-Taberi i 2028, 2127. Azdi 106, 210; *Buccinator* (Ibn el-Qanadir): Azdi 210; Theoph., *Chron.*, AM 6146 (345-6 De Boor). *Sakellarios*: Ibn Asakir 1: 531; el-Usfuri 1:100; el-Taberi i 2157, 2158, 2347, 2349. *Vicarius*: el-Taberi i2087; Ibn el-Athir 2: 311 Tornberg; Theopp. *Chronic.*, AM 6123 (335 De Boor).
- 24 Kaegi, "Two Studies in the Continuity of Late roman and Byzantine Military Institutions," özellikle 90-8. J. Haldon'un *Byzantine Praetorians*'da (Boon 1984) 627-8 belirttiği çekinceler reddedilmeyi hak etmektedir. çünkü *excubitores*'ların genelde -yerleştirildikleri İstanbul'da bronzdan yapılmış öküzlük eritilmesiyle keşif erlerinin görevlerinin sorumluluğunu yerine getirmeyişleri nedeniyledir; ikinci olarak, VII. Constantine Prophyrogenitus'un *De Ceremoniis*'inde zikredildiği gibi, Öküz'ün *excubitores*'lar tarafından resmi seromonilerde Forum'da yer alması seromoninin yapıldığı yerleri tarihsel kanıt olarak gösteren bronzdan yapılmış öküzlük eritilmesinde rol alanlar için ilâve bir önemli kanıttır. Diğerleri tarafından yapılan ilâve kayıtlar benim için inandırıcı değildi: Nicholas Oikonomides, "Middle-Byzantine Provincial recruits: Salary and Racruits," in: *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*, editör John Duffy ve John Peradutton (Buffalo, MY: Arethusa, 1988) 135 n.38; Paul Speck, "War Bronze en knappes Metall?," *Hellenika* 39 (1988) 3-17.
- 25 *Vie de Théodore de Sykêôn* c. 152. 4-9, editör ve çeviren: A.-J. Festugiére (Subsidia Hagiographica, 48 [Brüksel 1970] 1:121-2)
- 26 R. M. Price, "The Role of Military Men in Syria and Egypt from Constan-

- tine to Theodosius II" (yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford, 1974, 1974) 375, Karşılaştırm. p. 71; V. Chapot, *La Frontiere de l'Euphrate* (Paris 1907).
- 27 *Parastaseis Syntomoi Chronikai* 42, editör ve çeviren: Av. Cameron, J. Herrin ve diğerleri., *Constantinople in the Eighth Century* (Leiden:Brill, 1984) 114-17, 228-30, Kaegi, "Two Studies" 90-8, Kaegi, "Late Roman Continuity" 53-61.
- 28 Roma Orduları III. yüzyıla girildiğinde büyük toprak kazanımlarına başlamışlardı bile. Bu konuda ele geçirilen bu toprakların basitçe ele geçirilişi mi yoksa bu toprağı bizzat tarımsal faaliyette kullanma olarak mı kullanıldığı tartışmalıdır: Lohar Wierschowski, *Heer und Wirtschaft. Das römische Heer der Prinzipatenzeit als wirtschaftsfaktor* (Boon:Habelt, 1984) 74-88.
- 29 Teoph., *Chronic.*, AM 6125-6 (337-8 De Boor). Karşılaştırm. N. Oikonomides, *Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Paris 1972) 312. Narses as *sakellarios*:Procopius, *Bella* 1.15.31, 6.13.16. Bununla beraber, Oikonomides, "Middle-Byzantine Provincial Recruits:Salary and Recruits" 135.
- 30 Bkz: W.E.Kaegi, "The Annona Militaris in the Early Seventh Century," *Byzantina* 13 (1985) 591-6, ve "Variable Rates of Change" 196-200;Haldon, *Byzantium* 179, 223-32; Jean Durliat, *Les Finances Publiques de Diocletian aux Carolingians* (Sigmaringen:Jan Thorbecke, 1990) 5-25.
- 31 Jones, *LRE* 207-8, 235, 254, 258, 326, 448, 460-1, 566; André Cerati, *Caractère annonaire et assiette de l'impôt foncier au Bas-Empire* (Paris:Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1975) 153-89; Philip Mayer-son, "The Beersheba Edict," *ZPE* 64 (1986) özellikle 142-3. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c.300-1450* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayın, 1985).646, *annona* ve *capitus*'un "gele- neksel oranlara göre VI. yüzyılda darbimesel haline gelmiş olduğu ileri sürülmektedir" bkz. 647-8, 165-7, 294-5. 647. sayfada Hendy'nin inandığı para akışı öylesine ağır bir şekilde işliyorduki İmparator Maurice bu- nu azaltmaya çalışmak zorunda kaldı ve istihkaklar aynı olarak ödendi. Bu peşin para dağıtımına genel bir çözüm niteliği taşımamış olabilir; fakat Heraclius'un hükümdarlığı döneminde, İslam kaynaklarınca yapılan değerlendirmelere göre, istihkakın bir bölümünün aynı olarak ödenmesi kimi bölgelerde uygulanmıştır. Peşin para akışına verilen cevap toptan ülke bağışları değildi. N. Oikonomides, "Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century," *DOP* 40 (1986) 35, n.12.
- 32 J. Maspero, *Organisation militaire de l'egypte byzantine* (Paris:Champion, 1923) 112, özellikle n.10; karşılaştırm. Kosei Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period* (Kyoto:Dohosha, 1981) 40-113).

- 33 Carl H. Becker, *Beitrage zur Geschichte Agyptens unter dem Islam* (Starsburg 1902) 83-5.
- 34 Bizans ordularının parasal yönden teşviki: Azdi 152 (100.000 altın); Eutychius, *Ann.* 278-9 (135-7 Breydy edn. 114-15 Breydy transs.); Bizans ordularını yönetmek üzere Maliyeci Theodore'nun atanmasına vurgu yapılarak: Theoph., *Chronic.*, AM 6125-6 (337-8 De Boor); Nicephorus, *Hist.* 20 (68-9 Mango). Müttefik Araplara umdukları maaşların ödenmesinde meydana gelen aksaklıklar: Theoph., *Chronic.*, AM 6123 (335-6 De Boor).
- 35 Jean Durliat, "Moneta e stato nell'impero bizantino,": *La cultura bizantina. Oggetti e messaggio. Moneta ed economia*, editör: André Guillou (Rome: L'Erma di Bretschneider, 1986) 179-200; Durliat, "Le Salaire de la paix sociale dans les royaumes barbares (Ve-VIe siècles)," ve Wayter Goffart, "After the Zwentl Conference: Comments on the 'Techniques of Accommodation,'" Herwig Wolfram ve Andreas Schwarcz, eds. *Anerkennung und Integration* 30-2, 35, ve 73-6.
- 36 Barbalissos (Suriye'nin Kuzeyinde bulunan bir Ortaçağ şehri)'un savunulması görevi iki kardeşe verilmiştir: Baladhuri 150; ramsay MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome*, 122-97, askeri savunmanın "özelleştirilmesi" ve bunun yol açtığı olumsuzluklar üzerine.
- 37 Syria: Baladhuri 125, 131. Mesopotamia: Baladhuri 125, 152, 173, 178.
- 38 *Miracula*, Acta M. Anastasii Persae c.13 (25 Usener). Karşılaştır: *Excavations at Nessana*, III. cilt, no. 79, 59. satır, sayfa 230.
- 39 CT 7. 4.4-11, 7, 4, 23; CJ 12.37.1; Vegetius, *Epitome rei militaris* 3.3. L. Foxhall and H. A. Forbes, "The Role of Grain as a Staple Food in Classical Antiquity," *Chiron* 12 (1982) 41-90.
- 40 Vexatious İslam vergilendirme sistemini sorgulamaktadır: C. Cahen, s.v., "Djizya," "Kharadj" in EI2 2:559-62; 4:1030-4; Werner Schmucker, *Untersuchungen zu einigen wichtigen bodenrechtlichen Konsequenzen der islamischen Eroberungsbewegung* (Bonn 1972):.
- 41 A.Noth, "Die literarisch überlieferten Verträge der Eroberungszeit," *Studien zum Minderheitenproblem im Islam* (Bonner Orientalische Studien n.s. 27/1, 1973) 1:297-301.
- 42 *Parastaseis Syntomoi Chroniai* 42 (113-17 Cameron-Herrin); Theoph., *Chronic.*, AM 6113 (1:302-3 De Boor). W. E. Kaegi, "Two Studies" ve "Late Roman Continuity in the Financing of Heraclius' Army," *XVI Internationaler Byzantinistenkongress Akten* 11/2 (Vienna 1981 =JOB 32/2) 53-61; Karşılaştır: Nicholas Oikonomides, "Middle Byzantine Provincial recruits: Salary and Armament," *Gonimos* 135, ve Speck, "War Bronze ein knappes Metall?" 3-17.
- 43 John, Bishop of Nikiu, *Chronicle* 119.12., çeviren: R. H. Charles (Ox-

- ford:Oxford Üniversitesi Yayınları, 1916) 190; Antonio Carile, "Giovanni di Nikius, cronista byzantino-copto del VII secolo," *ByzStratos* 2:353-98.
- 44 Kaegi, "Notes on Hagiographic Sources for Some Institutional Changes and Continuities in the Early Seventh Century," *Byzantina* 7 (1975) 61-70.
- 45 John of Ephesus, *Hist. Eccl.* 3.3, çeviren: E. W. Brooks (CSCO, *Scriptores Syri* [Louvain 1936] 132). Ayrıca, bu sayfada: E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus* (Stuttgart 1919) 94.
- 46 Agathias, *Hist.* 5.13.7. Diğer tahminler: Jones, LRE 685; Hendy, *Studies* 168-9; Haldon, *Byzantium* 152-3; MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* 173-5.
- 47 Hesaplamaların çoğu bana aittir. Geç dönem Bizans ordularının sayısının hesaplamasında karşılaşılan zorluklar için: R.-J. Lilie, "Die byzantinischen Staatsfinanzen im 8./9. Jahrhundert," *Byzsl* 48 (198) 49-55; J. Haldon, *Byzantine Praetorians* 277-82, 546-8, ve *Byzantium* 251-3, fakat W. Treadgold, *Byzantine Revival* (Stanford 1988) 353-4 ve "On the Value of Inexact Numbers," *Byzsl* 50 (1989) 57-61; R.-J. Lilie, "Stellungnahme zu der Entgegnung W. T. Treadgolds," *Byzsl* 50 (1989) 62-3. Geç Dönem Roma Orduları: R. MacMullen, "How Big was the Roman Army?," *Klio* 62 (1980) 451-60, ve Jean-Michel Carrie, "L'esercito: trasformazioni ed economie locali," *Società romana e impero tardoantico, I: Istituzioni, ceti, economie*, editör: Andrea Giardina (Bari: Laterza, 1986) 457-8. William James Hamblin, "The Fatimid Army During the Early Crusades" (yayınlanmamış doktora tezi, diss., Michigan Üniversitesi, 1985) 296, XII. yüzyıldaki Fatimi Devletinin ordusunun tahmin edilen rakamı 10, 15 bini geçmez ve savaş meydanında görev alabilecek asker sayısı ise 5 ile 10 bin arasındadır. On praesental forces: John Haldon, *Byzantine Praetorians* özellikle 103, 118. Kudüs'e giderken Heraclius'a eşlik eden askeri gücün bazı unsurlarını comes Obsequii'de tartışmıştır, (629 gibi yanlış bir tarih düşürme): 173, 176, 178.
- 48 Jean Maspero, *Organisation militaire de l'Égypte byzantine* 117-18.
- 49 Bkz. John Haldon, *Byzantine Praetorians* özellikle s. 103, 118.
- 50 Shadid, *BAFIC* 459-86, 5. yüzyılda Bizansın Araplarla yaptığı işbirliği üzerine.
- 51 A. Stratos, "La Première Campagne de l'empereur Heraclius contre les Perses," *JÖB* 28 (1979) 63-74, ve *Studies in Seventh-Century Byzantine Political History* (London: Variorum, 1983).
- 52 el-Taberi, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari*, çeviren Th. Nöldeke (Leiden: Brill, 1879) 297-300, ps.299f üzerine özellikle n.1; Karşılaştırın. el-Diyarbakri, : 298; Ibn Kathir, *Tafsir al-Qur'an* (Beyrut: Dar al-Andalus, 1983) 5: 344.

- 53 *Miracula, Acta M. Anastasii Persae* c. 3 (21 Usener).
- 54 *Vie de Theodore de Sykeon* c. 159. 45-7 (1:134-5 Festugiere); Zacos/Veglery, BLS, no. 1136, cilt 1.2., s. 727, 617 tarihli Seleucia'nın mührü. Background: M.C.Bishop, editör. *The Production and Distribution of Roman Military Equipment* (Oxford: BAR, 1985). See ND Or. II. 27-8, 32, editör O. Seeck (Berlin 1876) Nicomedia'daki *Fabrica* için. Fabrikalar hakkında: S. James, "The *Fabricae*: State Arms Factories of the Later Roman Empire" *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers* isimli eserde editör, J.C. Coulson (Oxford: BAR, 1988) 257-331.
- 55 Joh. Malalas, *Chronicon*, editör: L. Dindorf (Bonn 1831) 307-8. ND Or. II.20 (32 Seeck), *Scutaria et armourm, Damasci*; date of *Notitia Dignitatum*: D. Hoffmann, *Die spätromische Bewegungsheer* (Düsseldorf: Rheinland-Verlag, 1969) 531. Fakat bkz: J.C. Mann, "What was the *Notitia dignitatum* For?," *Aspects of the Notitia dignitatum*, editör: R. Goodburn ve P. Bartholomew (Oxford: BAR Supplementary Ser., 15, 1976) 5-8; Michael Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy* 629.
- 56 Malalas, *Chron.* (307-8 Dindorf).
- 57 Yaqut/Wüstenfeld 4:677.
- 58 Andreas Hauptmann, "Die Gewinnung von Kufer: Ein uralter Industriezweig auf der Ostseite des Wadi Arabah," *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*, editör: Manfred Lindner (Münih: Delp Verlag, 1986) 31-43.
- 59 Bazı kasabalar Perslilerle anlaşma masasına oturdu ve Filistin'de anlaşma koşullarını kabul ettiler; fakat Kudüs istisna: Antiochus, *Expugnacionis Hiersolymae* A.D. 614 *Recensiones arabicae* 3.1-3, 5.30-2 (Ar., Textus A: 6-11-12; B: 61-2, 66; C: 113, 118); Çeviren; 4, 8, 42, 45, 75, 79. Michael G. Morony, "Syria Under the Persians 610-629 AD.," 1985 *Bilad al-Sham Proceedings* 1: 87-95; Robert Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Muslim Rule* (Princeton: Darwin, 1993).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Suriye'nin Savunulmasında
Karşılaşılan Güçlükler

Tedirginliğe Yolaçan Uygulamalar

“Romalıların idarecileri ve askerleri düşmanla karşılaşma ya da düşmanın geçeceği yollar üzerinde barikatlar kurma düşüncesi üzerinde kafa yormuyorlardı. Fakat her biri ellerinden gelebildiğince kalelerini donatmanın düşmana karşı konabileceği ve kendilerini de koruyabileceği düşüncesini taşıyorlardı.”¹ Bizans komutanlarının ve askerlerinin 540 yılında Suriye’de ve Yukarı Mezopotamya’da Perslilerin saldırılarına karşı bilinçli olarak açık savunma yapmaktan nasıl kaçındıklarını ve bunun yerine şehirleri çevreleyen surları sağlamlaştırmak suretiyle nasıl emniyeti sağladıklarını yolundaki düşüncelerini Caesarea’lı tarihçi Procopius bu şekilde tasvir etmektedir. Bizans yönetiminin VI. yüzyılda ortaya koyduğu bu düşünce dizgesi VII. yüzyılda müslümanların saldırılarıyla karşı karşıya kalan aynı bölgedeki Bizanslı idarecilerin ve komutanların aldıkları tavırlarla benzerlik göstermektedir.

Suriye’nin yeryüzü şekilleri (topoğrafyası) doğuda boş steplerden sulamalı tarımın yapıldığı ve nüfusun yoğun olduğu Orontes Vadisine ve benzer şekilde yoğun nüfusa sahip Akdeniz

kıyılarına kadar uzanan bir çeşitlilik göstermektedir. Ülkenin sınırları Sina'dan ve güneyde Arap yarımadasından doğudaki çöle ve Dicle Nehrine, kuzey doğu ve kuzey batıda Toros Dağlarına kadar bir uzanmaktadır. (Bkz. 2. Harita)² Bizans hakimiyeti altındaki Suriye hem IV. hem de VI. yüzyılda Pers İmparatorluğunun yoğun saldırılarına maruz kalmıştır.³

Yerel karargâhların izlediği polikaya benzer şekilde, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'daki pek çok şehir de Perslilere direnmek yerine onlarla antlaşma yapmayı yeğlemişlerdi. Persliler karşısında uygulanan bu politika, Müslümanların saldırılarına maruz kalan Filistin'deki, Suriye'deki ve Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'da pek çok yerleşim yeri yöneticileri üzerinde benzer bir politika takip etmek için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Zaten, açık arazide etkili bir savunma hattı oluşturmak yerine şehir surlarının güvenliğini sağlamak, yoğun fakat sonuç getirmeyen askeri bir direnç göstermek yerine barışçıl anlaşma koşulları benimsemek gibi pasif direnç gösterme yönünde bir eğilim söz konusuydu. Bununla beraber, VI. yüzyılda ve Müslümanların istilâları sırasında yenilgiyi kabul etmeden önce son bir gayretle yapılan askeri savunmanın gösterildiği yerleşim merkezleri birer istisna teşkil etmektedir. Suriyelilerin ve Mezopotamyalıların askeri bir direnç göstermekten kaçınmaları alışılmamış bir durumdur. Geç dönem Roma İmparatorluğu süresince görülen normal bir modelin bir parçasını oluşturmaktadır.⁴

İmparatorluk yönetimi bireylerin silah sahibi olmalarını uzun süre yasaklamıştı.⁵ Bu kaynak dikkate alındığında, bireyler için böylesi silahları kullanarak askeri talim yapmak ya da bu politikayı bir gecede değiştirmek çok daha zor olsa gerekti. Söz konusu bu yasaklama yerel şiddeti ve kırsal kesimde yaşayan toplulukların güçlüler tarafından baskı altına alınmasını önlemek adına yapılmıştı; fakat yabancıların istilâlarına karşı sergilenecek savunmada yardımcı olabilecek silahların imaline ve sahip olunması ihmaline ve engellenmesine de neden olmuştur. Bu yasaklama muhtemelen genel olarak dikkat çekmemiştir; fakat yerel plânda savunma oluşturulmasında bir başka engeli oluşturmaktadır. Bu tutum, kesin bir şekilde, saldırganlara karşı yerel silahlı direnişin ortaya konulması için uzun dönemli plânlamaya mani olmuştur. Organizasyonun ve plânlamanın yapılmasına yönelik bir örnek

olayın olmadığı bir yerde mukavemet göstermeyi örgütlemek son derece zordur.

Bizans hakimiyetindeki Suriye'de yerel plânda bireyler, VII. yüzyıldan epigrafi kanıtlarına göre, şehir surlarının onarılması ve bakımının sorumluluğunu da üstlenmişlerdi.⁶ Bu uygulama muhtemelen VI. yüzyılda görülen örneklerin bir devamı niteliğini taşıyordu.⁷ Aslında, IV. yüzyıl sonlarında yazılmış olan (*De rebus bellicis*) isimli eserin yazarı sınır bölgelerindeki yerel toprak sahiplerine kule gözcülerine para ödemeleri yönünde tavsiyede bulunmuştu.⁸ El-Baladhuri, Balis ve Qasirin isimli iki şehrin savunma işi kendilerine bırakılmış olan iki kardeşin işlevlerinden bahsederken bu örneği kanıt olarak kullanmaktadır.⁹ Bu iki kardeş vergi gelirlerinin toplanması ve dağıtımı gibi bir takım başka sorumlulukları da üstlenmiş olan yerel toprak sahipleriydi. Suriye'nin savunulması işi yalnızca kamu otoritelerince yerine getirilmediği açıktır. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, yerel toprak sahipleri yasal ve yasal olmayarak, görünürde haydutlara karşı koymak ya da kendi güçlerini artırmak için özel askerler bulunduruyorlardı. Bu tip özel askerler son derece zayıf denecek kadar az donanımlıydılar; fakat müslümanlara karşı savaşmak için göreve çağırıldıklarında potansiyel bir güç teşkil edebiliyorlardı. Fakat Bizans yönetiminin bireylerin silah taşımalarını yasakladığını hatırlatmak gerekir. Bizans yönetimince izlenen bu politikalar son derece tutarsızdı, yine de hiç kimse bu yanlışlıkları düzeltmeye çalışmadı. Aslında, gerçekte yanlış olmasına rağmen, VII. yüzyılda Bizans imparatorluğunda yerel savunma işinin "özelleştirilmesi" sürecini hayal etmek mübalağa olabileceksen, Levant'de* ya da başka bir yerde, bazı yerel şahısların kendilerini savunmak amacıyla kendi güçlerini ve dostlarının güçlerinden yararlandıkları bilinmektedir.¹⁰ Bunların yol açtığı sosyal ve ekonomik sonuçlar daha az belirgindi. Suriye'deki ve Filistin'deki şehirlerde ya da kırsal alanda halkın kendilerini savunmak amacıyla daha geniş nüfusun silahlandırılması gelene-

* Akdeniz ve Ege kıyılarının Doğu bölümünde kara sınırlarını teşkil eden bölgeler yani Suriye, Lübnan ve İsrail. (ç.n.)

ği söz konusu değildi. Söz konusu bu bölgelerdeki halk silah taşıma ve kullanma konusunda herhangi bir tecrübeye sahip değildi. Bununla beraber, elitlerin de dahil olduğu yerel halk Araplarla herhangi önemli bir çarpışmanın olabileceğinden endişe duymuyorlardı. Yerel yöneticiler halkı saldırılara karşı direnç gösterme konusunda hazırlamış değillerdi.¹¹

Heraclius yönetimindeki Bizans İmparatorluğu, bir zamanlar Roma İmparatorluğunun dayandığı sistem olan kışlaların yoğun işbirliğini devam ettirebilecek yetiden yoksundu. Eski sınırların terk edilmesi süreci VI. yüzyıla gelindiğinde çoktan ilerleme göstermişti. Pers İmparatorluğu ile sınırı olan Mezopotamya hariç diğer sınırlar üzerindeki önemli askeri birlikleri oluşturabilecek insan gücü mevcut değildi.¹²

İmparatorluğun mali ve insan gücü kaynakları zorluklarla karşılaşabilmesine rağmen, dini nedenlerden ötürü kutsal toprakları ve hacıları korumanın da dahil olduğu Filistin'in savunulmasına büyük önem veriliyordu. Emniyetsizlik, yabancılar tarafından gerçekleştirilen gasplar ya da neden oldukları zararları sadece stratejik, mali ve güvenlik gibi hususları değil, aynı zamanda yönetimin prestijiyile ve yönetimin imanı ve iman için önemli bir değeri olan ülkeyi savunma yetisiyle doğrudan alâkalıydı.

Bizans İmparatorluğunun Arapların Askeri Yardımlarına Güveni

Bizans yönetimi Suriye'nin, Filistin'in ve Mesopotamya'nın savunulmasında diğer sınır birliklerini kolaylıkla kullanamıyordu. İstanbul'daki ve İstanbul yakınlarındaki seyyar elit askeri birliklere ve kolaylıkla oluşturulabilen müttefik Arapların oluşturduğu yedek kuvvetlere göre diğer askeri birliklerin görevlendirilmesinde sınırlı bir esneklik söz konusuydu. Heraclius'un yeğeni Niketas'ın 613-14 yıllarında Filistin'e ve Suriye'ye gönderdiği ve böylece 630'lu yıllarda Mısır'ın ve Filistin'in savunulmasının koordinasyonunda Bizans'ın yaptığı hesaplamalarda değişikliğe neden olduğu yanlış uygulamalar Bizans komutanlarına hareket etmede, koordinasyonda ve Mısır'dan yedek askeri birlikleri tedarik etmede karşılaşılan bir takım problemlerden bazılarını öğretmiş

olmalı.¹³ Çeşitli Arap kabilelerinin de bu seçenekler hakkında gözlemde bulunmuş ve sonuçlar çıkarmış olmaları muhtemeldir.

Tehdit altındaki yerleşim merkezlerinde yaşayan halkı silahlandırmak ve askeri eğitime tabi tutmak için yapılan herhangi bir çaba dışardan yoğun olarak gelen ani tehdide cevap veremeyecek kadar son derece karmaşık ve zaman alıcı bir girişimdi. Hükümet muhtemelen getireceği faydadan ya da iç güvenlik yönünü dikkate alarak tehdit altındaki bölgelerde yaşayan sivil halkın yoğun bir şekilde militarizasyonunu düşünmemiştir. Bir başka sorunda, askeri birliklerin Filistin'deki muharebe koşullarına nasıl uyum sağlayabilecekleri meselesiydi. Ölüdeniz'in doğu bölgeleri, örneğin Galilee* iklim ve yeryüzü şekilleri bakımından farklılık göstermekteydi.

VII. yüzyılda Suriye'nin, Filistin'in ve Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'nın savunulmasında en iyi askeri insan gücü kaynakları şu şekildeydi:

1) Pek çok Arap nüfusun şehirlerde ve köylerde yerleşmiş olmasına rağmen imparatorluğun sınırlarındaki Arap bedeviler ve

2) Heraclius'un irsi olarak bağlı bulunduğu Ermeniler. Bizans İmparatorluğu o kadar büyük bir orduya sahip olmadığı gibi disiplin, dayanıklılık, savaş deneyimi ve hazırlığı noktasında da yeterli değildi. Daha da önemlisi, ordunun etkili seyyar vurucu gücü vasat niteliklere sahipti. Bizans askeri yönetiminin doğudaki önemli savaşlarda söz konusu bu seyyar birliklere mensup 20.000'den fazla askerin görevlendirilmesi yanlış bir politika olabilirdi. Yeni askere alınanların sayısında da aynı derecede belirsizlikler söz konusudur. Afrika'da ve İtalya'da Bizans İmparatorluğunun içinde bulunduğu konum hemen hemen sürekli tehdit altındaydı. Bu nedenle söz konusu bu iki bölgedeki ahaliden insan kaynağı olarak faydalanmak olanaksızdı. Kendilerini yenileme ihtiyacı duyuyorlardı. Kısacası, Suriye, Filistin ve Mezopotamya savunmasında kullanılmak üzere insan gücü temin etmek için güvenilir Ermenilere ve özellikle bölgenin yeryüzü şekillerine, iklimine ve imparatorluğun potansiyel düşmanlarının askeri metodlarına yatkınlıkları dolayısıyla ilâve avantajlara sahip olan Arap bedevilerinden başka alternatifleri yoktu.¹⁴

* İsrail'in kuzeyinde eski bir Roma kenti. (ç.n.)

630'lu yıllardan önce Roma'nın ve Bizans'ın Araplara karşı uyguladığı politikalar belirsizlikler taşımaktadır.¹⁵ Maurice'nin son derece düşüncesizce hareket ederek 581 yılında Gassanilerin phylarch el-Mundhir'i tutuklayıp sürgüne göndermesi ve mali desteğini kesmesi; 602 yılında Lakhmids Kralı 3. Numan b el-Mundhir'i öldürmesi ve 2. Chosroe'in uygulamalarına -açıkça olmasa bile- göz yumması neticesinde Gassanilerin isyan etmesi o zamana dek dost olan Arap kabilelerine karşı düşmanlık tehlikesi gösterebileceklerini ortaya koymuştur. Gassaniler o zamana kadar Araplara, imparatorların yöneticilerinin gösterdikleri sadakatsizliklerin en yakın örneğini oluşturmuşlardı ve buna ilâve olarak niyetlerinde daha dikkatli olmaları gerektiğini Araplara göstermiştir. Bizans İmparatorluğu için söz konusu Arap kabilelerinden hiç değilse bir bölümüyle tekrar olumlu ilişkilerin kurulması büyük önem taşıyordu. Fakat bütün bu olaylar yarım yüzyıldan daha fazla bir süre önce meydana gelmişti ve bu olaylarla ilgili anılar bazı Arapların (muhtemelen hem Bizans imparatorluğu sınırları hem de sınırları dışındaki Araplar) ve çeşitli mevkilerde görev almış Bizanslı idarecilerin zihinlerinde hâlâ canlılığını koruyordu. Sadece Monophysite tarihçiler el-Mundhir'in isyanını zikretmektedir; bu olay Heraclius'a ve onun danışmanlarına daha tutarlı kararlar almalarında yardımcı olmasına rağmen, Theophylact gibi saray tarihçileri huzursuzluk yaratan bu olayı zikretmemişlerdir.¹⁶

Phocas ve Heraclius zamanında Gassanilerle yeniden iyi ilişkiler kurmak amacıyla çaba harcıyıp harcamadıkları bir yana, gerçek şu ki Gassaniler ve son kralları Jabala b. el-Ayham 630'lu yılların başlarında Bizansın ittifak halindeki Arap kabileleriyle arasında önde gelenlerindiler.¹⁷ Bizans yönetimi diğer dost kabileleri tehdit etmek suretiyle de yanına çekerek Araplarla olan ilişkilerine farklı bir biçim ve nitelik kazandırdı. Uygulanan politika Bizans yönetiminin imparatorluğun diğer bölgelerindeki iç ve dış güvenlik arayışındaki ve diğer durumlar ve krizlerle ilgili öncelikler ve uygulamalarıyla mükemmel bir tutarlılık arz ediyordu. Bununla beraber, Bizans yönetiminin söz kosunu kabilelerin herhangi biriyle kurduğu ilişkiler, onların (Arapların) hazır bulunan silahlı askerlerinin sayısı gibi belirsiz olmasıdır. Arap güçleri, sık sık, kendi kabilevi bağlantılarını ve

kimliklerini muhafaza eden spesifik kabilelerden toplanan kişilerden oluşturuluyordu; söz konusu bu birlikler basit askerler değildiler. ,

Bizans Otoritesi ve Göçebeler: Farklı Görüşler

Sınırlar içersindeki topraklarda yerleşik halkla Bizans sınırının ötesindeki Arap göçbeleri arasındaki ilişkiler daha az kesinlik arz etmektedir. İslam fetihleri öncesindeki yüzyıllarda söz konusu bu ilişki silahlı anlaşmazlık ve barışa dayalı ortak bağımlılık ve karşılıklı destek arasında gidip gelmişti. Fakat Bizans ordusu, özellikle büyük mali sıkıntıların yaşandığı dönemde pahalıya mal olan askeri karargâhlarla ilgili yardımlarını ve diğer sorumluluklarını devam ettirmemiştir. Göçebe ve yerleşik yaşam süren halk Ürdün, Suriye ve Mezopotamya sınırları üzerinde her zaman şiddetli anlaşmazlıklar yaşamamışlardır.

Söz konusu yerlere yerleştirilmiş olan geç dönem Roma askeri birliklerinin temel işlevi Bizans otoritesini güçlendirmek, kabileleri kontrol altında tutmak ve göçebe akınlarına mani olmaktı. Bu bölgelerde, en azından zaman zaman, sorgulanamaz bir şekilde karşılıklı bağımlılık ve mutakabiliyet esastı. Fakat imparatorluk kırsal bölgeleri gözetlemek amacıyla pahalıya mal olan çok nitelikli askeri birlikleri yerleştirme uygulamasına girişmedi. Bazı konaklama yerlerini koruyan elit askeri birliklerin nitelikleri muhtemelen yerleştirilmeleri esnasında erozyona uğramıştı; fakat söz konusu bu birliklerin bölgede görevlendirilmeleri Bizans yönetimi için önemli maddi külfete neden olmuş ve bu birliklerin görevlendirilmelerine kolay kolay karar verilememesi olasıdır. Bu pahalı birliklerin üstlendikleri askeri işlevler vardı. Bu uygulamanın arkasında yerleşim bölgelerine ve oralarda yaşayan halkın maruz kalabileceği potansiyel tehlikeyi engelleme ve Bizans otoritesinin bütünlüğünü koruma fikri yatmaktaydı. Sürekli bir savaş durumundan söz edilemez; fakat söz konusu Bizans askeri birlikleri gerçek askeri işlevler icra etmekteydiler. Bunlar sadece sembolik değere sahip değillerdi. Bizans yönetiminin diğer zor durumda bulunan ve terkedilmiş sınır bölgelerine gönderebileceği nitelikli askeri birliklerin maliyetleri pahalıya mal olmuştu. Karşılaşılan bu son derece önemli maliyetler neti-

cesinde oluşturulan askeri güç insanların iskân edilmesinde bir rol oynuyordu.¹⁸

Bizanslılar aynı zamanda, VI. yüzyılın sonlarında düşman be-devilerden gelebilecek saldırılardan bölgeyi korumak amacıyla güney Filistin'deki yerleşik konumda bulunan Arapları da kulllanmışlardır.¹⁹ Önemli şehirlerin civarında konuşlandırılmış olan müttefik Arap askeri kampları söz konusu bu şehirlerin güvenliğini sağlamak amacıyla potansiyel açıdan askeri bir öneme sahipti. İslam fetihleri zamanında VII. yüzyıl'da Bizans hakimiyetindeki Suriye'de Hims ya da Emesa yakınlarında Araplara ait bir askeri kamp *-hadir-* bulunuyordu ve Güney Suriye'de benzer askeri kampların varlığı da söz konusudur.²⁰

630'lu yılların başlarında çöl sınırındaki bölgelerdeki önemli Bizans şehirlerinin civarında Bizans Araplarının Gazze çevresini korumak amacıyla eskiden askeri kamp olarak kullandıkları *hira* benzeri müttefik bedevi kamplarının sayısı konusunda yeterli bilgi yoktur.²¹ Açıkcası, daha az maliyetli ve daha etkili ve alternatif askeri güçlere göre daha süratli bir şekilde ulaşılabilir olmasından dolayı, Bizans yönetimi söz konusu bu Arap birliklerine bağımlı hale gelmişti. Yukarıda sözü edilen şehirlerin savunulmasında Arap askeri kamplarının kritik bir değere sahip oldukları görülmektedir. Bu kamplar, şehir halkının askeri yönden eksikliklerini gidermeye yardımcı olmuştur. Muhtemelen bilgi sağlayabilecekleri ve bu kasabaların ve komşu köy ve kırsal alanının değişmez koruyucuları olarak hizmet verdikleri kadar, yolcular için de koruma görevini yerine getirmeleri bekleniyordu. Müslümanların saldırılarına karşı erken dönem Bizans savaşlarından biri olan Ajnadayn savaşında Bizanslılar erzak ihtiyaçlarını büyük oranda yerel Araplardan tedarik etmişlerdi.²²

Suriye Çölünde Bizanslıların İletişim Sistemi ve Palmyra'nın* Çöküşü

631 yılından kısa bir süre sonra kaleme alınan Persli Aziz Anastasius'un *Acta* isimli eseri, Irak sınırları içersinde bulunan,

* Sam'ın kuzeydoğusunda bir şehir (ç.n).

yaklaşık olarak Zindan'daki Diyala Nehri yakınlarındaki Dastagert'deki Sasani kraliyet sarayından Suriye çölündeki Palmyra'ya Suriye çölünü geçen bir rotadan bahsetmektedir.²³ Söz konusu bu yolu tanımlanmayan bir Arap *phylarch*'ı (kabile reisi) yardımıyla kat etmek mümkündü; fakat Araplarla birlikte bazı dost Bizans *phylarchate*'ların, İslamın ortaya çıkışı sırasında Suriye çölünün adı geçen bu bölgesinde yaşadıklarına dair bir atıfta bulunmaktadır. Mucizelerin bahsedildiği bu anlatılarda olduğu gibi bunun varlığının sebeplerinden bir tanesi Bizans yönetiminin çöl bölgelerini ve oralarından geçen ulaşım yollarını korumak amacıyla Araplarla müttefikliğe ihtiyaç duydukları yolundaki varsayımdır.²⁴ En azından Bizansın bu tanımlanmamış *phylarch*larla dostane ilişkileri II.Chosroes'un tahttan indirilmesi ve Bizans-Pers barış antlaşmasının bir gereği olarak söz konusu o bölgede varlığını devam ettirmiştir. Fakat *phylarchate*'lerden bazıları Pers İmparatorluğuyla yaşanan düşmanlıklara ara verilmesinden ve Shyria'dan ve Bizans Mezopotamya'sından Pers ordularının çekilmesinden sonra meydana getirilmiş ya da yeniden canlandırılmıştır. İslam fetihlerinden önce Yunan-Roma'nın Palmyra'ya bu son atıf Palmyra'nın kalelerle sağlamlaştırılmış bir durumdaydı.

Suriye çölündeki Arap *phylarchate*'si sahip olduğu nitelik açısından bölgede bulunan bedevileri denetim altında tutması söz konusu değildi. Elbette, *phylarchate* ve Bizanslılar arasındaki bu ilişkilerin, Persli Aziz Anastasius'un naaşının taşınması ve İslam fetihlerinin başlangıcı arasındaki kısa dönem boyunca bozulmuş olması mümkündür. Teoride, en azından 631 yılında mutlak manada bir güç boşluğu söz konusu değildi. *Phylarch*'ın düzenlenmesinde yer alan silahlı birliklerin sayısı hakkında bir bilgi yoktur; fakat müslümanların saldırıları arefesinde Palmyra ticaret, iletişim ve seyahat için bir son durak merkezi olarak hizmet görüyordu. Ayrıca, tanımlanmamış *phylarch* gibi bölgesel otoritenin kurulmasındaki yardımlarıyla Bizanslılar, Palmyra ve Sasani Mezopotamya'sı arasındaki yolu kullanabilmekte, hatta hakim olabilmekteydi. Bununla beraber, bunun daha sonradan ortaya çıkan olası etkisi söz konusu güzergâhta emniyetin hâlâ sağlanamamış olmasıydı. Kısaca, *phylarch* eşliğinde olmaksızın bu güzergâhta seyahat etmek ya da mal göndermek tehlikeli bir edimdi.

Strateji ve Savaş Devleti

Bizans imparatorluğunun stratejik ve işlerlik çerçevesi referanslarında bazı anlaşılmaz noktalar bulunmaktadır. Bizans imparatorluğuna ait savaş kayıtları ve tarihleri Filistin'in, Suriye'nin ya da Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'nın ya da Mısır'ın nasıl savunulacağına ya da Araplara karşı yapılacak savaşta kullanılmak üzere en iyi askeri operasyonların taktiklerinin, stratejilerinin ve uygulamalarının nasıl olduğuna dair özel bir bilgi yer almamaktadır. Eserini VI. yüzyıl ortalarında yaşamış olan tarihçi Procopius, bedevilerin şehirleri çevreleyen surlara saldıramadıklarını ifade etmektedir: "Saracen (Suriye sınırındaki göçebe kabileler)'lerin kuşatmaları devam ettirememeleri doğaldır. Çamurdan yapılmış en zayıf bir bariyer bile yapacakları saldırılar için bir engel oluşturur." Suriye'den gelen ve Arapları ve bölge arazisini yakından tanıyan, VI. yüzyıl sonlarında kilise çevrelerinin tarihçisi Evagrius Scholasticus Araplarla yapılacak savaşta en iyi yol onlara karşı başka Arapları kullanmaktır diyor.²⁵

VI. yüzyılın sonunda yaşamış olan tarihçi Menander Protector Arapların "görgüsüzlüklerinden ve güvenilmezliklerinden" bahsetmekte ve bir kaç on yıl sonra yani VII. yüzyıl başlarında bir diğer tarihçi Theophylact Simocatta benzer şekilde "Saracen (göçebe kabile)'lerin güvenilmez ve döneke oldukları bilinmektedir ve niyetleri samimi değildir ve değerlendirmeleri de sağduyudan yoksundur." şeklinde bir açıklamada bulunuyor.²⁶ Güney Filistin'e yapılan Arap saldırılarının yol açtığı sorunlar ve Bizansın bunlara karşı aldığı önlemler Gazze'li Choricus²⁷ ve Sinaite'li Aziz Nilus²⁸ gibi yerel Bizanslı yazarlar tarafından çok iyi bilinmekteydi.

Bizanslılar, Perslilerin doğu sınırlarında bulunan bedevilerle yaşadıkları deneyimler hakkında bazı şeyler duymuş olabilirler; fakat öyle olsa bile bunlar hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Heraclius'un kendi zamanında Perslilerle yaptığı savaş ek olarak, Heraclius'un babası Büyük Heraclius (Heraclius the Elder)'un Mezopotamya ovasının kuzey sınırları üzerinde bir komutan olarak yaşadığı deneyimler, Arapların savaş kabiliyetleri ve onlara en iyi şekilde karşı koyma hakkında imparatorun gö-

rüşlerini şekillendirmiş olabilir.²⁹ Yerel komutanların Heraclius'a ne kadar bilgi sağladığı ve Arapların savaş kabiliyetleri ve tehditleri hakkında askeri, siyasi ve karar alma mekanizmasından sorumlu olanların kendi tecrübelerini ve tahminlerini ne kadar dikkate aldığı konusunda da aynı şekilde bilgi sahibi değiliz.

Düşmana savaş açma usulleri VII. yüzyılda bir takım değişikliklere uğradı. Uzun mesafeler ve yavaş iletişim, idarenin örgütsel problemlerine, kontrolün, iletişimin, istihbaratın ve özellikle silahların, teçhizatların, erzak tedariklerinin ve otorite delegasyonunun sağlanmasında ve askerlerin ve binek hayvanlarının yerleştirilmesine etkisi olmuştu. Generaller başka generallerin ehliyetine ve otoritesine her zaman saygı duymadığından emirler vermek son derece zordu. Generaller kimi zaman askeri tatbikatların uygulanmasında bile işbirliği yapmayı reddediyorlardı.

Bizans İmparatorluğu, sonuç almaya yönelten ve potansiyel olarak kanlı çarpışmalardan sakınmak suretiyle doğu sınırlarındaki savaşları genellikle boş yere uzatıyordu. Askerlerin çoğu binek hayvanlarıyla donatılmış olmalarına rağmen, sözü edilen uzatılmış savaşların bu üstünlüğünün sebepleri son derece karmaşıktır. Fakat açıkça söylemek gerekirse, bunlar arasında kaynaklar açısından, yani para, insan ve teçhizat bakımından sınırlı imkânlar söz konusuydu. Bizanslılar savaşta sayıca üstün olmaksızın ve kaba güçten ziyade tedbire ve kurnazlığa öncelik tanınırdı. Gerçek amacı gizleme ve rakibi yıpratmaya yönelik savaş, kanlı çarpışmalara tercih edilirdi. Kural şuydu; büyük bir sabır, gerçek amacını gizleme ve sözde anlaşma yapma, zamanlama, uyanıklık ve görünürde sonsuz askeri manevralar yapmayı gerektiren yıpratıcı ve kurnazca bir savaşıydı. Amaç karşı tarafa tamamen fiziki bir zarar vermeye gerek kalmaksızın rakibin dengesini bozmaktı. Savaşta şan, şeref, onur ve istek başarı için gerekli değildi. Dikkatli ve tedbirli olmak yanında savaşı asgari zararlarla bitirmek çok daha önemliydi. Askeri plânlamalarda ve tatbikatlarda kurnazlıkla bunu telafi etme ihtiyacı ve Bizansın yaygın bir şekilde sayısal azlığını üstleniyordu.³⁰ İmparatorun riski azaltacak denli askeri stratejiyi kabul etmesi büyük askeri kayıplarla sonuçlanabilecek ya da imparatorluğun büyük oranda dağılmasına yol açacak kumarlar oynamayı azaltmaya yardımcı oluyordu. Askeri gücün en yüksek düzeyde konsantrasyonu gibi modern

stratejik kavram gibi bir şey söz konusu değildi; fakat bütün askeri güçleri savaş alanına sürme isteksizliği vardı. Bununla beraber, savaş olasılıkları hâlâ pek çok riske ve belirsizliklere yol açıyor ve Bizanslı komutanların kurnazlıklarını uygulamalarına fırsat veriyordu.

Maurice'nin 600 yılında yazdığı *Strategikon* isimli eseri dönemin Bizans askeri düşüncesini konu edinmektedir.³¹ Strateji uzmanı olan Maurice açık alan savaşlarına karşı uyarılarda bulunmakta ve savaşta kurnazlığa, aldatmaya, dikkate ve şüpheye dayanılması gerektiğini tavsiye etmektedir. Düşmanın yenilgisi ve dağıtılması -yok edilmesi değil- gizlilik, esneklik ve çeşitli muhafililerle savaşta farklı teknikleri kullanmaya hazırlıklı olmakla başarılabilir amaçlardır.³² Maurice, kişinin kendi ordusunun zararlarını en aza indirirken ve diplomasi, gecikme, gerçek amacını gizleme, tedbirli olma, yozlaşma, dikkat ve savaşa dolaysız yaklaşımdan yararlanırken belirsizlikleri sömürmeye hazırlıklı olmayı göstermektedir. Bizansın savaş mantalitesine yönelik sergilediği bu yaklaşım VII. yüzyılda uygulamaya konulmuştur. Günümüze ulaşan hiçbir kaynak Heraclius'un VII. yüzyılda Perslilerle yaptığı savaşlardan ne çeşit askeri antlaşmalar ya da antlaşma taslakları oluştuğuna dair bir bilgi vermemektedir. Bizans strateji uzmanlarının Perslilere karşı yakın zamandaki tecrübeleri ışığında nasıl savaş açılacağına dair kaleme aldıkları -şayet kaleme aldılarsa- değerlendirmeler hakkında bilgi sahibi olmak imkânsızdır. Bununla beraber, boş yere uzatılan anlaşmazlıklardan etkilendikleri anlaşılmaktadır.

Müslümanların gerçekleştirdikleri ilk saldırılar ve Bizansın elinde bulunan bölgelerin müslümanların fetihlerinin arefesinde ya da esnasında Bizans savaş kayıtlarının kopyalarını elde edip etmedikleri hakkında bir kanıt yoktur. Müslümanların Bizansa ait diğer yazılı savaş kayıtlarını elde etmelerinden bir yarar sağlayıp sağlamadıkları daha da belirsiz bir konudur. İslam fetihleri herhangi bir askeri kayıttan yola çıkılarak gerçekleştirilmemiştir. Bazı fetihler Hz. Muhammed'in yazma yeteneğine hasredilebilir; fakat VII. yüzyıl ortalarında Bizanslıların ve Müslümanların askeri strateji, taktik ya da tatbikatlarına ilham kaynağı olan ya da değiştiren -anonim ya da bellir bir yazar tarafından kaleme alınmış- hiçbir askeri antlaşma söz konusu değildir. İslam kaynakları

müslüman liderlere ulaşan güvenilir yazılı dokümanlardan ziyade, sözlü haber şeklinde aktarılan casusluklar olabileceğini ima etmektedir.

Ayrıntılı Savunma Stratejisinin Sınırları

Bizans imparatorluğunun uyguladığı stratejiyi, Bizans yenilgisini ya da Müslümanların uyguladığı stratejiyi ve müslümanların zaferini açıklayan basit, kurumsal bir teori yoktur. Ayrıca, bürokrasinin hayata geçirdiği politikalar da erken dönem İslam fetihleri sırasında Bizans İmparatorluğunun ya da müslümanların stratejilerini açıklayamaz. 630'lu ve 640'lı yıllara ait Bizans stratejileri herhangi bir kurumsal ya da bürokratik odaktan (matrix) doğmamıştır. Bazı bürokratlar müslümanların istilâları arefesinde, örneğin Yermuk'deki *sakellarios* gibi gerçek savaşlarda yer almışlardır; fakat muhtemelen herhangi bir strateji geliştirmemişlerdi.

Filistin'in ve Suriye'nin savunulmasını ve Bizans askeri tatbikatlarını ayrıntılı bir seyyar savunma stratejisi karakterize etmektedir. Ortaya konan bu çaba, imparatorluğun savunulmasında normalde büyük müdahale güçlerini toparlama ve sevkîyat ihtiyacını doğurmamış, bunun yerine göçebe kabilelerinin yaygın küçük çaplı akınlarıyla sonuçlanmıştır. Bizans İmparatorluğu, yerleşim yerleri dışındaki arazilere, yapılara, tarım alanlarına ve sivil halka büyük zararlar şeklinde sonuçların meydana gelmesinden önce düşman saldırılarını durdurmak amacıyla imparatorluk sınırları boyunca çok sayıda askeri birliği göreve gönderebileceği, ön savunma stratejisi için yararlanabileceği uygun yer yüzü şekilleri ya da etkin insan gücünden yoksundu.

Nüfuz eden düşman askeri kuvvetlerini ortadan kaldırmak amacıyla etkili yedek güçleri bulunamayacağından dolayı, saldırıganlar bir şekilde askeri birlikleriyle daha dış çevreye girebilseydi böylesi bir strateji büyük risklere neden olurdu. Ayrıntılı seyyar savunma stratejisi* Bizansın büyük alan savaşlarından ve riskli askeri antlaşmalardan kaçınmasıyla uygunluk arz etmek-

* Bunu gerilla savaşı olarak da adlandırabiliriz. (ç.n.)

teydi. Düşmanları kontrol altında bulundurmaya, sınırlardan uzak tutmayı ya da nötralize etmeyi denemek amacıyla zamanlama, erteleme ve diplomasinin kullanımına eklenmiştir. İslam fetihleri arefesinde, kesin asker sayısı ve birliklerin yerleşim merkezleri hakkında bilgimiz olmamasına rağmen, Bizans stratejisi kapsamlı bir savunma plânını içeriyordu.

Kapsamlı savunma bir kaç koşula daha bağlıydı. Kapsamlı bir seyyar savunma stratejisi merkezi müdahale güçlerinin nereye gönderileceğini belirlemek amacıyla doğrudan istihbarata da büyük önem veriyordu. Bununla beraber, Bizanslılar müslümanlar ve amaçları hakkında zamanında önemli bilgilere sahip olmaktan yoksundular. Sivil halkın büyük çaplı yıkımlardan güvenli bölgelere, yani surlarla çevrili şehirlere ve dağlık araziye ya da saldırıganlardan saklanabilecekleri sığınakların bulunduğu bölgelere yerleşerek korunabildikleri de tahmin edilmektedir.

Güneyden gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı savunmayı düşünen birisi, Ölüdenizin doğu bölgesinde güneyden kuzeye doğru uzanan bir savunma hattını kullanmayı tasarlayabilirdi: Hasa Vadisi, Muhib Vadisi ya da Arnon Nehri, Zarqu Vadisi ve elbette Yermuk Nehri. Terkedilmiş bölgelerin yeryüzü şekilleri hepsi düşmanlara karşı sabit siperler boyunca düz bir savunma hattı yerine, kapsamlı bir savunmayı, teşvik edilmiş ya da ihtiyaç duyulmuş insangücünü, gelişme ve geliştirilme olanağı ve muhtemelen seyyar durumdaki düşmanı belli bir sayıda sınırlandırmıştı. Bazı vadilerde ya da yakınlarında barikatlar oluşturmaya teşebbüs etmek olasıydı; fakat Toros Dağlarına ve dağ geçitlerine dek çekilmek kadar hiçbir pratik uygulama söz konusu değildi. Orada bile temel strateji kapsamlı savunmayla ilgili çeşitli adaptasyon denemeleriyle devam ediyordu. Daha kapsamlı bir seyyar savunma plânında kaleler savunma için sabit noktaları teşkil ediyordu; fakat Bizans kaleleri kimsenin ele geçiremeyeceği ya da peşpeşe akınlar yapılmadan etkisiz hale getirilemeyecek bir tarzda birbirine kenetlenmiş şekilde inşa edilmemişti. Yüzer kişilik askerlerden oluşturulmuş hafif birlikler sınır boyları üzerinde yer alan noktalar yerleştirilmişti. Böylesi bir hazırlık imparatorluğun mali ve insangücü koşullarının yerine getirebileceği türdendi.

Duces yönetimindeki yerel askeri birliklerin seyyar karargâhlarına sahip olmak suretiyle küçük çaplı sınır tecavüzlerine karşı

koyabilmek amacıyla Bizanslılar Suriye'de ve Filistin'de hazırlıklar yapmışlardı; fakat devriye görevlerini yapan ve savaşlara katılan daha çok yerli Arap müttefikleriydi. Geniş çaplı, fakat nadir olarak gerçekleştirilen sınır tecavüzlerine en iyi karşı koyabilen merkezi müdahale güçleri İstanbul yakınlarında ve Perslilerle yukarı Mezopotamya sınırlarının ötesinde ve 628 yılında gerçekleştirilen barış sonrasında düşmanın önemli saldırılarını kontrol altına almak için Bizans Ermenistanında konuşlandırılmıştı. Zayıf düşmüş bir yönetimin durumunu yansıtan, daha fazla Pers saldırıları olmayacağı ümit ediliyordu. Müslümanların stratejileri ve tatbikatları Bizansın söz konusu bu kapsamlı savunmasına çok iyi adapte olmuş ve bundan istifade etmişti.

Bir önceki 10 yılda yaşananlardan edinilen bazı askeri deneyimler, müslümanların istilâları sırasında her iki düşman için askeri harekât ve taktikler üzerine askeri düşüncenin çerçevesinin çizilmesine yardımcı olmuştu. 630'lu yılların savaşları için daha çok amaca uygun olan şey Bizans ve Pers İmparatorlukları arasında 603 yılında başlayıp 629 yılına kadar devam eden uzun bir savaş döneminde edinilen deneyimlerdi. Söz konusu olan bu savaşlar zincirinde Bizans ordusu yeryüzü şekillerine alışmış ve Toros benzeri çeşitli dağ yollarının ve geçitlerinin sahip olduğu kritik rolü takdir eden taarruza yönelik savaş kararının nasıl alındığına dair bir strateji geliştirmişti. Bununla beraber, VI. yüzyılın ortalarında Caesarea'lı Procopius Toros Dağlarının Anadolu'nun güvenliği açısından savunmaya yönelik rolünden haberdardı; bunun hakkında bilgi sahibi olmak için 600'lü yılların başlarındaki savaş deneyimine ihtiyaç yoktu.³³

Bizansın geliştirdiği kapsamlı savunma stratejisi savaşta yenilgilerle karşılaşıldığında da devam ettirilmiş ve bu konuda daha da ileri gidilmişti. Bizanslılar zayıf düşen ve bozguna uğrayan kapsamlı savunmalarını güçlendirmek amacıyla düşman saflarında komutanlara karşı suikastlar, adam kaçırmalar, hileler ve ihtilaf tohumları ekmek gibi bir takım yollara başvurdular. Her güç gibi Bizanslılar da muhaliflerini kontrol altında tutacak stratejiler için cephede ve kapsamlı savunma güçlerini birleştirdiler. Bizanslılar saldırganlarla kontak kurulan ileri bölgelerde düşmanın etkinliğini önlemeye yönelik önemli rollerinden dolayı müttefik Arap kabilelerine mensup tüccarlara ayrıcalıklı bir güvenleri var-

dı. En iyi savunma güçlerinden bazıları müslümanların başlangıçtaki sınır tecavüzlerine uzak yerlerde tutuluyordu. Önemli sivil ve bölgesel maliyetlere rağmen kararlı testlerden kaçındığından dolayı söz konusu bu ayrıntılı savunma stratejisi Bizans İmparatorluğunun en azından devamlılığına yardımcı dokunmuştu.

Güvenilirlik ve Süreklilik Göstermeyen İttifaklar

Güvenilirliği ve süreklilik göstermeyen ittifaklar, savaş esnasında Bizansı güvensizlik, risk ve belirsizlik ortamına ittiği gibi büyük kayıplara uğramaksızın amaçlarını gerçekleştirmek için bir takım fırsatlar da yaratmadı değil. Sınırları değiştirmeye yönelik doğal eğilim, askeri açıdan zafer kazanılmasına yönelik çalışmalarda Bizanslıların kurnazlıklarıyla uygunluk taşıyordu. Firar ve sınırları değiştirme 603 ile 628 yılı arasındaki Bizans-Pers savaşında önemli bir rol oynamıştı.³⁴ Firar etmek ve düşman liderlerinin kalleşçe ele geçirilmesini teşvik etmek VII. yüzyılın³⁵ başlarında iç çekişmenin ve yoğun güvensizliğin yanı sıra, istikrarsızlığın ve sadakatsizliğin de tipik bir göstergesiydi.

Doğu sınırlarında konuşlandırılmış Bizans askeri birlikleri askeri karışıklıklara neden olan tecrübeler konusunda uzun bir geçmişe sahiptir. IV.³⁶ ve VI.³⁷ yüzyılda sivilleri ve askerleri ciddi şekilde rahatsız eden (tepkilerine neden olan) erzak temininde yaşanan sorunlar VI. yüzyıl sonunda Suriye'nin kuzeyindeki ve Mezopotamya'daki büyük çaplı askeri birliklerde de yaşanmaya başladı.³⁸ Yukarı Mezopotamya'dan Suriye'nin ve Filistin'in savunulmasında görev almak üzere getirilen tezcanlı askerler beraberlerinde isyankârlığa temayül gösteren huzursuzluklarını da getirmişlerdi.

Kendi ordularının sadakatlerine yönelik korkuları ve karışıklık tehlikesi Bizans askeri birliklerinin görev almasında ve önemli askeri tatbikatlara katılacak komutanlarının özgürlüklerine kısıtlamalar getirilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Askerlerin huzursuzluk çıkarma eğilimleriyle ilintili tehlikeler tamamen gerçekleri yansıtmaktadır. İhanet riski üzerine kurulu huzursuzluk Bizans ordusu içerisinde tansiyonun, zaman zaman kritik derecelerde artmasına neden olmuştu.

Hem Bizans hem de İslam orduları sadakatsizlikler karşısında savunmasızdılar. Yakın zamanda yapılan Ridda Savaşları (Medine'deki İslami yönetime muhalif olan Arap Yarımadasındaki yerel direniş hareketleri) kabilelerin çok tanrıçı inanca döndürülmeleri zor olmasına rağmen, kabilelerin politik sadakatlerinin potansiyel sağlıklı yapısını göstermişti.³⁹ Bizans liderleri muhtemelen bütün Araplara güvensizlik besliyorlardı ve kendi taraflarından ya da muhalefetten gelecek firarlar için tetikte bekliyorlardı. Müzakereler ve zamanı iyi değerlendirmek suretiyle, daha önceki nesillerin ve kendilerinin de tecrübe ettikleri gibi, diğerlerinden koparabilmek amacıyla bazı Arapları kandırabilecekleri yollar bulmayı ümit etmiş olabilirler. Bu düşünceler ışığında Heraclius'un, Suriye'nin savunulmasında Hristiyan Araplara güvenmesi şüphelidir.⁴⁰ Persli Aziz Anastasius'un *Miracula* isimli eseri, bazı Samaritenlerin 634 yılında Gazze yakınlarında Sergios'un yenilgiye uğradığı sırada Müslümanlara karşı Bizans saflarında yer aldıkları belirtilmesine rağmen, müslümanların saldırıları arefesinde Samaritenler ve Bizans askerleri arasında ölümcül bir düşmanlığın var olduğunu teyit etmektedir.⁴¹

Heraclius'un Komutanlığı

Heraclius, 630'lu yıllar boyunca imparatorluğu kucaklayan enerjik bir imparator olmaya devam etti. Yakalandığı hastalığın onu tamamiyle takatsiz bıraktığı doğru değildir. Suriye'yi, Filistin'i ve Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'yı ziyaret etmesine rağmen, -diğer Bizans imparatorları gibi- Mısır'ı asla ziyaret etmemiştir. Bununla beraber, IV. yüzyıl sonundan itibaren diğer Bizans imparatorlarına kıyasla Suriye'nin, Filistin'in ve Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'nın yeryüzü şekilleri, yolları, iletişim ağları, gıda ihtiyacı, iklim ve hava koşulları hakkında daha fazla malumat sahibiydi. Julian the Apostate'den beri askeri harekâtların merkez üssü olarak Suriye sınırlarındaki Antakya'yı kullanan⁴² ve Büyük Theodosius'dan beri savaş alanında orduların başında kişisel olarak bulunan ilk imparatordu.⁴³ Antakya Suriye'deki ve Filistin'deki Bizans askeri birlikleriyle Anadolu'daki ve Bizans Ermenistan'ındaki birlikler arasında iletişimi ve bu iletişimi-

min devamlılığını güvence altına alan bir üs niteliğindeydi. Heracilius'un oradaki varlığı onun söz konusu bölgeyle kişisel ilgisini ortaya koyduğu gibi tehdit altındaki bu bölgenin başarılı bir şekilde savunulmasını denetim altına alıyordu. Erken dönem imparatorlarının kayıt özetlerine ve Perslilerin de dahil olduğu çeşitli düşmanlarla nasıl savaşılabileceği noktasında askeri danışmanlarına başvurabiliyordu.⁴⁴ Söylendiğine göre, Heraclius antik dönemden kalma askeri uygulamalar üzerinde çalışmalar yapıyordu; fakat bu çalışmalarla ilgili uygulamalar Araplarla yapılan savaşlardan ziyade Perslilerle yapılan savaşlar için geçerliydi. Antakya'da konuşlanmış olan yoğun askeri birlikler için erken dönem Roma ve Bizans örnekleri muhtemelen daha az ya da hiç bir âlâkası yoktu, çünkü Antakya daha önceleri güneyden ya da güneydoğudan gelen Araplara karşı değil, doğudaki Perslilere karşı gerçekleştirilen askeri harekâtlar için bir üs niteliğindeydi.

Heraclius, Kudüs'ü ziyaret eden tek Bizans İmparatoruydu. Toros Dağları'ndan Filistin'e ulaşan yolları ve Suriye'nin kuzeyi ve Mezopotamya yollarını çok iyi biliyordu. Kuzeni Niketas, kendisinin bizzat 610 ve 613 yıllarında yaşadığı ve Mısır'dan Filistin'e ve Suriye'ye giden önce orduların karşılaştıkları sorunlar hakkında Heraclius'a ilk elden bilgiler vermişti. 631 ve 634 yılları arasındaki bir zaman diliminde Heraclius, Perslilerin Suriye'den çekilişlerine ve yeni sınır belirlemelerine tanık olmuştu. Kudüs'de Haç'a ait parçalar gibi bir takım kutsal kalıntıların onarılmasına vesile olmuştu. Kilise kurumu bünyesinde yaşanan çeşitli fikir ayrılıklarını çözümleme teşebbüslerinde bulunmuştu. Hükamdarlığının son dönemine rastlayan 634 ile 636 yılları arasında Müslümanlara karşı Suriye'nin etkili bir şekilde savunulması plânlarını üzerinde çalışıyordu. Bu konudaki çalışmaları ne derece denetlediği konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Ermeni yurttaşlarıyla güvenli iletişim kurmadaki kritik öneminden dolayı zamanının bu bölümünü kalınabilecek uygun bir yer olarak gördüğü Antakya'da geçirmişti.

İslam fetihlerinin arefesinde Heraclius Perslilere karşı kazandığı kesin zaferden işgal ettikleri Bizansın doğu şehirlerinden ayrılmış Bizans adına memnuniyet verici bir şekilde sona eren (sınır antlaşmalarıyla sonuçlanmış) Kudüs'deki Gerçek Haç'ın kalıntılarına refakat etmiş (Kutsal şehri ziyaret eden ilk Bizans İm-

pataroru olarak), savaşın yıkımın uğradığından, geri ödenmek üzere kiliseden özellikle de İstanbul'dan borç alınarak Kudüs şehrinin restorasyonu çalışmalarını başlatmış ve kendi yurttaşları olan Ermenilerin de dahil olduğu bazı itaatsiz Monophysites'lerin dikkatini çeken önemli bir süreci başlatmış -yine de Christology üzerinde uzlaşılan bazı formüller içererek- olduğundan prestijinin en yüksek seviyesinde bulunuyordu.⁴⁵ Heraclius şimdi ellili yaşlarda olgun bir insandı -d. 575- ve aynı zamanda savaşlarda tecrübe kazanmış bir askerdi. Yüzyılın başında imparatorluğu kasıp kavuran ordudaki iç çekişmelerin üstesinden gelmeyi başarmıştı. İstanbul'daki yönetimin, kilisenin ve çok geniş bir sahaya yayılmış olan imparatorluğun kontrolünü tamamen eline aldığı anlaşılıyor. Mensubu bulunduğu etnik topluluktan⁴⁶ dolayı bir diğer Ermeni kökenli imparator olan Maurice'den daha çok imparatorluğun askeri komutanlarının ve askerlerinin giderek artan güven ve desteğine muhatap oluyordu.⁴⁷ Görünüşte, Heraclius büyük değişikliklere göğüs gerebilecek bir imparator olarak görülüyordu. Askeri yaşamının kaygı verici sorunları ve bununla yakından ilintili olarak imparatorluğun devamı için potansiyel fraksiyon ve rekabet, astrolojiye eğilimi ve kilise içersindeki muhalifleriyle yoğun mücadelesi yönetimini ya da askeri sahadaki kurnazlığı güvenilirliğini tehdit edecek derecede ciddi gözükmemektedir. O bir Augustus'tu ve Suriye'nin ve Yukarı Mezopotamya'nın Bizans tarafından kontrol edilmesine dışardan gelebilecek herhangi bir askeri müdahaleye karşı koyabilecek yeteneğe sahipti.

Heraclius, uzun süre devam eden askeri tecrübesinden hem yarar hem de zarar görmüştür. Kendisiyle ilgili olarak askeri harekâtlara girişme konusunda dikkatli olmaları gereken potansiyel muhalifler yaratmış olmakla askeri bir üne sahipti. Diğer taraftan, 630'lu yıllarda ordularını nasıl yönettiğine ve askeri harekâtlar ve taktiksel durumlarda nasıl tepki gösterdiğine dair çok iyi anlatılmış belgeler oluşturmuştur. Müslümanların saldırıları başladığında, Heraclius'un askeri uygulamalarında herhangi yeni sürprizler geliştireceği olasılık dışıydı. Kısacası Heraclius müslüman muhaliflerce çok iyi tanınıyordu. Kayıtlarını gözlemlemek ve incelemek suretiyle bir sonraki hareketinin ne olacağını tahmin etmek için ellerinde çok iyi referanslar bulunuyordu. Herac-

lius hakkındaki bu bilgiler muhtemelen müslümanların işine yaramıştı. Diğer taraftan müslümanlar hakkında, devam eden savaşın erken dönem Araplarının savaşı devam ettirme tarzlarına boyun eğene kadarki zaman hariç tutulmak üzere, Heraclius ve danışmanları tarafından çok az şey biliniyordu.

Geçmişe bakışta, en azından bazıları için korkunç belirtiler söz konusudur: "Filistin'de bir deprem oldu. Ve Arap fetihlerini gösteren bir hayalet göğün güney bölümünde gözüktü. Otuz gün boyunca güneyden kuzeye doğru gidip gelen bir kılıç şeklindeydi."⁴⁸

Dipnotlar:

- ¹ Procopius, *Bella* 2.20.19; Çeviri H. Dewing Loeb Library nüshasından alınmıştır, cilt 1: 435.
- ² C.-P. Haase, *Untersuchungen zur Landschaftsgeschichte Nordsyriens in der Umayyadenzeit* (diss., Hamburg, pub., Kiel, 1975).
- ³ Anm. 18.4.1-19.9.1, 20.6.1-21.13.9.
- ⁴ Anlaşmalar yoluyla düşmana teslim olma: Procopius, *Bella* 2.5.12-2.6.25; 2.11.14-2.12.2; 2.13.16-28; G. Downey, "The Persian Campaign in Syria in AD 540," *Speculum* 28 (1953) 340-8. Çok az direnç gösteren yerel birimler: H. Turtledove, "The Immediate Successors of Justinian" (yayınlanmamış, diss., UCLA; 1977) 212-20, 238-9, 243, 250; E. A. Thompson, "Barbarian Collaborators and Christians," in: *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire* (Madison, WI 1982) 239-40; S. Johnson, *Late Roman Fortifications* (Totowa, NJ 1983) 80; H. Kennedy, "The Last Century of Byzantine Syria: A. Reinterpretation," *ByzF* 10 (1985) 141-83; A. H. M. Jones, *LRE* 1061-2.
- ⁵ Just. Ekim. 85 (AD 539); Priscus, *Hist.*, editör: L. Dindorf, *Historici Graeci Minores* (Leipzig: Teubner, 1870) 306; Denis Feissel, İsmail Kaygusuz, "Un mandement imperial du VIe siècle dans une inscription d'Hadrianoupolis d'Honoriate," *TM* 9 (1985) 410-15; Stein, *HBE* 2: 245, 465, 480.
- ⁶ F.M. Abel "Inscription grecque de Gaza," *Revue Biblique* 40 (1931) 94-5, 614-15 yıllarına uzanmaktadır; Karşılaştır: Carol A. M. Glucker, *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods* (Oxford: BAR, 1987) 141. Karşılaştır: no. 2828, from Baalbek, c.635/636, Kasabaların onarımı: Louis Jalabert, René Mouterde, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, T. VI (Bibliothèque Archéologique et Historique, Institut français d'Archéologie de Beyrouth. T. 78 [Paris: Geuthner, 1967]) 133.
- ⁷ W. Liebeschuetz, "The Defenses of Syria in the Sixth Century," *Beihefte der Bonner Jahrbücher* 38 (1977), 2: *Studien zu den Militargrenzen Roms* 491-3.
- ⁸ *De rebus bellicis* 20.1, editör ve çeviren: Robert I. Ireland (Oxford: BAR International Series 63, 1979) 2. bölüm, s. 19, 36.
- ⁹ Baladhuri 150.
- ¹⁰ "Özelleştirme" konusunda, Ramsay MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* 122-97.
- ¹¹ 634 yılındaki İslam saldırıları Kudüs Papazı Sophronius'u ve diğerlerini endişeye düşürmüştür: PG 87: 3197D; Christoph von Schönborn, *Sophrone de Jérusalem* (Paris: Editions Beauchesne, 1972) 90.

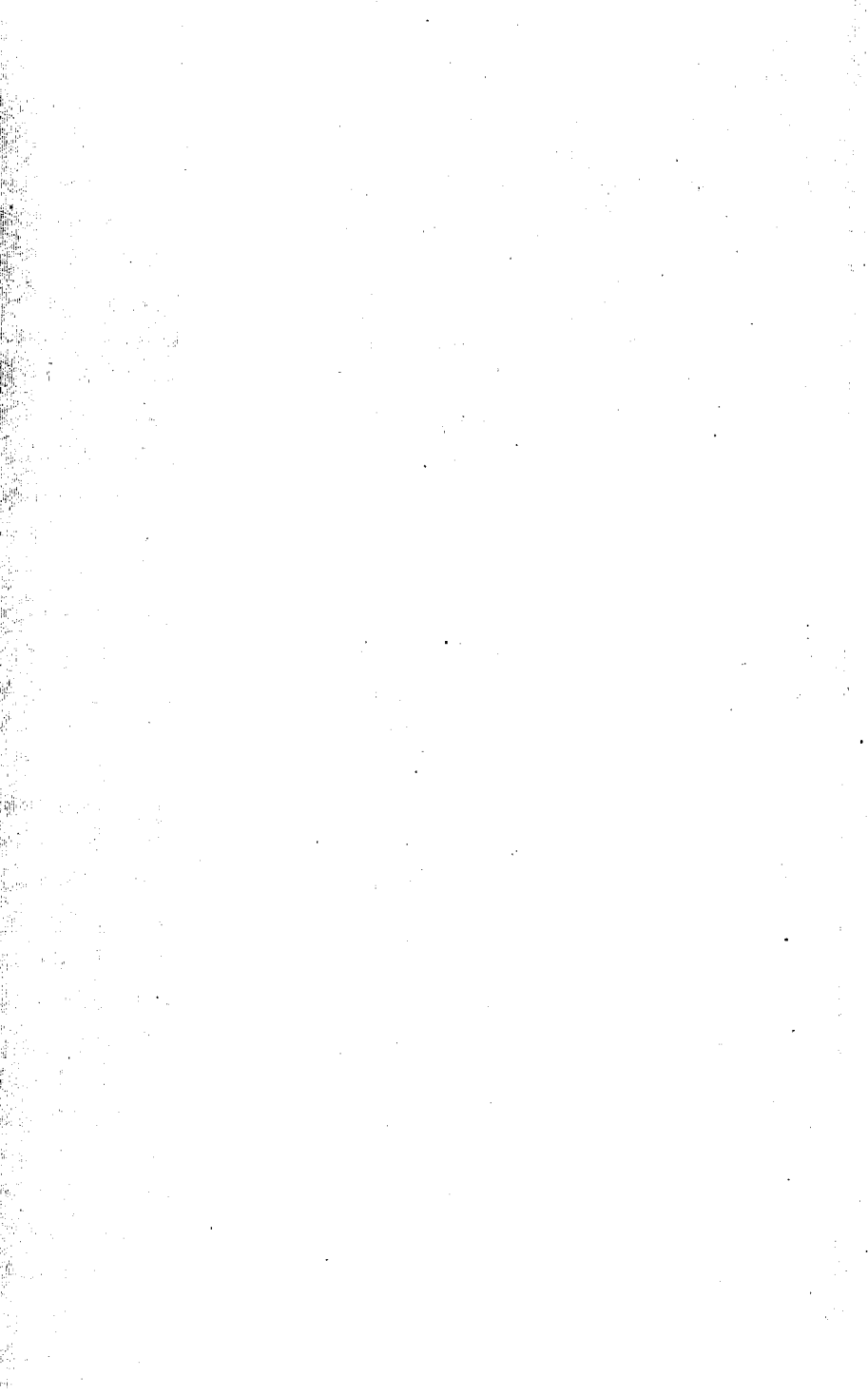
- ¹² S. Thomas Parker ve Fawzi Zayadine yaptıkları tavsiyelerden dolayı teşekkür ederim. İkna edici değildir. Alt, "Beitrage zur historischen Geographie und Topographie des Negeb, V:Das Ende des Limes Palestinae," *Journal of the Palestine Oriental Society* 18 (1938) 149-60; "Der Limes Palestinae im sechsten und siebenten Jahrhundert nach Chr.," *ZDPV* 63 (1940) 129-42.
- ¹³ Niketas, Perslilere karşı Filistin'in acil bir şekilde savunulması için Mısır'da girişimlerde bulunmuştu: John of Nikiu'ya göre, John of Barca'yı Müslümanlara karşı Mısır'ın savunulmasında yardımcı olmak üzere birlikleriyle beraber göndermiştir. *Chron.*, 111.1-3 (178-9 Charles). Nicephorus, *Hist.* 23 (70-1 Mango).
- ¹⁴ el-Taberi i 2081, i 2347, i 2394; Baladhuri, 135-6, 164, 181-3; Azdi 28, 111, 125, 152, 174-7; Ibn el-Athir (2:308, 381 Tornberg). İnsangücü problemi: E. Stein, *Studien* (Stuttgart 1919) 117-29; R. MacMullen, "How Big Was the Roman Army?," *Klio* 62 (1980) 451-60; MacMullen, *Corruption* 173-5, 185.
- ¹⁵ Rudolf E. Brünnow, Alfred v. Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, 3 cilt. (Strasburg 1904-9); G. W. Bowersock, *Roman Arabia* (Cambridge, MA:Harvard, 1983); İrfan Shahid, *BAFOC*, ayrıca Gassaniler hakkında yazdığı makalelerinin bibliyografyası da vardır, ayrıca *BAFIC*, özellikle onun art. On "Ghassan," *EI2* 2; 1020-21; S.T. Parker, *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier* (Winona Lake, IN 1986) ve Parker, *The roman Frontier in Central Jordan* (Oxford:BAR International Series 340, 1987); M. Sartre, *Trois études sur l'Arabie romaine et byzantine* (Brussels:Revue d'Etudes Latines, 1982); M. Sartre, *Bostra:Des origines à l'Islam* (Paris:Geuthner, 1985) 99-139; Benjamin Isaac, *Limits of Empire* (Oxford:Clarendon, 1990).
- ¹⁶ John of Ephesus, *HE* 3.3.42 (Brooks, CSCO, Versio 132). Theophylact Simocatta, *Hist.* 2.10.4 (89 De Boor). Background: P. Goubert, *Byzance avant l'Islam* 1:249-60, "Le Problème ghassanide à la veille de l'Islam," *Actes, VIe Congrès International des Etudes Byzantine* (Paris 1950) 1:103-18, Maurice'nin izlediği Gassani politikasının inandırıcı olmayan bir savunmasını sunmaktadır. İ. Shahid'in nasihatı bu sorunda yardımcı olmuştur.
- ¹⁷ el-Taberi i 2081, 2109, 2124-5, 2347; Baladhuri 135-6; Th. Nöldeke, *Die ghassanischen Fürsten* 46-51. Ibn Asakir 1: 531; el-Yakup (2:160 Houtsma). J. Sauvaget, "Les Ghassanides et Sergiopolis," *Byzantion* 14 (1939) 115-30; H. Gaube, "Arabs in Sixth-Century Syria: Some Archaeological Observations," *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin* 8 (1981) 93-8; Rene Dussaud, *La Pénétration des Arabes en Syrie avant l'Islam* (Paris:Geuthner, 1955); Henri Charles, *Le Christianisme des arabes nomades sur le limes et dans le désert syro-mésopotamien aux alentours de l'Hégire*

- (Paris:Bibliothèque de l'Ecole des Hautes-Etudes, 1936);J.S.Trimingham, *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times* (London, New York:Longman, 1979).
- 18 İslam fetihleri öncesi sınırlardaki silahlı güçlerle ilgili göreceli bilgiler: E. B. Banning, "Peasants, Pastoralists, and *Pax Romana*: Mutualism in the Highlands of Jordan," *BASOR* 261 (1986) 25-50; E. B. Banning, "*De Bel-lo Paceque*: A Reply to Parker," *BASOR* 265 (1987) 52-4; S. Thomas Parker, "Peasants, Pastoralists, and *Pax Romana*: A Different View," *BASOR* 265 (1987) 35-51; Philip Mayerson, "The Saracens and the Limes," *BASOR* 262 (1986) 35-47; Philip Mayerson, "Saracens and Romans: Micro-Macro Relationships," *BASOR* 274 (1989) 71-9.
 - 19 C.J.Kraemer, *Excavations at Nessana*, 3 cilt. (London:British School of Archaeology in Jerusalem, 1950-62); Philip Mayerson, "The Saracens and the Limes," *BASOR* 262 (1986) 35-47.
 - 20 Baladhuri 144; Shadid, *BAFOC* 401-4; Caetani, *AI* 3:790-1.
 - 21 Theoph., *Chron.*, A.M. 6124 (336 De Boor).
 - 22 Hristiyan Araplar Ajnadayn savaşında Bizanslılara yardımda bulunmuşlardı: Kufi 1:144, Donner, *EIC* 320.
 - 23 *Acta M. Anastasii Persae*, editör: H. Usener (Bonn 1894) 13b.31-7. Irak'taki Dastagert'in bulunduğu yer: F. Sarre, E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris Gebiet* (Berlin: D. Reimer, 1920) 2:87-9.
 - 24 Bu phylarch bir kabile lideriydi; fakat göz ardı edilmemekle beraber formal bir Bizans müttefiki olması gerekmiyordu. Yazar ayrıca "kullanmak suretiyle karargâhlara" atıfta bulunmakta. Dayanağı 1. Shahid, *BAFOC* 496 ve *BAFIC* 181-91, 212-13. hakkında, Shahid, *BAFOC* 514-19.
 - 25 Procopius, *De Aed.* 2.9.4-5 (benim çevirim). Bu tehlikeli varsayım 620'li yılların sonlarında ve 630'lu yılların başlarında, şehir surlarına aşırı güven de dahil olmak üzere, Bizanslıların ciddi hatalar yapmalarına yol açmış olabilir. Procopius tarafından bu hipotezin tekrar edilmesi otoritenin görünen gücünü daha da artırmış olabilir. Evagrius, *HE* 5.20 (216 Bidez-Parmentier).
 - 26 Menander Protector, frg. 9.1 *Histr.*, çeviren: R. C. Blockley (Liverpool: Cairns, 1985) 100-1. Theophylact Simocatta, *Hist.* 3.17.7 (151 De Boor); çeviren: Michael ve Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta* (Oxford: Clarendon Press, 1986) 100.
 - 27 F. Litsas, "Choricus of Gaza: An Approach to His Work: Introduction, Translation, Commentary" (yayınlanmamış Doktora Tezi, diss., University of Chicago, 1980).
 - 28 F. Nau, "Le Texte grec des récits du moine Anastase sur les saints pères du Sinai," *Oriens Christianus* 2 (1902) 65-6; Nilus, *Narrationes*, PG 79: 589, 597, 604, 637. Antoninus Placentinus, *Itinerarium* 40.7, karşılaştı-

rın: 35-9, editör: Celestina Milani (Milan:Universita Cattolica, 1977) 214, karşılaştırın:200-13, 6. yüzyıl sonu itibariyle Sina'daki problemler için.

- 29 A. Pernice, *L'Imperatore Eraclio* 25-6; N. H. Baynes, "The Military Operations of the Emperor Heraclius," *United Service Magazine* n.s. 46 (1913) 526-33, 659-66; 47 (1913) 30-8, 195-201, 318-24, 401-12, 532-41, 665-78; C. Tourmanoff, "The Heraclids and the Arsacids," *REArm* 19 (1985) 431-4. Gustav Rothstein, *Die Dynastie der Lakhmiden in al-Hira; ein Versuch zur arabisch-persischen Geschichte zur Zeit der Sasaniden* (Berlin 1899; yeni baskı: Hildesheim:Olms, 1968) 116-19; İrfan Shahid, "Lakhmids," *EI2* 5 (1986) 633-4.
- 30 *Anonymous Byzantine Treatise on Strategy* c.33, editör ve çeviren: George Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* (Dumbarton Oaks Texts, IX [Washington, DC:Dumbarton Oak, 1985]) 102-5. Karşılaştırın: *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus...*, editör: C. M. Mazzucchi (Milan 1982), Bu kaynak, erken dönem Greko-Romen metinlerine dikkat çekmesine rağmen, VI. yüzyıla ait çağdaş bir kaynak,. Daha geniş bağlam için: W. Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy* (Hellenic Studies Lecture for Ball State University, Brookline'da yayınlanmış Master tezi, Hellenic College yayınları, 1983). .
- 31 *Das Strategikon des Maurikos*, editör:G. T. Dennis ve Almanca'ya tercüme eden: E. Gamillscheg, *CFHB*, (Viyana 1981); İngilizce'ye tercüme eden: G. T. Dennis, *Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy* (Philadelphia:Pennsylvania Üniversitesi Yayınları, 1984):C.M. Mazzucchi, "dello 'Strategikon' di Maurizio," *Aevum* 55 (1981) 111-38; J. Witta, "The Ethnika in Byzantine Military Treatises" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, diss., Minnesota Üniversitesi, 1977); A. Kollautz, "Das Militarwissenschaftliche Werk des sog. Maurikos," *Byzantika* 5 (1985) 87-136.
- 32 Maurice, *Strategikon* 2.1; 7A pr.; 8.1.7.; 8.2.4;8.2.8;8.2.47;8.2.80-1;8.2.92.
- 33 Procopius, *Bella* 1.10. 1-2; Karşılaştır: 1.17.17.
- 34 Şahrbaraz:İbn Abd el-Hakem, *Futuh mısır* (35-7 Torrey); Theoph., *Chron.*, A. M. 6118 (323-4 De Boor); Karşılaştır: Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'* (Detroit: Wayne State, 1985) 162-3; Stratos, 2: 635-42; Cyril Mango, "Deux études sur Byzance et la Perse sassanide," *TM* 9 (1985) 105-17.
- 35 Kaegi, *BMU* 120-49.
- 36 G. Downey, "The Economic Crisis at Antioch under Julian the Apostate," *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of A. C. Johnson* (Princeton 1951) 312-21. Fakat, J. Liebeschuetz, *Antioch* (Oxford 1972) 80-117.

- 37 Joshua the Stylite, *Chronicle*, c. 92-5, editör ve çeviren: W. Wright (Cambridge 1882) 71-73. Joh. Ephes. HE 3.3.6.28 (252 Brooks); S. Eutychii *Patriarchae Constantinopoli Vita*, PG 86: 2344.
- 38 Kaegi, *BMU* 64-88.
- 39 Donner, *EIC* 85-9.
- 40 Theophylact Simocatta, *Hist.* 3.17.7 (151 De Boor).
- 41 Bizans askerini zehirleyen Samaritan: *Miracula, Acta M. Anastasii Persae* c. 13 (25-6 Usener.) Fakat Samaritan'lar (5000 kişilik güç) Bizans savunmasına yardımcı olmuşlardır: *Chronicon Anonymum ad annum Christi 1234 pertinens*, çeviren. J.-B. Chabot (CSCO, Scriptores Syri, ser.3, T. 14: 189-90 Versio); Palmer, *Chronicles*, 2. bölüm, 13. metin, 49. kısım.
- 42 G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest* (Princeton 1961) özellikle, 380-97.
- 43 Kaegi, *BMU* 20-3, 126, 146-8.
- 44 Erken dönem askeri kayıtlar. Kaegi, "Constantine's and Julian's Strategies of Strategic Surprise against the Persians." *ASRB*:
- 45 Norman Baynes'in eserinin son bölümleri, yazarın hastalığı dolayısıyla ve yer adlarıyla ilgili çelişki bilgiler nedeniyle güvenilirliği kuşkuludur. "The Military Operations of the Emperor Heraclius," *The United Services Magazine* n.s. 47 (1913) 665-79, ve özellikle, 669-75. F. Sarre ve E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris Gebiet* 2:87-9, Bir kaç yıl sonra ortaya çıkan ve Heraclius'un 628 yılındaki askeri hareketi üzerine topografik ayrıntıları ihmal etmesine rağmen daha iyi bilgi vermektedir.
- 46 Background: C. Toumanoff, "The Heraclids and the Arsacids," *REArm* 19 (1985) 431-4.
- 47 A. Pernice, *L'Imperatore Eraclio* (Florence 1905); G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (New Brunswick 1969) 87-92; Stratos, 1: 226-456, 2: 491-643; N. H. Baynes, "The Military Operations of the Emperor Heraclius," *United Service Magazine* n.s. 46 (1913) 526-33, 659-66; 47 (1913) 30-5); I. Shahid, "On the Titulature of the Emperor Heraclius," *Byzantion* 51 (1981) 288-96; E. Chrysos, "The Title in Early Byzantine International Relations," *DOP* 32 (1978) 29-75; Kaegi, "New Evidence on the Early Reign of Heraclius," *ASRB*:
- 48 Theoph., *Chron.*, A. M. 6124 (336 De Boor); Karşılaştı: "Extract From the Chronicle of Zuqnin," Palmer, *Chronicles*, 1. bölüm, 10. metin, AG 937.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Müslümanların Bizans Topraklarına İlk Saldırıları

Saldırılar ve Tarihleri Hakkında Varsayımlar

“Ebu Ubeyde b. Cerrah Qura Vadisine kadar ilerledi ve daha sonra Beni Salih’e ait bir yer olan Hirjr’e yaklaştı... Burası Hicaz bölgesindedir. Ve Hirjr’in ötesinde kalan topraklar da Suriye’ye aittir. Önce Dhat Manar’a ve daha sonra da Ziza’ya hareket etti. Amman bölgesindeki Ma’ab’a doğru ilerlemeye devam etti. Romalıların (Bizanslılar) saldırısına uğradılar. Müslümanlar, Bizanslıları onları Ma’ab isimli şehirlerine sığınincaya kadar kovaladılar ve müslümanlar Bizanslıları Ma’ab’da kuşattılar. Ma’ab halkı barış yaptı ve bu şehir Müslümanlarla barış yapan Suriye’deki ilk şehir oldu.”

Bu kısa anlatı, ilk İslam komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından Medine’den Suriye’ye ulaşan geleneksel ticaret yolunu kullanmak suretiyle Bizans topraklarına yapılan ilk İslam saldırısı hakkında Azdi’nin kaleme aldığı bir metindir. Azdi’nin yazdıkları müslümanların saldırıları hakkında el-Taberi ve el-Baladhuri’nin anlattıklarıyla olduğu kadar Ermeni tarihçisi Sebeos’un kaleme aldığı erken dönem Hristiyan anlatılarıyla da uygunluk arz etmektedir.¹

Pek çok kronoloji ve tarihçiliğe dair sorunlar, Bizans yönetiminin Filistin’de ve Suriye’de geçirdiği son yılları ve Heraclius hükümdarlığının son yıllarının araştırılmasını zorlaştırmaktadır. Bununla beraber, ayrıntılarıyla anlatılmış bazı olayları bulmak

mümkün.² Heraclius, hükümdarları II. Chosroes'in kendi oğlu Siroes tarafından tahttan indirilip katledildiği Perslileri 628 yılının Şubat ve Mart aylarında yapılan savaşta bozguna uğrattı. 629 yılı Temmuz ayında Persli General Shahrbaraz ile Kapadokya'daki Arabissos bölgesinde buluşan Heraclius, Perslilerin işgal altında tuttukları Bizansın doğu topraklarından çekilmeleri yönünde anlaşmaya vardı. 629 yılının Eylül ayında Mu'ta'da müslümanları yenilgiye uğrattı. Birkaç olay 630 yılını diğerlerinden ayırmaktadır: 21 Mart 630'da müslümanlar, Ayla (Akebe)'nin idarecisi ya da papazı ile ve Jarba ve Adhruh halkının Hz. Muhammed'le - Ma'an'ın yerel liderinin yaptığı gibi- antlaşma yaptıkları Tebuk'e (Arap Yarımadasının kuzeybatısında, muhtemelen Ekim ayında) bir keşif seferi düzenlerken Heraclius Çarmıha ait olduğu kabul edilen kalıntıları Kudüs'e götürüyordu. Peygamber Hz. Muhammed 632 yılında öldü.

Önemli bir konumda bulunan Areopolis'in/Ma'ab'ın muhtemelen müslümanların eline geçtiği 633 yılı sonlarında ya da 634 yılı başlarında ve daha sonra müslümanların Ghor ya da Araba Vadisindeki, Ayn Ghamr'a nüfuz edip, bölgede bulunan Bizans askeri birlikleriyle çatışmaya girmesiyle Suriye topraklarına yönelik gerçek fetihler başlamış oldu. Muhtemelen 4 Şubat 634'de, müslümanlar Gazze yakınlarındaki Dathin'de ve hatta 30 Temmuz 634'de Ajnadayn Savaşında Bizanslıları bozguna uğrattı. Halife Ebu Bekir'in vefat ettiği 634 yılında müslümanlar Scythopolis/Falh'da bir zafer daha kazandılar. 635 yılında ilk kez Şam'ı ve Hims'i ele geçirdiler. Fakat 636 yılı Ağustos ayından bir süre önce Heraclius'un kardeşi Theodore'un ve General Vahan'ın komuta ettiği Bizans ordusunun karşı saldırısına maruz kalan müslümanlar Şam'ı ve Hims'i boşaltmak zorunda kaldılar. 20 Ağustos 636'da Jabiya-Yermuk Savaşının son çarpışmaları yapıldı. 636 yılı sonlarında ve 637 yılı başlarında müslümanlar Şam'ı, Ba'labakk'ı, Hims (Emesa)'ı ve Qinnasri/Chalkis'e kadar daha önce işgal ettikleri Suriye topraklarını tekrar ele geçirdiler. Müslümanlar 637 yılında Kudüs'ü işgal edip ele geçirdiler. 637 yılı Haziran ayı sonunda ya da Temmuz ayı başında müslümanlar Gazze'yi ve muhtemelen Ascalon'u ilk kez ele geçirdiler. Bunun üzerine Mısır'daki Bizanslı idareciler müslümanlarla üç yıllığına sonra ağır bir anlaşma imzaladılar. 637 yılında, Bizanslı komutan Menas'ın

Qinnasrın/Chalkis'de müslümanları yenilgiye uğratmasından sonra Bizanslı ve Müslüman yöneticiler bir antlaşma yapılması konusunda görüş birliğine vardılar. Müslümanlar 638 yılında, bir yıllık antlaşma ile elde ettikleri Yukarı Mezopotamya hariç Suriye'nin kuzeyini işgal ettiler. 639/640 yılında antlaşma süresinin sona ermesiyle İyad b. Ghanm Bizans Mezopotamyasını ele geçirdi. 640 yılında müslümanlar Caesarea Maritima'ya saldırarak ve Ascalon'un son kez ele geçirilmesiyle Filistin'in fethini tamamladılar. 639 yılının Aralık ayında müslümanlar 640'lı yılların başında Mısır'ın yönetimini ele geçirmek üzere Filistin'den ayrıldılar. Büyük bir ihtimalle, 639/640 yıllarında müslümanlar İyad b. Ghanm komutası altında Mezopotamya'dan Bizans hakimiyetindeki Ermenistan'a saldırarak denetimleri altına aldılar. 640 yılında Muaviye komutasındaki İslam orduları Kilikya'ya saldırdılar ve daha sonrada, Bizanslı Generaller David, Urtaya ve Titus Mezopotamya'da başarısızlıkla sonuçlanan bir askeri harekatta bulundukları sırada Anadolu'daki Euchaita'yı yağmaladılar. Hims'e bir Bizans saldırısı yapılmış olabilir. 11 Şubat 641'de Heraclius öldü. Heraclius'un ölümünün ardından, daha sonraki savaşlarda daha da kötü sonuçlar alınmasına yol açan, Nisan ayında ya da 20-24 Mayıs 641'de oğlu III. Constantine tahta geçmiştir. 641 yılının sonlarında Heraclius'un ikinci eşi ve yeğeni, Martina ve oğlu Heraclonas iktidarı Bizansın yegâne imparatoru olan Heraclius'un III. Constantine'den olan 11 yaşındaki torununa devrettiler. Bizansın iç istikrarı, müslümanların Mısır fethini tamamladıkları ve Cyrenaica'yı* ele geçirmeye başladıkları dönemde General Valentinus'un başarısız devrim girişiminde bulunduğu 642 yılına dek sürdü. Bu tarihler etkili bir savunma ve imparatorluğun kısmen parçalanmasında Bizans yönetiminin ortaya koyduğu çabalar konusundaki tartışmalara referans olacak bir çerçeve sağlamaktadır. Sözü edilen tarihlerden bazıları diğerlerine göre daha kesindir.³

* Kuzey Afrika'da bir yerleşim bölgesi. (ç.n.)

Tarafların İlk Temasları ve Çarpışmalar

Bizanslılar Yermük'ün güney bölgesinde yerleşmiş ve muhtemelen geleneksel Arap müttefikleri olan Gassanilerden daha çok yerel Arap kabilelerine güveniyorlardı. Ma'an'daki gibi bir kaç olayda yer alan Arap ailelerinin önde gelenleri önemli sivil liderlerdi. Mu'ta'da Bizanslılar adına çarpışan -Bali, Judham, Lakhm, B.el- Qayn ve B.Kalb'ında dahil olduğu Arap liderlerinden birkaçının isimleri Bizanslıların kendilerine güvenebildikleri kuzeydeki Arap kabileleriyle ittifakını ortaya koymaktadır.⁴

Iddiaya göre Bizanslıların İslamı kabul ettiği için idam ettikleri Ma'an'ın yöneticisi Farwa b. Amr el-Judhami, Judham kabilesine mensuptu.⁵ Bireysel olarak müslümanlarla ilişkiler kuran ilk Bizans yöneticisi Farwa İslamı benimsemeye ileri gitti. Elbette Bizansın üst düzey yöneticilerinin izni olmaksızın, müslümanlara verilen yerel yönetim plânında verilen cevabın bir örneği olan Farwa'nın kurduğu ilişkiler Bizans yönetiminin önlemeyi arzu ettiği türden gelişmelerdi. Sözü edilen bu hikâye belki bir uydurmadan ibarettir; fakat bir yerel yöneticinin müslümanlar tarafından etki altına alınabileceği ve otoritesi olmaksızın buna bir cevap verebilmesi mümkündür. Farwa'nın hikâyesi fetihler döneminde diğer yerel yöneticilerinin izleyecekleri politikaya dair ve imparatorluk yönetiminin yetkisi bulunmayan yerel yöneticilerin kendi başlarına hareket etmelerine karşı şiddetli yaptırımları bu konuda bir fikir vermektedir.

İslam kaynakları, Hz. Muhammed'in İslam'ı tebliğ etmek amacıyla, zamanın büyük krallıklarına elçiler gönderdiğini ve bu krallıklar arasında Bizans imparatoruyla Bostra isimli bir Arap şehrinin Bizanslı valisi aracılığıyla temasta bulunmak istediğini haber vermektedirler. Bununla beraber, bu konuda herhangi bir resmi belgenin bulunabileceği şüphelidir. "Balqa'nın (normalde Zarqa Vadisi ve Mujib Vadisi arasındaki Ürdün sınırları ötesinde, fakat buradaki muhtemelen Filistin bölgesindeki bir şehrin (Tertia) Bizanslı yöneticisi"nin, Mu'ta'daki ilk müslüman elçisinin yolunu kestiği ve onu öldürdüğü söylenmektedir. Kesin bir cevap mümkün olmamasına rağmen, böylesi bir olay ihtimal dışı değildir. Söz konusu bu elçinin imparatora saygısızlık yapacağı ve ziyaretinin imparatorun prestijini sarsacağı şeklinde değerlendiril-

miş olabilir. Balqa, Bizans İmparatorluğu sınırlarının Medine'ye en yakın bölgesidir. Bu nedenle, Balqa'nın her iki taraf arasındaki ilk temasların ve iletişimin gerçekleştiği bir yer olduğu son derece mantıklıdır.⁶

Müslümanlar Heraclius'a böylesi bir mektup gönderme teşebbüsünde bulunmuş olabilirler; fakat herhangi bir kişinin Heraclius'a doğrudan ulaşması ya da Heraclius'un üçüncü bir kişi tarafından verilen böylesi bir mektubu okumasını beklemek son derece zordu. Şayet böyle bir mektup Heraclius'a ulaştırılmış olsaydı, muhtemelen, Bizans Hristiyan bağışlanmacı (*apologetical*) anlayışı müslümanları memnun edecek, öte yandan Hristiyanlara ve Heraclit hanedanı takipçilerini şüphede bırakacak böylesi bir mektubun ya da herhangi bir kaydın ya da onunla ilgili herhangi bir hatıratın yok edilmesini emretmiş olurlardı. Bu sorunun üzerinde daha fazla durmanın anlamı yoktur. Bu olayla ilgili olumlu araştırmalar yapılmasına yol açacak herhangi sağlıklı bir kaynak mevcut değildir. Bununla beraber, Mu'ta savaşı öncesinde Balqa şehrinin Bizans yönetimince etkin ve önemli bir kontrolü söz konusu değildir. Heraclius adına hareket ettiklerini iddia eden yerel idareciler olabilir; fakat gerçekte imparatorun bağımsız ya da Heraclius'la ya da onun en yakın komutanları ya da danışmanlarıyla güvenilir ve zamanında iletişime girmeksizin hareket etmiş olmaları.

Ibn Sa'd, Şam'ın Ghuta denilen bölgesinde, o sırada Hims'ten Kudüs'e hacca gitmiş olan Heraclius'u beklemekte olan Harith b. Ebu Shamir el-Ghassani'ye Hz. Muhammed'in bir mesajını ileten müslüman bir elçinin varlığından bahsetmektedir. İddiaya göre, Hz. Muhammed hakkındaki haberler Harith'i öylesine kızdırmıştır ki, Medine'ye kadar gidip İslam dinine son verme tehdidinde bulunmuştur. Heraclius Kudüs'e kadar kendisine eşlik etmesi için Hadith'e emir verdiğinde, Medine'ye böylesi bir sefer düzenlemek amacıyla asker toplamıştır.⁷ İhtimal dahilinde olmayan bir kaynak, Hz. Muhammed hakkında bilgi sahibi olduktan sonra, komutanlarından korktuğu için Heraclius'un onları topladığı ve yüksek bir yerden hitap ettiği belirtilmektedir. İddiaya göre, Heraclius komutanlarına bölgeyi müslümanlarla aralarında paylaşırma konusunda görüş birliğine varmalarını tavsiye etmiş.⁸ Sözü edilen tüm bu anlatıların doğru olup olmadıklarını

kesin bir şekilde ortaya koyabilmek mümkün değildir. Hatta, Heraclius'un Pers savaşından dönerken Medine'de konaklamak için Muhammed'den izin talep ettiği ve dolayısıyla Muhammed'le karşılaştığından bahseden hayali bir geç dönem Bizans kaynağı bile vardır.⁹

Arap yarımadası ve Suriye arasında ticari ilişkilerin yanı sıra seyahat ve iletişim olanakları da söz konusuydu. Dini topluluklar herhangi bir yerdeki kendilerinden olanlarla gecikerek de olsa temas halindeydiler. Arap yarımadasındaki gelişmelerden Suriye'de yaşayanlar haberdar olmaması ya da bunun tam tersi yani Suriye'deki gelişmelerden Arap yarımadasında yaşayanların bilgi sahibi olmaması gibi bir durum son konusu değildir. Barış amaçlı kurulan böylesi temaslarda her iki tarafın askeri güçleri ve hassas noktaları hakkındaki izlenimler, algılar ve bilgiler de söz konusuydu. Çok az sayıdaki Yunanlı ya da Ermeni, şayet varsa, VII. yüzyılın başlarında Arap yarımadasına nüfuz etmişti ve muhtemelen bunlardan bir ikisi Muhib Vadesinin güneyine kadar ilerleyebilmişlerdi. Bölge hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olamamak, o bölgede askeri harekate girişecek Bizans'da morallerin bozulmasına yol açmış olabilir. Arap Yarımadasında bilinmeyen pek çok tehlikenin varlığı söz konusuydu.

Ölüdenizin doğusunda bulunan el-Mayfa kalesinde Hristiyan fanatikler tarafından İslam dinini benimseyen Ziyad b. Amr Nuqil'in öldürülmesinde Bizans ordusuna mensup hiçbir resmi asker yer almamıştı. Fakat bu olay gelecekteki 10 yıl içerisinde Bizanslılar ve Müslümanlar arasında yaşanacak mücadelenin ilk habercisiydi. Burası daha önceleri "çölden gelecek tehlikelere karşı askerlerin konuşlandırıldığı bir kaleydi". Müslümanların kaynaklarına göre, bu öldürme hadisesi bölgenin Bizanslılar tarafından yeniden kontrolünden önce meydana gelmişti.¹⁰ Bu olay, müslümanların bölgeye nüfuz ettiklerini ve muhtemelen bilinçli olarak bu uygulamaya daha önceden karar verdiklerini ve Ölüdenizin doğu bölgelerinde Perslilerin etkinliğinin zayıfladığını ortaya koymaktadır. Perslilerin bölgeyi terk etmelerinden sonra Bizanslıların bölgenin kontrolünü tekrar etkili bir şekilde ele geçirmeye çalıştıkları esnada ya da daha önceleri Müslümanların bölgedeki güç boşluğundan yararlanarak halkı kendi dinleri kabul etmelerini sağlamak (tebliğ çalışmaları) amacıyla girişimlerde

bulunmuşlardır. İslam kaynakları ne Bizanslıların ne de Perslilerin olaya müsamahayla yaklaştıklarını zikretmektedir. 628 yılında, Mayfa'da Bizans yönetimi adına icraatta bulunan kişi düzenli bir Bizans askeri birliğinin komutanı olarak değil, ancak vekil olarak hareket etmekteydi.

620'li yılların sonunda Ölüdenizin doğu bölgelerinde istikrarsızlık ve taraflar arasında sadakatsizlik hüküm sürüyordu. Umm el-Rasas, Areopolis'in ya da Mu'ta'nın kuzeyine o kadar uzak değildi. Müslümanlar, Bizans yönetiminin Filistin'le olan haberleşmesini kesmeye çalışmanın yanı sıra, Ölüdenizin doğu ve aşağı bölgelerindeki Filistin'in kendi içerisindeki Bizans kontrolünü de engellemeye yönelik olarak bir tehdit yarattılar. Yakın zamanlarda arkeolojik bulgular ortaya çıkana, Arapça ve geç dönem Roma kaynaklarının dikkatli bir şekilde tekrar okunmasıyla Mu'ta'nın olduğu kadar Ma'ab'ın/Areopolis'in de önemini ortaya koyana kadar tarihi kaynaklarda bu olay hemen hemen örtülü kalmıştı.

Mu'ta

Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki ilk askeri çarpışmalar henüz Hz. Muhammed hayatta iken, Mu'ta şehrinin civarında meydana geldi. Savaş müslümanların kesin yenilgisiyle sona erdi; fakat daha sonraki İslam kaynaklarında müslümanların karşı karşıya kaldıkları düşman sayısı olduğundan daha fazla gösterilmişti. İddiaya göre, kısmen daha önceki elçisinin öldürülmesi ve gönderilen mesajın reddedilmesine cevap olmak üzere Hz. Muhammed, Bizans hakimiyetindeki Suriye'ye dört komutan gönderdi.¹¹ Bir kaynak, Karak'ın güneyinde yer alan, hakkında bilgi bulunmayan el-Hathab köyü sakinleri Mu'ta'ya doğru giderken müslümanlara saldırdı -yerel direniş hakkında çok az bilgi vardır.¹² Moucheai şehrinde karargâhı olan Bizanslı *vicarius* Theodore, Kureyş kabilesine mensup kişilerden müslümanların plânladıkları saldırı hakkında bilgi alır. Moucheai'nin tanımlanmasıyla ilgili olarak, Ma'ab isimli şehrin olası bir bozguna uğratıldığı izlenimi uyandırılmıştı ya da Mu'ta şehri Mu'ta ovası karşısında bulunduğu kabul edilmişti; fakat bu tamamen farklı bir anlama gelmektedir. Tanımlama işlemi belirsizdir; akla uygun olanı ise Ka-

rak'ın Ürdün yerleşim yerinden yaklaşık olarak 19 km güneydeki Mu'ta ovasına bakan el-Mihna köyü olarak tanımlanmasıdır.¹³

Mu'ta Savaşı muhtemelen 10 Nisan'da olmuştu; fakat 629 yılının Eylül ayı ise daha büyük bir olasılık taşımaktadır. Mu'ta, iki tarafın karşılaşması için tesadüfi bir yer değildi. *Notitia Dignitatum*'a göre IV. yüzyıl sonlarında Bizans askeri birlikleri bu bölgede konuşlanmıyordu. Arkeolojik çalışmalar sonucunda, geç dönem Roma ya da Bizans askeri işgalinin ve VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başlarında bu bölgeyi kullandığına dair hiçbir bulgu ortaya çıkmamasına rağmen, Bizans askeri hareketinin bu bölgede gerçekleşmiş olması söz konusudur. *Vicarius Theodore*'nin Müslümanlara karşı kullandığı askeri birlikler çölün güvenliğinden sorumlu olan Araplardan oluşuyordu.¹⁴

Taktiksel ayrıntılar gelişmeler hakkında umutlandırıcı bir etki yapmakla birlikte herhangi bir sonuç vermemektedir. Söylenildiğine göre, Mu'ta'daki İslam ordusunun başında komutan olarak Halid b. Velid bulunuyordu.¹⁵ Bu savaş askeri birliklerin öylesine sıradan bir çarpışması değildi. Theophanes, Theodore'nin müslümanların ani saldırısının olası tarihi hakkında Kureyş kabilesine mensup bir kişiden bilgi aldığını bildirmektedir. Bizansla müttefik halindeki Araplar ibadet sırasındaiken müslümanların saldırısına uğradılar. Bu ifadede bir gariplik vardır. Theophanes muhtemelen Hristiyan puta tapıcı kurbanlarından bahseden bir İslami kaynaktan yararlanmış olabilir.¹⁶ Theodore, Mu'ta ovasındaki müslümanlara karşı başarılı bir saldırı gerçekleştirdi ve Halid bin Velid kaçıp kurtulmasına rağmen ordu komutanlarından üçünü öldürdü. Heraklitçi saray tarihçisi, Pisidia'lı yazar George Heraclius'un "ikinci zaferi" diye *Hexaameron* isimli eserinde Mu'ta'da kazanılan Bizans zaferine atıfta bulunması Mu'ta'daki zaferi işaret ediyor olmasına rağmen, Theophanes'in başvurduğu kaynak, Bizans kontrolünün¹⁷ bölgede yeniden sağlanmasından sonra Ürdün'ün doğu bölgesindeki savaşı ve genel durumu konu alan Yunan'daki -Arap müslüman kaynaklarına zıt olmakla beraber - açık tanıklığa dayanmaktadır.¹⁸

Mu'ta Savaşı, Heraclius'un Pers generali ve daha sonra kralı olan Shahrbaraz ile 629 yılının Haziran ayında Kapadokya'daki Arabissos bölgesinde barış şartlarını konuşmak üzere buluşma-

sından sonra yaklaşık iki ay ya da daha fazla bir süre devam etmiştir.¹⁹ Bu antlaşmada, Şahrbaraz Suriye'deki, Filistin'deki, Mısır'daki ve Mezopotamya'daki Bizans bölgelerinden Pers kuvvetlerini çekme taahhüdünde bulunmuştu. Bu savaş 20 yıldan daha fazla bir süre askeri bir harekâta girişmemiş olan Bizans imparatorluğunun bölgeyi tanımaya yönelik yapılan araştırmalarının bir parçasıydı. Perslilerin bölgeyi terk etmelerinden sonra Bizanslılar bölgede tekrar hakimiyetlerini kurma teşebbüsünde bulundular. Bizanslılar ittifak halindeki kabilelerin yardımıyla güneye doğru ilerlerken, Müslümanlar da kuzeye doğru bir gelişme kaydetme çabası içerisindeydiler. Her iki güç Mu'ta'da çarpışmak üzere karşı karşıya geldi.

Kronolojiye uygun olmayan bir şekilde, Mu'ta ile ilgili haberler Bizanslıların her nasılsa Ürdün'ün doğu kesimi gibi göreceli olarak uzak bir bölgenin kontrolünü çoktan ele geçirmeye başlamış olduklarını gösteriyor. Bununla beraber, Bizanslıların Balqa'ya dönüşü -daha çok doğrudan kontrol amacıyla iki aylık bir süre için- 629 yılı Eylül ayında kısa bir süre içindi. Daha önce Bizanslı bazı komutanlar bu kadar uzak mesafedeki güney bölgesinde daha önce bulunmuştu. Bizanslılar çok kısa bir sürede, diğer Araplardan gelecek saldırılardan korunmak amacıyla bazı Arap kabilelerini para karşılığında kiralamışlardı. Muhtelemen bazı yerel Arap kabileleri ve yerel ahalinin bazıları Bizans İmparatorluğunun ve Heraclius'un bölgedeki egemenliğini açıkça beyan etmişlerdi; fakat Heraclius'un bölgede etkin ve sıkı bir kontrol sağlaması mümkün olamamıştı. Bu durumda başkaları Heraclius adına hareket etmiş olmalı. Perslilerin gerçekten daha kritik işgal altındaki bölgelerden çekilip çekilmedikleri ya da Ürdün Nehri'nin ve Ölüdeniz'in doğusunda kalan bölgeleri işgal edip etmedikleri belirsizliğini korurken, Heraclius'un Ürdün'ün doğu bölgelerine önemli sayıdaki askeri birlikler göndermesi riskli olduğu kadar olanak dışıdır da. Tekrar gündeme gelen Pers tehdidi ya da Suriye'nin kuzeyinde ve Mezopotamya'da Perslilerle yapılan ufak çaplı çatışmalar Filistin'e ya da Ölüdeniz'in doğu bölgelerine gönderilmiş olan Bizans askeri birlikleriyle kurulacak haberleşmeyi aksatabilirdi.

Bizanslı komutanların ve askerlerin çoğu yerel plânda toplanmadıkça ve imparatorun otoritesinin temsilcisi olarak resmen

atanmadıkça, yerel şartlar ve askeri ihtiyaçlar hakkında bilgi sahibi olmaları için zamanları olmamış olmalı. Yerel olarak askere almalar dışında, bölge deneyimine sahip olamazlardı ve ihtiyaç duyulan yapıları, yolları, köprüleri, depoları ya da gözetleme kulelerini inşa etmek ya da onarmak için son derece az zamanları olmalıydı. Mu'ta'da müslümanların ani saldırısından önce hemen hemen hiç zamanları yoktu ve yeni oluşturulmuş bir ordu olmaları müslümanların baskınına yol açmış ya da bu gelişmede önemli bir faktör olarak yer almıştı, ancak bu nokta doğal olarak daha sonraki İslam tarihçiliğinde söz konusu edilmedi. Ölüdeniz'in doğusundaki Bizans askeri varlığı Perslilerle aralarındaki düşmanlık sona ermesinden çok kısa bir süre sonra savunmasız ve zayıf düşmüştü. Bölgedeki askerler işgale uğramış ve muhtemelen kullanılamaz haldeki kampları ve yapıları ancak zar zor onarabiliyorlardı. Pers saldırılarından önce bölge şartlarına uyum göstermiş olan bu askerler, Bizans otoritesinin 15 yıl kadar yokluğuna katlanmışlardı. Bu şartlar altında, mali durumun ve asker sayısının mücadele ettiği kadar, yeni araştırmalar ve stratejik kararlar alınincaya kadar Bizanslıların yapabilecekleri en iyi şey eski Bizans yerleşim yerlerini yeniden ele geçirmektir. Bu anlatılanlar, 629 yılı Eylül ayında gerçekleşen Mu'ta savaşı öncesi durumu yansıtmaktadır.

Heraclius'un Hac Ziyareti

Bizansın Filistin'de ve Suriye'de müslümanlara karşı direnmesi tarihi açıdan göz ardı edilmiş olmasına rağmen, Heraclius'un Kudüs'e hacca gidişi 21 Mart 630 tarihine rastlaması (ya da daha az bir olasılıkla 631 yılına) hükümdarlığının ve Kudüs'ün tarihi açısından önemlidir.²⁰ Müslümanların tehdidinin giderek arttığı ve ciddi bir hâl aldığı bir dönemde Heraclius Kudüs'e, Filistin'e ve Suriye'nin güneyindeki diğer bölgelere gitti. Bu öyle bir dönemdi ki, özellikle neredeyse tehdit altında bulunan bölgeye kişisel bir ziyaret yaptığı sırada müslümanların yayılmasıyla ilgili en azından bazı haberlerin kendisine ulaşmamış olması son derece imkânsızdı. İbn Hişam, Heraclius'un Emesa/Hims yolunu izleyerek Kudüs'e geldiğini haber vermektedir Gerçekte Heraclius'un geçeceği yol üzerine halılar, hoş kokulu bitkilerin serpil-

miş olması olasıdır.²¹ Böylesine gösterişli bir olay, sözlü geleneği kullanan zamanın gözlemcilerini önemli ölçüde etkilemiş ve sözlü geleneğin devamı neticesinde İslam kaynaklarında yer bulabilmiş olmalıdır. Bir sefer için herhangi olası bir plânlama, *el-Waqidi's Kitab el-Maghazi*'ye geçen Bizans askeri harekâtı hakkında bir takım şayialar yaratmış olmalı. Verdikleri haberler bazı İslam geleneklerinin anlatılarında yer bulan bazı Arapların hafızalarında Heraclius'un hac ziyareti tartışmasız derin izler bırakmıştı.²²

Gassani kabilesinin Kudüs yolculuğunda kendisine refakat etmesi emrini vermesine rağmen, Heraclius'un Arap Yarımadasındaki dini gelişmeler hakkında bilgi sahibi olması, fakat bölgede belirsizliğini koruyan askeri hazırlıkların yaratacağı riskleri reddetmesi makul gözükmemektedir. 630 yılında Kudüs'ü ziyaretinde Heraclius'un izlediği rota normalde Gassanilerin kontrolü altında bulunan bölgeden geçiyordu. Heraclius'un seçkin askeri birliği muhtelemen ona bu yolculuğunda eşlik ediyordu.²³ Heraclius'un Kudüs'ü ziyareti 630 yılına rastlaması, Filistin'de (Azdi, Ibn Ethem el-Kufi ve Sayf kaynağı), ya da Şam'da (İbn Sa'd ve Eutychius'a göre) bulunduğu esnada Heraclius'un müslümanların saldırıda bulunacakları tehditleri hakkında birşeyler öğrendiği yolundaki Irak kaynağında ki haberleri daha da inanılır kılmaktadır.²⁴ Fakat Heraclius'un bu tarihte bile müslümanların askeri hazırlıklarının kapsamını düşünmüş olması olasılık dışıdır. Takip eden Mart ayında imparatorun Kudüs'e yapacağı hac ziyaretinden önce, 629 yılı Eylül'ünde Bizansın Ölüdeniz'in doğu bölgelerini güvenlik altına alma yönündeki anlaşılabilir isteğinden dolayı Mu'ta Savaşının önemi daha da fazla ön plâna çıkmaktadır. Söz konusu bu hac ziyareti sırasında sıkıntı yaratacak herhangi bir bedevi akını önlemek gerekiyordu.

Azdi'nin belirttiği gibi, Heraclius'un Filistinde yaptığını söylediği konuşmaya benzer herhangi bir konuşma yapıp yapmadığı - hiçbir Bizans kaynağı bu olayı kesinlikle teyit etmemektedir - müslümanların ya da Arapların zor duruma sokabilecek tehditleri konusunda bilgi sahibi olması ve saldırı tehditi ve bu saldırılara karşı bazı savunma hazırlıkları teşebbüsünde bulunmuş olması olasılığını artırmaktadır. Zamanın hiçbir Hıristiyan kaynağı Arapların ya da müslümanların saldırıları veya böylesi bir olasılığa karşı savunma hazırlıklarıyla ilgili bir bilgi vermemektedir.

634 yılı başlarında Kudüs'lü Sophronius müslüman akınlarının "beklenmedik" bir şekilde vuracağını belirtmektedir.²⁵ 630 yılı başlarında ya da ortalarında Heraclius Filistin'in ve Suriye'nin güvenliğine yönelik acil savunma tedbirleri almaya başlamış olamaz. Fakat söz konusu tarihte geçici askeri düzenlemeler yapmış olabilir ve Ölüdeniz'in ve Araba'nın doğu bölgelerindeki Arap kabilelerinin neden olabileceği potansiyel sorunların farkına varmış olabilir.

Azdi'nin Irak kaynağı hiçbir tarih vermemektedir; fakat Şam'da ve Hims'de olduğu kadar Kudüs'e hac ziyareti esnasında ve orada bulunduğu sırada da, Heraclius'un olası İslam tehdidi hakkında bilgi sahibi olduğunu, bölge halkını savunma amacıyla uyardığını ve son olarak da Suriye'nin kuzeyindeki Antakya'da bir askeri karargâh oluşturduğunu ima etmektedir. Heraclius, 630 yılında hac ziyaretinden ve kutsal eserlerin onarımından sonra Kudüs'ten ayrıldı ve doğruca Şam'a gitti.²⁶ Eutychi-
us'a göre, Heraclius 634 yılına kadar Şam'a dönmedi ve orada bulunduğu sırada Dathin'de, Gazze'den 12 mil ötede bulunan Bizanslıların yenilgiye uğradıkları haberini aldı. Gerçekleştirdiği bu ikinci gezi Heraclius'a Emesa/Hims kadar Chalkis/Qinnasrin de dahil olduğu Suriye ve Şam arasındaki yol boyunca bölgenin topoğrafyası (yeryüzü şekillerini), iklimi, haberleşmeyi, nüfusu ve şehirleri askeri açıdan daha iyi değerlendirmesi olanağı tanıdı. Gerçekten de, Heraclius'un III. yüzyıldan o döneme kadar herhangi bir imparatorun söz konusu bölge hakkında sahip olduğu bilgidен daha fazla bilgi sahibi olduğu ve bölgeye adapte olduğu söylenebilir. Bölgeye yaptığı seyahat, güvenliğin sağlanmasında Hristiyan Araplarının önemini kendisine kavratmış olmalı. Her şeye rağmen, müttefik Hristiyan Arap kabilelerini ya da başka bölgelerde yaşayanlardan oluşturulacak güçlü birlikler kullanarak müslümanlara karşı etkili bir savunma hazırlığı gerçekleştiremedi.

630 yılında Kudüs'den ayrıldıktan sonra Heraclius'un gerçekleştirmeyi arzuladığı konular şunlardı:

- 1) Kudüs'deki kutsal alanların onarımı,
- 2) Kudüs'deki Modestus piskoposluğu gibi kilise hiyerarşisi içersindeki sorunları halletmek,
- 3) Yahudi politikası,

4) Özellikle, ikna etme, uzlaştırma, yeniden birleştirmenin dahil olduğu İsa'nın doğasıyla ilgili Hıristiyan teolojisindeki çelişkileri ortadan kaldırmak ve özellikle kendi milleti olan Ermenilerin ve Jacobiteslerin* dahil olduğu çeşitli Monophysites'leri uzlaştırmaya yönelik teolojik yeniden yapılanmalar.

Heraclius'un, 631 yılında, Suriye'nin kuzeyindeki Hierapolis/Manbij'de bir kilise konsiline katıldıktan sonra 631 yılı Şubat ayı ile 632 Şubat ayı arasında Bizans hakimiyetindeki Ermenistan'da bulunan Erzurum (Theodosiopolis) şehrinde bir başka konsile katılması hac'ın kalıntılarıyla beraber Kudüs'e yaptığı hac ziyaretinden ayrılması sırasında herhangi bir müslüman ya da Arap tehdidini dikkate almadığını göstermektedir. Manbij ve Erzurum konsilleri, şayet Irak kaynağının doğruluğu söz konusuysa, Heraclius'un Kudüs'e yaptığı hac ziyaretinden dönmesiyle, hakkında Bizans kaynaklarında hiçbir güvenilir bilginin bulunmadığı 633 yılı sonlarındaki ve 634 yılı başlarındaki hadiselerin birlikte ele alınmasını sağlaması amacıyla son derece kanıtlayıcıdır. Hierapolis'i ve Erzurum'u ziyaretiyle bölgede kalan Heraclius'a, Ölüdeniz'in ve Araba'nın doğusundan ve Pers bölgesinden gelecek askeri bilgiler kolaylıkla ulaşmış olmalı. Komutanlar ya da Suriye'nin ve Filistin'in seçkin ahalisi için güneydoğudan gelebilecek Arap kabileleri hakkındaki kaygılarını haber verebilmeleri göreceli olarak kolay olmuş olmalı.

Heraclius'un Kudüs'e ikinci bir hac ziyareti yaptığı konusunda herhangi bir kanıt mevcut değildir. Şayet ikinci bir ziyaret yapmış olsaydı kaynaklarda anılırdı. Balqa ve Gazze bölgesi civarına müslümanların gerçekleştirdikleri önemli saldırılar sırasında Heraclius kendisini kiliseyle ve Hıristiyan teolojisiyle ilgili sorunlara vermişti. Bununla beraber, oldukça güvenilir bir kaynak olan Eutychius'a göre, Heraclius 4 Şubat 634 tarihinde meydana gelen ve İslam tehdidinin ne kadar kritik bir öneme sahip olduğunun altını çizen Dathin Savaşı hakkında haberlerin geldiği Şam'da bulunuyordu (örneğin, Kudüs Papazı Sophronius'un 634 yılında kilise kurultayı mektubundaki ve 634 yılındaki Noel va-

* VI. yüzyılda kurulan Suriye Monophysite kilisesi mensubları. (ç.n.)

azındaki heyecanlı açıklamaları). Bununla beraber, Şam'a yaptığı seyahat Irak kaynağının inanılrlığını ve imparatorun 630 yılında hac seyahatinde izlediği yol 634 yılında gerçekleştirdiği askeri harekâtlarla olan düzensizliğiyle ilgili bir takım anlaşılabilir nedenler olduğu inancını artırmaktadır.

Bu Irak kaynaklarının tanıklığını geçersiz kılmaz. Ne ölçüde bir karışıklığın ve intizamsızlığın ortaya çıktığını görmek, özellikle Heraclius'un daha sonra ilk askeri karargâhlar olarak Eme-sa/Hims'i kullanmasından ve muhtemelen Filistin ve Suriye halkını müslümanlardan gelebilecek olası saldırılarla karşı karşıya kalan şehirlerine atadığı özel acil askeri rejimin ve komutanların kontrolü altında kendilerini savunmaları amacıyla bundan gayret almış olduğundan dolayı son derece kolaydır. Irak kaynağının ulaştığı bu bilgi, ilk bakışta kabul edilmeyebilir, ancak kaynakta yer alan bilgilerin hepsinin değersiz olduğu anlamına gelmez. Heraclius'un hac ziyareti gerçeğiyle ve bir süre konakladığı Şam'ı geçerek kuzeye doğru yol almasıyla ilgili olarak Irak kaynağında-ki sözü edilen, bir araya getirilmiş parçaların ve karışıklıkların hangi bölümlerde yer aldığını ayırt etmeye çalışmak olayların belgelenmesini gerektiriyor.

Irak kaynağı gerçeğin bir kısmını gizlemektedir. Onu reddet-mek, onsuz Heraclius'un hükümdarlığının yeniden yapılandırıl-masının imkânsız olduğu Eutychius'u da red manasına gelir. Kı-saca söylemek gerekirse, Heraclius muhtemelen hac ziyareti son-rası 630 yılında haç'ın kalıntıları olduğu halde Kudüs'e geri dön-medi; fakat 634 yılı başlarında Şam'a kadar geldi. 634 yılı başla-rında Şam'da bulunmuş olduğundan müslümanlardan kaynakla-nan tehdidi gözardı etmiş olamaz. Heraclius, muhtemelen, impa-ratorluğun başka bölgelerinden yedek kuvvetleri beklediği sırada güçlü bir direniş için bazı hazırlıklar yapıyordu.

Azdi, Heraclius'un müslümanların saldırılarını haber aldığı sırada Kudüs'de olduğunu iddia etmemektedir. I. Filistin bölge-sinin tam olarak neresi olduğunu belirtmeksizin ya da, hatta da-ha muğlak bir ifade ile II. Filistin bölgesi demek suretiyle Herac-lius'un "Filistin"de olduğunu iddia etmektedir. Heraclius'un Fi-listin'de ya da Şam'da bulunup bulunmadığı önem arz ederken, en önemli nokta, Irak kaynağının belirttiği gibi, her iki durumda da Heraclius'un yerel direnişi örgütleme teşebbüsünde bulundu-

ğu ve Bizans yerleşim yerleri haline gelecek olan ve Bizansın başlangıçtaki savunma stratejisinde önemli bir rolü olan kale şehirlerinden acil askeri birlikleri görevlendirmiş olmasıdır.

Kısaca, Heraclius'un Suriye halkına yaptığı konuşmayı zikrettikten sonra, el-Azdi, Heraclius'un Antakya'daki sarayına çekildiğini ve "Suriye'deki şehirleri yönetmek üzere komutanlarını görevlendirdiğini" (*khallaṣa umara' min jundihi 'ala madain al-Sham*) iddia etmektedir. Suriye'deki ve Filistin'deki belli başlı şehirlerde acil askeri birlikler oluşturmaya bir referans teşkil etmektedir.²⁷ Bu referansla ilgili olarak herhangi bir şüphe söz konusu değildir. Bu durum, özellikle VI. yüzyıldaki ilk Bizans tecrübesiyle, eski sivil yönetimin sorumluluklarını alan acil askeri birlik komutanlarıyla²⁸ ve Heraclius tarafından söz konusu dönemde ordu komutanlarının eski sivil idare yöneticiliğine atanmalarıyla tutarlılık göstermektedir.²⁹

926 yılında vefat ettiği tahmin edilen İbn Ethem el-Kufi'nin verdiği bilgiler, Azdi'nin bildirdiklerini teyit mahiyetindedir. İbn Ethem Haçlı Seferlerinden önce öldü ve bununla beraber yazdığı tarih kitabının içeriği De Goeje'nin, Azdi'nin anlatılarında bir problem olarak gördüğü Haçlı Seferlerini konu alan eserler tarafından lekelenememektedir. İbn Ethem'in eserinin ilk kısımlarının bazı bölümleri kayıptır. *Kitab el futuh* (Fetihler Kitabı)'dan günümüze ulaşan bölümleri, Heraclius'un Filistin'de bulunduğu (kitabın bir sonraki sayfasında açık bir şekilde belirtilmektedir) bir sırada yaptığı bir konuşmanın ya da yazdığı bir mektubun ortasından başlamaktadır. Bu metinde, müslümanların saldırılarda bulunacakları ihtarında bulunmaktadır. İbn Ethem el-Kufi'nin anlatısında yer alan Heraclius'un bu uyarıları Azdi'nin bildirdiği daha geniş metinlerle benzerlik göstermektedir. Heraclius dinleyicilere komutanlarını müslümanlar üzerine gönderdiği ve bu komutanlara itaat etmeleri yolunda bilgiler vermektedir.³⁰ İbn Ethem el-Kufi'ye göre Heraclius Antakya'ya giderken bu mektubu Şam'a, Hims'e ve Halab'a (antik dönemdeki ismi Berrhoia olan günümüzdeki Aleppo şehri) göndermiştir. İbn Ethem'den kalan bu bölüp pörçük anlatılar Irak kaynaklarındaki Heraclius hakkındaki bu kaynağın kapsamını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Kufe ve Basra'daki kaynakların bundan nasıl haberdar olabildikleri ve İslam dünyasının diğer bölgelerindekile-

rin bunun hakkında nasıl olur da bilgi sahibi olamadıkları sorusunu gündeme getirmektedir. Heraclius'un, müslümanların olası saldırılarda bulunacakları önemli şehirlerin halklarına kendilerini, ailelerini, mallarını ve bölgelerini savunmaları yolunda uyardığı yolunda İslam kaynağının varlığını göstermektedir.

De Goeje, Azdi'nin Heraclius hakkındaki bilgiyi Haçlı Seferleri sırasında elde ettiği yolundaki iddiası kesinlikle yanlıştır. Conrad, De Goeje'nin tamamen şüpheci sonuçlarının doğru olmadığını kanıtlamıştır.³¹ Heraclius hakkındaki bu kaynaklar, İbn Asham'ın gösterdiği gibi, X. yüzyıl başlarında hâlâ Kufe'deki kaynaklar arasında dolaşıp durmaktaydı; fakat el-Taberi'nin yok olmaktan koruduğu gelenekçi Sayf b. Ömer'in anlatıları da bu kaynakla benzerlik göstermektedir. Böylelikle, Azdi'nin anlatıları kendisine daha çok inanılabilirlik kazandırmıştır -bütün detaylarda olmasa da, kısmen, çünkü İbn Ethem'e göre kendisi Bizans şehirlerine ve resmi kayıtlara ve koşullara daha fazla inandırıcı bir şekilde atıfta bulunduğu görülmektedir.

Ölüdeniz'in Doğusunda Bizans Askeri Varlığı

Bizanslıların, müslümanlara karşı askeri birliklerini Bahra, Kalb, Salih, Tanukh, Lakhm, Judham, Gassani ve Beni Irasha kabilelerinin oluşturduğu müttefik Arap'lardan ibaretti.³² Bizanslılar Mu'ta'da Lakhm, Judham, b.el-Qayn, Bahra ve Bali kabilelerinden oluşturdukları askeri birliklerle savaşa katıldılar.³³ Komutanlığı ise Bali kabilesine mensup bir kişi yaptı. Komutanın Gassanilerden -İbn Ebi Sabra el-Ghassani- olduğunu ileri süren bir başka kaynak, Gassanilerin güneydeki bu kadar uzakta bulunan savaşa katılmış olabilecekleri ihtimalini zayıf görmektedir. Hiçbir Arap komutan olmaksızın, sadece Bizanslı Theodore'nin varlığını kabul etmek diğer kaynakla uzlaşmayı zorlaştırmaktadır. Ordunun başındaki en yetkili komutan *vicarius* Theodore olmasına rağmen, Bizanslılar Mu'ta Savaşında çok sayıda Yunanlı, Ermeni ya da Arap olmayan başka milletlerden asker kullanmadıkları anlaşılmaktadır.³⁴ Bizanslıların topladıkları asker sayısı elbetteki kesin değildir; fakat büyük bir olasılıkla 10.000'e ulaşmamıştır.³⁵ Bizanslılar bölgelerindeki diğer Arap kabilelerinin

saldırısına maruz kalmış olan Arap kabileleriyle bağlarını tamamiyle koparmamışlardır.

Suriye'de ve Filistin'de sayıca çok olan Hristiyan halkını hayrette bırakmasına rağmen, hiçbir kaynak müslümanların saldırılarının Bizans yönetimi için tamamiyle bir sürpriz olduğunu belirtmemektedir. Nicephorus gibi Bizans kaynakları bile Heracilius'un söz konusu sorundan haberdar olduğunu ve Arapların bölgedeki tehdidinin ve kendisinin anlaşmazlığa yatkın olması sebebiyledir ki, içinde bulundukları durumu daha iyi değerlendirebilmek ve meydana gelebilecek krize daha hızlı reaksiyon gösterebilmek amacıyla Antakya'ya gitti.³⁶ Bizanslıların müslümanlar hakkında daha çok bilgi edinebilme ve onların savunma zaaflarından yararlanma imkânına sahip olmalarına rağmen, neden bundan istifade etmedikleri önemli bir soru olarak ortada durmaktadır. Belki de, Mu'ta zaferinin verdiği rahatlık içerisinde bu sorunu görmezlikten geldiler. Ya da muhtemelen, bu tür bir şeyi karşılayabilmek amacıyla yeterli kaynakları toplama yeteneğinden yoksundular.

Müslümanlar 629 yılında ve takip eden birkaç yıl içerisinde, özellikle Mu'jib Vadisi'nin güneyindeki bölgede Bizanslıların bir ordu teşekkül ettirmelerinden ve kendilerine karşı savaşmalarından endişe ediyorlardı. Romalıların bir zamanlar sahip oldukları gibi, Mu'jib Vadisinin güneyinde Bizanslıların hiçbir düzenli askeri karargâha sahip olmadığı söz konusu olabilir; fakat doğru ya da yanlış, Mu'ta Savaşı ve Ma'ab/Areopolis'deki Bizanslıların Arap kabilelerinden meydana getirdiği askeri birlikler ve muhtemelen kendi Bizans birliklerinden bazılarıyla ilgili haber Bizanslıların bölgede hâlâ otoritelerini devam ettirebildiklerini ve çeşitli amaçlar doğrultusunda prestijlerini kullandıklarını göstermektedir. - Heracilius'un bizzat kendisinin de dahil olduğu- Bizanslıların askeri birlikler meydana getirdikleri ve bu birlikleri Ma'ab'da topladıkları yolundaki söylentiler hâlâ bir Bizans askeri karakolunun varlığını göstermektedir. Bununla beraber, Ma'ab'da görevli askeri personel ya hiç yoktu ya da yetersizdi. Bu karakol, Ma'ab'da güneyden kuzeye doğru yapılacak eylemleri kontrol altında tutabiliyordu.

Suriye'nin geri alınmasından sonra ve Heracilius'un Kudüs'deki kutsal hac'ın restorasyonunu ziyareti amacıyla Ürdün'ün ve

Ölüdeniz'in doğu bölgelerinde Bizansın hak iddia etmesi ve böylesi bir politikanın işlerlik kazanması amacıyla Bizanslı komutanın Hristiyan Arap kabilelerini kullanması doğaldı. Hem Mu'ta hem de Bizans askeri güçlerinin Ma'ab'da toplandıklarına dair yanlış bir haber Persilerin yenilgisi bağlamında, Bizanslıların Ürdün'ün doğu bölgelerine kadar hakimiyetlerini yeniden kurabilmelerinin mümkün olduğunu göstermektedir. Bizanslıların bir araya getirdiği bu büyük askeri birlik karşısında Hz. Muhammed'in duyduğu endişe -ki bazı bilim adamları buna inanmaktadırlar- Tebuk Seferine karar vermesine yol açmıştı.³⁷ Ölüdeniz'in doğusuna kadar uzanan güney bölgesinde Bizansın otoritesini nasıl yeniden temin edebildiği tamamen belirgin değildir.

Bölgeyi Perslilerden geri aldıktan sonra Bizansın yeniden kurmaya çalıştığı hakimiyetle Mu'ta'daki ve Ma'ab'daki ilk çarpışmalar arasındaki ilişki, Bizanslıların İslamın yayılmasından duydukları sıradan bir korkudan değil, Perslileri yenilgiye uğrattıktan sonra Bizanslıların politika ve çıkar hesapları ışığında anlaşılabilir. Arap Yarımadasında yeni bir din tehlikesi olup olmadığının söz konusu edilmesi bir yana, Bizanslılar güneye muhtemelen inceleme ve keşif amaçlı birlikler gönderdiler. Perslilerin Suriye'yi ve Filistin'i işgal ettikleri sırada kontrollerinden çıkmış olan bölgede yeniden hakimiyet kurma çabalarına diğer kabilelerden itirazlar yükselmiş olabilir.

630 yılında gerçekleşmemesine rağmen, Bizanslı komutanlar Arnon Nehri ve Mujib Vadisinin güneyinde bir askeri harekât için ön çalışma ve plânlamalar yapmış olabilirler. Böylesi bir askeri tatbikat, Pers istilâsından dolayı bir süredir geçerliliğini yitirmiş olan Bizansın bölge hakimiyeti iddiasını sistematik bir şekilde yeniden tesis etmesinin bir parçası olarak ele alınabilir. Bizanslılar söz konusu emellerinin gerçekleşmesinde müttefik Arap kabilelerine güvenmişlerdir. Bu yönde herhangi bir kayıt mevcut değildir; fakat Mujib Vadisinin kuzeyinde yaşayan ve genişlemekte olan Hristiyan topluluklarının kabilelerin potansiyel tehlikesine karşı Bizans yardımına ihtiyaç duymamaları tasavvur edilemez. Böylesi taleplerin ve baskıların sonucu, müslümanların işe karışıp karışmamaları söz konusu olsun ya da olmasın, Bizans otoritesi ve Arap kabileleri arasında bir çeşit çarpışma olasılığını artırmıştır.

Bununla beraber, toplanan askeri birliklerin tehditleri ve birbirleriyle ilk çarpışmalarla ilgili bilgiler Bizansın şu teşebbüslerde bulunduğuyla ilişkilidir:

- 1) Özellikle Heraclius'un Kudüs'ü ziyaretini arefesinde Filistin'e yakın bölgelerin güvenliği,
- 2) Ürdün'ün ve Ölüdeniz'in doğu bölgelerinde yeni yeni ortaya çıkmakta olan toplumlarda yaşayan şehirli halkın kendilerinin korunması yönündeki taleplerini karşılama,
- 3) İmparatorluğun sınırlarını mümkün olduğunca eski sınır boylarına doğru genişletme,
- 4) Kudüs'ü ve Ürdün'ün batı yakasını ya da Nebo Dağını kutsal mekânları ziyaret eden hacıları koruma ve
- 5) Ticaret yollarını göçebelerden ve Kızıldeniz sahillerini güvenlik altına almak. Muhtemelen en son anılan ekonomik faktörlerden daha da önemlisi yolculuk ve mal ticaretinin emniyetsizliğinden bıkan tüccarların şikâyetleridir.³⁸

Mujib Vadisinin güney bölgelerinde Bizansın keşif seferleri düzenlemesi söz konusu olmasına rağmen, Heraclius açıkcası bu bölgeyi güç kullanarak işgal etmedi. Muhtemel İslam saldırılarına karşı ilk tedbir olarak söz konusu bölgeye askeri birlikler göndermesi yolunda Heraclius'u ikna edenin Theodore olduğu belirtilmektedir. Kudüs'e yaptığı yolculuk esnasında yakınlarından geçmesine rağmen, Heraclius'un şahsen Balqa'yı ziyaret ettiğine dair bir kanıt yoktur.³⁹ Söz konusu bu bölge hakkındaki yeterli bilgi sahibi olunmaması Heraclius'u muhtemelen müttefik Araplardan gelecek haberlere bağımlı kılmıştı. Gerçekte, Hz. Muhammed, İslam ve müslümanlar hakkında bilgi sağlamak amacıyla Heraclius'un Arapları kullandığı yolundaki iddiaları Arap kaynakları inandırıcı bulmamaktadırlar.⁴⁰ Ordusunu Balqa şehrini işgal etmek üzere gönderdiği ve bu askeri birlikleri takviye etmeye hazırlandığı yolunda haberler vardır.⁴¹

Ordusu Mu'ta'da bir zafer kazanmış olmasına rağmen, Heraclius muhtemelen taktiklerinden çekindiğinden dolayı müslümanlarla önemli bir savaşa girmek istemiyordu. Heraclius'un ordusu giderek büyüyen müslüman ordusuyla karşı karşıya gelmeye başlamış olması Bizans otoritesinin yeniden tesisi amacıyla güneye düzenlenen keşif seferleri dönemine rastlıyordu. Askeri alanda müslümanlara karşı verilen ilk Bizans cevabı geriye çekil-

me ve doğrudan karşı karşıya gelmeden kaçınma şeklinde olduğu anlaşıyor. Heraclius muhtemelen Mu'ta Savaşı hakkında, en azından 630 yılında Kudüs'e düzenlediği ziyaret sırasında bir takım bilgiler edinmişti. Yine de, bunun önemli olduğunu düşünmüş olması olasılık dışıdır. Mu'ta zaferinin, herhangi bir Arap tehdidini bastırmak amacıyla kendi yeterlilikleri hakkında Bizans'a gönül rahatlığını sağlamış olmasıdır.

Mu'ta'da meydana gelen yegâne çarpışma istisna olmak üzere, Karak yerleşim yeri gibi güney de yer alan bir bölgede Bizansın ciddi askeri varlığı konusunda bir kanıt yoktur. Saldırgan Bizans devriyeleri ya da bunların müttefikleri olan Arap kabileleri Karak'a ya da Karak'ın daha da güneyine ulaşmış olabilirler; fakat bir işgal söz konusu değildir. Yerel topluluklar Areopolis'in kilise grupları Bizans otoritesine bağlılıklarını belirtmiş olabilirler; fakat Bizans idaresinin yokluğu ve işgal yerel ahaliyi böylesi bir deklarasyonun anlamını kavramaya çalışmakla başbaşa bırakmıştır.

Mu'ta Savaşı müslümanlar için geçici bir prova olmuştu. Hz. Muhammed, daha sonra doğrudan Bizans kontrolü dışındaki topraklara nüfuz eden iki askeri keşif birliğini gönderdi; fakat yine de, dolaylı olarak Bizans hakimiyetindeki Suriye ve daha da ciddi bir şekilde Ürdün'ün ötesindeki bölge tehdit altında bulunduyordu. Bu keşifler 630 yılında Hicaz'ın kuzeyinde bulunan Tebuk'e ve günümüz Suudi Arabistan'ının Jawf bölgesi denilen Sirhan Vadisinin iki yakasında bulunan, zamanın Dumat el-Jandal isimli vahaya doğru yapıldı. Müslümanlar Bizans kontrolündeki bölgeyi belirleyen sınırların ötesine kadar nüfuz ettiler.

Ayla (el-Aqaba) şehrinin papazı (ya da sahib, yönetici) Yuhanna b. Ru'ba bildirdiğine göre 631/31 yılında Ayla'nın teslim olmasıyla ilgili görüşmeler amacıyla Hz. Muhammed'le anlaşmak üzere Tebuk'ü ziyaret etti. Söz konusu bu haber genelde kabul görmemesine rağmen, VI. ve VII. yüzyılda diğer başka papazların yaptığı gibi, böylesi bir müzakerede bir papazın yer alması mantıklı geliyor. Aynı zaman diliminde Maqna, Jarba ve Adhruh ahalisinin yenilgiyi kabul ettiklerini Tebuk hadisesi kanıtlamaktadır.⁴² Maqna'da, Ayla'da ya da Jarba'da ve Adroa/Adhruh'da düzenli bir Bizans karargâhı bulunmamaktaydı. Diğer iki şehir halkı 630/31 yılında yenilgiyi kabul etmişti; fakat Bizanslılar müslümanların saldırıları esnasında Adhruh bölgesinde teoride savaş

yapabilecek güce sahiptiler.⁴³ Yerel kaynaklar Adhruh'da bazı müslümanların hayatlarını kaybettiklerini haber vermektedir; fakat yazılı kaynaklar bölge halkının müslümanlara teslim olduğunu ifade etmektedir. Adhruh, Arap Yarımadası ile Balqa arasında ulaşımı sağlayan yolun hakimiyetini ve Musa (Petra) Vadisi bölgesindeki bakır filizi yataklarına girişi kontrol eden bir noktada bulunuyordu.⁴⁴ Benzer şekilde, Ma'an'daki yerel lider Hz. Muhammed'in temsilcileriyle anlaşmalar yaptı; fakat bu kaynaklardan hiçbirisi evrensel olarak kabul edilmemiştir. Bizans kaynakları, bu muhtemel olaylar hakkında herhangi bir açıklamada bulunmuyor. Söz konusu bu olaylar muhtemelen koruyucu Bizans güçlerinin Ürdün'ün ilerisindeki bölgeden uzaklaştırılmış ya da azaltılmış olduğu bir dönemde Heraclius'un Kudüs'e yaptığı hac ziyaretinden sonra meydana gelmiş olabilir.

Areopolis

Bir dizi önemli olay Hz. Muhammed'in 632 yılında vefatından sonra başladı. Hz. Muhammed'in vefatını takiben Arap Yarımadasında meydana gelen son derece önemli Ridda Savaşları hakkında konuşmak şu anda konumuzun dışındadır. Bizans İmparatorluğunu içine alan ilk çarpışmalar Araba Vadisi'nin ve Öludeniz'in doğu bölümünde meydana geldi. Baladhuri pek çok kişinin ilk düşen Suriye şehri olarak kabul ettiği Ma'ab/Areopolis'in Bostra'dan da önce düştüğünü bildirmektedir.⁴⁵ Bu muhtemelen gerçekleşmiş bir hadisedir; fakat Baladhuri rivayet zincirinde (isnad) bağlantılar kuramamaktadır. Bu şehrin daha da güneyde, Arabistan yolu üzerinde -Sirhan Vadi'sinden bir saldırının yapıldığı kabul edilmedikçe- olduğu düşünülürse Bostra'dan önce düşmüş olması ihtimali söz konusudur. Halid'in Irak'tan gelmiş olması belirsizlik arz etmektedir; fakat kısa bir süre sonra meydana gelen Ajnadayn Savaşı zamanında müslümanları tavkiye etmeye yönelik olduğu gözükmektedir. Baladhuri'nin açıkça ortaya koymadığı kaynağa göre, Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'in Ma'ab'ı fethettiği söylenmektedir.

Müslümanlar, Heraclius'un ve Gassanilerin Ma'ab ya da Areopolis'de (günümüz Ürdün'ündeki Rabba şehri) bulunan

Mu'ta'nın yaklaşık 30 km. kuzeyinde Hristiyan kabilelerini toplamış olmasından tedirgindiler. Söz konusu bu şaiyanın boş çıkmasına rağmen,⁴⁶ Mu'jib Vadisinin ve günümüzde Amman'ın yaklaşık 80 km. kadar güneyinin stratejik açıdan son derece önemli konumundan dolayı bu olası bir gibi gözükmektedir. Bu bölge müslümanlarla aralarında bir ilişkinin olduğu yolunda çağrışım yapan Arap kabilelerine karşı güçlü bir Bizans saldırısı için muhtemel bir askeri noktaydı. Areopolis'de Bizans'a ait bazı karargâhlar bulunmuş olabilir. Çünkü Notitia *Dignitatum*'un zikrettiği yerel birimin varlığını akla getiren⁴⁷ bir *fustat* ya da bir kamp alanı bulunuyordu.⁴⁸ Suriye ve Arap Yarımadası arasındaki yol güzergâhında önemli bir geçiş noktasını oluşturuyordu (Bkz. 2. Harita).⁴⁹

Baladhuri, Bizanslıların Ma'ab'da toplandıklarını haber vermektedir. Bu haber el-Waqidi'nin *Kitab el-Maghazi* isimli eserinde Bizanslıların Ma'ab'da toplandıklarının ya da Ma'ab'da Bizanslıların dikkatlerini buraya yönelttikleri gibi yanlış bir haberin yankısı olabilir mi? Ma'ab Bizans askeri birlikleri ya da geç dönem Roma askeri birlikleri için geleneksel bir karargâh olduğundan bahsedilen bu bilgiler göz ardı edilemez.⁵⁰ Roma hakimiyetindeki Filistinin sınırlarının geç dönem Roma savunmasının önemli bir toplanma merkeziydi. Bizansın diğer tarihsel metinlerinde Areopolis'den bahsedilmemektedir. Bizans birliklerinin biraraya gelmesinin sebebi, Suriye'nin ve Filistin'in Persliler tarafından işgali sırasında kaybedilmiş ya da terkedilmiş bölgelerin hakimiyetini yeniden ele geçirmek amacıyla bir kez daha Bizansın egemenlik bölgesini genişletme çabası gibi doğal bir ilginin yanında İslam'a karşı bir saldırı niyeti taşıması söz konusu olmayabilir. Doğal olarak, müslümanlar bu hazırlığın kendilerine karşı yapılacağı endişesini taşıyorlardı. Endişeleri haklı olabilir. Ancak, Pers İmparatorluğuyla Mezopotamya sınırının da dahil olduğu doğu bölgesi boyunca Heraclius ve kardeşi yeniden eski sınırlara ulaşmak ve Bizans egemenliğine ait gerçek bir sınır oluşturmak çabasındaydılar.

Areopolis'de toplanan Bizanslıların askeri birliklerinin sayısı ya da nitelikleri konusunda bilgi sahibi değiliz. Yaqut isminde daha sonraki dönemde yaşayan bir coğrafyacı, muhtemelen dü-

zenli Bizans birliklerinin oluşturduğu ve bazılarının Helenistik ve Arap bağlantılarının söz konusu olduğu bu ordu mensuplarını Rum'lar olarak adlandırmaktadır; fakat sayıları hakkında bir bilgi vermemektedir. Baladhuri -ya da adını vermediği kaynağı-Ebu Ubeyde Areopolis'i ele geçirdikten sonra bu büyük ordunun ele geçirilip geçirilmedikleri, öldürülüp öldürülmedikleri, geri çekilip çekilmedikleri ya da panik içersinde kaçışıp kaçışmadıkları konusunda olduğu herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Bu hadisenin, Bostra'nın düşmesinden ve 4 Şubat 634 yılını da Gazze yakınlarındaki Dathin Savaşı öncesine rastlamış olduğu yolundaki bilgi istisna tutulmak kaydıyla doğru bir tarihlendirilme düşünülmesi mümkün değildir. Ma'ab, Mu'ta'da savaşıyan müslümanların görünürdeki hedefi konumundaydı.⁵¹ El-Taberi Ebu Ubeyde'nin Ma'ab'da şehre değil, askeri karargâha karşı olduğunu haber vermektedir. Bizanslılar onunla savaştılar, daha sonra barış talebinde bulunarak sunulan barışı kabul ettiler.⁵²

Böylece, Ma'ab, muhtemelen 633 yılı sonlarıyla 634 yılı başlarında, Suriye'deki Bizans egemenliğindeki şehirler arasında ilk ele geçirilen şehir oldu. Bu olayın önemi daha sonraki kaynaklar tarafından Halid'in ve Irak'ın önemini abartma eğilimleri nedeniyle göz ardı edildi. Şehrin içinde olmamakla beraber, *Areopolis*'de *fustat* ya da *fossatum*'da bir çeşit askeri direniş söz konusu oldu. Direniş gösterenler şehir halkı değil, bölgede bulunan askeri birliklerdi. Söz konusu askeri birliklerdeki askerlerin etnik kimlikleri ağırlıklı olarak Araptı; fakat bu herhangi bir önem taşımamaktadır. Bu askerler düzenli ya da düzensiz olabilirler. Bu askerler karargâhlarında bir direniş gösterdiler. *Fustat* kelimesi geç dönem Roma/Bizans karargâhlarının tanımlanmamış eski yerlerini ima etmektedir. Bizans ordusunun işgalinin devamlılığı söz konusuydu. Suriye'de fetihlerin başlaması için burası makul bir yer görünümündeydi. Ma'ab'ın geç dönem Roma kimliğinin yadsınması -ve geç dönem Roma askeri yerleşim yeri olması itibarıyla uzun bir tarihe sahip olması- burada gerçekleştirilen fetih ve direnişin öneminin yanlış anlaşılmasında etken olmuştur. Başarısız olacağı kanıtlanmasına rağmen, daha sonra, Mujib Vadinin güneyinde Bizans direnişi gerçekleşmiştir. Bizanslılar ve müslümanlar arasındaki savaşta askeri kayıp konusunda bir bilgi mevcut değildir.⁵³

İbn Asakir'e göre, Heraclius müslümanların saldırı yapacağını haber almış ve komutanlarını toplayarak bir ay içersinde bir müslüman saldırısının beklendiğini onlara açıklamıştır.⁵⁴ Bu, İbni Asakir'in, Theodore'un (Heraclius'un kardeşi) Heraclius'u askeri birlikleri (rabita) Balqa'ya göndermesi yönünde ısrar ettiği yönündeki haberine bir karşılıktır. Müslümanlar ve Bizanslılar Ma'ab'da/Areopolis'te toplandıktan sonra savaş patlak verdi. Sebeos müslümanların Bizanslılara süpriz bir şekilde saldırdığını açıklamaktadır. Ma'ab'ın Suriye'deki şehirler arasında müslümanların eline geçen ilk şehir olduğu yönündeki el-Azdi'den ve el-Taberi'den gelen bilgi, Rabbath Moab yakınlarında, yani Ma'ab'da (klâsik adı Areopolis ve günümüzde Ürdün'deki Rabba şehri) önemli bir savaş olduğunu haber veren Sebeos tarafından da kısmen doğrulanmaktadır: "Ruben sınırındaki Moabite Rabbath'a ulaştılar. Bizans ordusu Arabistandaydı. Araplar aniden Bizanslılara saldırarak, kılıçtan geçirdiler ve Heraclius'un kardeşi Theodos'u bozguna uğrattılar. Daha sonra Araplar yurtlarına geri döndüler." Heraclius'un kadeşi Theodosius değil Theodore'dir.⁵⁵ Sebeos, Bizans ordusunun "Arabistan"da karargâh kurduğunu özellikle belirttiğinden bu anlatı Ajnadayn'la herhangi bir tenakuz içermemektedir. Mu'ta Savaşında Bizans komutanı olarak anılan Theodore *vicarius*'la bir karışıklık doğurabilmesine rağmen, Heraclius'un kardeşi Theodore'nin orduyla birlikte gönderildiği söylenmişti.⁵⁶ Areopolis coğrafi olarak Arabistan'da değil Filistin bölgesinde bulunan bir şehirdi. Sebeos'un müslümanların Bizanslıları yenilgiye uğrattıktan sonra önce kuzeye gidip daha sonra Arnon Nehrini/Mujib Vadisini geçip sonunda Arabistan bölgesine girerek Arabistan'a geri döndüklerini iddia etmektedir. Bu anlatı Ma'ab'ın/Areopolis'in stratejik önemini ortaya koymaktadır. Kayıplar konusunda ayrıntılı bilgi eksikliğine rağmen, yenilgi haberini aldıktan sonra Heraclius daha büyük bir ordu hazırlığına başladı.⁵⁷ Her halükârda, Bizanslılar Balqa'yı terketmediler. Orada müslümanları durdurmayı denediler, ancak başarısız oldular.

Ma'ab'ın ele geçirilip kuzey bölgesinin güvenlik altına alınmasına kadar, Arabistan'ın batı bölgesinde, Filistin'de böylesi önemli bir askeri harekâta girişmek Müslümanlar açısından son derece tehlikeliydi. Böylelikle, Araba'daki Ayn Ghamr isimli böl-

gede askeri harekâta girişmeleri mümkün oldu ve bunu dikkatle-
rin yoğunlaştığı Dathin'deki şok edici çarpışma takip etti. Fakat
bütün bu askeri çabalar Bizans için eskiden beri önemli bir üs va-
zifesi gören Ma'ab'ın ele geçirilmesi, Mu'jib Vadisi'nin ya da Ar-
non Nehri'nin güneyinin güvenliğini sağlamaya yönelik daha az
önemli gibi görünen bir çabayı izledi. Bizanslıların ve müslüman-
ların ilk defa güçlerini test ettikleri ve lojistik bölgeyi ele geçir-
dikleri gibi stratejik olarak bir sıçrama tahtasını da ele geçirdik-
leri el-Mayfa'nın, Ayla'nın ve Ma'ab'ın da dahil olduğu Ürdün-
Ölüdeniz-Araba Vadisi hattının doğusunda meydana gelen bir as-
keri harekâtı.

Heraclius'un tören alayının Kudüs'e gidip gelmesi arefesinde
Arap kabileleri arasında korku yaymak amacıyla Bizanslı idareci-
ler bölgede büyük çaplı askeri birliklerin varlığı olduğu yolunda
haberler yaymış olabilirler. Bu konudaki gerçek asla bilinemeye-
cektir. Fakat geçici bir askeri güç gösterisi ve bu güçlerin gele-
cekte önemli bir tehdit oluşturacakları peşinen ve Heraclius'un
Kudüs'ü ziyareti sonuna kadar söz konusu olmuş olabilir. Böyle-
si bir tören alayı hazırlanması ihtiyacını doğuran gerçek, Bizans
askeri otoritelerinin Arap Yarımadasından gelebilecek potansiyel
bir tehdidin varlığını haber vermektedir. Heraclius'un Kudüs zi-
yareti, Kudüs'den ayrılmasından sonra ortadan kalkabilecek gü-
venlik hazırlıklarına sebebiyet vermiştir. Fakat Heraclius'un Ku-
düs'e gerçekleştirdiği ziyaret muhtemelen Bizanslıların Ürdün'ün
ve Ölüdeniz'in doğu bölgelerine daha fazla ilgi duymalarına yol
açtı. Olası tehlikeler hakkında bilgi sahibi olmak için her zaman-
kinden daha fazla şansa sahiptiler. Sözü edilen geçici Bizans as-
keri birlikleri Heraclius'un Kudüs'den ayrılıp Suriye'nin kuzeyi-
ne dönmelerinden sonra geri çekilmiş olabilir. Fakat Heraclius'un
bu ziyareti 629 ya da 630 veya 634 yılında ise hemen hemen hiç
ya da çok az en azından bazı geçici Bizans askeri birliklerinin ni-
çin Hasa Vadisinin güneyinde bulunduğunu açıklayabilir. Mu'ta,
Bizanslıların bölgede bir başka hakimiyet dönemini başlatmaya
yönelik bir çabanın sonucunu belirleme özelliğine sahip bir zafer
değildi.

İslamı kabul etmiş olan Arap kabilelerinin, zayıf konumda
bulunan Bizans İmparatorluğunu yenilgiye uğratmaları basit bir
olay değildir. Aksine, yaptıkları saldırılar Bizans imparatorluğu-

nun doğudaki eski sınırlarına tekrar ulaşmak amacıyla bölgedeki otoritesini yeniden tesis ettikleri bir dönemde meydana geldi. Heraclius bölgede Bizans egemenliğinin yeniden sağlanmasına yönelik çabaları bizzat yerinde görmek üzere bölgede bulunuyordu. Şayet Heraclius'un daha çok zamanı olsaydı başarıya ulaşabilirdi. Müslümanların saldırıları onu ve imparatorluğu dengelerin yerli yerinde olmadığı bir dönemde yakaladı ve Bizans açısından mevcut olumsuz koşulların devam etmesine yol açtı. Kritik bir zamanda ve mekânda, asgari bir baskının zorlamasıyla müslümanlar az bir kayıpla askeri zaferi ve bölgenin fethini elde ettiler. Bizanslılar o sırada Suriye'deki şehirlerde ve kırsal bölgelerde egemenliklerini yeniden kurma girişimindeydiler, fakat müslümanların giderek yoğunluğunu artıran bölge keşiflerine ve saldırılarına başladıkları bir dönemde, bu egemenliğin tesis edilmesi ve sınırlarının çizilmesi ve bölgenin Bizansla bilinçli bir aidiyetle uygulanabilir güç yapısını kurma süreci Ürdün'ün ve Ölüdeniz'in doğusundaki bölgede pek de bir anlam ifade etmiyordu.

Dipnotlar:

- ¹ Azdi 29; Baladhuri 113. el-Taberi i 2108. Sebeos (123-4 Bedrosian, 96 Macler).
- ² Bu kronoloji benim İslam tarihinin temel prensipleriyle ilgili yorumumla Bizanslı ilgilendiren olayların analizine dair yaptığım çalışmanın bir sentezidir. İslam tarihinin temel prensipleriyle ilgili bilgileri, her ne kadar benim bilgilerim onlarınkinden farklılık gösterse de, Leone Caetani, Al ve Fred M. Donner, EIC'nin çalışmalarına borçluyum. H. Delehay, "Passio Sanctorum Sexaginta Martyrum," AB 23 (1904) 290-1; ve J. Pargoire, "Les LX Soldats Martyrs de Gaza," EO 8 (1905) 40-3, İslam ve diğer Ortadoğu Hristiyan kaynaklarına bağlı olmayan bir kronolojinin yeniden inşasına yönelik önemli öğeler içermektedir. Bkz: André Guillou, "La Prise de Gaza par les Arabes au VIIe siècle," BCH 81 (1957) 396-404.
- ³ P. Speck, *Das geteilte Dossier* (Bonn 1988) 317-41, 355-77, bu çalışma etkileyici olmasına rağmen, meydana getirdiği kronoloji çalışmasında bir değişiklik yapmam konusunda ikna olamadım.
- ⁴ Waqidi 755-69. İbn Asakir, TMD 1: 392, 402-7, 446; Donner, EIC 101-10. Aynı zamanda, Moshe Gil, The Origin of the Jews of Yathrib," JSAI 4 (1984) 203-24; S. Thomas Parker, "Restrospective on the Arabian Frontier after a Decade of Research," DRBE 633-60; özellikle Shahid, BAFIC 242-51, 271-89, 507-9.
- ⁵ İbn Hişam 958; İbn Sad I/2, 18, 31, 83. Donner, EIC n. 53, s. 304'de Farwa'nın Pers işgalı sırasında Müslümanların Hristiyanlara karşı iyi muamelelerinden dolayı İslam'a dönüp dönmediği konusuna değinmektedir. Fakat bu olasılık dışıdır. Çünkü Persliler 614 yılında ani bir baskınla Kudüs halkını katlettikten sonra Hristiyan ahalie karşı göreceli olarak toleranslı davranmaya başladıkları gözükmektedir.. Perslilerin izlediği özenli politika: A. Pertusi, "La Persia nelle fonti bizantine del secolo VII" 605-28. Pers işgal bölgesinde 620'li yıllardan kalan mozaikleri tamamlamaları Perslilerin Hristiyanlara karşı izledikleri politikayı ya da toleransı işaret etmektedir.: Özellikle Noël Duval, Jean-Pierre Caillet, "Khan Khaldé (ou Khaldé III). Les Fouilles de Roger Saidah," ve Jean-Paul Rey-Coquais, "Inscriptions grecques inédites découvertes par Roger Saidah," in: *Archeologie au Levant: Recueil a la memoire de Roger Saideh* (Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen, no.12, série archéologique, 9 [Lyon: Maison de l'Homme, 1982]) özellikle 360-7, 407-8; Michele Piccirillo, *Chiese e mosaici della Giordania Settentrionale* (Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor, 30 [Jerusalem: Franciscan Printing Press, 1981]) 73-4, 80-2; Janine Balty, *Mosaiques antiques de Syrie* 148-51 (Brüksel: Centre belge de recherches archéologiques à Apamée de Syrie, 1977); Salim 'Abd al-Haqq, "Nazarat fi al-Fann al-Suri Qabl al-Islam," *Annales arc-*

- heologiques de Syrie 11-12 (1961-2) 61-7; William Waddington, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, no.2412 (Roma: BRettschneider, 1968) 550-1.
- ⁶ Waqidi 755. Donner, EIC 96-108. Hz. Muhammed'in Heraclius'a mektubu: el-Taberi (İbn İshak) i 1562-8; İbn Hişam/Wüstenfeld, 971; ayrıca, A. Guillaume'nin çevirisi: 654-7. İbn Sa'd, *Tabaqat* 1/2:16. Bu kaynak uydurmadır: M. Cheira, *La Lutte entre arabes et byzantius* 15-18.
- ⁷ İbn Sa'd, *Tabaqat* 1/2:17. el-Diyarbakir'i 1: 298-9.
- ⁸ Tabari i 2102; İbn Asakir, TMD 1: 439-40, 531.
- ⁹ Pseudo-Psellos, *Historia Syntomos* 76, editör: W. J. Aerts (CFHB [Berlin: De Gruyter, 1990])
- ¹⁰ Yeni eserler: Michele Piccirillo, "Le iscrizioni di Umm er-Rasas-Kastron Mefaa, in Giordania I (1986-7)," *Liber Annuus Studium Biblicum Franciscanum* 37 (1987) 184-6, 196, 219, photos 3, 8. One of the most important probably dates to AD 718, Dr. Robert Schick'e göre. Ayrıca: ND Or. 37. 19. Karşılaştırın: Eusebius, *Das Onomastikon*, editör: E. Klostermann (GCS III.1 [Leipzig: J.C. Hinrichs, 1904]) 128; Jerome çevirisi: s. 129. el-Bakri, *Das geographische Wörterbuch*, editör: F. Wüstenfeld (Göttingen, Paris: Deuerlich'sche Buchhandlung, Maisonneuve, 1877) 569, Hz. Muhammed'le görüşmeyi arzu eden Ziyad b. Amr Nuqil'i katleden ahalinin yaşadığı şehir. Yoel Elitzur'un ikna edici olmayan eseri, "The Identification of Mefaa't in View of the Discoveries from Kh. Umm er-Raşas," IEJ 39 (1989) 267-77.
- ¹¹ Ernst Axel Knauf, "Aspects of Historical Topography Relating to the Battles of Mu'ta and Yarmuk," 1985 *Bilad al-Sham Proceedings* 1: 73-6.
- ¹² İbn Asakir, TMD (*al-Ta'rikh al-Kabir*) editör: Abd al-Qadir (Abdülkadir) (Şam: Rawdat al-Sham, 1911) 1: 397. Bu kaynağı R. Schick'e borçluyum.
- ¹³ Theoph., *Chron.*, AM 6123 (335 De Boor). Waqidi 755-65. Ma'ab hakkında, Yaqut 4: 377, 571. Caetani, AI 2: 84-5; De Goeje, *Memoire* 2 6-7. Kurban Bayramı hakkında, Caetani, AI 2: 85. Ma'ab şehrinin konumuyla ilgili: İbn Hişam-Wüstenfeld ve Mu'ta hakkında genel bilgi için, 791-97 Wüstenfeld; el-Taberi i 1612. L. I. Conrad, "Theophanes and the Arabic Historical Transmission: Some Indications of Intercultural Transmission," *ByzF* 15 (1990) 22-3.
- ¹⁴ Geç Dönem Roma askeri birliği: ND Or. 37.14 (81 Seeck). Theoph., *Chron.*, AM 6123 (335 De Boor).
- ¹⁵ F. Wüstenfeld, "Das Heerwesen der Muhammedaner und die arabische Übersetzung der Taktik des Aelianus," *Abh., der hist.-philol. Cl., König. Gesell. der Wiss. zu Göttingen*'den alıntı, vol. 26.1 (1880), 1. metin, çeviri, 42. Fakat bu XIII. yüzyıl askeri kaynağıdır. Waqidi 755-69; İbn Asakir, TMD 1: 440.

- 16 L. I. Conrad, "Theophanes and the Arabic Historical Transmission: Some Indications of Intercultural Transmission" 23-6.
- 17 Theoph., *Chron.*, AM. 6123 (335 De Boor).
- 18 George of Pisidia, *Hexaameron* lines 1845-58, in PG 92: 1575-6. David Olster, "The Date of George of Pisidia's *Hexaameron*," *DOP* 45 (1991) 159-72.
- 19 Stratos, 2: 647-85; Karşılaştır: Paul Speck, *Das geteilte Dossier* 317-41. 628 yılı başlarında, Heraclius'un Perslilere karşı kazandığı zaferden sonra Pers ordularının Bizans topraklarında bulunmuş olması olasılığı vardır.
- 20 *Acta M. Anastasii Persae* (12 Usener). A. Frolow, önemli bir makalede bu tarihi 630 olarak açıklamaktadır, "La Vraie Croix et les expéditions d'Héraclius en Perse," *REB* 11 (1953) 88-105. Grumel ise bu tarihi daha mantıklı olmasından dolayı 21 Mart 631 olarak önermektedir. Fakat 630 yılını tercih eden Cryril Mango tarafından ikna ediciliği noktasında reddedilmektedir: V. Grumel, "La Reposition de la Vraie Croix à Jérusalem per Héraclius. Le Jour et l'année," *ByzF* I (1966) 139-49; Cyril Mango, "Deux etudes sur Byzance et la Perse sassanide," *TM* 9 (1985) 112-13. P. Speck, *Das geteilte Dossier* (Bonn 1988) 355-77, inandırıcılıktan uzak bir şekilde, Heraclius'un Kudüs'teki haç'ı 628 yılında onarttığını ileri sürmektedir.
- 21 Ibn Hişam 1:192; el-Taberi i 1562.
- 22 Waqidi 760.
- 23 John Haldon'un yorumlarına bakınız. *Byzantine Praetorians* 173-8.
- 24 Caetani, *AI2*. 1:lxvii, hatalı bir şekilde Heraclius'un Kudüs'e ziyaretini 629 olarak vermekte ve Mu'ta savaşı sırasında haç'ı onarttığını belirtmektedir. Bu durum olayları, olayların dizilişini ve birbiriyle ilişkilerini anlamasını zorlaştırmıştır. Heraclius 628-9 yılı kışını Amida'da geçirdi. 629 yılının Temmuz ayında Shahrbaz'la Arabissos'ta buluştu, 629 yılının Eylül ayında Constantinople'ye geri döndü ve 630 yılının Mart ayında haç'ın Kudüs'e geri götürdü. 631-32 yılında Ermenistan'ın Theodosiopolis şehrinde kilise kurultayına katıldı. Azdi 28-9.
- 25 Sophronius, PG 87: 3197D.
- 26 Azdi'nin ve İbni Asakir'in bu açıklaması Eutychius ve Antiochus'un 614 yılında Kudüs'ün Persliler tarafından işgali üzerine yazdığı ağının "C" bölümü tarafından teyit edilmektedir.
- 27 Azdi 31; el-Taberi (Sayf) i 2104; İbn el-Athir 2: 311, 317-18.
- 28 W. E. Kaegi, Jr., "Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions," *ByzF* 8 (1982) 87-113; R.-J. Lilie, "Die zweihundertjahrige Reform. Zu den Anfängen der Themenorganisation," *Byzslav* 45 (1984) 27-39; Haldon'un ilk literatür çalışması, *Byzantium* 190 n. 70..

- 29 Theoph., *Chron.*, AM 6126, 6128 (338, 340 De Boor). Michael the Syrian, *Chronique* 11.7, editör ve çeviren: J.-B. Chabot (Paris 1901) 2: 424-5. Fakat, karşılaştırm: Constantina'nın komutanı Narses'di., Theophylact Simocatta, *Hist.*, 3.1.1.
- 30 Kufi 1; 100-1; Karşılaştırm, "Extract From the Chronicle of AD 1234." in Palmer, *Chronicles*, 1. bölüm, 13. metin: 48 kısım.
- 31 L. I. Conrad, "Azdi's History" 28-72.
- 32 Waqidi 760, 990. Ibn Asakir 1: 439-40, 531; Azdi 84-5, 107, fakat özellikle, 111. el-Taberi i 2081. Kufi 1: 230-1. Kabileler: Donner, *EIC* 101-10; Shahid, *BAFIC* 507-9.
- 33 el-Taberi (Ibn Ishak) i 1611; Karşılaştırm: Waqidi, 760; Donner, *EIC* 101-10. Genelde, Mu'ta: Caetani, *AI* 2: 80-9.
- 34 *TMD* 1: 392. Theoph., *Chron.*, AM 6123 (335 De Boor).
- 35 Donner'in *EIC* 221'de aktardığı rakamlar, örneğin Yermuk'de "20.000'den 40.000'e kadar" diğerleri tarafından hesaplanan daha yüksek rakamlara göre daha makul gözükmemektedir. Fakat 20.000'in üzerindeki bir rakam herhangi bir savaş için son derece şüphelidir. Daha anlaşılabilir açıklama Lawrence Conrad'dan gelmektedir, "Seven and the tasbi," *JESHO* 31 (1988) 54-5; Lawrence I. Conrad, "Abraha and Muḥammad: Some Observations Apropos of Chronology and Literary Topoi in the Early Arabic Historical Tradition," *BSOAS* 50 (1987) 236-40.
- 36 Nicephorus, *Hist.*, 23 (68-9 Mango).
- 37 Waqidi 760, 990, 1015-18. Donner, *EIC* 107. el-Taberi tarafından i 1612'de Ma'ab'in müslümanların hedefi olarak önemli bir referans olduğu yolundaki beyanı, Ma'ab'da/Areopolis'deki geç dönem Roma ve Bizans karargâhının stratejik öneminin çağın müslümanlarınca algılanmasının altını çizen Mu'ta seferiyle bağlantılıdır.
- 38 Azdi 43, 92, 106, 107, 149, 151-2, 165.
- 39 Ibn Asakir 1: 440; Ibn Sad, *Tabaqat* 11/1:137, 37 ve 11/1:93, 11, Heraclius'un Balqa'ya uğradığı belirtilmektedir: Ibn Hişam 1:792; Waqidi 990, Heraclius'un Ma'ab'a uğradığını belirtmektedir.
- 40 Bizanslıların Arap casuslar kullandığına dair: Waqidi 1018; Ibn Asakir 1: 473, 474, 476. Heraclius'un Araplar hakkında bilgi topladığına dair: Ibn Qutayba, *Kitab al-'Uyun al-Akhbar* (Cairo 1925) I 126-7.
- 41 Ibn Asakir 1: 439-40. Waqidi (760) Heraclius'un Balqa'da bulunduğunu haber vermekte; fakat bu haberi teyit eden herhangi başka bir kaynak mevcut değildir.
- 42 Waqidi 1031 (Yuhanna'nın resmi kimliği belirsizdir)i; Yaqu/Wüstenfeld 1:422, Baladhuri 59-60; Ibn Sa'd, *Tabaqat* 1/2; 28-37; al-Tabari I 1702; Ibn Hişam 902; Donner, *EIC* 109; Caetani, *AI* 2: 253-6.

- ⁴³ J. Sauvaget, "Les Ghassanides et Sergiopolis," *Byzantion* 14 (1939) 125-6, Bizanslıların Ölüdeniz ve Ürdün Nehrinin doğusunda askeri bir harekâta girişebilme gücünü küçümsemiştir.
- ⁴⁴ Adhruh: Waqidi 1031, 1032; Caetani, *AI* 2: 255-6; A. alt, "Aila und Adroa im spatromischen Grenzschutzsystem," *ZDPV* 59 (1936) 92-111; Alistair Killick, "Udruh and the Southern Frontier," *DRBE* 431-46. Yerel ahali fetihler zamanından kalma müslüman şehitlerinin mezarlarını bana gösterdiler.
- ⁴⁵ Baladhuri 113. el-Taberi (Ibn lshak) i 2108. Sebeos (123-4 Bedrosian, 96 Macler). Azdi 28-9.
- ⁴⁶ Waqidi 760, 990, Karşılaştırın: 1015, 1018.
- ⁴⁷ Ma'ab'da müslümanların bulunduğu dair Baladhuri 113; el-Taberi i 2108, fakat Sebeos (124 Bedrosian, 96 Macler)'e de bakınız; Azdi 9. Caetani, *AI*2: 1147-8'de Pernice'i eleştirmektedir, *L'Imperatore Eraclio* (Florence 1905.) 321-2. Ne Caetani ne de Pernice Ma'ab'ı Areopolis olarak ya da geç dönem Roma askeri tarihinde bu tanımlamanın önemini anlamamışlardır. Pernice yanlış bir şekilde Rabbath Moab'ın ve Ajnadayn'ın aynı yer olduğunu varsaymıştır. Fakat; günümüzdeki Rabba şehri olan Rabbath Moab'da bir çarpışmanın vuku bulduğu konusunda doğru bilgi vermektedir. Moab'ın Areopolis olduğu yolunda: Eusebius, *Das Onomastikon*, editör: Erich Klostermann (GCS III.1 (Leipzig 1904) 10, 17. satır. Jerome'nin Latince çevirisi 11. sayfada yer almaktadır. A. Stratos, 2:63, n. 189, muhtemelen "Rabbath Moab"ın ve taşıdığı önemi belirlenmesinde hataya düşülmüştü.
- ⁴⁸ Former garrison strength: *ND Or.* 30.7.14, 17 (81 Seeck). Albrecht Alt 45 yıl önce inandırıcı olmayan bir şekilde bunun aksini iddia ediyordu ve Arap kaynaklarındaki Ma'ab/Areopolis'e atıfta bulunmayı göz ardı ediyordu. Sadece Mu'ta, Ayla ve Adroa konusunda bilgiler veriyordu: Albrecht Alt, "Beitrage zur historischen Geographic und Topographie des Negeb, V:Das Ende des limes Palestinae," *Journal of the Palestine Oriental Society* 18 (1938) 149-60;Karşılaştırın. Alt, *ZDPV* 1940, *ZDPV* 1942.
- ⁴⁹ 1984 yılı yazında ve 22 Ekim 1987'de olmak üzere iki kez günümüzdeki Rabba ve civarını (antik döneme ait kalıntıların bulunduğu Yarut köyünün de dahil olduğu) ziyaret ettim. Areopolis şehri surları için Piccirillo'daki yeniden imal edilen mozaiklere bakınız, "Iscrizioni" 177-239, özellikle 9. fotoğraf.
- ⁵⁰ *ND Or.* 37. 14. 17 (81 Seeck). VII. yüzyılda *Equites Mauri Illyriciani* isimli bir birliğin hâlâ devam edip etmediği belirsizdir; fakat 630'lu yılların başlarında Filistin'de bazı Illyriciani'ler hâlâ varlığını devam ettiriyordu. *Miracula M. Anastasii Persae* c. 14 (26 Usener).
- ⁵¹ Yaquut 4: 377, 571; Bkz. Caetani, *AI* 2: 84-5, De Goeje, *Mémoire*2 6-7.

Rabba/Ma'ab hakkında bakınız: R. Brunnov ve A. v. Domaszewski, *Provincia Arabia* (Strasburg 1904) 1: 54-9.

- 52 el-Taberi i 2108. *sulhan* ve *anwatan* kategorileri fetihlerle aynı döneme ait olmayabilir: Albrecht Noth, "Some Remarks on the 'Nationalisation' of Conquered Lands at the Time of the Umayyads," *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, editör: Tarif Khalidi (Beyrut: American University of Beirut, 1984) 223-8; Noth, "Zum Verhältnis von Kalifaler Zentralgewalt und Provinzen... die 'Sulh'- 'Anwa' Traditionen," *Die Welt des Islams* 14 (1973) 150-62.
- 53 el-Taberi i 2108; Azdi 28-9; Sebeos (123-4 Bedrosian, 94, 96 Macler). Taberi'nin daha kapsamlı bir açıklaması -her ne kadar kısa da olsa- tartışılmaz niteliktedir ve kaynaklar arasında bir seçim yapılmasına olanak tanımaktadır. *Fustat* tanımlanmamıştır. *Fustat*, Areopolis'in bir parçası ya da günümüzdeki Qasr şehri ya da Yarut isimli köy ya da bir başka yerleşim yeri olabilir. Bu konuda verdiği nasihatlerden dolayı Dr. Fawzi Zayadine'e teşekkür ederim.
- 54 İbn Asakir 1. 439-40. Karşılaştırmın: Azdi 28-9.
- 55 Sebeos c.30 (96 Macler, 124 Bedrosian); aynı zamanda Azdi 29.
- 56 Sebeos, c.30 (123-4 Bedrosian, 96 Macler). Bununla beraber, Heraclius'un kardeşi Theodore'nin yenilgiye uğratıldığı ve aşağılanmış bir şekilde savaş meydanını terketmek zorunda kaldığı Ajnadayn'da orduya komuta ettiği doğrudur.
- 57 İbn Asakir 1:440.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Filistin'in Güneyinde Erken Dönemde Meydana Gelen Çatışmalar

Gazze'nin Savunulması ve Dathin Savaşı

Suriye'yi savunmaya yönelik Bizansın tutarlı bir stratejiden yoksun olduğu yolundaki gerçek, müslümanların Filistin'in güneyine yaptıkları akınlar sonunda tam anlamıyla ortaya çıktı. Bizans askeri, dini ve sivil otoriteleri Araplardan önemli bir saldırı gelebileceğini tahmin etmiyorlardı ve buna uygun olarak da bölge halkının direnç göstermesi konusunda özel bir hazırlık yapmamışlardı.¹ Heraclius'un veya yöneticilerinin niyeti ne olursa olsun gerçek şu ki, Araplar hakkında son derece az istihbarat bilgileri elde etmiş ve belli bir amaç için düzenlenmiş (*ad hoc*) bir Bizans ordusunun felâketle sonuçlanan bir savaşa girdiğidir.

Filistin'in güney bölgesi Bizanslılarla müslümanlar arasında son derece şiddetli çarpışmalara sahne oldu. Acemice ve felâketle sonuçlanacak bir savunma savaşına öncülük eden Bizansın talihsiz komutanı Sergios'du. Sergios bir *candidatos*'du (daha önce-leri Bizans imparatorunun koruması olarak görevlendirilen, fakat VII. yüzyılda daha çok saygı belirten ve büyük oranda dağıtılmış olan bir askeri birim) ve bu görevi sayesinde İmparator Heraclius'un makamına doğrudan girebilme yetkisine sahipti.² Yunan kaynaklarında adı geçen Sergios muhtemelen erken dönem Suri-

ye kaynaklarında anılan Şamlı 'Vardan' ya da 'Wardan' olan Bizans komutanı olan B[R]YRDN'di. Sergios, 4 Şubat 634'de Gazze yakınlarındaki Dathin'de savaşa girişti. İşte bu komutanın ismi, Azdi'nin Ajnadayn Savaşında Bizans komutanı olarak Wardan'ı zikretmesine ilham kaynağı olan isim buydu.³ Bizanslı komutanla ilgili niçin iki farklı ismin zikredildiği konusu belirginlik kazanmamıştır. Suriye kroniğinin başvurduğu Yahudi kaynağı yanlış olabilir, bununla beraber olayın tarihi konusunda mevcut bir tek kaynak niteliği taşımaktadır. Fakat Suriye ve Arap kaynaklarında tanımlandığına göre Sergios'un bir Ermeni ismi olması olasılığı vardır. Fakat bu konuya açıklık getirecek herhangi bir bilgi mevcut değildir. Sergios'la ilgili sigilliographic ya da epigrafik bir kaynak günümüze ulaşmış değildir.⁴

VIII. yüzyıl tarihçisi Nicephorus ve XII. yüzyıl Ermeni kronikçisi Ani'li Samuel, Arap saldırılarını Niketas'a (muhtemelen Heraclius'un yeğeni) bağlı olan Sergios -Dathin'de görev almış olan komutandan muhtemelen farklı birisi- tarafından Arap tüccarlarının yağmalası olayına bağlamaktadır. Saracens sözü edilen Serios'un, Heraclius'u 'Roma ülkesinden ticaret yapmaları için Saracens'lere izin vermemesi ve onları ticaretten kazandıkları 15 kilo altını vermek suretiyle Roma'dan çıkarması yönünde ikna etmekle itham etmektedir.⁵ Mümkün olmamasına rağmen, Sergios'u Şam'ın egemen sınıflarına mensup olmakla ve Halid b. Velid'i mağdur olan Araplar adına intikam alıcı olarak tanımlayan Ani'li Samuel, Nicephorus'un 'Kısa Tarih'inde ya da bu kitabın başvurduğu kaynakta biraraya getirmiş ya da ayrıntılarıyla açıklamış olabilir. Samuel'in anlatıları dikkatli ve eleştirel bir gözle değerlendirilmelidir. Fakat ekonomik hilelerle ilgili her iki anlatı da, öfke içersindeki Arapların söylendiğine göre kuru bir deve midesinde boğmak suretiyle öldürdükleri Sergios'a karşı öfke ve zalimliği ortaya koymaktadır.⁶ Sergios'un korkunç kaderinin olması teyidi ve Arapların eline esir düşen belirli askerlere korkunç muameleleri dolayısıyla sahip oldukları ün eş zamanlılık arz etmektedir⁷ ve bir Saracen'linin onu lime lime doğrasa bile İsa'ya inanmaktan vazgeçmeyeceğini açıklayan o dönemde yaşayan birine ait yeminden alıntı yapan *Doctrina Iacobi nuper baptizati*'de ver almaktadır.⁸

Dathin'deki barış antlaşması, Perslilerin bölgeden çekilip sahil bölgesinin yeniden ele geçirilmesinin ardından ekonomiyi ve sınırların kontrolünü sıkılaştırma teşebbüsünde bulunan Bizansa karşı Arapların direnişini konu edinmektedir. Bölgenin Persliler tarafından işgali sırasında eşit tutulmamış Araplar Filistin'de vergi verilmeyen ya da az vergi verilen yüksek kazançlı ticaretle meşgul oldular. Araplar normal kâr olarak addettikleri nemayı elde edememekten dolayı öfkeye kapılmışlardı. Bizanslılar Mu'ta'da diğer Araplarla çarpışırken, 629 yılında Ölüdeniz'in doğusunda otoritelerini kurma süreci olduğu gibi, 632 ya da 633'de de daha sıkı kontrollerde bulunma teşebbüsündeydiler. Bu noktada Bizans ve Arap ekonomilerinin çıkarları birbiriyle bağdaşmıyordu.

Askeri ve mali sorunları da içeren diğer nedenler hakkında Theophanes şöyle bilgi vermektedir:

"Yakın bölgelerde, çöle giriş mevkiini kontrol altında tutmak amacıyla imparatorun küçük bir ödenek alan Araplar bulunuyordu. Fakat, o sıralar, bazı harem ağaları askerlere ödemede bulunuyordu ve geleceklere göre Araplar paralarını alıyorlardı; fakat harem ağası 'yönetici zaten askerlere az para ödüyor, bir de siz köpeklere ne ödeyecek' diyerek onları kovuyordu. Bu duruma sinirlenen Araplar müttefik oldukları diğer Arap kabilelerine gitmişler ve müttefik Araplar onları Sina Dağı yakınlarında girişi olan Gazze'nin kırsal bölgesine ulaşmalarında kılavuzluk yaptı."

İsimleri belirsiz harem ağaları Bizans ordusundaki düzenli askerlere maaşlarını ödüyordu; fakat bölgenin korunmasında yardımları dokunan düzensiz birlikler halindeki yerel Arap askerlerine herhangi bir ödeme yapmıyordu. Yapılan mali destek, Bizans egemenliği altındaki bölgelerin düşman Arap saldırılarından korunması amacıyla cüzi miktarda bir ödeme şeklinde olabilir. Araplara yapılan bu ödemeler, Bizans bölgelerine saldırılar yapmalarına mani olmak amacıyla bir rüşvetten -çeşitli sınır bölgelerinde Bizansın sık sık takip ettiği bir politika olarak- daha fazla anlam ifade de etmiş olabilir. Düşman Araplara karşı yerleşime açılmamış bölgeleri savunmaları için kendilerine yapılmış bir ödeme olması daha büyük bir olasılık taşımaktadır. Çünkü böylesi bir mali destek alanlar gerçekte Gazze yakınlarında bir

yerde, muhtemelen düşman saldırılarını gözetleme amacıyla kullandıkları tanımlanmamış *hira* ya da karargâha sahiptiler. Theophanes "Araplar geldiler ve karargâhı (*hira*) ve Gazze'nin tüm kırsal alanını ele geçirdiler. Sergios az sayıdaki askerle Filistin'deki Caesarea'dan geldiklerinde savaşa tutuştular ve üç yüz askeriyle beraber öldürüldü" demektedir. Bizans metinlerini ve bu metinlerin Arapça anlamlarını anlamak son derece güçtür.⁹ Sözü edilen bu karargâhların etkinliği tartışılabilir. Fakat bu yapılar Perslilerin bölgeyi terketmesinden sonra onarım görmemiş, böylece askeri amaçlı kullanım için yeterince uzun süre varlıklarını sürdürememişlerdi.

Böylesi bir mali destek çok uzun süre devam edemezdi, çünkü Bizanslılar 629 yılında, muhtemelen çok az sayıdan oluşan düzenli birliklerin gönderildiği bölgeyi yeniden ele geçirmeye muktedir olmuşlardı. Arap kabileleri Gazze, Elusa, Sina ve Mısır arasında hacılara ve kervanlara kılavuzluk etme ve koruma gibi görevleri üstlenmiş olmalarına rağmen, 633/34'deki sayıları ve kendilerine sunulan mali destekler hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Muhtemelen birkaç yıl süren mali destek harem ağalarının ödemelerin kesilmesi yönündeki talepleri sona erdirilmişti.¹⁰

Bizans yönetiminin müttefik Arap kabilelerine yaptığı ödemeyi durdurması olağandışı bir durum değildi. Heraclius'un Perslilere karşı kazandığı zaferden sonra, askerlere yapılan ödemelerde dahil olmak üzere bütün askeri harcamalarda ciddi bir tasarrufa gidilmişti. Persli Aziz Anastasiu'nun *Miracula* isimli eseri Bizanslı yöneticilerin Pers'in başkenti Ctesiphon'da arabacılara şart koşulan 10 gümüş '*milliaresia*' ödemeyi reddettiğini haber vermektedir. İddiaya göre Persli Aziz Anastasius'un kutsal yardımlarıyla Constantinople'ye gitmek suretiyle kendilerine ait paraları alabildiler. Ctesiphon'da Perslilerden elde edilen özel gümüş dağıtımının onlara düşen parçası olan gümüş paraların ödenmemesi olasıdır.¹¹ Ayrı bir gelenek halinde devam eden bu uygulama dikkate değer bir ayrıntıdır. Düzensiz ordulara yapılan ekonomik yardımda kesintiye gidilmesi ve ödeme yapılmaması sadece Araplara karşı yürütülen bir politika değildi. Bu genel bir uygulamaydı ve de bu bağlamda anlaşılması gerekir. O dönemde yaşamış olan Nikiu'lu John da, Mısır'da bulunan askerlerin bakı-

mı için gereken yüksek harcamalara karşı o dönemde karşılaşılan küskünlüğüne bir örnek teşkil etmektedir.¹² Bu politikanın genele has olması, arabacılar gibi hak ettikleri paraların ödenmesini talep eden Arapları yatıştırmaya yetmedi ve muhtemelen yaşamlarını devam ettirebilmeleri için bu paralara acilen ihtiyaç duyuyorlardı. Sadece düzenli ordulara yapılan ayrıcalıklı ödemelere kızmışlardı.

Gazze bölgesini gözetim altında tuttukları eski karargâhları olan Hira,¹³ Berrhoria (günümüzdeki Aleppo), Emesa (günümüzdeki Hims) ve Chalkis (günümüzdeki el-İs köyü) gibi Suriye'deki şehirlerin civarına konuşlandırılmış olan karargâhlara benziyordu.¹⁴ Theophanes Hristiyan Arapları ya da Suriye veya muhtemelen İslam kaynaklarını¹⁵ kullanıyordu ve ne kendisi ne de Latin çevirmenler *hira*'yı Yunanca'ya nasıl tercüme edeceklerini bilmiyorlardı. Kızgın Arapların stratejik öneme sahip Gazze civarındaki eski muhafız karargâhını ele geçirmek amacıyla diğer bedevi kabilelerine komuta etmek suretiyle cimri Bizanslılara bir ceza vermek istemeleri son derece doğaldı.

Gassaniler, kendi *phylarch*'ları olan el-Mundhir'i tutuklaması ve sürgüne göndermesi ve hak ettikleri parayı ödememesi üzerine Maurice'ye sert bir cevap niteliği taşımak üzere Bostra'yı ele geçirme tehdidinde bulundukları 581 yılında Suriye'ye yoğun bir şekilde akınlar düzenlemişlerdi.¹⁶ Heraclius ve danışmanları bu krizden haberdar değillerdi herhalde, çünkü Efes'li John gibi Monophsite tarih kitaplarında haber veriliyordu; fakat örneğin Heraclius'un sarayında mevcut olan tarih ve edebi kitaplarda söz konusu edilmiyordu.¹⁷ Tek tük bazı araştırmacılar bu olay ve sonuçları hakkında bir takım duyumlar almış olabilirler; fakat bunu haber konusu yapmak için yeterli öneme haiz olmadığı gibi olayın üzerinde epeyce bir süre geçmişti.

Müslümanların eline henüz geçmiş olan Ayla (Akebe) yolunda İslam birliklerine Amr b. el-As komuta ediyordu.¹⁸ Ayla, Adhruh (Adora) ve Ma'an ile ilgili Hz. Muhammed tarafından verilen güvencelerle ve antlaşmalarla ilgili metinler gerçek metinlerdir. Bu antlaşmalar sınırdan sızmaları tanımlamamaktadır; fakat bunun yerine İslam ve Bizans bölgeleri arasında fiziki bir zarar vermeksizin geçen kişilere bir imkân tanıyordu.¹⁹ Dathin yakınlı-

rındaki Gazze bölgesini koruma görevini yürüten Bizans Araplarının uzaklaştırıldıkları eski *hira*'yı müslümanlar ele geçirdi. Müslümanlar Araba bölgesine doğru saldırılara henüz başlamışlardı ve gerçekten de Ghor'daki Ayn Ghamr denilen bölgede bir çatışma meydana gelmişti.²⁰ Ayla'nın kaybedilmesiyle ilgili elde hiçbir Bizans belgesi bulunmamaktadır. Amr muhtemelen kuyuların ve daha önceki yerleşim yerlerinin kenarından dolaşarak Araba'dan Gazze'ye geçmişti. Ancak İbn Asakir'e göre o geçimini bağ bahçe işlerinden sağlamayı düşündüğü ve yolculuk esnasında hareket kabiliyetini kısıtlamaması amacıyla yanına eşekleri ve koyunları almamıştı.²¹

Bazılarının, Filistin sınırının var olup olmadığı iddiası bir sorun teşkil ediyordu. Sonuç olarak 630'lu yıllara kadar bu sınırdan vazgeçildiği ya da devam ettiğine dair hipotezler kurmak uygun değildir.²² Bunun yerine, sahil bölgelerinde çok eski bazı askeri yerleşimlerin devam ettiğini varsaymak daha iyidir; fakat özellikle Filistin'in güneyinde ve Mujib Vadisi bölgesinde, Balqa'da, Hawran'da, Golan'da ve hatta yukarı Mezopotamya ve Suriye sınırı üzerindeki Fırat Nehri yakınlarında yarı çölün oluşturduğu sınır bölgesindeki askeri kamplarda bulunan müttefik Araplara büyük bir güven duyuluyordu. Mali durum, düşman Araplara karşı yerleşim bölgeleri sınırlarını korumak üzere Araplara güvenle sonuçlanması amacıyla Bizans yönetiminin uyanıklığını, kendi bölgelerinde Arapları çarpışmayı denemeye zorluyordu.

Bizans komutanı (*dux* ve *candidatus*) Sergios müslümanların Gazze bölgesini istilâ haberini öğrenerek kendisinden önceki komutanların yaptığı şekilde Gazze bölgesinin kurtarılması amacıyla Caesarea'da yaklaşık 300 kişilik bir birlik meydana getirdi.²³ Bizanslı askerler erzak sıkıntısı çekti. Caesarea'nın güneyinde yaklaşık 125 km. mesafede kuşatılmış olan Gazze bölgesine varmak için Sergios ve atlı grubu bir kaç gün yol aldılar. Caesarea'nın güneyinde başka herhangi bir askeri birliğin olup olmadığı bilinmemektedir. Her halükârda, 4 Şubat 634'de Sergios yenilgiye uğradığı, askeri birliği dağıtıldığı ve kendisinin de öldürüldüğü olay Dathin Savaşıdır.²⁴ İslam birliklerinin sayısı Bizanslıların yedek kuvvetlerinden daha fazlaydı, yani yaklaşık olarak bin kişiden oluşmaktaydı, muhtemelen iki ya da üç katıydı. Bu

çarpmadaki taktik savaş hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Arapların savaşta gösterdiği cengaverlik, bir şiddet ortamı yaratmak suretiyle muhtemelen İslam fetihlerine yardımcı olmuştu. Fiziksel sakatlıklara yol açan bazı hadiseler böylesi hikâyelere ve korkulara yol açıyordu. Bununla beraber, söz konusu olaylarla ilgili olarak tutulan kayıt son derece nadirdir. Pek çok Bizanslı Dathin'de ve Ajnadayn'da ve daha sonra da Gazze'de öldürüldü. Papaz Sophronius'un Noel vaazı "*Saracen*"lerin kılıçlarının dehşetini daha belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır.²⁵ Dathin savaşı Ma'ab'daki ve Araba'daki büyük ya da küçük çaplı bir takım çarpışmalar sonucunda meydana gelmiş olduğunu anlamak gerekmektedir. Dathin Savaşı müslümanların farklı bir bölgede doğuya doğru başlayan kazanımlarındaki başarıyı artırmıştır.

Dathin yenilgisi, başta *Doctrina Iacobi nupe baptizati* ile başlayan yazınsal bir takım değerlendirmelere konu olmuştu. Söz konusu bu gelişmeler Caesarea'dan pek fazla uzakta olmayan, Acre ve günümüzdeki Hayfa arasında bulunan Sycamina'daki Yahudi topluluğunda önemli bir yankı uyandırmıştı.²⁶ Yahudilerin gösterdikleri reaksiyon hem çok ani olmuş ve hem de "*Candidatus'a ölüm!*" şeklinde bir sevinç de görülmüştü. Sergios'un imparatorun makamına çıkabilecek denli önemli bir statüde bulunmuş olması onun ölümünü imparatorluk makamıyla ilişkilendirdi. Diğer herhangi bir komutanın öldürülmesinden ziyade *candidatus*'un elim bir şekilde öldürülmesi Heraclius'un prestijini zedeledi. Önemli bir savaştan ziyade kanlı bir çatışma olmasına rağmen zamanın insanları ve gelecek kuşaklar, genellikle Yermuk Savaşıyla aynı konumda tutularak, Dathin'i Bizanslıların uğradıkları yenilgiler arasında önemli kilometre taşlarından birisini oluşturduğu konusunda hemfikir diler.²⁷ Bu çarpışma çok ani meydana gelmiştir.

Eutychius ismini anmadığı bir Bizanslı komutanın Gazze'de Amr b. el-As'ı ve diğer komutanları, müslümanların Filistin'e saldırılarını konu alan bir müzakere sırasında ele geçirmeye çalıştığını anlatmaktadır. Bu haber doğru olmayabilir; fakat böylesi bir eylemin tipik bir Bizans tarzı olduğu düşünüldüğünde doğru olma ihtimali de taşımaktadır.²⁸ Yine de bu önemli bir etkiye neden olabilecek bir haber değildir, müslümanların liderlerinin

boynunu vurmak için başvurulmuş hileyi kullanma amacına yönelik olarak kullanılmış tipik bir entrika olabilir. Bizanslı komutan, müslümanların niçin geldiklerini sordu ve komutanlarının isimlerini öğrenmek istedi. Amr ile tanıştırıldığında onu yakalamayı plânladı (Eutychius'un bunu zikretmemektedir). Bu hadise 581 yılındaki barış görüşmelerinde el-Mundhir'in tutuklanması ve ömür boyu sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanan olayla benzerlik göstermektedir. Bu konu gerçekten de sıradan bir hikâye-dir. Bu hikâye ile ilgili olarak bazı kaynaklarda bilgi verilmektedir. Bununla beraber, el-Taberi Dathin'de ya da Ajnadayn'da olmasa bile elden kaçırdıkları Amr'ın ele geçirilmesi için Wardan'ın böylesi bir plânı olduğundan söz eder.²⁹ Bu konuyla ilgili daha çok kaynağın incelenmesine gerek vardır. Söz konusu bu anlatılar şüphelidir. Yine de, barış görüşmeleriyle ilgili bilgi veren Ibn Asakir, Amr'ın yakalanmasıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Bizanslıların plânlarının farkına varan Amr'ın pek çok dil bilen kölesi Wardan'ın uyarısıyla esir olmaktan kurtulur, çünkü Wardan Bizanslılara daha pek çok müslüman komutanın olduğunu söylemiş, bunun üzerine Bizanslılar onları ele geçirmek için beklemeye başlamışlar ve dolayısıyla Amr'ın kaçışına göz yummuşlardı.³⁰ İzlenen bu strateji benzer durumlarda barbarlara karşı Bizanslıların daha önceki uygulamalarıyla tutarlılık arz etmektedir. el-Mundhir'in ve Bizansın elindeki diğer liderlerin kaderiyle ilgili olarak sözlü kaynak müslümanların Bizanslılarla ilişkilerinde uyanık olmalarına neden olmuş olabilir; fakat söz konusu kaynaklar hakkında spesifik bir döküman bulunmamaktadır. Bununla beraber, bu olay el-Mundhir'in yakalanıp sürgüne gönderilmesi üzerinden yarım yüzyıldan fazla bir süre geçmeden meydana gelmişti. Böylesi hikâyelerin varlığı müslümanların kontrolüne giren Hristiyan Araplar arasındaki Bizans yönetiminde önemli bir etki meydana getirmemiştir. Yine de, müslümanların Bizanslıların bu hileleriyle ilgili böylesi bir habere değinmeden geçmelerinin sebebi aşikâr değildir. Ibn Asakir'in *Ta'rihü Madinat Dimashq* isimli eserinde Bizanslı komutanla ilgili barış görüşmesinin içeriğiyle ilgili haber Sebeos'un, Azdi'nin ve el-Taberi/sayf'ın tarihlerindeki açıklamalarını anımsatmaktadır; Sebeos, dolaylı ya da dolaysız olarak yukardakilerin hepsi tarafından kulanılan yaygın bir İslam kaynağına dayanıyor olabilir.³¹

637 yılının Ağustos ya da Eylül ayına kadar Gazze şehri müslümanlara teslim olmadı. Bu tarihte Amr, şehrin askerlerine değil, fakat sivil ahalisine güvenlik vadetti. Askerler Eleutherepolis'e oradan da Kudüs'e gönderildi ve Hıristiyanlık inancından vazgeçmeyi reddettiklerinden dolayı öldürüldüler. En azından halktan bazılarının eşleri ve çocukları vardı ve bunlara dokunulmadı. Kesin olmamasına rağmen, karargâhta ailelerin varlığı bu bölgenin uzun zamandan beri bir üs olarak kullanıldığını göstermektedir. Askerlerin katledilmesi istisnai bir durum olarak gözükmektedir. İslam kanunlara uygun olmamasına rağmen, askerlerin kaderlerinin ölümle sonuçlanması Gazze'deki uzun süre devam eden direnişlerinin yol açtığı gelişmenin bir sonucu olabilir. Fakat özellikle, şehitlik konularını işleyen anonim yazarlarca anılmamasına rağmen, Bizanslıların 634 yılı başlarında tahminen Dathin ya da Ajnadayn savaşından önceki fetihlerde yapılan barış antlaşmaları sırasında Amr'ı ve diğer müslümanları öldürme teşebbüsünde bulunmalarından dolayı Gazze'de bulunan Amr'ın ve askerlerinin devam eden öfkesi nedeniyle öldürülmüş olabilirler. Euty chius tarafından anlatılan, Gazze'deki Bizans birliklerinin komutanları ve Amr arasındaki başarısızlıkla sonuçlanan hileli barış görüşmeleri 637 yılında Bizans askerlerinin öldürülmelerine yol açmış olabilir.³² Şehitlik üzerine çalışan yazarların yazmaya değer bulmayacakları bir ayrıntıydı.

Dathin'de meydana gelen çarpışmanın hemen ortaya çıkan sonuçları Bizanslılar arasında şoka neden oldu ve karşı saldırılarda bulunmak için Amr'ın göçebelerine de bir ruhsat niteliği taşıyordu. Gazze şehrinin savunmasız bulunduğu bir anda ani bir saldırıdan kaçınmak amacıyla bazı haraclar ödemiş olması mümkündür. Yine de, Gazze 637 yılının Eylül ayına kadar müslümanlar tarafından işgal edilmedi. Son derece küçük çaplı bir askeri birliğin -637 yılında işgal edildiğinde sadece 80 askerin bulunduğu *Passio LX Martyrum*'da belirtilmektedir- (diğer askerler kaçmış da olabilir) bulunmasına rağmen söz konusu tarihe kadar Bizans karargâhı olmaya devam etti.³³ Gazze şehrinin kırsal bölgesi son derece güvensiz olabilir. Amr b. el-As sadece Ajnadayn savaşında değil, daha sonra yani 634 yılında ve 637 yılında da bölgedeki askeri harekâtlara devam etti. Muhtemelen Amr 634 yılı ve Mısır'ı işgali arasındaki dönem boyunca sürekli olarak bölge-

deki egemenliğini devam ettirdi. Aynı zamanda Eleutheropolis (Bayt Jibrin)'in kontrolünü de ele geçirdi. Çünkü Filistin'in güneyinde, Gazze ve Eleutheropolis çevresinde ilk insiyatifleri ele geçirmesiyle Amr Sina Yarımadası ve Mısır'da bulunan Bizanslıların savunma güçleri hakkında ayrıntılı bilgiler edinmesi için mükemmel bir konum sağlıyordu. Daha da ötesi, Amr, Bizansın içinde bulunduğu olumsuz koşullardan faydalanmasını bilen bir İslam komutanıydı. Mısır'daki koşullar ve Mısır'a yaklaşmak amacıyla Filistin'in güneyinde ve Gazze bölgesinde bulunan müslümanların ihtiyaçlarını nasıl karşılayacağı hakkında önemli bilgilere sahipti ve uygun olduğu anda böylesi bir istilâ girişiminin de bulunabilecek doğal bir komutandı.³⁴

Her ikisi de Hristiyan olan Manbij'li Agapius ve Theophanes, biri anti-Chalcedonian ve diğeri de Chalcedonian olmasına rağmen Mısır'ın müslümanlar tarafından işgalinin önlenmesi amacıyla üç yıllık barış antlaşması yapıldığını belirtmektedirler.³⁵ Daha önceki ve daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi VII. yüzyılda da tipik bir Bizans taktiği olarak sulh yapmak amacıyla bir bedel karşılığında teşebbüsde bulunmuş olmaları olasıdır.³⁶ Müslümanların gelişme döneminde böylesi bir antlaşma yapacak kadar aptal olup olmadıkları gibi bazı sorular da söz konusudur. Mali gelir elde edeceklerinden ve aynı zamanda bu antlaşma, askerlerin ve komutanların başka askeri sektörlere yönelmelerine yol açmıştı. Böylece askeri güçlerin maksimum konsantrasyonunun arzu edilebilir en yüksek düzeye ulaştığı ve muhtemelen kuzeydeki Bizans güçlerine ve/ya da doğudaki Perslilere karşı gerekli olduğu bir anda müslüman birliklerinin dağılmasını ve ilk saldırıların gerçekleştirildiği kritik dönem boyunca saldırıların farklı yönlerle dağılmasına mani olduğundan dolayı müslümanlar kendilerine sunulan bu öneriyi kabul etmiş olabilirler.

O dönemde ani bir saldırı düzenlemek yerine, mantıksal hesaplar, karşılığında Mısır'ı ve muhtemelen Gazze'yi garanti eden böylesi bir ödemeyi kabul etmek amacıyla müslüman liderleri ikna etmiş olabilir. Bununla beraber, gelecekte tekrar yeniden Mısır'ı ele geçirmeye yönelebileceklerdi. Fakat muhtemelen Gazze'nin müslümanlara geçtiği dönemi takip eden 637 yılına kadar Mısır'ı korumak amacıyla herhangi bir ödemenin yapıldığına dair bir kayıt yoktur. Bizanslılar Suriye'nin kuzey şehirlerini ve Ku-

düşü terkettikleri gibi Gazze'yi barışçıl bir şekilde terk etmediler. Gazze'deki Bizanslı yetkililer ve Amr arasında bir miktar ödeme ya da direkt olarak anlaşma sağlanmış olabilir. Fakat Gazze'nin bir şekilde müslümanlarla barış yaptığına dair bazı İslam kaynakları hariç olmak üzere bu konuyla ilgili kesin bir belge yoktur. Müslümanların 637 yılında Gazze'de son olarak ele geçirdikleri Bizans karargâhı şehri sonuna kadar savunma emrini almıştı. Fakat Ajnadayn ve 637 yılında Gazze'nin düşmesi arasında Gazze'de herhangi bir çarpışma ya da olayla ilgili bilgi mevcut değildir.

Yine de, Mısır'a yönelik tehditten daha da önemlisi müslümanların Filistin'in güneyine istediği zaman saldırılarda bulunmalarını engellemeye yönelik herhangi bir ciddi askeri tedbirin ortadan kaldırıldığı Bizansın Dathin yenilgisidir. Gazze ve Ascalon gibi Bizansa ait bir kaç surla çevrili şehir bu saldırılara direndi; fakat müslümanların gerçekleştirdikleri akınlar Bizans askeri yetkililerini Filistin'in güneyine yapılan akınları durdurmak amacıyla daha ciddi askeri birlikleri toplamaya ve bölgeye sürmeye mecbur bıraktı. Ve bunları gerektiğinde savaşta daha dayanıklı testler izledi.

Ajnadayn

Bizans kaynakları belki de Dathin ve Jabiya-Yermuk Savaşıyla birlikte ele aldıklarından Ajnadayn Savaşından özel olarak söz etmemektedirler.³⁷ Bazı Arap kaynakları İslam ordularının Halid b. Velid ya da az bir olasılıkla Amr b. el-As komutasında Ajnadayn'da toplandıklarını haber verir. Ajnadayn günümüzdeki İsrail devleti sınırları içersinde Bet Guvrin'in yaklaşık 9 km. kuzey-doğusunda bulunan Samt Vadisi üzerindeki Ramla ve Bayt Jibrin arasında bir yer olduğu tespit edilmiştir.³⁸ Savaşın gerçekleştiği olası tarih 30 Temmuz 634'tür. Günümüze ulaşan en erken kaynak, 658/60 yıllarında yazılan, muhtemelen Fredegarius'un '*Latin Chronicle*'sidir. Fredegarius, gerçekleştirdikleri saldırılara direnmeleri amacıyla Heraclius'un üzerlerine asker gönderdiği müslümanlardan ya da "*Saracen*"ler hakkında kısaca bilgi vermektedir. "Bununla beraber, savaş sonunda *Saracen*'ler Romalı askerleri yenilgiye uğratarak ciddi bir tahribat meydana getirdiler. Bu savaş sırasında 150.000 Romalı asker öldürüldü. Bununla beraber, Sa-

racen'ler şehri gelir almak üzere elçiler vasıtasıyla Heraclius'a ganimetler sundular. *Saracen*'lerden intikam almak isteyen Heraclius bu çalıntı mallardan hiçbirisini kabul etmedi."³⁹ Müslüman elçilerin Heraclius'a ganimet sunmaları ve esir askerleri iade etmeleri yönünde bir teşebbüs mantıklı gelmemektedir. Diğer kaynaklar bu konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Heraclius'un kardeşi Theodore'ın veya muhtemelen, kimi kaynaklara göre Emesa (Hims)'in yöneticisi ya da *patricius*'u olan Wardan'ın komutasındaki Bizanslılar müslümanları Filistin'den çıkarmak amacıyla ani bir saldırı düzenleme fikriyle toplandılar. Böylesi bir gelişme müslümanları Ölüdeniz'in ve Ürdün'ün doğu bölgelerine, yani kuzeye doğru savunmasız bir şekilde ya da en azından tehlikeli bir durumla karşı karşıya bırakmıştı.

El-Azdi'nin Wardan olarak adlandırdığı kişi aynı zamanda Artabun olarak da adlandırılıyordu. Bu hayali bir isim değildi. Olayların meydana geldiği dönemle neredeyse çağdaş olan bir Suriye metninde de teyit edilmektedir. Savaşta "Ürdün'e ya da "Iardan'ın oğlu" olarak yanlış bir şekilde tercüme edilen, fakat gerçekte Suriye'ceye (Syriac) başka bir dilin harfleriyle yazıldığında belirsiz bir Ermeni ismi olan Vardan'ın B[R]YRDN ismiyle yer alan ve öldürülen papaza (*patricius*) atıf yapmaktadır. Vardan'ın -muhtemelen Mamikonian ailesine mensup bir Ermeni, 634 yılında Filistin'deki askeri karargâhda yer aldığını göstermektedir. Aynı zamanda, Vahân ya da Baanes isminde ünlü bir Ermeni komutanı da vardı. Heraclius bu dönemde, sivil bir görev üstlenen Ermeni komutanı Manuel'i Mısır'a atadığı gibi, belli görevlere atıyacağı kişileri güvendiği Ermenilerden seçiyordu. Bu açıklama Azdi'de geçen bazı ayrıntıları teyit etmektedir.⁴⁰

Wardân, söylendiğine göre, Latin ya da Yunan ünvanı bilinmemesine rağmen, Hims'in askeri komutanıydı yani sahib Hims'di. Hims/Emesa bir haberleşme merkezi ve Heraclius'un Antakya'ya çekilmesinden önce önemli bir askeri ün konumunda olduğundan, Hims'in komutanı olarak Ajnadayn'da bulunması son derece mantıklıdır. Bu dönemde Hims'in komutanı olmak son derece önemliydi, belki de Hims komutanlığı, müslümanların eline geçinceye kadar müslümanların saldırıları süresince Heraclius'a yakın birinci ya da ikinci en önemli komutanlıktı. Bazı yerel Arap kabilelerinden bir ordu teşkil etmiş olsa da, Wardân

kuzeyden, Ermenistan'dan ve Constantinople'den ya da Antakya'da Heraclius'a eşlik eden birliklerden gelen askerlere komuta etti.⁴¹

Heraclius'un kardeşi Theodore de Ajnadayn'da komutanlık yaptı. Heraclius kardeşini bir kaç yıl önce Edesa'nın kontrolünü yeniden ele geçirmek amacıyla ve yeğeni Niketas'ı 610 yılında İmparator Phocas'a karşı isyan sırasında Mısır'ın fethinde güvenilir bir komutan olarak görevlendirdiği gibi Ajnadayn da görevlendirdi. İslam ordusunda meydana gelen karışıklıklar müslümanlardan bazılarının daha önce kendisiyle karşılaştığı ya da ününü duyduğu ve şimdi orada komutan olarak bulunan Bizans ordusuna komuta eden bir kaç komutanın varlığından dolayı olabilir. Askeri otorite zinciri organizasyonunda mantık dışı bir yol olarak komutanlığın birkaç kişi arasında paylaştırılması Bizans tarihinde olağandışı bir uygulama değildi. Bizans komutanlarından biri -muhtelemen Wardân *cubicularius*, ya da bazı kaynaklara göre *sakellarios* olarak görevli- Ajnadayn Savaşında öldürüldü. Fakat diğer komutan Heraclius'un kardeşi Theodore kaçmayı başardı.⁴² Bizans kaynaklarına göre, Theodore müslümanların yenilgisini tattı, daha sonra kendisini Vahan ve Theodore Trithurios, *sakellarios*'la değiştiren Emesa'da bulunan Heraclius'un yanına kaçtı. Heraclius kardeşine kızarak Constantinople'ye gitmesi için emir verdi ve orada oğlu III. Constatine'nin onu hapsetmesini emretti.⁴³ Konuyla ilgili gerçek tarih mevcut değildir. Heraclius ve ikinci eşi (ve yeğeni) Martina arasındaki düşmanlık onun gözden düşmesine neden olabilir.

Ajnadayn, açık alanda yapılan gerçek bir savaştı ve daha önceki tecrübelerle göre Bizanslılar Araplara karşı açık alanda savaş yapmaktan daha fazla kaçınır oldular. Bundan böyle, açık alan savaşlarında mümkün olduğunca yer almamaya çalıştılar. Bu savaş Bizansın haberleşme ağına yakın bir bölgede cereyan etmişti ve savaşın başlangıcına göre onlara daha fazla yarar sağlaması gerekirdi. Her iki tarafın savaş taktikleri anlaşılamamıştır. Hristiyan Araplar Bizanslıların ihtiyaçlarını karşılamada yardımcı oldular.⁴⁴ Suriye'deki diğer şehirlere kaçan Bizanslılar askeri birlik olarak bütün varlıklarını ve etkinliklerini, en azından bir süre için, kaybettiler. Müslümanlar savunmasız durumdaki kırsal bölgede hemen hemen bütününüyle hakimiyet kurdular ve şehirler

arasındaki, hatta Bethlehem ve Kudüs arasındaki haberleşmeyi kestiler. Güvensizlik özellikle Bizanslıların direnmeyi sürdürebildikleri kıyı kentlerinden uzaktaki yerleşim yerlerinde olmak üzere Filistin'in pek çok bölgesinde hakim oldu. Siviller ve kiliseye mensup olanlar böylesine büyük bir saldırı beklemediklerinden şaşkınlık içersindeydiler.⁴⁵ Hims'e uzak bir bölgede bulunan Ajnadayn'ın kaybedildiği haberini aldığı anda Heraclius Antakya'ya gitmek üzere Hims'den ayrıldı. Fakat Bizansın uğradığı bozgun Suriye'nin güneyindeki bütün Bizans yerleşimlerinde dengeleri altüst etti.

Surlarla Çevrili Şehirlere Dayalı Bizans Stratejisi

Ajnadayn bozgunundan kaçabilen Bizans birlikleri Suriye'deki çeşitli güvenli kentlere sığındılar. Tek güvenli savunma hattı Yermuk Nehri yakınlarında yapılmış olabilir. Fakat bu savaşla ilgili anlatılar 636 yılındaki Yermuk Savaşıyla ilgili anlatılanlarla birbirine karıştırılmıştır. Doğal barikatlar yerine şehirler sınırı oluşturuyordu. Şehirlerde kalabalık bir grup oluşturan Bizans askerleriyle ilgili sorun daha önceki yüzyıllarda benzer nüfus yoğunlaşmaları, mal tedariki ve sağlık açısından pek çok soruna yol açmasına rağmen, 630'lu yıllarda kaleme alınan kaynaklarda tam anlamıyla tanımlanmamıştır. Söz konusu sorunlardan hiçbirisi askerlerin moralini ya da disiplinini bozucu nitelikte değildi.

Ajnadayn Savaşından sonra kırsal alanda yaşayan pek çok sivil halk Filistin'deki ve Suriye'deki surlarla çevrili şehirlere kaçtı. Bölgede oluşan güvensiz ortam şehirlerarası ticaretle meşgul olan seyyahlar ve tüccarlar için giderek daha da büyüdü. Bölgeye korku hakimdi, hatta panik durumu yaşanıyordu. Çok sayıda insan Kudüs'te, Şam'da ve Caesarea Maritima'da toplandı.⁴⁶ Kudüs papazı Sophronius'un 634 yılındaki Noel Vaazı Kudüs'e yapılan sivil göçün ve Bethlehem yolunun kapatılmasına çağdaş bir teyit niteliği taşımaktadır.⁴⁷ 581 yılında Gassanilerin güçlendikleri dönem de dahil olmak üzere VI. yüzyıl boyunca doğu eyaletlerinde birkaç kez surlarla çevrili kentlerin korumasına sığınılmıştı.⁴⁸

Askerlerin ve kırsal kesimdeki sivil halkın surlarla çevrili şehirlere kaçışları Heraclius'un askeri stratejisi üzerinde sıkıntıya

neden oldu. Böylece, Bizans askeri idarecilerinin güvenlik amacıyla şehirlere sığınmış olan halkın ihtiyaçlarını karşılamak zorunda kaldılar. İslam saldırıları, özellikle iç bölgelerde olmak üzere, öncelikle kırsal bölgenin kontrolüne daha sonra da şehirleri ele geçirmeye yönelikti. Bizans askerlerinin şehirlere sığınmaları da Bizanslıları gözetleme işinde müslümanlara yardımcı oldu. Şehirler son derece görünür yerleşim yerleri olduğundan dolayı Bizans askeri birliklerinin süprizler çıkışlar yapması daha da zorlaştı. Şehirler uzaklardan, özellikle de casuslar tarafından, gözetim altında tutulması son derece muhtemeldi. Kriz dönemlerinde şehirleri korumaları askeri idarecilere ve özellikle askerler için şehirlerde rahat bir şekilde kalmaları için bir bahane oluyordu. Yeni birlikler gelene kadar şehrin dışında düşman keşfine çıkmak zorunda kalmamaları son derece kolaylaşmıştı. Suriye'deki açık arazinin doğası ve kuru yeryüzü şekilleri şehirleri savunmaya yönelik bu eğilimleri destekliyordu.

Büyük riskler taşımasına rağmen, surla çevrili şehirleri savunma stratejisi teorik olarak geniş anlamda etkili savunma stratejisinde uygulanabilir bir öge olarak yer alabiliyordu. Böylesi bir stratejiyle başarıya ulaşma, tercihen kendine yeterli yerleşim yerleri arasına ve arkasına yerleştirilmiş seyyar güçlere ihtiyaç duymaktadır. Diğer uygulamalarda söz konusudur:

1) Yerleşim merkezleri seyyar güçlerin desteğine ihtiyaç duymaksızın saldırılara karşı etkili bir şekilde direnebilecek yapıda olmalıdır;

2) Seyyar güçler, yerleşim merkezlerinin korumasında kullanılmaksızın açık alandaki düşmanın saldırılarına direnebilmeli ve düşmanın ani saldırılarına maruz kalmamalıdır;

3) Saldırıyı gerçekleştiren güçler zafer kazanabilmek için yerleşim yerlerini ele geçirmek zorundadır;

4) Surlarla çevrili şehirlerin savunulması, yetenekli okçuların avlamak için bekledikleri Bizansın hakim olduğu şehirlerin duvarlarının yakınına çekilen Ostrogothic birlikleri avlamak için yetenekli okçuların beklediği VI. yüzyılda Bizanslıların İtalya'da yaptığı gibi daha geniş ölçekli savunma stratejisine büründürülmelidir.⁴⁹ Böylesi bir strateji esneklik kazandırır; fakat bir bölgenin düşman tarafından harap edilmesi ve anında karşı saldırı bu stratejinin başarıya ulaşması için zorunludur. Güçlü noktalar

mal, dar alan-güvenliği ve dar-alan ajanlığı için depo, engelleyici ve merkez olarak işlev gördüğü gibi, seyyar güçlerin istilâcılara karşı saldırıda bulunabilecekleri noktalar olarak hizmet görebiliyordu. Fakat, aynı zamanda, savunma birliklerinin moral ve saldırı kabiliyetlerini dizginleyebilirdi.

Ajnadayn Savaşından sonra Suriye'deki ve Filistin'deki Bizans askeri harekâtlarının yönü pasif savunmaya, zaman zaman dışarı çıkıp müslümanlarla savaşmak üzere üs olarak kullandıkları surla çevrili şehirlerin -ya da vadiler ve nehirler koyakları gibi doğal sığınakların- kullanımı mümkün olduğu her zaman savaştan kaçınmaya doğru döndü. Bizans strateji zekâsı, her türlü yaralanmalardan kaçınma, şehirlerin kalabalıklaşması gibi uygulamalardan birdenbire ya da amaçlanmaksızın surla çevrili şehirlere ve sabit üslere dayalı stratejiler geliştirmesine neden oldu. Söz konusu bu gelişmeler Bizans ordusunun hareket kabiliyetini kısıtladı ve askeri insiyatifin kesin bir şekilde müslümanlara geçmesine neden oldu. En iyi askeri birliklerin değişik bölgelere yayılmasıyla güç konsantrasyonunu kaybetti ve düşmanlara darbe indirme yeteneğini zayıflattı. Bu durum Bizans askeri kuvvetlerinde savunma mantalitesinin oluşmasına neden oldu. Bu gelişme anlaşılabilir, fakat yetersiz bir stratejiydi. Söz konusu bu uygulama arzu ve uyumsuzluk için en iyi umudu saldırganların bütünlüğünü bozmak ve Bizansın işgal ettiği şehirlerden ya da Suriye dışındaki bölgelerden toplanmış yeni askeri birlikleri aniden ileri sürerek önemli ani saldırılar düzenlemek olmalıydı. Fakat daha ciddi olsalardı bile bu stratejiler başarıyı getirmesi açısından pek çok dış değişkene bağlıydı. Dahası, Bizansın Araplar arasında daha önce asla bir deneyime sahip olmadığı yolunda düşmanlarına bir kenetlenme duygusu veriyordu.

Şehirlerde toplanan askeri birlikler bir şehirde bulunan askerleri diğerleriyle iletişimsizliği nedeniyle birbirinden kopuk, koordinesiz askeri harekâtlara yol açan bir tehdit meydana getirdi. Bunlara ek olarak, askeri etkinlik surlarla çevrili şehirlerin eksikliklerinin giderilmesine amirine ve gözetlenmesine, su ve lağım borularının da dahil olduğu tüm giriş ve çıkış noktalarına, yerel halkın ve elit kesimin arzu ve isteklerine, zayıflıklarına ve gıda ihtiyacına bağımlı hale geldi. Bununla beraber, bu askeri birlikler ani saldırılarını devam ettirebilecek bir yapıda değildi.

Askeri birlikler yenilenme ihtiyacı duyuyordu ve şehir surlarının korunması savaşıma isteğinin gereğinden fazla cazibeli ve yıkıcı bir hal almasıydı şehirler bunun gerçekleştirilebileceği tek yeri.

Azdi'nin ve İbn Asakir'in başvurduğu kaynaklarda geçen kronoloji dikkate alınırsa surla çevrili şehirler stratejisi Dathin ve Ajnadayn Savaşları öncesine dayanmaktadır. Heraclius, Şam halkını toplayarak onlara şehir kapılarının sınıksız kapatılmasını ve kendisinin atadığı komutanlara itaat edilmesini beyan ederek halkın kendilerinin savunulmasında rol almaları yönünde teşvik etti.⁵⁰ Heraclius'un surlarla çevrili şehirleri kullanma stratejisi bu merkezlerin kolaylıkla ayrıntılı bir şekilde denetlenebileceği ve savaş hazırlıkları yerine surların bakımının gerçekleştirilmesi gibi bir mantalitenin oluşmasına yol açtı.

Surla çevrili şehir stratejisi karşı tarafı yormaya, kurnazlığa ve görüşmeye dayalı olumlu durumlarda yarattı. Sürekli bir savaştan ziyade kuşatmaya, mesajların karşılıklı olarak iletilmesine ve komutanlar arasında elçilerin gönderilmesine, şehirlerin ileri gelenleriyle kuşatma altında tutan tarafın komutanları arasında gizli haberleşmelere dayalı bir savaş durumu söz konusuydu. Kolumsal savaşın klasik stratejisi bölgenin ve bölgede yaşayan ahalinin kontrol altına alınması için surlarla çevrili şehirlerin ele geçirilmesine dayanıyordu.

İslam fetihleri sırasında kuşatma savaşı şehir surlarının dışındaki dağlık bölgelerdeki çarpışmaları da kapsıyordu. Böylesi bir çarpışmada surlarla çevrili şehirlerde olduğu gibi kalabalık grupların ani saldırıları söz konusu değildi. Şehirler kuşatılırdı ve elçilerin şehire kabul edilmeleri haricinde dışarıdan hiçbir şekilde malzeme tedariki ve haberleşme sağlanamazdı. Caesarea Maritima ve Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'da birkaç şehir örneğindeki gibi önemli direniş noktaları ağır bir savaş yükü altında kaldığı fetihlerin geç dönemine kadar hiçbir şehir yoğun insan kaybı ve maddi zarar vermekle ele geçirelemedi. Halktan bazı kesimler surların onarılmasına mali destek vermiş ve tek tek şehirleri korumak için olağanüstü tedbirler alınmış olmasına rağmen, surlarla çevrili şehirlerde yaşayan halk ender olarak savaşa katılırdı. Savunmacıların düşüncesi Arapları yorgun düşürmek, sivilleri korumak ve bunların ötesinde kuzeyden (ya da yeterli

birlik mevcutta ters istikametten -güneyden-) gelecek önemli sayıdaki Bizans askeri birliklerinin bölgeye varmalarını beklemektir. Bu tip bir savunma stratejisi muhtemelen özellikle koyun gibi gıda stoklarını kaybetmeye yol açıyordu. Koyun sürülerinin ne sınırlı çimenlik alanda bakımlarını yapmak ne de kırsal alandan surla çevrili şehirlere getirmek olanaklıydı.

Heraclius da dahil olmak üzere, Bizanslıların niçin surlarla çevrili şehirlere güvenmelerinin sebebi askeri plânlama alanındaki üstünlükleriydi ve Arapların kuşatma teknikleri konusundaki bilgisizlikleri ve sabırsızlıkları noktasında zaafıya sahip olduklarını inancıydı. Kuşatma savaşı üzerine yoğun stratejilerin konu edildiği Grek-Roma yazını bu anlaşmazlıkta Bizanslıların potansiyel olarak sahip oldukları bir başka değeri idi; fakat bundan gerektiği şekilde faydalandıklarına dair bir kanıt mevcut değildir. Mezopotamya'da *balistae* bahsedilmesine rağmen, savunmaya yönelik olanlarının da dahil olduğu kuşatmaya yönelik askeri teçhizatların rolü belirsizdir. Bazı müslümanların bu tip teçhizatı kullanmayı bildikleri ya da imparatorluk sınırları üzerinde barbarlar gibi bunları kullanabilen kişileri kiraladıkları yönünde ki kanıtlar sınırlıdır.⁵¹

Heraclius diğer Bizans imparatorlarıyla karşılaştırıldığında Suriye'deki ve Filistin'deki surlarla çevrili şehirleri daha yakından tanıdığı görülür. Kudüs'ün, Şam'ın, Hims'in, Antakya'nın ve Urfa'nın da dahil olduğu surlarla çevrili ünlü pek çok şehri bizzat ziyaret etti. Chalkis/Qinnasrin ve Halep yakınlarından geçmiş olması olasıdır. Heraclius bölgenin yeryüzü şekilleri hakkında bilgi sahibiydi ve söz konusu zaman diliminde topoğrafyanın askeri önemini ve bölgenin askeri potansiyelini son derece pratik açıdan değerlendirebiliyordu. Hims'den ve Şam'dan Kudüs'e ulaşımı sağlayan yolu biliyordu. Kişisel olarak bilgi sahibi olmadığı şey Filistin'in güneyi, Ölüdeniz, Araba ve Ghor'un doğu bölgeleliydi. Önemli konumda bulunan surlarla çevrili şehirlerin içinde bulundukları koşullar hakkında bazı fikirlere sahipti. Bununla beraber, kıyı şeridinde bulunan savunmaların herhangi biri hakkında bilgi sahibi olup olmadığı kesin değildir. Fakat söz konusu bölgeyi sık sık ziyaret etmişti ve İslam fetihleri sırasında önemli çarpışmaların yaşanacağı pek çok kritik bölgelerden bazılarında ki koşulları biliyordu. Bölgeyle ilgili ulaşım, haberleşme, mal te-

dariki, su, iklim ve stratejik önemle bağlantılı sorunlar hakkında bazı fikirlere sahipti.

Azdi'ye ve diğer Irak kaynaklarına göre, Heraclius Filistin'de bulunduğu sırada İslam tehdidi konusunda duyumlar almıştı. Yardımcılarının, Filistin'de bulunduğu sırada Heraclius'a Arap kabilelerinden tehdit oluşturan bazıları hakkında bilgi aktarmış olmaları tamamen olasılık dışı değildir. Heraclius İstanbul'da bulunduğu sırada bu konuyla ilgili herhangi bir bilgi ihmal edilmiş ya da imparatora sunulmamış olabilir. Fakat Suriye'nin güneyini izleyerek bizzat Kudüs'e gidip gelmiş bir imparatorun bu çapta bir bilgiyi saklamak imkânsızdı. Fakat Filistin'i ziyaret ettiği sırada güvenlik koşulları hakkında bazı bilgiler alabilecek durumdaydı ve alınan bir takım güvenlik tedbirleri ve bu tedbirlerin gerekliliğine dair kendisine yapılan açıklamalar olmuştu. Bu durum Heraclius'a ya da danışmanlarına konu hakkında daha ayrıntılı incelemeler yapma fırsatı vermiş olmalı. Bunların hepsi varsayımdan ibarettir. Bu söylenenlerin gerçekleşmiş olması muhtemeldir, fakat bu konuda daha fazla bir şey söylemenin olağı yoktur. Bu kesin bir tarihi bilgi akışını içermemektedir.

Azdi, Heraclius'un halkı toplayıp olası tehditi haber veren ve yerel halkı kendilerini, ailelerini, geçim kaynaklarını ve mal ve mülklerini savunmaları konusunda uyaran bir konuşma yaptığını bildirmektedir. Heraclius'un bu konuşmayı Filistin'de nerede yaptığı kesin değildir. Heraclius, halka komutan olarak atadığı kişilere itaat edilmesi gerektiğini ısrarla vurguladı.⁵² Bizansın Perslileri ve Hazarları ("Türkler") yenerek yakın zamanda kazanılan zaferler hakkında bilgi verdi. Daha sonra Şam'a gitti ve orada bulunduğu süre içersinde benzeri bir konuşma daha yaptı. Hem Hristiyan Arap tarihçisi Eutychius ve hem de 614 yılında Kudüs'ün düşmesi üzerine yakılan ağıt (aynı metnin orijinalinde), Heraclius'un Şam'da ya da başka bir yerde konuşma yapıp komutan atadığını belirtmemesine rağmen, Heraclius'un Kudüs'den ayrıldıktan sonra Şam'a gittiğini belirtmektedir. Bu metinlerin Yunanca ve Latince başlıklarının neler olduğu bilinmemektedir. Bunlar hakkında, hiçbir arkeolojik, sigillografik ya da epigrafik bir kayıt mevcut değildir. Azdi, Heraclius'un Filistin'den sonra Şam'a, Hims'e ve oradan da Antakya'ya gittiğini ve ordusundan kendisini temsil eden komutanlar atadığını yazmak-

tadır. El-Taberi, bu olayı Azdi'nin kaynağıyla aynı yerden gelen Sayf b. Ömer'in kaynağına dayandırdığı gözükmemektedir. Her ikisi de elbette ki, Irak kaynaklıdır.⁵³

Söz konusu bu askeri komutanlar tahminen şehirlerin ve savunulmasına yönelik olarak acil askeri güçlere sahiptiler. Heraclius bu komutanları görevlerine atarken verilecek emirlere itaat edeceklerini ve tereddüt göstermeksizin onunla beraber politikalar oluşturacak olan güvenilir kişiler olduklarını düşünüyordu. Bu oluşum, Suriye'nin savunulmasında kritik öneme sahip ve müslümanların muhtemel saldırılarının ana hedefi olan belli başlı şehirlerin acil askeri bir yapıya büründürülmesiyle alâkalıydı.

Azdi, bu komutanların emirleri altında bulunan askerlerin sayısı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Bu arada barınma problemi ortaya çıkmış olabilir. Ayrıca, askerlerin ne çeşit bir karargâhta kaldıkları da bilinmemektedir. Şayet bilgi varsa bile Pers istilâsından önceki döneme aittir. Bu komutanların sahip oldukları güçler olağanüstüydü. Söz konusu komutan atamalarının hepsi özel bir tehlide karşı gerçekleştirilmişti. Bu komutanlar, halkın kendisini savunmak için içinde bulundukları rehavetten uyandırma çabasından başka herhangi bir öneme sahip olduğu bir çağrışım olarak gözükmemektedir. Herhangi bir kapsamlı sosyal ve ekonomik reform söz konusu değildir. Fakat Heraclius'un rehavet içinde olmadığını, en azında sürpriz olmayacak olası bir tehlike için özellikle önemli şehirlerdeki vatandaşları uyarmayı ve hazırlık yapmaları yolunda ikaz etmeyi denediği Azdi'nin anlatılarıyla desteklenmektedir. Bu ileri görüşlülüğü ortaya koyan bir hareketti. Filistin'e yaptığı ziyaret sonrası Heraclius'un Arap kabileleri arasındaki huzursuzluktan haberi olmaması olasılık dışıdır. Heraclius 630 yılında hac ziyaretini kutsal hacın onarımı amacıyla gerçekleştirdiyse, o dönemde Arap Yarımadasındaki çeşitli Arap kabileleri arasındaki hareketlilik hakkında kafa karıştırıcı ve doğru olmayan haberler yavaş yavaş Filistin'e ve Şam'a ulaşmıştı.

Heraclius'un atadığı komutanlar imparatorluğun farklı bölgelerinden gelmeleri olasılığı vardır. Atanan bu komutanlardan hiçbirisi herhangi bir kaynak tarafından müslümanlara karşı bölgesini ya da şehrini savunan bir yerli olarak zikredilmemektedir. Gerçekte ise, bununla ilgili pek çok ima söz konusudur. Bulun-

dukları bölgeyi tanımamaları bu komutanların sözü edilen bölgelerin yeryüzü şekilleri, iklimi ve ihtiyaçların tedarikiyle ilgili yerel sorunları anlamalarında bir engel teşkil etmiş olabilir. Fakat, herşeyden öte bu durum, moral ve saldırganlara karşı direnme arzusunun oluşmasında yardımcı olabilecek bir güvene ve bölgeyi tanımaya yol açabilmesini engellemiş olabilir.

Komutanların bir kısmının tayin edildikleri bölgelere yabancı oluşları yerel halkın pasif davranışına ve fikirlerini açıkça ifade etmemelerine neden olmuş olabilir. Yerel halkın Bizans askeri makamlarıyla açık bir dayanışma içinde olmadıkları gözükmektedir. Bölge değerlerine aşına olmama askeri ve sivil idareciler ile halk arasındaki haberleşmeyi ve dostane anlayışı engellemiş olabilir. Hatta bu durum güvensizliğe bile yol açmış olabilir. Bununla beraber, yerel askeri liderlerden nüfuz sahibi olanlarının Heraclius'un kura çekerek belirlediği komutanlara bağlı olup olmadıkları kesin değildir. Böylesi bir askeri gelenek, Gassaniler gibi bazı müttefik Arap kabileleri haricinde var olduğu bilinmemektedir. Söz konusu bu geleneğin, yerel halktan bazıları surların onarımı için mali destek vermiş olsalar bile, mevcut olduğu konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Yerel halkın askeri liderleri tanımaması, muhtemelen bazı Bizans askerlerinin bir kısmının saldırıya uğrayıp soyulmalarına neden olması ihtimali vardır. Böylesi bir askeri liderliğin uygulamaya sokulması normal bir uygulama değildi, yine de -gerçekte bunun için bir örnek yoktu. Fakat bu tür bir uygulamayı başlatmak Heraclius'un surlarla çevrili şehirlere dayalı stratejinin uygulanmasında sorunları gidermiş ve yardımcı olmuş olabilir.

635/36 yılında yaşadıkları şehirlerin güvenliğini artırmayı denemek amacıyla kendi mali kaynaklarının bir kısmını harcayan yerel ahalinin bulunduğu Gazze ve Ba'labakk istisna olmak üzere bu dönemde şehir duvarlarının tamiriyle alâkalı çok az epigrafik kanıt mevcuttur. Eldeki sınırlı kaynaklar bazı önemli şehirlerde yaşayan halkın tam anlamıyla pasif, gelişmelere kayıtsız ve saldırganlara karşı hoşgörülü bir tutum içinde olmadıklarını ortaya koymaktadır. Heraclius'un yaptığı uyarının yerel halktan bazılarının kendilerini savunmak amacıyla birşeyler yapmaları yönünde ikna edici olmuş olabilir. Yazıtlar özelleştirme politikasıyla ya da VI. yüzyılda Suriye'de geçerli olan surların onarı-

mı için yerel sorumlulukların alınmasıyla tutarlıdır.⁵⁴ Döneme ait mozaikler surların ve kulelerin şehirlere sundukları güvenliğin prestijini ve görünümünü teyit etmektedir.⁵⁵

Azdi'nin Heraclius'u konu alan anlatılarıyla ilintili olan kaynaklardan bazıları onun inanılmazlığının bir kanıtı olarak alıntılanmıştır. Bununla beraber, Azdi'nin Heraclius'u ne ile ilişkilendirdiği imkânsız ya da ihtimal dışı değildir.⁵⁶ Yine de, Azdi'nin güvenilirliği konusundaki belirsizlik devam etmektedir. Ancak Heraclius John Kateas'ya değiştirilen Ptolemaios gibi "bazı generalleri" (ya da muhtemelen "bazı *magister militum*") gönderdiği Theophanes'deki metinlerin karşılaştırılması birkaç yıl sonra müslümanların saldırılarıyla karşı karşıya kalacak olan kuzeydeki bir sivil idareciyi bir komutanla değiştirmesine bir örnektir ve bu özellikle müslümanlarla barış ve haraç ödeme yönünde görüşmeler yapan bir sivil yönetici olduğundan dolayı yapılmış bir uygulamadır. Theophanes, Heraclius tarafından müslümanlarla barış ve haraç konusunda görüşmeler yapmış bir vali olan Cyrus'un yerine atanan ve "Ben bir askerim" diye övünen Ermeni Manuel'den aynı şekilde bahseder.⁵⁷ Her iki anlaşma da Heraclius tarafından kabul edilmemiştir. Bunlar Azdi'nin zikrettiği, Heraclius'un ordusundan Filistin'e, Şam'a ve Hims'e atanan komutanlara has olaylar değildir. Bunlar askerileştirme uygulamasına yönelik örneklerdir. Fakat sivil yöneticilere memnuniyetsizlik nedeniyle atanmamış olanlar istisna olmak şartıyla diğer yerel birimler için Azdi'nin bahsettikleriyle benzerlik göstermektedir.

Bununla beraber, Azdi'nin bahsettikleri olasılık dışı da gözükmemektedir. Theophanes bunu kısmen teyit etmektedir. İbn el-Adim *Zubdat el-Halab min Ta'rih Halab* isimli eserinde de Heraclius'un kendisinden sonra en yüksek statüde bulunan Menas'ı (gerçek statüsü ve makamı bilinmemesine rağmen) kendisi bölgeden ayrıldıktan sonra Chalkis/Qinnasrin'e atadığını bildirmektedir.⁵⁸

Heraclius'un söz konusu komutanları şehirlere yönetici atamasının bir gerekçesi muhtemelen bu şehirlerin, özellikle haraç ödenmesi şeklinde müslümanlarla barış anlaşmaları yapmamaları ve müslümanların eline düşmemesini temin etmek içindir. İmparatorluk Bizansa yenilen Pers İmparatorluğuna yıllarca vergi

ödemiş olan Şam için kaygılanmaktaydı. Bu politikayı anlamak zor değildir. Heraclius düşmanını güçlendirmek ya da şehirlerini kaybetmek istemiyordu ve herşeyden öte, Bizans yönetiminin büyük mali sıkıntıların yaşandığı bir dönemde vergi ödemek suretiyle daha fazla sıkıntıya girmesini istemiyordu. Heraclius yerel yöneticileri tehlikeli hazırlıklarda bulunan müslümanlarla yönetimin bilgisi haricinde bir anlaşma yapmalarına mani olmak istiyordu. Adhruh, Ma'an ve Ayla gibi Ürdün sınırları ötesindeki şehirlerin elden çıkması ya da anlaşmalara konu olan ilk olayların Heraclius'u Filistin'deki ve Suriye'deki daha büyük öneme sahip şehirlerin aynı akibete uğramalarını önlemeye çalışmak yönünde son derece ciddi tedbirler alma konusunda uyarıcı olmuş olabilir.

Heraclius'un konuşmasının yer aldığı metin ve diğerlerinin onunla ilgili ortaya koydukları bilgiler efsanevi olma ihtimali taşısa da, Azdi'nin Heraclius'un askeri komutanlarla ilgili söz konusu uygulamasını içeren anlatıları doğru olabilir. Sözü edilen şehirlerdeki komutanın seviyesinin altında komuta temelini doğası ya da eski yerel sivil idarecilerle komutanın verdiği buyrukların kesin ilişkileri hakkında bilgi yoktur. Hazırlıksız bir şekilde uygulamaya konulan acil askeri yönetim uygulamasının ne gibi bir işlev görmek amacıyla plânlandığı ve nasıl bir işlev gördüğü ayrıntılı olarak bilinmemektedir. Ayrıca, böylesi bir yönetimin göreceli etkinliği ya da onu işlevsel kılması yolundaki çabalarla ilintili sorunlar ve anlaşmazlıklar hakkında da bilgi yoktur. Heraclius'un komutanları şehirlere yönetici olarak ataması anlaşılabilir; fakat savaş kabiliyetinden yoksun bırakılan bazı askeri yapıların zayıflamasına yol açan hazırlıksız bir icraattı. Bu uygulama birden gerçekleştirilmedi; fakat Heraclius kuzeye çekildikçe aşama aşama uygulandı.

Özel komutanlarından birisini atadığı, Şam bir süre için güçlülükler dayandı. Şam'daki karargâhın -Şam'daki önemli bir mali memur olan Mansur'un istekliliğine rağmen, ve Heraclius'a karşı dış bileyen diğerlerinin iş birliği için- performansı güçlü bir komutanın direnci pekiştirmeye katkısı olacağını kanıtladı. Elbette, Şam sonunda pes etti ve gerçekte müslümanlara karşı iki kez yenilgiye uğradı. Fakat Şam ve Caesarea her ikisi de bir süre için direnç gösterdiler. Uzun süreli direniş şehirlerin merkezlerinde oldu, kırsal alanda değil. Bu Lübnan Dağlarında ve başka yerlerde

bulunanların müslümanlara esir düştükleri anlamına gelmiyor. Fakat VII. yüzyılın son dönemlerindeki Mardaïtes'de ya da el-Jarajima'da (Halife Abdülmelik) yaşanan problemlere rağmen müslümanlar için ulaşılmaması zor yerler ilk etapta kırsal bölgeler değildi. Bir dereceye kadar, şehir merkezlerinde odaklanmış direniş söz konusuydu. Böylece Heraclius'un hesabı tutmadı; fakat direniş alanları olarak şehirleri seçmesinde mantıklı bir taraf vardı. Bu icraat dünyanın bu bölgesinde uygulamaya konulan son derece eski bir örnekti. Bu uygulama Heraclius'a özgü parlak bir fikir değildi. Bilindiği kadarıyla, Heraclius ve komutanları şehirleri askeri eğitim sistemini ya da kırsal bölgede yaşayan ahalinin silah taşıması ya da şehirlerde savaş teçhizatı kullanmasını başlatmadılar.

Heraclius'un bu çabasına kararlı bir şekilde karşılık veren Suriye'de yaşayan halkın bu hatasının kendi içersinde bir kabul, bir işaret olup olup olmadığını sormak mantıklıdır. Bu kabul ya da işaret askeri faktörlerin gerçekten Bizans yönetiminin askeri yönde harcadığı çabanın hatasını açıklamaktadır. Bizans savunması için sosyal, ekonomik ve dini etkinin biraraya getirilmesinin taşıdığı potansiyel önemi inkâr etmek aptalca olurdu. Bu faktörler, yine de, pek çok bakımdan VII. yüzyılın ilk yıllarına özgü değildi. Yahudilerin Bizanslıların desteğini kazanmak için özel bir takım dürtüleri olduğu ve muhtemelen müslümanlara ve yakın geçmişte Perslilere karşı aktif yardımda bulunmuş olmaları Bizans otoritesinin başka bölgelerde devam ettiğinin bir göstergesiydi. Bir takım yeni faktörler söz konusuydu. Fakat askeri hazırlık, tatbikat ya da sınır bölgelerinde yaşayan halkın savunmaya katılmada ki isteksizliği yeni değildi. Bu eski bir koşuldu ve Bizansın doğu eyaletleriyle ya da Monophysite Hristiyanlarıyla da sınırlı değildi.

Papaz Sophronius Saracen'in kılıcından ve insanları seyahat etmekten alıkoyan ölüm korkusundan dehşetle bahsetmektedir.⁵⁹ *Doctrina Iacobi nuper baptizati* de müslümanların Hristiyanları ölümle tehdit ederek, dinlerinden dönmeleri ve İslamı kabul etmeye zorladıklarını ima etmektedir.⁶⁰ 637 yılında Gazze karargâhındaki ölümler bu söylenenle de uyuşmaktadır. Bütün bunlar fetihlerin herkes için barışçıl bir olay olmadığı, şiddet ya da şiddet tehdidinin de geçerli olduğunu hatırlatmaktadır. Daha çok şiddetten korkuluyordu. Bununla beraber, bazı savaşlarda

toplu halde öldürülen savaşçılar olmasına rağmen, katliam olarak adlandırılabilir olacak olaylar azdır. Son derece istisnai olmasına rağmen, bazı sivillerin kırsal alanda yakalanıp öldürüldükleri de söz konusudur.⁶¹ Fetihler karşısında gösterilen ilk tepki korku, dehşet ve gelecek hakkındaki ve güvenlik amacıyla nereye sığınabileceği konusundaki belirsizliklerdi.

Acil askeri birliklerin oluşturulması şehirlerdeki otorite ve imparatorluk askerlerinin kullanılmasından doğan sorunu gerektirdiği şekilde çözmedi. Kaynaklarda müslümanların saldırıları arefesinde ve sırasında, sorunun boyutu hakkında bilgi sahibi olmanın imkân dahilinde olmamasına rağmen, değişik eyaletlerde askeri, sivil ve kilise otoriteleri arasında zaman zaman meydana gelen anlaşmazlıkların var olduğu ileri sürülmektedir. Sözü edilen bu kaynaklar Heraclius'un 629 yılına dayanan bir kanununu, Heraclius'a ve Bizans komutanlarına karşı Şam'lı Mansur'un kırınglığını, Mısır'da asker, sivil ve kilise otoriteleri arasındaki çeşitli anlaşmazlık örneklerini de anmaktadırlar. Böylesi sorunların varlığı daha önceki yüzyıllarda Doğu Akdeniz şehirlerindeki anlaşmazlıklarla benzerlik göstermekteydi. Yine de, belge eksikliği sorunun bütünüyle araştırılmasına engel olmaktadır. Anlaşmazlık muhtemelen surla çevrili şehirlere dayalı tutarlı, son derece motive edilmiş ve uygulanabilir savunma meydana getirme ihtimalinden çıkmıştı.

Ajnadayn Savaşı ve Bizans Mağlubiyeti

Bostra (günümüzde Suriye'nin güneyinde ki Buşra,) Irak'tan yola çıkan Halid b. Velid komutasındaki İslam ordusunun eline geçti.⁶² Ne kadar önemli olursa olsun, Halid b. Velid'in yaptığı yolculuk burada konu edilmeyecektir. H. b. Velid'in gerçekleştirdiği yolculukla ilgili kaynaklar Gazze yakınlarında Araplara yapılan ödemelerin iptal edilmesine rağmen, Suriye çölü ve sınırlarında bazı müttefik kabilelerle işbirliği halindeki Bizansa karşı olduğunu göstermektedir. Bostra, kısmen İslam ordusunun eline geçti, çünkü Halid b. Velid Bostra'nın savunulması için herhangi bir hazırlığın yapılmadığı bir yönden şehre yaklaşmıştı. Böylece saldırı alanlarını kısıtlayan potansiyel noktalar bulunduğu Adhri'at'da ve Bostra'da müslümanları engellemeye yönelik herhangi

bir Bizans çabasına karşı koyacak farklı yönden gelen tehdit Irak yönünden gelinerek yaratıldı. Bostra gibi önemli bir şehrin ve Hawran'daki bazı komşu bölgelerin düşmesiyle Şam'a giden yolu açmış oldu. Marj Rahit Savaşına rağmen, Şam'ın güneyindeki ovalara doğru yol açıldı.⁶³

Amr b el-As komutasındaki başka bir İslam ordusu da aynı dönemde Bizanslılarla yaptıkları savaşları kazanarak Scythopolis'i (Baysan, Ürdün Nehri'nin batısı) ve Pella'yı (Falh, Ürdün Nehri'nin doğusu) ele geçirdiler. Baladhuri'ye göre Heraclius harem ağalarından birisini Bizans birliklerine komutan olarak gönderdiğinde, muhtemelen Yukarı Mezopotamya'dan müslümanları söküp atacak birliğin başına, Antakya'ya hareket etmişti.⁶⁴

Araplarla Yapılacak Savaşlara Karşı Heraclius'un Uyarısı

Bazı önemli Hıristiyan kaynakları Heraclius'un kardeşi Theodore'u Araplarla savaşmaktan kaçınması yolunda uyarılarda bulunduğunu belirtmektedir. Bu muhtelif kaynaklara Nicephorus'un kaleme aldığı VIII. yüzyıl sonraları Bizans kroniğini ve Seville'li Isidore'nin kroniğini Arapça devamının Latince çevirisinde korunan muhtemelen VIII. yüzyıl kronik geleneğini de dahildir.⁶⁵ Heraclius'un bu uyarıyı ne zaman yaptığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Muhtemelen kardeşi Theodore komutan olduğu ve yenilgiyi tattığı Ajnadayn Savaşı öncesiydi. Antik dönem askeri yıllıkları, erken dönem Bizans kaynaklarının ödünç alıp tekrar ettikleri savaştan kaçınma nasihatını içermekteydi.⁶⁶ Heraclius'un kardeşini mümkünse çok daha uygun bir zamana kadar savaştan kaçınması uyarısı yapmış olması gerçekten mümkündür. Theodore'nin Arapların savaş kabiliyetlerini küçümsemesi şüphe uyandırmaktadır, çünkü yazarın yani Jacobite'nin Monophysite eğilimi söz konusudur.⁶⁷

Heraclius açıkça, kardeşi Theodore'dan yardım güçleri gelene kadar beklemesi ve açık alan savaşından kaçınmasını istemişti. Bu kaynağın varlığı muhtemeldir, Heraclius'u suçlamadan kurtarmakta ve düşmanın tuzakları ve ani saldırıları karşısında sezinlediğinden onu gösterdiği akıllıktan dolayı onurlandırmak-

tadır. Belirsizlikler devam etmektedir: Heraclius tarafından yapılan savunma uyarısı Ajnadayn Savaşının öncesinde mi yok sa akabinde mi olduğu; saldırılardan Arapların yararlanması hakkındaki uyarı, Araplarla sorunlar yaşayan Roma ve Bizans'ın uzun tarihlerinde verilen Heraclius'un standart bir refleksi olup olmadığı ya da yakın geçmişteki Bizans savunmasına ve o dönemdeki Bizans savunmasında asker sayısında yaşanan sorunların gerçek durumunun tasdikine bir cevap niteliğinde olup olmadığı. Heraclius bu uyarısını muhtemelen Ajnadany Savaşından sonra yaptı; fakat uyarıyı yaptığında aynı zamanda kardeşi Theodore'a Araplarla savaşırken geleneksel askeri aksiyomları da hatırlattı. Hatta daha önemli bir sorun da bu tarihi kaynağın gerçekte saldırıları tahmin edebildiği ve üstesinden geldiği kabul edilen yönetimdeki bir imparatorun özelliklerinin retorik olarak ele alışla uygunluk içersindeki bir *topos* olup olmadığıdır.⁶⁸

Dipnotlar:

- ¹ Sophronius, PG 87: 3197D. Müslümanların "ayaklanmaları" ve saldırılarının beklenmediği hakkında.
- ² *Doctrina Iacobi nuper baptizati* 86, 13-14. satırlar. *Kandidatos* bu çağdaş kaynaktaki iki defa anılışı Sergio'nun kimliği hakkındaki şüpheleri ortadan kaldırmaktadır. *Kandidatos* hakkında, Haldon, *Byzantine Praetorians* 129-30, 154-9; R. Guiland, "Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le titre de candidat," *Polychronion*, editör: P. Wirth (Heidelberg 1966) 210-25. Sergio'nun Niketas'la ilişkisi üzerine: Nicephorus, *Hist.*, (68-9, 186-7 Mango).
- ³ Azdi 84, Wardan hakkında; Th. Nöldeke, *Die ghassanischen Fürsten ...* 45, n.3. Nöldeke gibi M.J.De Goeje'de "Les caracteres... B(r)jrdn dovient contenir le nom du patrice,"ye inanıyordu, *Memoire* 2 32. A. Palmer, "Extract from a Chronicle Finished in AD 641," *Chronicles*, 1. bölüm, 2. metin: AG 945; *Liber Calipharum*, editör: J.P. Land, *Anecdota Syriaca* (Leiden 1862) 1: 17 (Orijinal), ve 1: 116 (hatalı çeviri); *Chronicon miscellaneum ad annum Domini 724 pertinens*, çeviren: J.-B. Chabot (CSCO, Script. Syri, ser. 3, T. 4 [Louvain 1903-5] Versio, 114), Land'ın okumalarını düzelter; Caetani, *AI* 2. 1144-5. Profesör Nina Garsoian ve Arthur Vööbus B(R)YRDN'nin Wardan olarak kimliğini belirleme konusunda bana önemli tavsiyelerde bulundular. P. Speck, *Das geteilte Dossier* (Bonn 1988) 348-9, aynı zamanda Speck Sergios'un Dathin'de rastladığı varsayılan Suriye kaynaklarında anılan komutanla aynı kişi olduğuna inanmaktadır.
- ⁴ Caesarea'dan kalma mühürleri ve eserleri okuma konusunda çalışmalar yapan Dr. John Nesbitt ve Dr. Clayton M. Lehmann'dan öğrendim.
- ⁵ Nicephorus, *Hist.* 20 (68-71 Mango)
- ⁶ Samuel of Ani, *Tables chronologiques*, in: *Collection d'historiens armeniens*, editör ve çeviren: Marii Ivanovich Brose [Brosset] (St. Petersburg 1876) 2:403.
- ⁷ Ölüm karşısındaki tavrı konu dışı değildir. Muhammed b. Abu Bakr'in kadavrasının 658 yılında bir merkebin midesine konularak yakıldığı belirtilmektedir. Bir diğer çağdaş hadise bir kişinin (Halife Osman'ın öldürülmesinde rolü olan) çok ağır bir şekilde eleştirilen birinin ölümünün yapılması.
- ⁸ Sergios'nun ölümü, *Doctrina Iacobi* c. 16 (86, 12-15. satırlar Bonwetsch). Yahudilerin ve Saracens'lerin onu lime lime etseler bile, o Hz. İsa'yı inkâr etmeyeceğini söylemesine dair Justus'un yemini, Jacob için, *Doctrina Iacobi* c.17 (88, 5-7. satırlar, Bonwetsch). Sergios'un ölümüne yakın sergilediği tavır böylesi bir konu ve yemin için ayrı bir neden olabilir.
- ⁹ Theophanes'den yapılan ilk alıntı: Theophanes, *Chron.*, AM 6123 (335-6 De Boor); ikincisi: AM 6124 (336 De Boor). Yerleşim: Yaquıt 2: 514-5. W.

- E. Kaegi, "New Perspectives on the Last Decades of the Byzantine Era," 1983 *Bilad-al-Sham Proceedings* 2: 84-5; L. I. Conrad, "Theophanes and the Arabic Historical Transmission" 30; Karşılaştırm: Philip Mayerson, "The First Muslim Attack on Southern Palestine (AD 633-4)," *TAPA* 95 (1964) özellikle 161-2. İnsan gücü eksikliği, Sauvaget, "Les Ghassanides et Sergiopolis" 115-30. Fakat A. Alt, "Der Limes Palestine im sechsten und siebenten Jahrhundert n.Chr.," *ZDPV* 63 (1940) 129-42, eski savunma yöntemleri hakkında görüşler ileri sürmektedir.
- 10 Mayerson, "First Muslim Attacks" 185-8. W. Goffart, "From Roman Taxation to Mediaeval Seigneurie: Three Notes," *Speculum* 47 (1972) 177-8. Antonini Placentini, *Itinerarium* 40, Karşılaştırm: 35-9, editör: Celestina Milani (Milan 1977) 214, 200-13.
- 11 *Miracula, Acta M. Anastasii Persae* c.3 (21 Usener). Heraclius'un Ctesiphon'da ganimet olarak elde edilen gümüşleri askerlerine dağıtması hakkında: Hrabanus Maurus, *PL* 110:132-3.
- 12 John of Nikiu, *Chronicle* 119.12 (190 Charles).
- 13 De Goeje'nin sandığı gibi Hira bir yerleşim yerinin ismi değildir, *Memoire* 2 34, ne de Caetani'nin varsaydığı gibi doğudaki Lakhmid.Hira isimli ünlü yerleşim yeriyle yanlış bir referans değildir: *AI* 2: 1143..
- 14 *hazira* hakkında: Shahid, *BAFOC* 402-7, 426, 428, 469, 471, 481-5, 546, 548. Caetani, *AI* 3:790-1. Ibn el-Adim, *Zubdat al-Halab min Ta'rikh Halab* 1:25-6.
- 15 Theoph., *Chron.*, AM 6121 (322 De Boor).
- 16 P. Goübert, *Byzance avant l'Islam* (Paris 1951) 1: 249-60.
- 17 John of Ephesus 3.3.42 (131-2 Chabor çeviris). Evagrius Scholasticus, *HE* 6.2 (223 Bidez-Parmentier). H. Turtledove, "The Immediate Successors of Justinian" 310-20; E. Stein, *Studien* (Stuttgart 1919) 40-3, 51.
- 18 Müslümanlar Ayla'ya gitti. Eutychius. *Ann.* 276 (131 Breydy metni, 111 Breydy çevirisi). Baladhuri 59-60, 108; Caetani, *AI* 2: 253-5. A. Alt, "Aila und Adroa im spätromischen Grenz-schutzsystem," *ZDPV* 59 (1936) 92-111. Ph. Mayerson, "The First Muslim Attacks on Southern Palestine (AD 633-4)," *TAPA* 95 (1964) 169-77.
- 19 Ayla antlaşması çalışması, Caetani, *AI* 2: 254-5. Dr.Donald Whitcomb tarafından Akabe yeni bulgular o dönem hakkında yeni bilgiler vermektedir.
- 20 Ayn Ghamr eteklerinde: el-Taberi i 2108, 2125; Baladhuri 108-9. De Goeje, *Memoire* 2 35-6. 619 yılında Ascalon ötesinden güneye giden yol Araplar tarafından tutulmuştu, *PL* 74:121. Michael Breydy, Eutychius'un Almanca çevirisinde, *Ann.* 276 (s.111, n.5), Eutychius Gazze'de bir köy olarak tanımlarken, "Tadun"u hatalı bir şekilde günümüzdeki Ürdün'deki bir yerleşim yeri olarak tanımlamaktadır. Caetani, *AI* 2: 1138, 1141,

Gazze yakınlarındaki Dathin'in tanımlanmasında başarılı olunmuştur. Breydy'nin tanımlaması reddedilmelidir; Karşılaştırın: Yaquıt 2: 514-15.

- 21 Amr'ın eşeklerini ve koyunlarını yanına almamasına dair İbni Asakir: TMD 1: 461; Karşılaştırın. Eutychius, *Ann.* 276 (131 Breydy). Heran'ın yanlış tanımlanması -gerçekte *hira*- Mayerson tarafından 161-2'de tartışıldığı gibi, Theophanes'in anlatısında bir müslümanın Sina'nın içlerinden bir yoldan Gazze'ye geldiği yolundaki tezi zayıflatmaktadır.
- 22 Bkz. G. W. Bowersock, *Roman Arabia* (Cambridge 1983) 103-5. Göçebe akınları: D.F.Graf, "The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier," *BASOR* 229 (1978) 1-26; Benjamin Isaac, *Limits of Empire* 374-418, sınır teorileri eleştirileri; karşılaştırın: S. T. Parker, *Romans and Saracens* (Winona Lake, IN, 1985); Ph. Mayerson, "The Saracens and the Limes," *BASOR* 262 (1986) 35-47.
- 23 Karşılaştırın: Göçebe saldırılarını durduran, barışı sağlayan ve vergi düzenlemeleri getiren Aratios, Stephanos ve Summus hakkında; Choricus of Gaza, Or. 3.10-38, 4. 16-32. s.v. "Summus," *PLRE* 2: 1038-9.
- 24 Nicephorus, *Hist.* 20 (68-71 Mango). Theophanes, *Chron.*, AM 6123 (335-6 De Boor). *Doctrina Iacobi nuper baptizati* c.16 (86, lines 12-15 Bonwetsch). *Doctrina* isimli eser, 634 yılından sonra Filistin'de yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir: P. Crone, M.A. Cook, *Hagarism* (Cambridge:Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1977) 3-4. Michael the Syrian, *Chron.*, 9.4 (2: 413 Chabot).
- 25 *Weihnachtspredigt des Sophronios*, editör: H. Usener, *Rheinisches Museum* n.s. 41 (1886) 506-7. Sophronius, *Epistola synodica ad Sergium Cp.*, PG 87: 3197D.
- 26 *Doctrina Iacobi nuper baptizati* c. 16 (86, 11-23. satırlar, Bonwetsch.)
- 27 Anastasius Sinaita, *Sermo adversus Monotheletas* 3.1.86-92, in: *Anastasii Sinaitae Opera*, editör: Karl-Heinz Uthemann (CC, Ser. Graeca, 12[Brepols-Turnhout: Leuven Üniversitesi Baskısı, 1985]) 60. Theoph., *Chron.*, AM 6121, 6123 (332, 335-6 De Boor); Eutychius, *Ann.* (131-2 Breydy metni, 111 Breydy çevirisi), bu konudan bahsetmektedir, açıkçası Ajnadayn savaşıyla birleştirmektedir.
- 28 Eutychius, *Ann.*, 276 (131-5 Breydy metni, 111-13 Breydy çevirisi) Karşılaştırın: el-Taberi/Sayf i 2398-400. İbn Asakir 1: 461-2. N. H. Baynes, "The Date of the Avar Surprise," *BZ* 21 (1912) 10-128. Maurikios, *Strategikon* 9.2.12 (306-7 Dennis-Gamillscheg).
- 29 el-Taberi (Sayf) i 2398-400.
- 30 Wardan'ın söylenenleri ve Bizanslı komutanın niyetini anlaması hakkında: Eutychius, *Ann.* (132 Breydy). Bir barış görüşmesine davet vasıtasıyla el-Mundhir'in yakalanması: Goubert, *Byzance avant l'Islam* 1: 249-57. Al-Nu'man bir toplantı esnasında başarısızlıkla sonuçlanan bir yakalama

girişimine maruz kalmıştır, Goubert, *Byzance avant l'Islam* 1: 257-9; John of Ephesus, *HE* 3.3. 42-3, 56 (132-3, 135-6 Brooks, CSCO çevirisi) Evagrius, *HE* 6.2 (223 Bidez-Parmentier).

- 31 Ibn Asakir, *TMD* 1: 461-2. Sebeos c.30 (124-6 Bedrosian, 96-7 Macler). Elbette Sebeos şunu dile getirmektedir: "Biz bu olayı Tacikistan'da esirken dönen adamlardan işittik. Bu kişiler sözü edilen olaylara bizzat şahitlik etmişlerdir." (131 Bedrosian = 102 Macler) ve bu bilgiyi esirlerden edindiğine dair iddialar mantıklıdır. Fakat karşılaştırm; Heinrich Hübschmann, *Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber* (Leipzig 1875) 18, n.3. Bedrosian Hübschmann'ın yorumlarından haberdar olduğuna dair bir yaklaşım sergilememektedir. Azdi 25, 26, 27; el-Taberi (Sayf) i 2398-400.
- 32 Bu komutan Gazza'deki komutandır: Eutychius, *Ann.* (132 Breydy). *Martyrs of Gaza: Delenaye*, "Passio sanctorum sextaginta martyrum," *AB* 23 (1904) 289-307; J. Pargoire, "Les LX Martyrs de Gaza," *EO* 8 (1905) 40-3. Bu garnizona mensup ölen askerlerin cesetleri Eleutheropolis'deki özel bir kilise olan Holy Trinity kilisesi bahçesine gömülmüştür. (Beth Guvrin ya da Bayt Jibrin). Bkz. Bellarmino Bagatti, "Il cristianesimo ad Eleuteropoli," *Liber Annuus* 22 (1972) 116; Bagatti, *Antichi villaggi cristiani di Giudea e Neghev* (Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Minor, 24 [Jerusalem 1983]) 125. Günümüzde, hiçbir kalıntı belirlenememiştir.
- 33 Delehay, "Passio sanctorum sextaginta martyrum" 303 ve Pargoire'nin açıklamaları, "Les LX Martyrs de Gaza" 40-3.
- 34 Kaegi, "Byzantine Egypt during the Arab Invasion of Palestine and Syria: Some Observations," *American research Center in Egypt Newsletter* 121 (Spring 1983) 11-15.
- 35 Theoph. *Chron.*, AM 6126 (338 De Goeje). A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*. rev. by P. M. Fraser (Oxford 1978) 481-3. Bkz. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century* 2: 88-90, 214.
- 36 Corippus, *In laudem Iustiniani*, pr. 6-9; 3.230-407, editör ve çeviren: Averil Cameron (London: Londra Üniversitesi Yayınları, 1976). E. Stein, *Studien* (Stuttgart 1919), in general; E. Stein, *HBE* 2: 486-92; Charles Diehl, *Byzantium: Greatness and Decline* (New Brunswick 1954) özellikle, 53-9.
- 37 İslam kaynakları Dathin ve Yermuk Savaşlarını birlikte ele almaktadırlar. Bununla beraber, Theophanes, *Chnor*, AM 6121 (332 De Boor) ve Sina'lı Aziz Anastasius'un *Sermo adversus Monotheletas* 3.1. 86-92 (60 Uthemann) gibi Bizans kaynakları Dathin ya da "Dathesmon" ve Yermuk'den, Bizanslıların müslümanlar karşısında mağlubiyetle sonuçlanan savaşlar dizisi anlatılarında birbirinden ayrı savaşlar olarak ele almaktadırlar. Sina'lı Aziz Anastasius'un başvurduğu referanslar Dathin (*Doctrina Iacobi nuper baptizati*'nin yazarınca Candidatos Sergios'un yenilgiye uğraması

- ve öldürülmesiyle ilgili hemen hemen çağdaş imaların yer aldığı) ve Yermuk Savaşıyla ilgili Yunanca kaleme alınmış ilk kayıtlara dayanmaktadır.
- 38 Ajnadayn 31o 41' Kuzey enlemi ve 34o 57' Doğu boylamında konuşlanmaktadır. Kudüs'ün 37 km. kadar güneydoğusuna; Bet Guvrin (Arapçası; Bayt Jibrin)'e 9 km., Ağur'un 3 km. doğusunda ve Zekharya'nın 2 km. güneyindedir. Bkz. Sayfalar 11-12, *Israel Series* 1:100.000 (Tel Aviv:Survey of Israel, 1981) ("Yerushalayim"), ve eski bir harita için, bkz: "Jannaba at Tahta" ve "Jannaba al Fawqa" sayfa 10 "Hebron," in *Survey of Palestine* (1935), 1:100.000 ölçekli. Caetani, *Al* 2: 24-81, daha önceki bilgiyi özetlemekte ve daha kesin bir tavır sergilemektedir. Profesör Mordechai Gichon'a, 1979 yılı baharında bu savaş alanını gezdirdiği için teşekkür ederim. H. A. R. Gibb, s.v., "Ajnadayn," *El2* 1: 208-9.
- 39 Fredegarius, *Chron.*, 4.66 (153 Krusch) = (55 Wallace-Hadrill). Editör ve çeviren: Andreas Kusternig, *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts* (Damstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982) 232-3; Karşılaştırın; 9-13; W. Goffart, "The Fredegar Problem Reconsidered," *Speculum* 38 (1963) 206-41, özellikle 218; Alvar Erikson, "The Problem of the Authorship in the Chronicle of Fredgar," *Eranos* 63 (1965) 76. Burada Fredegarius, Yermuk Savaşına değil Ajnadayn Savaşına atıfta bulunmaktadır: Ekkhart Rorter, *Abendland und Sarazenen* (Berlin: de Gruyter, 1986) 152-3; date: s. 149. Fredegarius doğrudan ya da dolaylı olarak bazı ortadoğu (Suriyece (Syriac) ya da Yunanca) kaynaklı metinleri kullanmaktadır. Bu nedenle Arapça kaynakları kullanması dönem olarak çok erkendir. Diğer bir ihtimal, Fredegarius'un *Chronicle*'sinin bu bölümü daha sonra ilave edilmiştir. Tavsiyelerinden dolayı Walter Goffart'a teşekkür ederim.
- 40 Karşılaştır: yukarıdaki 3. not. A. Kamal, *Tariq ila Dimashq* müslümanların saldırılarının kronolojisi ve seyir plânı oluşturulmasında diğer yerler arasında ispat edilmemiş demekçler vermektedir, özellikle s. 196-259.
- 41 el-Taberi i 2125-6. Ibn Asakir, TMD 1: 447, 480-3; Ibn Khayyat al-Usfuri :87; Baladhuri 113-14; el-Yaqubi 2: 134 84-9.
- 42 el-Taberi i 2125-6. Ibn Asakir, TMD 1: 447, 480-3; Ibn Khayyat al Usfuri 1: 87; Baladhuri, 113-14; el-Yaqubi 2: 134.
- 43 Theoph., *Chron.*, AM 6125 (337 De Boor); Nicephoros, *Hist.* 20 (68-9 Mango).
- 44 Hristiyan Araplar Bizanslıları destekliyor: Kufi 1: 144.
- 45 Sophronius, PG 87: 3197D.
- 46 Baladhuri (114 De Goeje). Bizans askeri birliklerinin şehirlere kaçışması: Baladhuri (115, 175, 177 De Goeje); Kufi 1: 194: Azdi 165.
- 47 Sophronius, "Weihnachtspredigt" özellikle 506-15 Usener; Azdi 92; Baladhuri 114.

- 48 Surlarla çevrili şehirler, kuşatmalar: Procopius, *Bella* 2.5.12-33; 2.6.17-25; 2.7.3-9; 2.11.14-2.124; 2.12.31; 2.13.16-29; Joh. Ephes., *HE* 3.3.42-3 (130-3 Chabot). Stein, *HBE* 2; 486-92; H. Turtledove, "Immediate Successors of Justinian" 314-32; Goubert, *Byzance avant l'Islam* 1: 69-70.
- 49 Procopius, *Bella* 5.22.2-8, 5.27.6-15.
- 50 İbn Asakir, *TMD* 1:473-4; Karşılaştırın: "Extract From the Chronicle of AD 1234," Palmer, *Chronicles*, 2. bölüm, 13. metin, 48. kısım.
- 51 Hz. Muhammed'in hayatta olduğu dönem boyunca Hicaz'daki kuşatma mekanizması :İbn Hişam (Wüstenfeld 869, 872-3) -surlarla çevrili şehirlere karşı kullanılan katapult'lar. Profesör Kister'le yaptığım söyleşilerde bu konu hakkında pek çok şey öğrendim.
- 52 Azdi 28-9, 34. İbn Asakir 1: 440, ve özellikle 473-65. İbn el-Athir (2: 414 Tornberg).
- 53 Azdi 28-9; el-Taberi i 2104. Karşılaştırın: İbn el-Athir, *Chronicon* (2:311 Tornberg).
- 54 Gaza: F. M. Abel, "Inscription grecque de Gaza," *Revue Biblique* 40 (1931) 94-6. Baalbek: *Inscriptions grecques et latines de la Syrie* no. 2828. (Bibliothèque Archéologique et Historique, T. 6 [Paris: Geuthner, 1967]) 133. J. H. W. G. Liebeschuetz, "The Defenses of Syria in the Sixth Century," *Beihfte der Bonner Jahrbücher* 38: Studien zur Militärgrenzen Roms 2 (1977) 461-71.
- 55 Piccirillo, "Le iscrizioni di Umm er-Rasas-Kastron Mefaa," *Liber Annus Studium Biblicum Franciscanum* 37 (1987) 185-6, 196, 219. Dr. Robert Schick'e göre, şehirleri ve şehir surlarını gösteren en önemli mozaiklerden bir tanesi muhtemelen İ.S. 718 yılına tarihlenmektedir.
- 56 De Goeje, *Memoire1* özellikle, s.29-31.
- 57 Theoph., *Chron.*, AM 612 6126, 6128 (338, 340 De Boor).
- 58 İbn el-Adım, *Zubdat al-Halab min Ta'rih Halab* 1:25. Bu bölüm, Azdi'nin bir diğer teyitidir. el-Taberi i 2094.
- 59 Sophronius, "Weihnachtspredigt" 508.
- 60 *Doctrina lacobi nuper baptizati* (88 Bonwersch).
- 61 Laxrence i. Conrad, "Abraha and Muhammad: Some Observations apropos of Chronology and Literary Topoi in the Early Arabic Historical Tradition," *BSOAS* 50 (1987) 236-40.
- 62 Baladhuri 113. Halid'in izlediği rotayla ilgili tartışma üzerine: Donner, *EIC* 119-27. P. Crone, s.v. "Khalid b. al-Walid," *El2* 4: 928-9; karşılaştırın: Caetani, *AI2*: 1213-20.
- 63 Marj Rahit: Baladhuri 112; al-Taberi i 2109-10; De Goeje, *Memoire2* 39-41; Donner, *EIC* 124-5. Marj el-Suffar savaşı hemen hemen belirsizdir: Baladhuri 118; Donner, *EIC* 130-1; Caetani, *AI* 3:310-24.

- ⁶⁴ Baladhuri 115, 116, 118, 135, 140.
- ⁶⁵ Nicephorus, *Hist.* 20 (68-71 Mango). *Continuatio (Isidoriana) Hispana*. editör: T. Mommsen, MGHAA, Chron., Min., 11:337-8 = *Cronica mozarabe de 754*, editör: Jose Eduardo Lopez Pereira (Zaragoza 1980) 30-1. Aynı zamanda Sebeos'ın *Hist.* c.30 (96-7 Macler)'de Heraclius'un uyarısı bir atıf.; İbn Asakir 1: 439-40. W.E. Kaegi, "The Strategy of Heraclius," 1985 *Bilad al-Sham Proceedings* 1:104-15.
- ⁶⁶ Sixth-century admonitions of *The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy* 33 (102-5) Dennis, *Three Byz. Mil. Treatises*.
- ⁶⁷ Michael the Syrian, *Chronique* 11.5 (2:418 Chabot).
- ⁶⁸ *Menander Rhetor*, editör, çeviren ve yorumlayan: D. A. Russell, Nigel Wilson (Oxford: Clarendon Press, 1981) 84-7.

ALTINCI BÖLÜM
Jabiya-Yermuk Savaşında
Güven Sorunu

...Süvarilerin kılıçları kırıldığında ve piyadelere üstünlük sağlandığında savunmak için herhangi bir vasıta ya da istek kalmaz ve böylece cesaretlerini yitiren piyadeler yere kapanıp merhamet dilerler.

Raimondo Montecuccoli, *Memorie* (Colonia, Ferrara, 1704), XXVII, s.37

Jabiya

Fahl' (Pella)da kazanılan zaferden sonra müslümanlar hızla kuzeye hareket ettiler. Şam teslim oldu. Ebu Ubeyde komutasındaki birlikler Hims'de (antik Emessa) bulunan Heraclius'un eski askeri üssünü ele geçirmek üzere saldırdılar. Bu işgal hareketi Bizans hakimiyetindeki Suriye'nin merkezi olan Orontes Vadisi kadar zengin Biqa Vadisini tehdit etti ve daha kuzeye doğru yolu açtı. Müslümanlar Biqa'ya saldırdılar. 636 yılı başlarında Şam ve Hims işgali kesin bir askeri çarpışma meydana getirdi. Müslümanları yeni ele geçirdikleri bölgelerden söküp atmak amacıyla kuvvetli Bizans karşılığı, önemli *sacellarius* ve muhtelemen *cubicularius* Theodore Trithurius ve Ermeni Generali Vahan'ın da dahil olduğu, Bizans komutanları yönetimindeki mevcut en büyük birliklerin biraraya gelmesini ve bölgeye gönderilmesini içeriyordu.

İslam ve Hristiyan kaynaklarına göre, Bizans İmparatorluğunun müslümanlar tarafından ilk istilâlarının zirvesinde Jabiya-Yermuk Savaşı bulunmaktadır. Günümüze ulaşan belgelerde birbiriyle tezat içeren açıklamalar olmasına rağmen, Yermuk Savaşı

kelimenin gerçek anlamıyla bir savaştı (Bkz. 4. Harita).¹ Savaş, Golan Tepelerinin doğu girişinde, günümüzde Suriye'nin Nawa şehir merkezinin kuzeydoğusuna 5 km. mesafedeki, Bizansın müttefik Arap kabilelerinden en önemlisi olan Gassanilerin² otlaklarının ve su kuyularının bulunduğu önemli yerleşim birimlerinden Jabiya ya da Gabitha dolaylarında başladı.³ Jabiya Savaşının gerçekleştiği bölge, en azından savaşın bir bölümünde (muhtemelen başlangıçta) Gassanilerin, sonra da bu savaşın Gassaniler için önemini altını çiziyordu. Gassaniler bu bölgenin müslümanlar eline geçmesini istemiyorlardı ve bununla beraber savaşta yer alan önemli taraflardan birisini oluşturuyorlardı. "Jabiya-Yermuk Savaşı"ndan bahsetmek yerinde olur. Savaşın galibini belirleyecek son çarpışmalar 636 yılının 20 Ağustos günü yapıldı; fakat bu bir günlük bir savaş değil, aksine birbuçuk ay devam eden bir çarpışma oldu.⁴ Bu savaş, Yermuk Nehri yakınlarındaki ve nehrin Ruqqad Vadisi su kavşağıyla birleştiği yerdeki son çarpışmalar öncesi her iki taraftan da kayıpların söz konusu olduğu çok çeşitli çarpışmalara sahne oldu.

Jilliğ (günümüzde Suriye'deki Kiswe) ve Jabiya Şam'ı, Ürdün ötesini ve Galilee ve Tiberias Gölü tepelik bölgelerin hakim olma çabası içersindeki her iki ordunun yiyecek ve su ihtiyacını sağlıyordu. Bizanslılar, büyük askeri birlikleri ve hayvanları yiyecek ve su ihtiyacından dolayı başka yerlere gitmek zorunda kalmaksızın bu bölgede kalabilecekleri yönünde bir tahminde bulunmuş olmalılar. Sözü edilen bu bölge Şam ve Arap Yarımadası arasında haberleşmeyi sağlayan önemli bir konuma sahipti. Hawran kadar Arabistanın da eski eyalet başkenti olan Bostra'yı ellerinde tutmak, Gassaniler gibi Hristiyan Arap kabileleri üzerinde baskı uygulamak ve Pella (Falh)'yı ve Scythopolis (Beth Shean, Bay-san)'ı ellerinde tutan müslümanların etkisini sınırlandırmak suretiyle müslümanları tehdit ediyordu.⁵ Jabiya-Yermuk Savaşının yapıldığı bölge süvarilerin manevra yapabilmelerine elverişli bir yerdi. Bununla beraber, çalılıkların ve çukurlukların yer aldığı bir bölge olduğundan askerlerin saklanabilecekleri doğal şartlar mevcuttu. Muhtemelen bugünkü durumuna göre o dönemde daha fazla ağaçlık olması ihtimali yüksektir.

Adhriat Örneği

İnsanlarda hataların, başarıların ve kaçan fırsatların birarada olduğu bir savaşı tasavvur etmek doğal bir eğilimdir. Bölge önce, 613-14 yıllarında Filistin için ve daha sonra da 630 yılında Jabiya-Yermuk Savaşına tanık olmuştu. Kuzeyde Bizans savunmasını yardıktan ve hatta kuzeyde Antakya'yı kaybedip haberleşmede aksaklıklara neden olduktan sonra 613-14 yıllarında Perslilere karşı Filistin'i savunma çabası Bizanslıların Suriye'nin kuzeyinde, uygun bir yerde, yani Adhri'at ve Bostra⁶ çevresinde, Kur'an'da Rum suresinde⁷ bahsedilen Pers zaferiyle sonuçlanan karşı bir savunma bloğu oluşturma teşebbüsünde bulunmalarına neden oldu. Özellikle Bizans askeri tarihi açısından üzüntü yaratan bir olay olarak kaldı. Ürdün'ün doğusunda kuzey/güney hattı boyunca haberleşmeyi sağlayan Adhri'at, Filistin'in istilâ edilmesine mani olmak amacıyla teşebbüste bulunulacak doğal bir yerdi.⁸ Bizanslıların ne kadar asker topladıkları bilinmemektedir. Tahminen bu birliklere müttefik Arap kabileleri de dahildi. Bizanslılar ve Araplar, 630'lu yıllarda birbirleriyle yapacakları yeni bir savaşa tanık olan bölgede iki tarafın çarpışmaya tutuştuklarını görmek için bir fırsata sahiptiler. Her iki taraf da, 613-14 yıllarından dersler çıkarmak suretiyle, birbirlerinin stratejik hareketlerini, yeryüzü şekillerini, komutanlar tarafından düzenlenen değişik konuşlanma şekillerini kavrayabilmişlerdi. Araplar kendileriyle ticaret yaptıkları sıralarda savaş konularını muhtemelen tartışmış oldukları diğer müttefik Araplarla, askeri hareket ve savaş alanları çevresindeki şehirlerde ve köylerde yaşayan ahali vasıtasıyla bölge insanları olarak daha fazla bilgi sahibi olmuşlardı. Araplar, Adhri'at odak noktasına yakın önemli konuma sahip yerleri işgal eden askeri güçlerin nasıl reaksiyon gösterecekleri ve hareket edebilecekleri de dahil olmak üzere bölgenin yeryüzü şekillerini ve stratejik önemini kavramışlardı. Bu yoruma karşılık, Arapların değil de, Bizanslıların bütün bu olanlardan dersler çıkarabilen ve bunları diğer nesillere aktarabilen kurumsal araçlara sahip olmuş olabileceklerini tartışmak mümkündür. İkinci olarak, 613-14 yıllarındaki savaşı gözlemleyen Araplar, 630 yılındaki savaşta ordu komutasında yer alan komu-

tanlar değildiler; fakat bir önceki nesil tarafından aydınlatılmış olabilirler.

Bizanslılar 630 yılındaki savaşta, 613-14 yıllarındaki savaşta-ki aynı fiziki konuma sahip değillerdi. Gerçekte, Bizanslılarda lojistik ve taktik anlamında bir takım değişiklikler söz konusuydu. 613-14'de yaşandığı gibi Bizanslılar gene savunma konumun, fakat yüzleri bu sefer kuzeye değil güneye dönüktü. Bununla beraber, daha önceki deneyimlerinden dolayı hem Bizanslılar hem de Araplar düşmanlarının şekil alışlarına göre kendilerinin konumlarını daha kolaylıkla belirleyebiliyorlardı. Çünkü 613-14'de karşı tarafın nasıl bir konumda bulunduğu dair ellerinde bir takım belgeler vardı. 630'lu yıllardaki en önemli manevralardan ve savaşlardan bazıları farklı bölgelerde yapılıyordu. Bu savaş stratejik ve taktik hareketler için örnekler taşıyan bir bölgede yapılıyordu. Fakat Bizans tarafından herhangi birisinin bu örnekler üzerinde çalışmalar yapıp bir takım sonuçlar çıkarıp çıkarmadığı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir ve gerçekte bu durum şüphelidir de.⁹

Bununla beraber, Jabiya-Yermuk Savaşının gerçekleştiği bölge Bizanslılar için ideal bir savaş alanı değildi. Adhri'at'da ve Nawa'da, Heraclius'un anti-yahudi politikaları nedeniyle Heraclius'a muhtemelen düşmanlık besleyen önemli sayıda yahudi topluluğu bulunuyordu. Heraklit saray tarihçisi Theophylact Smiocatta o dönemlerde Yahudilere beslenen düşmanlık hakkında şunları söylemektedir: "Yahudiler son derece hain ve güvenilmez bir ırktır. Yahudiler sorun çıkarmayı seven ve gaddar, yaşanan dostlukları tamamiyle unutan; kıskanç, haset ve düşmanlıkları da en acımasız derecede olan insanlardır."¹⁰ Bununla beraber, Bizanslılar Yahudiler hakkında ne kadar şüphe beslerlerse beslesinler hiç bir kaynak bu dönemdeki Yahudi topluluğun karşı gerçekleştirilen bir girişimden özel olarak bahsetmemektedir.

Gerçekteyse, Bizanslılar Yahudilerin Müslümanlara yaptıkları yardımın farkında olsalardı muhtemelen Yahudiler hakkındaki düşüncelerinden dolayı kendilerinden utanmış olurlardı (elbette Yahudilerin oynadıkları bir rol olsun ya da olmasın Bizanslılar gene de Yahudileri kınamış olmalılar). Bununla beraber, savaşların yapılacağı ve her iki tarafın haberleşmesinin söz konusu ol-

duğu bölgelere yakın, son derece kritik şehirlerde yaşayan güvenilir Yahudi topluluğuydu. Yani Bizans orduları düşmanlarla çevrili bir ortamda savaşıyorlardı.

Yahudi bir Arap kavmi olan Beni Nadir Müslümanlar tarafından Hicretin IV. yılında (Rebiyyül-evvel ayında) Medine'den ve Arap Yarımadasından sürgün edilmiş ve Perslilerin işgali döneminde ticaretin, ulaşımın ve haberleşmenin odağında bulunan Adhri'at'a yerleşmişlerdi. Muhtemelen Persliler böylesi bir öneme sahip bölgede sadakat eğilimleri olan etnik bir grubun yerleşmesini istemişti. Bu kabile üyeleri silah yapmakta ustaydılar. Müslümanları tanıdıkları gibi onlardan nefret de ediyorlardı; fakat Yahudiler gibi, belki de daha fazla Persliler de muhtemelen Heraclius'un izlediği siyasetten nefret ediyorlardı. Nawa'lı Yahudiler gibi Beni Nadir kabilesi de bir takım gözlemlerde ve temaslarda bulunmak amacıyla stratejik noktalara yerleştirilmişti. Beni Nadir kabilesi muhtemelen yeniden Arap Yarımadasındaki diğer kabilelerle temasa geçti. Beni Nadir kabilesi, yakın geçmişte Menide müslümanların hakimiyeti sırasında içinde bulundukları kötü durumdan dolayı müslümanlara muhabbet beslemiyorlardı. Sürgüne yollanmışlar ve Adhri'at'a yerleşmişlerdi. Belki de Persliler, daha önce Bizanslılara destek veren halkın yerine yerleştirilmeleriyle Yahudilerin güvenilir bir topluluk olduklarını düşünmüşlerdi. Bu nedenledir ki, Persliler Beni Nadir kabilesinin bölgeye yerleşmesinden önce bölgeyi tamamen tahrip etmişlerdi. Muhtemelen Heraclius'un anti-yahudi siyaseti müslümanların yaptıklarından da daha çok Beni Nadir'i ona düşman etti.¹¹

Yerel kilisenin ve ahalinin baskılarına karşı hareket eden Heraclius, Kudüs çevresinde ve Galilee Dağında bulunan Yahudilerin, tahminen 630 yılında, katledilmesini emretmişti. Pek çok yahudi bu katliamdan kaçıp kurtulmuştu. Heraclius'un Yahudilere reva gördüğü bu davranışın kefareti ödemenek amacıyla Chalcedonian'lar oruç tutarak ve toplu duada bulunarak bir tören yapmışlardı.¹² Kaynaklarda ortaya konulan her çaba Heraclius'u sorumluluktan kurtarmaya yöneliktir. Bununla beraber, bu katliam hayatta kalmayı başaran ve yürekleri acıyla dolu olan Yahudiler müslümanların hakimiyetinde olmayı arzu etmiş olmalılar. Hükümdarlarına yakaran Hristiyanlar (muhtemelen Calcedoni-

an'lar, Melkite'ler) kendilerine saldıran bir düşman grubu geldiğinde, Yahudilerin Persliler karşısında yaptıkları gibi Yahudilerin yaptığı gibi Yahudilerin de benzer şekilde Hristiyanlara karşı işbirliğinde bulunmasından korktuklarını ileri sürdüler.¹³ Müslümanlar ya da Araplar özellikle muhtemel bir tehlike olarak görülmemesine rağmen, bu olay müslümanların olası tehdidinin bilincinde olduklarını gösteriyor. Bu durum, söz konusu dönemde bu bölgede istikrarsızlığın ve güvenlik sorununun bir başka göstergesidir. Ve bu nedenledir ki, bazı Yahudiler dinlerinden dönme-ye razı oldular. Katliam yapıldığı gerçektir, fakat yaşayan Yahudi topluluğunun nüfus dağılımı konusunda olduğu gibi kurban giden Yahudilerin sayısı hakkında da bir bilgi yoktur. Pers istilâları sırasında bazı Yahudiler Kudüs'de, Akra'da ve Tyre'de Hristiyanlara karşı ayaklanmışlardı.¹⁴

Adhri'at'da 613-14 yıllarında Pers ordularının başında bulunan komutan, sahip olduğu öngörüşlülüğünün bütün savaş boyunca teyit edilen Shahrbaraz'dı. Yakın bir geçmişte Bizans'a ait bütün bölgeyi fethetmişti ve daha sonra da Heraclius'a sığınmıştı. 629 yılında işgal edilen Bizans bölgesinden çekilen Pers birlikleri için barış anlaşması yapmış ve Pers Kralı Kawâdh-Siroes'in ölümünden sonra da kısa bir süre Pers Kralı olmuştu.¹⁵ 630'lu yıllarda müslümanlarla yapılan pek çok savaşta görev almış, önemli bir Bizans komutanı olan; babasının krallığına son verilip, öldürüldükten sonra Bizansa sığınan Shahrbaraz'ın oğlu Niketas'tı. Heraclius muhtemelen Niketas'ın babasının şahsında taşıdığı askeri yeteneklere sahip olduğunu düşündü. Niketas, babasından Adhri'at ve Bostra bölgelerinde gerçekleştirdiği askeri harekâtlar hakkında işittiği bir takım bilgilere sahipti. Niketas'ın babasıyla beraber söz konusu bu savaşlara katılıp katılmadığı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Fakat babası Niketas'a bu bölgede nasıl savaşılacağına dair bir takım nasihatlerde bulunmuş olabilir. Her halükârda, Heraclius ve danışmanları, daha önce bölgede bulunmuş olsun ya da olmasın, Niketas'ın bölgenin yeryüzü şartlarına, halkına ve haberleşmesine hakim niteliklere sahip olduğu yönünde güven besliyorlardı.

Heraclius'un muhtemelen 630-31 yıllarında Kudüs'e yaptığı ziyaret esnasında Yermuk Savaşının yapıldığı bölgeden ya da yakınlarından geçmiş olmasına rağmen, bunun savaşın sonucunu

ne şekilde etkilediği yolunda herhangi bir bilgi yoktur. Bizans generalleri Theodore ve Vahan'ın endişe duymaksızın bölgede askeri harekâta girişmeleri kararını öğrenmiş olabilir. Heraclius Kudüs'e yaptığı ziyareti esnasında Yermuk'e giden vadiyi ya da Yermuk'un dik yamaçlarını muhtemelen gözlemlememişti.¹⁶ Bizans haritalarının niteliği ya da Yermuk Savaşıyla ilgili casusluk hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

614 yılında Adhri'at'da Bizanslılarla Persliler arasındaki savaş 636 yılındaki savaşın gelişimini etkilemiş olabilir. Gassaniler Bizans tarafından savaşa katıldı ve böylece Bizanslılar müslümanlar hakkında bir bilgi kaynağına sahip oldular. Daha önceki savaş yaklaşık 20 yıldan daha fazla bir süre önce meydana gelmişti. İslam kaynakları bu savaşla ilgili bilinen tek belgelere sahiptir ve müslümanlar bu savaşın önemini abartıyor olabilirler. Bu muhtemelen 614'deki savaşın tekrarı olan 636 yılındaki savaşın manevraları değildir -aksi halde Bizanslılar kesinlikle 636 yılındaki gibi tuzağa düşmekten kurtulmuş olurlardı.¹⁷ Müslüman liderler 636 yılında bu savaşlara katılmadıkları gibi muhtemelen savaş hakkında pek fazla ayrıntılı bilgi sahibi de değillerdi. 614 yılındaki savaştan ders çıkaran taraf varsa o da Bizanslılar ve müttefikleri Gassanilerdi. Bu savaşa verdikleri önem dolayısıyla elde ettikleri avantajlar hemen hemen olumlu sonuçlar doğurmadı. Daha önceki savaşın 636'daki askeri çatışmalarda önemli bir etkisi söz konusu değildi ya da sadece Adhri'at ve Bostra arasındaki bölgenin stratejik değeri anlaşılamamıştı. Bununla beraber, 614'deki Adhri'at Savaşından önemli dersler çıkarılması düşünülmemişti. Gassaniler Bizanslıların müttefikleriydi ve müslümanlar hakkında baştan sona plânlanmış bir bilgi sunmamış olamazlardı. Bu dikkate alınması gereken bir savaştı; fakat gerektiği şekilde 636'daki askeri çarpışmaların arka plânında yer alan kesin bir olay değildir. Adhri'at ve Bostra arasındaki bölgenin devam eden stratejik önemini vurgulamanın ötesinde daha fazla bir önemi olmayabilir.

Savaşın Önemli Anları

Burada kısaca savaşın gelişimi hakkında bir fikir verilecektir. Bizansın olası karşı saldırısını haber aldıktan sonra, Müslüman-

lar önce Hims'i ve Şam'ı terkettiler. Bizans ordusunun birinci komutanı Vahan'dı, fakat diğer önemli bir komutan 636 yılının 26 Mayıs günü Emesa'dan gelen *sakellarios* ve muhtemelen *magister militum per Orientem* (Doğu ordularının Komutanı) Theodore Trithurios'du.¹⁸ Bir diğer Bizans komutanı Ermeni Gargis'di ve Gassani Kralı Jabala b. el-Ayham'dı. Bizans kuvvetleri Edessa (Urfa)'dan ya da Antakya'dan veya her iki şehirden de geliyordu. Theodore Trithurios komutasında birlikler Biqa Vadisinden ilerleyerek Golan Tepelerini geçtiler ve bugünkü Kiswe'nin bulunduğu yer olan Jilliq'de kamp kurdular. Müslümanlar Jabiya bölgesini terk ederek günümüzdeki Dayr Ayyub ve Adhri'at (bugünkü Der'a) arasında bir hat oluşturdular. Bu yerleşme düzeni müslümanları ilerlemekte olan Bizans güçlerinin yollarını kesmek ve güneye doğru nüfuz etmelerini direnmelerini engelleyebilmelelerinde kolaylık sağlayacak yeryüzü şekilleri ve stratejik açıdan güçlü bir konum meydana getirdi. İslam ordusunun birinci komutanı Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'dı. Müslümanlar asıl savaşın başlaması için iki üç ay kadar beklediler.

Bizanslılar kısmen ordularının hem bölgeye hem de müslümanlarla yüzyüze gelmeye alışmaları ve hem de güven kazanmaları amacıyla savaşı geciktirdiler. Bu gecikmenin diğer olası nedenleri diplomasi, entrika ve onlar hakkında daha fazla casusluk yoluyla bilgi elde etme arzusuyla müslümanlar arasında birliği zayıflatmaya yönelik teşebbüsleriydi. Bu sırada, Bizans birlikleri Suriye'nin yerel halkıyla çatışmaya girdi. İki grup arasında tansiyon yükseldi. Şam'ın Bizanslı yöneticisi Mansur, General Vahan'ın talep ettiği teçhizatların Şam'da yeterince bulunmadığını ileri sürerek bunları tedarik etmeyi reddetti. Mansur, Heraclius'a ve Vahan'a gücendi. Mansur geceleyin Bizans ordusunda korkuya ve karışıklığa yol açıp, içlerinden bazılarının kaçışmalarına yol açacak son derece gürültülü bir gösteri plânladı.

Jabiya yakınlarında Müslümanları çekilmeye zorlayan bir çatışma meydana geldi. Theodore Trithurios'un birlikleri muhtemelen 636 yılının 23 Temmuz günü -Hicri 15. yılının Jumada 13. günü- müslümanlar tarafından yenilgiye uğratıldı. Tedirginlik yaşayan Bizans ordusu söylendiğine göre isyan etti ve Vahan'dan Bizans imparatorunun sorgulanmasını talep etti ve sorumluluğun Heraclius'tan alınıp başkalarına verilmesi teşebbüsü belki de

hanedanlık tarafından uydurulmuş olabilir. Bizans ordularının, zamanla sadece isyan etmeyip başlarında ki komutanlarını imparator ilân ettikleri yönündeki bir iddiaya dönüşen, Müslümanlarla savaşmaları konusunda kaçınmaları emrini veren Heraclius'a itaat etmeyi küstahca reddetmeleri anlamında isyankâr tavırlar sergilemelerini ortaya koymaya çalışan Heraclius destekli bir erken dönem kaynağının yanlış anlaşılması bile olabilir. Ya da Bizans saflarındaki kesin bir kargaşayı ve Bizans askerleriyle yerel halk arasındaki gerilimi ve çatışmaları yansıttıyor olabilir. Fakat *Buccinator* (el-Qanatir) ve komutana itaati reddeden Gargis'ler arasındaki yıkıcı mücadele geleneği sorunun kaynağında bir iz taşıyor olması muhtemeldir. *Buccinator* Bizans ordularının sağ kanadına komuta ediyordu. Muaz b. Cebel İslam ordusunun sağ kanadına, Ukbe b. Usabe sol tarafına, Haşim b. Utbe piyadelere ve Halid b. Velid ise süvarilere komuta ediyordu. İslam ordusunun dört lideri Halid, Amr b. el-As, Yezid b. Ebu Sufyan ve Ebu Ubeyde'ydi. Üç dört gün sürecek savaşın birinci günüydü.¹⁹

Bizanslılar Ruqqad ve Harir Vadileri arasındaki bölgede kamp kurmak üzere birliklerini oraya çektiler. Bizans ordusunda firar olayları yaşandı. Bizanslılar müslümanlara nüfuz edebilecekleri ve Bizans ordusunun sol tarafını geri çekilme ümidini ortadan kaldırmalarına yol açacak Dayr Ayyub ve kamp yaptıkları bölge arasındaki bölgeyi kontrol altına almayı başaramadılar. Vahan komutasındaki Bizanslılarla müslümanlar arasında barış görüşmeleri başladı. Müslümanlar daha önce bulundukları bölgeden Adhri'at yönüne doğru çekilmek suretiyle Bizanslılara bir tuzak hazırladılar. Bizanslılar ağaçlık bölgeye gizlenmiş olan müslümanların farkına varmaksızın çekildikleri bölgeyi ele geçirmek amacıyla ileri atıldılar.

Ermeni komutan Gargis Bizans ordusunun sağ kanadına komuta ederken *drungarios* lâkaplı komutan sol kanada komuta ediyordu. Bizans ordusunun sol kanadı İslam ordusunun sağ kanadını geriye püskürttü ve kadınların bile savunma yaptığı müslümanların askeri kamp sahasına yaklaştı. Benzer şekilde, Bizans ordusunun sağ kanadı İslam ordusunun sol kanadını merkeze ve kamp sahasına doğru çekilmek zorunda bıraktı. Müslümanlar karşı atağa kalktılar. Bizans ordusunda saflar bozuldu, askerler kaçışmaya başladılar ve dağıldılar.

Bizans süvari birliklerinin, muhtemelen “karışık oluşum” ya da “konveks oluşum” diye adlandırılan komplike Bizans manevralarından birini uygularken piyadelerle araları açıldı.²⁰ Halid b. Velid, Bizans birlikleri arasında oluşan bu boşluğun farkına vardı ve başında bulunduğu süvari birliğini Bizans süvarisi ve piyadesi arasındaki bu boşluğa doğru sürmeyi başardı ve askerleri karşı tarafa zaiyat vermeye başladılar. Meydana gelen bir kum fırtınası Bizans ordusunun yerinden kımıldayamamasına neden olurken, Müslümanlar faydalanabilecekleri bir imkân doğurdu. Bu esnada, Bizanslı destekleyen pek çok Hristiyan Arap savaş meydanını terk etti.

Halid b. Velid komutasındaki süvari birlikleri akşamleyin Ruqqad Vadisi üzerinde bulunan tek köprüyü ele geçirmeyi başardılar.²¹ Bu hareket pek çok Bizans birliğini her ikisi de Harir Vadisi’nin batısında kalan Ruqqad ve Allan Vadileri arasındaki düz arazi ve tehlikeli kayalıklar arasında kalmalarına yol açtı. Daha sonra Müslümanlar Bizans ordusunun kamp merkezine saldırdı. Bizanslıların ana kuvvetlerinin yolu böylece müslümanlar tarafından kesilmiş oldu ve bir daha toparlanamadılar. Bizanslıların Yaqusa’daki (muhtemelen Golan Tepelerinde, Ruqqad Vadi’sinin güney kanadında, Fiğ’in 1 km kadar doğusunda) kampı saldırıya uğradı.²²

20 Ağustos günü savaş zirveye ulaştı. Askerlerin Hristiyan Arapların kaçıştıkları ya da Müslümanların tarafına geçtikleri ve Müslümanların tek kaçış yolu olan köprüyü ele geçirdikleri haberini aldıklarında Bizans tarafında büyük bir panik başladı. Ertesi gün Bizans askerlerinden bazıları Müslümanlara karşı hiç direnç gösteremeyerek kılıçtan geçirildiler. Diğer Bizans birlikleri ve atları kaçmaya çalışırken vadilerin içindeki keskin yamaçlardan aşağı düşerek hayatlarını kaybettiler. Sonuç pek çok Bizans askerinin hayatını yitirmesi oldu.

Savaşta yer alan Bizanslı komutanlar hakkında çeşitli haberler dolaşmaktaydı. Müslümanlar Bizanslıları yenilgiye uğrattı ve Şam’ı kuşatmaya başladılar. Savaşın sonucuyla ilgili haberler, yaklaşık 500 km. kadar kuzeyde yer alan Antakya’da gelişmeleri takip eden Heraclius’a ulaştı.

Bizansın Amaçları

Bizansın amacı Müslümanları bölgeden kovmaktı. Gerçekten de, müslümanları Şam ve hatta Jabiya çevresindeki bölgesini terk etmek zorunda bıraktılar. Mümkün olan her an, İslam ordusu nu arayıp, bölgeden çıkarma teşebbüsünde bulunuyorlardı. İlk zamanlar, mümkün olduğunca çekilmekte olan müslümanları takip etmeyi deniyorlardı. Muhtemelen müslümanların yeniden sabit savunma hatları oluşturmalarına mani olmaya çalışıyorlardı. Bizansın amaçlarından bir tanesi kendileri için bir yem niteliği taşıyan müslümanların kamp yerlerini ele geçirmekti. Bizanslılar, Müslümanları Jabiya'dan Adhri'at civarına çekilmek zorunda bırakan haberleşmelerini sekteye uğratarak Müslümanların bulundukları konumlarını değiştirmelerine yol açmaktı.

Gassanilerin kendilerine ait kamp bölgesi tercih etmelerine ek olarak, lojistik sorunları halletme muhtemelen Bizans ordusu nu Jabiya'da ve pek fazla uzakta olmayan Jilliq (Kiswe)'de kendilerine bir kamp yeri meydana getirmek zorunda bıraktı. Askerler ve hayvanları burada daha az yiyecek sıkıntısı çekiyordu. Birlikler ayrıca savunma, saldırı ve haberleşme açısından stratejik öneme sahip bölgeyi kontrol ediyordu. Bu durum, muhtemelen 614 yılında Perslilerle yapılan savaşın nedenlerini açıklayabilir. Bizanslılar seyyar birliklere değil, sabit noktalardaki birliklere güveniyordu. Bizanslılar fevri değil, dikkatli bir şekilde hareket etmeye büyük çaba harcıyorlardı. Aynı zamanda bol miktarda su temin etmelerini sağlayan Yermuk'un, Harir ve Ruqqad Vadilerinin dik yamaçlarına benzer yeryüzü şekillerinin doğal savunma özelliklerini kullanan sabit konumlara güveniyorlardı. Söz konusu bölge her iki taraf için de, kontrol altına almak için savaşın göze alınabileceği önemde bir değere sahipti.

Leone Caetani'nin analizleri savaşın olası ilk modern anlatısıdır. Bütün ayrıntılar kabul edilemez; fakat önemli bölümleri ve her halükârda onun konuyu ele alış tarzı adamlarınıninkine göre daha ikna edicidir.²³ Savaşla ilgili modern yorumlarda içkin olan pek çok problem Leone Caetane'nin ayrıntılı analizlerini ve sonuçlarını okumadaki modern tarihçilerin hatalarından ortaya çıkmaktadır.²⁴ Kaçınılmaz bir şekilde, bu araştırmacılar Caetani'nin çalıştığı ve yüzyılın başında kanıtlandığı metinleri tekrar

gözden geçirmeliler. Caetani'yle aynı görüşte olsun ya da olmasın savaş alanının yeryüzü şekilleri hakkında onun argümanlarını okumuş ve analiz etmiş olması gereklidir.²⁵ Caetani büyük zorluklar olmadan bölgeye ulaşmanın mümkün olduğu barış döneminde askeri çarpışmaların geçtiği bölgeyi ziyaret etmişti.

Bizans Askeri Doktrininin Belirginleşmesi

Çok sayıdaki belge göz önüne alındığında, sadece dini ya da ekonomik ve kabilevi düşünceler dışında her iki tarafın Yermuk'de son derece kurnazca geliştirilmiş taktiklerle çarpıştığını ortaya koymaktadır. Savaş için seçilen yer tesadüfi değildir. Aksine her iki tarafın özellikle seçtiği bir yerdi. Yermuk Savaşı, özellikle Maurice'nin *Strategikon*'unda anlatıldığı şekliyle Bizans askeri doktrinine uygunluk arz etmektedir.

Kamp yeri ve yerleşimi konusunda Bizans askeri doktrini, Yermuk Savaşında askeri açıdan kendilerini içinde buldukları kötü duruma düşmelerine neden olacak bir takım ufak tefek hatalara (aksi halde açıklamak imkânsızdır) yol açmış olabilir. Bu nedenle, Ermeni tarihçisi Ghevond kendi karargâhlarını ordunun ana biriminden ayırdıklarından dolayı Bizanslıları eleştirmektedir.²⁶ Bununla beraber, böylesi bir uygulama *Strategikon*'un tavsiyesine uymaktadır. Bu eserin yazarına göre, düşmana av olabileceğinden ve süvarilere yeterince manevra imkânı vermeyeceğinden dolayı askeri karargâhı savaş alanının bu kadar yakınına kurmak son derece tehlikeliydi.²⁷ Maurikios Perslilerin uygulamalarının Romalılarınkinden ya da Bizanslılarınkinden farklılık arz ettiğini vurgulamaktadır. Yermuk Savaşında karargâh yerlerini savaş alanının tahmin edilen mekânına son derece yakın bir mesafede kurma yönündeki Bizans komutanlarının kararı yanlış olabilir; fakat böyle yapmakla geleneksel Bizans askeri doktriniyi uygulamış oldular. Hatta, *Strategikon*'un yazarı karargâhın yerinin köprünün düşman tarafına kurulması gerektiğini tavsiye ediyor. Jabiya-Yermuk Savaşının manevrası esnasında Ruqqad Vadisi'ne göre Bizansın karargâh alanı bu şekildeydi.²⁸ Bizans karargâhının nehrin ve dik yamacın kenarında kurulması askerler için güvenli bir alan sağlama düşüncesi olduğu gözükmekte-

dir.²⁹ Fakat, diğerlerinin yaptığı gibi, Müslümanların 636 yılındaki saldırıları ön ve arka alan arasındaki mesafeyi ortadan kaldırdılar. Böylece, düşmanla sözlü ya da yazılı düzenlemeler dışında, artık güvenli bölge ortadan kalkmış oldu.³⁰

Hristiyan Arap tarihçisi Eutychius daha önce sözü edilen büyük gürültünün Yermuk Savaşın da önemli bir rol oynadığını belirtmektedir. Şam şehrinin maliye sorumluluğunu taşıyan Mansur'un, Vahan'ın bölgeye getirdiği bu kadar büyük bir orduyu besleyebilecek kadar mali olanaklara sahip olmadığını iddia ettiğini aktarmaktadır. Mansur daha önce bölgenin Persler tarafından işgal edildiği dönemde Pers imparatorluğuna büyük oranda vergiler verdiğinden dolayı Bizans yönetiminin hışmına uğramıştı. Bizans yönetimi Mansur'u Şam'daki görevinden almak istedi ve geçmişteki bu olay nedeniyle ona son derece kızgındılar. Yerel yöneticiler, halk üzerinde büyük bir yük oluşturdukları için uzun zamandan beri Bizans ve Roma ordularının dikkatlerini kendi bölgelerinden uzaklaştırmaya çalışıyorlardı. Mansur'un bu hareketi I. Justinian'ın 130 no'lu Novel'inde anılan problemle ve tahin toplanması ve askere dağıtılması işini muhafız gücü vilayeti değil, yerel idarecilerin yaptığı yolundaki argümanlarla büyük bir benzerlik göstermektedir. Mansur, Bizans ordusunu Şam'dan uzaklaştırmak için bir bahane bulmaya çalıştı. Halka perküsyon ve davullar çaldırtmak suretiyle Bizans ordusunun Müslümanların umulmadık bir yönden saldırıya geçmeleri düşüncesiyle korkutmaktı.³¹

VI. yüzyıl Bizans askeri anlayışları düşmanı yanlış istikâmete yöneltmek³² ve casusların hareketlerini gözetlemek³³ için gürültü kullanılmasını tavsiye etmektedir. Bu durum Mansur'un Bizans ordusunu Şam'dan uzaklaştırmak amacıyla gürültü kullandığını belirten Eutychius'un haberiyle uyusmaktadır. Mansur'un bu hareketi Eutychius'un iddia ettiği kadar Bizans ordusu üzerinde muhtemelen olumsuz bir etkiye neden olmuş olabilir. Gürültü, bulundukları konumu terk etmelerine neden olabilecek bir çeşit uyarı işareti olarak kabul edildi. Birkaç kaynağa göre önemli çarpışmalar gece meydana geldi. Eutychius, Mansur'un gürültü gösterisinin Bizanslıların geceleyin bulundukları yerleri terketmelerine yol açacak kadar korkuttuğunu göstermektedir.

Yazılı Kaynaklar

Bu savaşın en erken dönem kayıtlarıyla ilgili anlatı, VII. yüzyılın sonlarında (658) Frankish tarihçisi Fredegarius'un kaleme aldığı kısa bir eseridir. Fredegarius geceyarısı Bizanslıların üzerine ilahi bir yumruk indiğini ve böylece Bizanslıların ertesi gün savaşıma arzularını yitirdiklerinden bahsetmektedir. Fredegarius isimlerini anmamasına rağmen, İslam ordusuna iki kişinin komuta ettiğini doğru bir şekilde haber vermektedir:

İki komutanın idaresindeki ordu (İslam ordusu) yaklaşık 200.000 askerden oluşuyordu. İki ordu da birbirine son derece yakın yerlere kamp kurmuşlar ve ertesi gün bir anlaşmaya hazır görünüyordular. Fakat gece yarısı Heraclius'un ordusu Tanrı'nın kılıcıyla cezalandırıldı. 52.000 asker gece yarısı uykularındayken öldürüldü. Ertesi gün, savaş sırasında askerler ordunun büyük bir bölümünün ilâhi adalete kurban gittiğini gördüler. Artık Saracens'ler üzerine ilerlemeye istekleri kalmadı ve karşı taraf hücum ettiğinde hepsi kaçıştılar.³⁴

Fredegarius'un bu kısa anlatıyı alıntılıdığı kaynaklar muhtemelen Bizansa ya da büyük bir olasılıkla Hristiyan Oryantalistlere aittir; fakat her halükârda bu savaşla ilgili olarak yazılmış, askerlerin ve kayıpların sayılarının mübalağalı bir şekilde yazıldığı en erken dönemden günümüze ulaşan bir anlatıdır.³⁵

İbn Asakir'in önemli anlatısı da Müslümanların gece yarısı Bizans kamplarını ele geçirdiğini ve gün doğduğunda Bizanslıların düzenlerini kaybedip kaçışmaya başladıklarını ya da yakalanıp öldürüldüklerini vurgulamaktadır. Daha sonra, Bizanslıların Arapların gece savaşmayı sevmediklerini tahmin ettiklerinden bu durum olağandışıdır. Bu olağanüstü bir durumdu; fakat Bizanslıların düşmanları değersiz sonuçlar için umulmadık uygulamadan yararlandıkları kesin bir olaydı.³⁶ Her halükârda, gece yarısı meydana gelen bu olaylar Bizanslıların düzenlerini bozdu ve savaşıma arzuları kadar morallerinin ve birbirlerine bağlılık duygularının sarsılmasına neden oldu.

Ermeni ve Arap kaynakları Bizanslıların Yermuk Savaşında piyade birlikleri kullandıkları konusunda hem fikirdirler. Sebeos korku içersindeki Bizanslıların, Müslümanların karargâhlarına yürüyerek saldırdıklarını ve etrafta gizlenmiş olan Müslümanla-

rın karşı saldırısıyla karşılaştılarını vurgulamaktadır. Ermeni tarihçileri Sebeos ve Ghevond (Sebeos'un kaynaklarından bazılarını kullanmış olan VIII. yüzyıl yazarı)'un iddia ettikleri gibi Bizanslılar muhtemelen piyadeleri yoğun bir şekilde kullanmadılar. El-Taberi'in ve İbn Asakir'in de içinde bulunduğu birkaç Arap kaynağının vurguladığı gibi Bizanslılar muhtemelen süvari birlikleri de kullandılar.³⁷

El-Taberi ve İbn Asakir'in Halid b. Velid'in bazı manevralarını tanımlaması Maurice *Strategikon*'unda belirtilen uygulamaları hatırlatmaktadır. Bizanslılar, özellikle, Ruqqad Vadisi yanındaki güvenli bölgeyi terkettiklerinde ve görünüşe göre kaçışan Müslümanları kovalamaya çalışırken karışık ve konveks olarak adlandırılan düzeneği çok iyi kullanmış olmalı. *Strategikon* yazarı, birlikler harekete geçtiklerinde karışık bir düzenek uyguladıkları üzerinde durmaktadır. Karışık düzenek kompleks düzeneğe saflar arasından süvarilerin geçmesine imkân tanıyacak manevra yapan piyadelere ihtiyaç duyar. Bundan sonra piyadeler tekrar saflarını birleştirirler. Süvariler geriye çekildiklerinde piyadeler bir kez daha saflarını açarlar. Bu açıklamalar savaşta nasıl bir durumun ortaya çıktığını bizlere göstermektedir.

Bizanslılar tekrar Müslümanların sağ kanatlarına sonra sol kanatlarına saldırdılar, başarılı olamadılar; fakat Müslümanları kamp yerlerine doğru kaçmaya zorladılar. Bizans piyadesine destek olmak üzere gelen süvarileri geri çekilmeye zorlayan Müslümanlar piyadelerle beraber kadınların da katıldığı ortak bir savunma bloğu oluşturdular ve bu durum Bizans süvarisinin kaçışmasına ve dağılmasına neden olan etrafta gizlenmiş piyade birliklerinin yardımıyla Müslümanların süvarilerine karşı saldırı fırsatı yarattı. El-Taberi, Halid'in daha sonra ovada dağılacak olan Bizans süvarisi ve daha sonra üzerlerine saldıracağı ve bozguna uğratacağı Bizans piyadesi arasında kendi süvarisine en sonunda manevra yaptırdığını ve Bizans karargâhının önemli bölümüne saldırı başlattığını belirtmektedir. Halid'in manevraları, felâketle sonuçlanacak, klâsik stratejistlerin süvari ve piyadelerin ayrılmasıyla karşı karşıya kalabileceği uyarısında bulunduğu Bizanslıların karışık ve konveks düzenleri gibi potansiyel tehlikeyi ortadan kaldırdığı gözükmemektedir. Bizanslıların Müslümanlar tarafından yok edilmesindeki pek çok sebep arasından sadece

önemli bir tanesi olarak gözükmektedir. Karışık düzen her zaman zorluk çıkarmıştı ve 636 yılındaki Bizans orduları bu zorlukla karşılaşan tek ordu değildi.³⁸

Yermuk'de firarları önlemek amacıyla zincir şeklinde birbirlerine tutunan Bizans askerlerinin durumuna atıf yapan Arap kaynakları yanlış yorumlanmaktadır. Bu kaynaklar, elbette, sadece *topos* olabilirler. Fakat tarihi gerçeklerle ilgili bir takım bilgileri aktarmaktadırlar. Bu kaynaklar, piyadelerin ya da süvarilerin ani saldırısından korunmak amacıyla kalkanlarını son derece sıkı bir şekilde yanyana tutan Bizans askerlerine atıf yapmaktadır. Bu manevralar *Strategikon*'da belirtilmektedir. İslam kaynakları Bizans birliklerinin savaşın başlarında son derece cesur bir şekilde savaştıklarını doğrulamaktadırlar. Bizans askerlerinin moral-leri ancak savaşın ilerleyen safhalarında bozuldu. Başlangıçta hiç de korkakça hareket etmediler.³⁹

Her iki ordunun karargâhı savaşla ilgili belgelerde anlatıl-
rında özel bir yere sahiptir. Müslüman kadınlar, kaçışan bazı
müslüman askerlerine karşın Bizanslılara karşı katı bir savunma-
da olağanüstü bir rol aldılar. Yermuk'de Müslümanların Bizans
karargâhına saldırmalarıyla ilgili açıklamaların son derece man-
tıklı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰ Kaynaklar, sadece kayıpların sayı-
sının değil, savaşın sonucunu etkileyen psikoloji, moral, korku
ve güvensizliklerin rolünü de vurgulamaktadırlar. Elde edilen so-
nuç öldürülen asker sayısı hesaba katılmadan, Bizans ordusunun
savaş etkinliğinin yıkıma uğratılmasıydı. Müslümanlar bazı Arap
kabilelerinin Bizans ordusundan kaçışlarını memnunlukla karşı-
lamalarına rağmen, Yunan ve Ermeni saflarından esir almadıkla-
rı gözükmektedir. Savaş meydanından kaçan bazı Bizanslılar da-
ha sonra ele geçirildiler; fakat Müslümanlar savaş alanında hiçbir
esir almadılar, muhtemelen savaşın korkunç anlarında kendi ka-
yıplarını düşünüyorlardı. Benzer katliamlar ağır çarpışmalar so-
nunda pek çok genel çerçevede sık sık meydana gelmiştir.⁴¹

Müslümanların Stratejisi

İslam saldırıları başlangıcından itibaren, söylendiğine göre,
Halife Ebu Bekir'in, Bizanslıları bölgeden uzaklaştıracak askeri

hareketlere girişmek için çok sayıda askeri birliği Suriye'ye yollamak suretiyle müslümanların Bizanslıları kesin bir şekilde yenilgiye uğratabilecekleri bir stratejisiydi.⁴² Diğer bir deyişle, Müslümanlar savaş alanında Bizanslılara göre zaferi daha fazla istediler. Bizanslıların aksine, Müslümanlar savaşı arzu ettiler. Müslümanların stratejisinin tanımlanmasının doğru olduğu gözüküyor. Bizanslıların Jabiya-Yermuk'de yenilgiye uğramaları kaçınılmazdı. Müslümanlar Bizanslıları öylesine bir durum içerisine soktular ki, bir noktadan sonra artık Müslümanların zaferi ezici bir üstünlükle muhtemel hale geldi; fakat daha savaşın başında böylesi bir kesinlik söz konusu değildi.

İbni Asakir de Müslümanların kasıtlı olarak Bizanslıların karargâhlarına saldırıp geri çekilmek suretiyle kendilerine saldırımları yönünde ayarttıklarını haber vermektedir.⁴³ Bu sırada, bir grup asker zamanı geldiğinde saldırıya geçmek üzere gizlenmişlerdi. Bizanslılar Müslümanların karargâh merkezine saldırıya ayatıldılar; fakat daha sonra gizlenen askeri birliklerin ortaya çıkmasıyla Müslümanlar karşı atağa kalkıp Bizans birliklerinin savunma amacıyla tekrar birleşmelerine olanak tanımayarak düzenlerinin bozulmasına neden oldular. Savaş Müslümanların Bizanslıları bozguna uğratmak için sadece büyük çaplı bir ordu hazırlamalarını değil, aynı zamanda plânlı, kurnazca ve coğrafi şartları mükemmel bir şekilde kullanmalarını icap ettirmişti.

Savaş her iki tarafın birbirleri karşısında hata yapmalarını ve tesadüfen büyük bir çarpışmaya girişmeleri tarzında değildi. Her iki ordu da, genel yeryüzü şekillerinin çok iyi bilindiği ya da her iki taraf için de çok iyi bilinmesi gereken doğal çevrede büyük çarpışma öncesi uygun zamanı yakalamak amacıyla hazırlık yapıyorlardı. Ayrıca, Bizanslılar mevki olarak daha yüksek bir noktada bulunuyorlardı ve herhangi bir kriz meydana geldiğinde sağlam savunma özellikleri gösteren bölgelere sahiptiler. Bununla beraber, gelişmeler, Golan Tepelerinin de dahil olduğu yüksek bir yere sahip olmanın Bizanslılara zafer getirmediğini gösterdi. Aldatıcı bir korunaklı yapı arz eden yamaçlarla sabit pozisyonlara sahip olmak klâsik manevra savaşının nasıl bir sonuç doğuracağını belirlemedi. Şayet ortada bir fark varsa, o da Bizanslıların savaşın ilk anlarında saldırgan bir şekilde hareket etmedikleridir. Müslüman komutanlar Bizanslılara kesin darbeyi indirebi-

lecekleri noktalara çekmek için pek çok kararlı manevralarda bulundular.

Bizans Komuta ve Kontrolü

Kimi kaynaklara göre Hims'de olduğu söylenmesine rağmen, savaş meydanından çok uzaktaki bir bölge olan, Antakya'da bulunan Heraclius'un aklından geçenleri anlama imkânı yoktur. Bu konuyla doğrudan ilgili olarak Heraclius döneminden kalma hiçbir askeri belge bulunmamaktadır. Yermuk Savaşı hakkında Heraclius'un danışmanlarının kaydettiği hiçbir belge ya da diğer konuyla ilgili arşiv malzemesi günümüze ulaşmamıştır. Hiçbir Bizans kaynağı örneğin İbni Ethem el -Kufi, İbni Asakir ve Azdi gibi bazı İslam kaynaklarının tutarsız bir biçimde ileri sürdükleri bilgilerden fazlasını vermemektedir.

Kaynaklar, Bizanslıların Yermuk'de savaş düzenini nasıl plânladıklarına dair herhangi bir açıklama yapmamaktadırlar. Bizans yönetimi, askeri strateji oluşturmaya yönelik genel bir yaklaşıma sahip değildi. Strateji ve askeri harekâtları belirleyen Heraclius, ve onun en yakın danışmanları, özellikle kardeşi Theodore ve Pers Kralı'nın oğlu ve kısa bir süre Pers hükümdarı olan Nike-tas'ın da dahil olduğu küçük bir komuta grubuydu. Elbette, savaş alanından son derece uzak bir karargâhta bulunan Heraclius'un tüm ayrıntılarıyla Bizans saldırısını plânlamasının olanağı yoktu. Son derece sınırlı ve güçlü isteklere sahip olan Heraclius savaşı çok daha yakından yönetmeyi denemiş olabilir. Baladhuri, Nicephorus ve Seville'li Isidore Bizanslıların Yermuk'te savaşa karar verdiklerini doğru bir şekilde ileri sürmektedirler. Bizanslıların en azından Dathin'de ve Ajnadayn'da yenilgilerinden beri savaştan çekinme yönündeki eğilimlerinin ender olarak tersi bir uygulama söz konusuydu.⁴⁴ Bir Latin kaynağına göre, Heraclius'un kardeşi Theodore, müslümanların daha fazla yardım gücünün kendilerine ulaşmasını bekledikleri bir sırada karşı saldırıya geçtiğine dair doğruluğu tartışılır bir açıklamada bulunmaktadır.⁴⁵

Müslümanlar, Bizanslıların muhtemelen günün en sıcak saatlerinde savaşmaktan çekineceklerini bildiklerinden bu saatlerde saldırdılar.⁴⁶ Bu gelişmeye Müslümanlar neden olmuştu. Bazı Bi-

zans kaynakları, Yermuk Savaşında, kum fırtınası kadar günün en sıcak saatlerinin Bizans askerlerini endişeye düşürecek sebepler olarak anmaktadır.

Muhtemelen onlar hakkında daha fazla bilgi edinebilmek, daha etkili taktikler ve stratejiler plânlamak ve savaşı kazanmak amacıyla Bizanslılar Müslüman komutanlarla iletişim kurmaya çalıştılar.⁴⁷ Böylesi örnekler VII. yüzyılda Bizans komutanları arasında yaygındı. Bu çabalar bir işe yaramadığı gibi, üstüne üstlük bazı önemli firar olayları da yaşandı. Savaşın sonunda en çok firar olayına maruz kalan ve askeri birimler arasında haberleşme kopuklukları yaşayan taraf Bizanslılardı. el-Taberi (Sayf ve Ebu Osman Yezid b. Asid el-Ghassani vasıtasıyla) Vahan ve komutanlarının, Yequsa'da kamp kurduklarını ve askerlerinin Araplarla benzer görünümde olmalarını istediği yönünde pek de makul olmayan açıklamalar yapmaktadır. Elbetteki, bu durum Bizans birliklerinde bazılarının, özellikle de Ermenilerden ve Yunanlılardan oluşan yedek kuvvetlerin savaşa alışık olmadıklarını ya da Araplarla hiç karşılaşmadıklarını göstermektedir.⁴⁸ Vahan savaş öncesinde beklemek suretiyle askerlerinin Arapların görüntülerinden dolayı ortaya çıkan korkularını yatıştırmaya çalışmakla kalmadı, aynı zamanda onlara Müslüman komutanlarının gücü, yetenekleri, niyetleri ve komutanların ve askerlerin zayıflıkları ve birbirlerine bağlılıklarını sona erdirecek faktörleri hakkında bilgiler vermeye çalıştı. Bu Bizanslıların barbarlarla savaşırken kullandıkları tipik bir uygulamaydı.

Yermuk Savaşı arefesinde Müslümanlar Bizanslıların olası entrikalarına karşı tetikteydiler. Bizanslıların kendilerini yenmek için zekice taktikler kullanacaklarını biliyorlardı. Gerçekteyse, Müslümanlar Bizanslılara karşı kullanacakları daha üstün hileler ve kesin bir şekilde onları yenilgiye uğratabilecek stratejiler geliştiriyorlardı.⁴⁹

Yermuk Savaşı, Şam'dan yaklaşık iki ya da bir buçuk günlük mesafede meydana geldi.⁵⁰ Euty chius bu mesafenin Şam'dan yürüyerek olduğunu belirtmektedir. Bu bölge Incil döneminden (Biblical era) beri var olan çapraz desenli çizgili yoluyla tanınıyordu. Bizans askerlerinin nihai kaçışları söylendiğine göre Biqa Vadisi ya da Şam yoluyla Hims'e doğru gerçekleşti. Bu savaşın Filistin'deki özellikle Galilee'deki olası sonuçları hakkında bilgi

yoktur; fakat muhtemelen bir takım tepkiler ve sonuçlar doğurmuştur. Aradaki mesafeler yakındır. Savaşın sona erdiği haberi Galilee'ye ve Filistin'in diğer bölgelerine muhtemelen çok çabuk ulaştı.

Savaşla ilgili istatistiki bilgiler yanıltıcı olabilir ve muhtemelen imparatorluk kaynaklarına dayanmamaktadır. Bu hassas durumda, Bizanslılar muhtemelen sayısal üstünlüklerine güveniyorlardı. Bizans ordusuyla ilgili hesaplamalarda çeşitlilik görülmektedir ve yüksek olması ihtimal dahilinde değildir. Erken ve orta dönem Bizansındaki Bizans ordularının açıklanan sayısının savaşta 40.000'e ya da 80.000'e çıkmış olması olasılık dışıdır. Bu sayılar Bizanslılar için müslümanların istatistiklerinin en düşük seviyesidir. Bizansın sayısal üstünlüğünü kabul etmek mümkün olmasına rağmen, Ermenilerin ve müttefik Hristiyan Araplarının da dahil olduğu Bizans güçlerinin 15.000 ya da 20.000 olabilmesi bile çok şüphelidir.⁵¹ Daha sonraki Hristiyan kaynaklarının Bizans yenilgisini açıklamaya yardımcı olması amacıyla Müslümanların güçlerinin çok daha fazla ve giderek de arttığını söylemeleri doğaldır. Çeşitli Hristiyan ve İslam kaynaklarındaki herhangi bir doğruluğun göreceli ihtimalini belirleme teşebbüsüne bile değmez. Orduların sayıları, askeri tarihçilerin Bizans birlikleriyle ilgili bu dönem için mantıklı olmaya çok uygun düşmektedir. Bu birliklere, özellikle Gassani Kralı Jabala b. el-Ayham'ın komutası altındaki Hristiyan Araplar ve Jarajis (George) ve Vahan komutası altında Yunanlılar kadar Ermeniler de dahildi. Bizanslılar için Trithurios ve Vahan'ın birliklerinin birleşmiş olması ya da bu iki grup birleşmeden önce savaşın başlayıp başlamadığının ne gibi bir önem arz ettiği açık değildir. Bütün Bizans birliklerinin Biqa Vadisini izleyerek geldikleri ya da bazılarının Şam yolunu kullanıp kullanmadıkları konusu da açıklığa kavuşmamıştır.

Yermuk Savaşındaki Bizans ordusundaki bazı birlikler diğer birliklerle sağlıklı bir iletişim olmaksızın savaştılar. Bu durum Müslümanların zafer kazanmasına ve Bizanslıların ağır yenilgiye uğramalarına neden oldu. Bu kadar çok farklı öğelerden teşekkül etmiş bir ordunun düzenlenmesinde içkin olan tehlikeler uzun süren savaş esnasında ortaya çıktı. Kaynaklar savaşın değişik safhalarında ya da herhangi bir safhasında Bizans komutanlarının

birlikleri konuşlandırma plânlarını açık ve ayrıntılı bir şekilde vermemektedir. Ordunun çeşitli kanatlarındaki komutanların bazı tanımları vardır, fakat herhangi bir kanadın yerleşimi hakkında kesin bir bilgi yoktur.

Bizans Ordusunda Yaşanan İhtilâflar

Jabiya-Yermuk'deki Bizans ordusu içersinde meydana gelen ihtilaflar Yunanlıların, Ermenilerin ve Hristiyan Araplarının birbirlerine karşı güvensizliklerinin bir sonucudur. Ordunun en yüksek komuta kademesinde Trithurios ve Vahan arasında güvensizlik söz konusuydu. Ermeni saflarında Jarajis ve Qanatir (*Buccinator*) arasında aynı güvensizlik yaşanıyordu.⁵² Bunların hepsi birden Bizanslıların savaş etkinliklerine, askeri bağlarına, komuta ve plânlamanın süratle gerçekleşmesine ve düzenlenmesine son derece zararlı oluyordu. Bununla beraber, Bizans ordusu içersinde bu kader savaşının arefesinde pek çok aksaklık yaşanıyordu. Bu tek başına, Bizans ordularının komutanlar ve farklı birimler arasındaki sürtüşmeye katlandıkları tek olay değildi. Bununla beraber, Jabiya-Yermuk Savaşı sırasında gündeme gelmesi imparatorluğun istikrarı açısından özellikle tehlikelerle doluydu.⁵³

Ermeni birlikleri papazları olmasına rağmen, Monophysitism ve Chalcedon bunlar hakkındaki münakaşalarla bölünmüş gözüküyorlardı. Yine de, birlik ve Heraclius'un siyaseti konusunda Ermeni kilisesi içersindeki sürtüşmeler askerler arasındaki morale yardımcı olmamış olmalı. Ermeni komutanlarını etkileyen tartışmalar hakkında büyük bir olasılıkla kanıt yoktur. Kilise içi münakaşalar asgari bir düzeyde, Yermuk Savaşındaki yedek Ermeni kuvvetleri üzerinde bir etkiye sahip olan karmaşık bir konuydu. Güvenlik güçleri arasındaki papazlar içersinde ya da Ermeni askerlerini cesaretlendirmeye çalışan ve savaş öncesinde, esnasında ve sonrasında onları idare eden diğer kilise görevlileri arasında herhangi bir soruna yol açıp açmadığı hakkında bir kanıt mevcut değildir. Bu durum muhtemelen geri plânda sorun yaratan bir faktördü; fakat duyulan güven hakkında daha fazla hiçbir şey söylenemez. İbni Asakir komutan Jarajis (George)'la tartışan ve emirlerine uymayı reddeden sağ kanat sorumlusu Qana-

tir (De Goeje'nin ileri sürdüğü gibi bir Ermeni olan muhtemelen *Buccinator*)'i göstererek Ermeni birlikleri saflarındaki ihtilâf ve itaatsizliğe karşı var olan eğilim hakkında bilgi vermektedir. Özellikle, Sayf b. Ömer'in anlatısı George isimli bir Ermeni komutanının Yermuk Savaşı sona ermeden Müslümanlar tarafına geçtiğini iddia etmektedir. Bu anlatı son derece şüpheyile karşılanmalıdır; fakat belki de Vahan'ın iddia edilen isyanıyla sonuçlanan huzursuzluğun bir yansıması olabilir. Ebu Huzeife, George'un "*Qanatir*" ile tartıştığını iddia etmektedir. Bu kişiler, belki de, savaştaki Ermeni birlikleri ve liderleri arasında yaşanan sorunları birbirine karıştırıyordu.⁵⁴ Söz konusu Arap kaynakları özel olarak herhangi bir Ermeni isyanıyla ve Bizans imparatoru olarak Vahan'ın açıklamasıyla ilgili bilgi vermemektedir, fakat itaatsizlik ve Bizans birliklerinin Suriye'deki düzensiz davranışları ve sivil halkı tartaklamaları gibi çeşitli karışıklıkların olduğunu göstermektedir.

Theophanes'un ve Nicephorus'un kaynağı Heraclius'un Müslümanlarla meydan savaşından kaçınılması yolundaki emirlerine karşı devlete ihanet niteliğindeki itaatsizliğin söz konusu olduğu iddia etmek suretiyle Heraclius'u suçlamaktan kaçınmak ve Bizans savunmasının yarılmasını açıklamaya çalışmaktadır. Erken dönemde yapılan propaganda, Theophanes ve kaynağı tarafından Bizans birliklerinin sadece Heraclius'un emirlerine itaatsizlik etmediklerini, aynı zamanda ona karşı açıkça isyan ettiklerini ve başarısız bir şekilde General Vahan'ı imparator ilân etme girişiminde bulundukları ve nihayetinde savaştaki Bizans çabalarını boşa çıkardıkları iddiası şeklinde tahrif edilmişti. Fredegarius'un savaştan bir önceki gece karargâhdaki pek çok Bizans askerinin aniden ve anlaşılmaz bir şekilde öldürülmesinden sonra Bizanslıların savaşta hata yaptıklarını vurguladığı kısa anlatısı Bizans ordusu içersindeki iç çekişmenin ve Bizanslıların savaşma etkinliklerinin zararlı sonuçları hakkında tahrif edilmiş bir bilgi olabilir. Azdi, özellikle, düzensiz davranışları konu alan bu tip haberlere yer vermektedir. Azdi ve Eutychius tarafından anılan düzensizlikler Bizans ordusunun savaşın arefesinde ve savaş sırasında çözülmesi üzerinde bir etkisi oldu, fakat hiç kimse Vahan'ın başarısızlıkla sonuçlanan bir plânda İmparator olarak ilân edildiğini iddia etmemektedir.⁵⁵

Heraclius'un kardeşi Theodore, söylendiğine göre savaş alanından uzak durmuştu. Çünkü Heraclius kızgın bir şekilde ona Suriye'den Constantinople'ye gitmesini söyledi. Constantinople'de aşağılandıktan sonra Theodore ortalıktan kayboldu.⁵⁶ Theodore'nin savaştaki hatası, tutuklanması ve küçük düşmesi hanedanlığı ününü lekelediği gibi, Suriye'nin savunulmasını tehlikeye attığı, Heraclius için Müslümanlar karşısında yeni savunma kuvvetleri oluşturmada askeri sorumluluk taşıyabilecek birisini bulma konusunda zora soktu.

Bizanslılar müttefik Arap kuvvetlerini Jabiya-Yermuk Savaşının dönüm noktalarında şok kuvvetler olarak savaşa katmadılar. Arap birliklerinden önemli firarlar Ruqqad üzerindeki köprü yakınlarında ve Ruqqad ile Yaqusa köyü arasında konuşlandırılmış olanlar arasında gerçekleşti. İlk çarpışmalarda atlı ve yaya olarak savaşa katılanların Yunanlılar ve Ermeniler olduğu anlaşılıyor. Bizanslılar muhtemelen kritik savaş durumlarında kendi halkları yerine aynı etnik grubu kullanmaktan kaçınmayı tercih ettiler (Arapları Araplara karşı savaştırmak geleneksel bir yaklaşım olmasına rağmen).⁵⁷ İbni Asakir Bizanslıların müttefik Hristiyan Arapların yenilgiye uğradıklarını haber aldıklarında kaçışmaya başladıklarını haber vermektedir. Bu olay savaşta güvensizliğin ve sadakâtsizliğin rolünü göstermektedir. Bununla beraber Müslümanlardan da firar edenler oldu.⁵⁸

Lojistik

Jabiya-Yermuk Savaşı gibi bir savaşta taraf olmak Bizanslılar için son derece ender bir olaydı. Bizanslılar genellikle böylesi çarpışmalardan çekinirlerdi. Bizanslılar avantajlarına olmayan bir bölgede öyle bir durumla karşı karşıya bırakıldılar ki, sonunda savaşmak zorunda kaldılar. Bizanslıların daha önce yer aldıkları savaşlardan farklı olarak düşmanın saldırısı aniden geldi. Bu, gerçek birlik hareketlerinden bazı fikirlerin edinilebilmesi mümkün -en azından İslam kaynaklarına göre- olan ender bir savaştır. Yenilgiye yer bırakmayacak ölçüde askeri psikolojinin, lojistiğin ve askeri mali durumun da içinde yer aldığı çeşitli vecheleri olmasına rağmen, bu, askeri terimlerle analiz edilebilecek bir savaştı.

Aynı olarak dağıtılan tahın sorunu ile Jabiya-Yermuk Savaşı arasında bir ilişki olasılığı vardır. Bizans lojistik ve mali sistemi, Bizans ordusunun yiyecek ihtiyacının geleneksel uygulamalarla elde edilebileceği yerlerde icraatta bulunmasını gerektirirdi. Bu durum, birliklerin Biqa Vadisinden geçmesini ve Golan Tepelerinin su kaynaklarının yakınlarındaki gür otlak arazi üzerinde kamp yapmasını gerektirdi.⁵⁹ Sonuç, Bizans ordusunun Suriye halkıyla ve Şam'da Mansur'la arasında sorunların çıkmasına neden oldu.

630 yıllarındaki Bizans muhafız gücüne ait şehirler ya da onunla ilgili kalan her ne ise ve onun temsilcileri, yerel memurları, Adhri'at ve Bostra arasındaki bölgede önemli bir savaşın başladığı 614 yılında sadece bu bölgedeki çok sayıdaki Bizans birlikleri için ihtiyaç tedarikini plânlama konusunda deneyim sahibiydiler. Birliklerin sayısı hakkında bilgi mevcut değildir. Bu savaşın anıları Arap Yarımadasındaki Araplar üzerinde bir etkiye sahipse de ve İslam kaynaklarının birinde kayıtlı olmasına rağmen, söz konusu 614 yılındaki Bizans birliklerinin sayısı göreceli olarak vasat olabilir. Ayrıca, kuzeyden güneye doğru çekilen Bizans kuvvetlerinin ihtiyaçlarını tedarik etmeyi de icap ettiriyordu. 636 yılında muhafız gücüne ait şehir, kuzeyden güneye doğru ilerleyen sayısı belirsiz Bizans kuvvetlerini ve müttefik Hristiyan Arap güçlerinin ihtiyaçlarını tedarik etmek amacıyla deneyimsiz yerel memurlar ayarlamak zorundaydı.

Jabiya-Yermuk Savaşı geç dönem Roma eyaletlerinden olan Arabistan'a ve II. Filistin'e ait bölgede yapıldı. Buna ek olarak, Phoenice (Paralia) ve Phonenice Libanensis gibi iki şehir savaş alanına son derece yakındı ve muhtelemeden Bizans ordularından bir bölümünün bölgeye gelirken uğradıkları ve ihtiyaçlarını tedarik ettikleri yerleşim yerleriydiler. (Bkz. 2. ve 4. Harita) Acil askeri gelişmelerden dolayı Sivil yasal yetkisinin karmaşıklığına özen gösterilmemiş olabilir; fakat bununla beraber, çeşitli tartışmaları ele alarak, para ve mal tedarikini yerine getirerek, yerel halkla haberleşme sürecini tamamlamış olmalı. Bu bürokratların Bizans ordularına destek sağlamada çalışmalarını nasıl koordine ettikleri hakkında bilgi sahibi olmanın imkânı yoktur; fakat böylesi bir koordinasyon önemli bir meydan okumayı içermiş olmalı.⁶⁰

Pek çok İslam kaynağı ve daha sonraki İslam ve hatta Bizans tarihçileri geç dönem Roma ve erken dönem Bizans eyalet sınırları hakkında bilgi sahibi değildirler ve bununla beraber bu gerçeğin olası önemini göz ardı etmektedirler. Gerçekte, bu savaş yerinin seçiminde ki bir başka neden eyaletin geleceğinin kararlaştırılması olup olmadığı düşünülmelidir. Bu bölgedeki bir savaş, eyaletin pek çok bölgesi açısından önemli sonuçlara sahip olmalıdır, özellikle Mujib Vadisi'nin kuzey bölgeleri için çünkü savaş alanı birkaç eyalete ait ve yakın bölgelerinde bulunmaktadır. Bu durum Bizans birliklerinin ihtiyaçlarını karşılamada bir takım sorunları gündeme getirdi. Çok sayıda yasal yetkilinin varlığı ihtiyaçların tedarik edilmesindeki koordinasyonunda ve sivililerle askeri birlikler arasında tartışmaların ve şikayetlerin yaşandığını göstermektedir.

Büyük Yenilgi

Komutanların da dahil olduğu bazı Bizanslılar yenileceklerini anladıklarında bulundukları yerde bekleyip kaçmadıkları ve müslümanlar tarafından oracıkta öldürüldükleri yolundaki el-Taberi ve İbni Asakir'in (*Şam Tarihi*) isimli eserinde ortaya koydukları ilginçtir; fakat bu olayın gerçekleşmiş olma ihtimali yoktur. Şayet bu doğruysa, Bizans ordusunda ümitsizliğin ve moral bozukluğunun yaşandığının ve Hims'e ve daha başka yerlere firar etmeyi başaran askerlerden pek çoğunda moral bozukluğunun nedeninin bir göstergesidir.⁶¹ Benzer psikolojik olgular farklı dönemlerde yaşanan önemli savaşlarda da gündeme gelmiştir.⁶² Bu durum yenilginin büyüklüğünün bir göstergesidir. Bizanslıların yenilgiye uğramalarının çok önemli bir psikolojik boyutu söz konusudur. Bu davranış derin ve büyük bir yenilginin ve bunun tanımlanması ve kabul edilmesinin gerçek bir semptomudur. Bununla beraber, esir olarak yakalanmayı bekleyen bu askerlerin muhtemelen daha sonra fidye ile kurtarılmaları olağan bir politika olmamakla beraber her zaman için ihtimal dahilindedir. Şayet olaylar bu yönde gelişmişse, bu askerler acımasızca ve sonu ölümle biten bir aldatılışla aldatıldılar. Bizanslıların son kaçış anlarında müslümanlar bazı Bizanslı askerleri ele geçirmiş olmalarına rağmen savaşta hiçbir esir almadılar.

Yermuk'de Bizans ordusu içerisinde savaşıyan yerel halktan Gassaniler ve diğer Hristiyan Arap kabileleri yer almaktaydı. Heraclius yerel halkı kendilerini savunmaları yönünde uyarmasına rağmen, onun gerçek amacı surla çevrili şehirlerin savunulmasını gerçekleştirmek amacıyla yeterli insan gücünü tedarik etmektir. Örneğin, Şam, Hims ya da Bostra örneğindeki gibi Golan, Naqura, Adhri'at veya Nawa ya da yakınlardaki herhangi bir şehirden köylülerin ya da çiftçilerin Jabiya-Yermuk Savaşında Bizans ordusunda yer aldıkları konusunda bir kanıt mevcut değildir. Ne de Galilee ya da Balqa'dan köylülerin ya da şehir ahalisinin Bizans askeri olarak savaşta yer almış oldukları konusunda bir bilgi vardır. İslam kaynaklarından bazılarında göre Vahan'ın ordusunda muhtemelen savaşın meydana geldiği bölgeye çok uzak yerlerden toplanıp biraraya getirilmiş ve daha önceleri de son derece farklı yerlerdeki savaşlarda yer almış Ermeni ve Yunan askerleri bulunduğu belirtilmektedir.⁶³

Heraclius, muhtemelen, savaşın sonucuna dair ilk haberleri birkaç gün içerisinde almıştı.⁶⁴ Şehir ahalisinden ya da çiftçilerden olsun Yermuk Savaşının yapıldığı çevrede yaşayan halkın savaş esnasında ne gibi bir rol üstlendikleri hakkında bir bilgi yoktur. Muhtemelen, savaşta en çok etkilenen kabile bu bölgede hayvanlarını otlatan Gassani kabilesiydi.

Surlarla çevrili şehirlere dayalı Bizans stratejisinin başarısı bedevilere karşı etkili saldırılar gerçekleştiren seyyar birliklerinin uzun süre ihtiyaçlarını tedarik eden şehir karargâhlarına ve şehir halkına bağlıydı. Daha önceki dönemde bölgede küçük çapta var olan bedevi tehdidi söz konusuydu. Jabiya-Yermuk'de sözü edilen bu seyyar güçlerin başarısızlığı neticesinde bu güçler artık düşmanın teker teker ele geçirmeye başladığı surlarla çevrili şehirlere dayanan savunma anlayışını terk ettiler. Her bir şehirde ayrı ayrı önemli oranda birliklerin bulunmamasına yol açan askeri durumlar daha da kötüleştikçe iletişim kopuklukları meydana gelmeye başladı. Bu başarısızlık, yeni bir devletin düzenli ordusundan ziyade bedevilerle meşgul oldukları yolunda Bizanslıların yanıltıcı varsayımlarını da açığa çıkarmaktadır.⁶⁵ Suriye'nin elinde kalan şehirlerin pek çoğunun hızla Müslümanların eline geçmesinin sebebi işte budur.

Jabiya-Yermuk Savaşında Pers generali Shahrbaraz'ın oğlu Niketas'ın rolü hakkında kesin bilgiler yoktur. Niketas'ın, Trithurios ve Vahan'ın rakibi olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanlar Emesa/Hims civarına doğru kaçmakta olan Niketas'ın yanısıra Bizans komutanlarından bazılarını ve askerlerini ele geçirdiklerinde Niketas Müslümanların safına geçmeye teşebbüs etti. Niketas'ın sadakatindeki samiyetsizlik onun Jabiye-Yermuk Savaşında azimle savaşmadığını göstermektedir; fakat Bizanslılara ihanet ettiğini de söylemek imkânsızdır. Niketas'ın komuta ettiği askerlerin gerçek nitelikleri büyük bir olasılıkla bilinmemektedir.⁶⁶

Bazı Hristiyan kaynakları savaş esnasında kum fırtınası çıktığından bahsetmektedir.⁶⁷ Savaş esnasında şiddetli bir kum fırtınası çıkmış olması muhtemeldir. Kum fırtınaları günümüz Ürdün'ünde ve Suriye'nin güneyinde yaygın bir olaydır.⁶⁸ Savaşın gerçekleştiği farz edilen bölge çöl arazisi olmadığı gibi derin kumlarla da kaplı değildir. Yeryüzü toprakla kaplıdır ve Ağustos ayında son derece kuru olmalıdır. Fakat kroniklerin Bizans kuvvetlerinin kuma mağlup oldukları yolundaki iddiaları hakkında dikkatli olmak gerekmektedir. Bölge söylendiği gibi kumluk araziyle kaplı değildir. Kronikler basitçe, Arapların ne tür bir arazide savaş yapmayı arzuladıklarını hayal edebilmektedirler ya da bu hikâyeleri yenilgilerini bölgenin doğal yapısına ve yerel koşullara bağlayarak bu ayıbı açıklamaya çalışan mağlup olmuş Bizanslılardan duymuş olabilirler.

650-690 yılları arasında, muhtemelen Yukarı Mezopotamya'da Suriye dilinde kaleme alınmış *Pseudo-Methodius Apocalypse*, *Gabitha*'ya ya da *Jabiya*'ya atıfta bulunmasına rağmen, Yermuk Savaşından bahseden en eski metinlerden bir tanesidir. Kitabın Suriye'li yazarı Bizanslıların, "çölün vahşi bölümü olan Geb'ut'da, (tüm dünyaya), insanoğluna, vahşi hayvanlara, evcil hayvanlara ve hatta ağaçlara ve bitkilere karşı büyük bir kızgınlıkla gönderilen İsmail tarafından bozguna uğratılacaklarını tahmin etmiştir."⁶⁹ İbn Asakir'in, Müslümanların önce Jabiya'da toplandıkları yolundaki açıklamasını doğrulamaktadır. Bu durum Suriye orijinli Hristiyan yazarlar ve bu kaynaklara bağlı olan Theophanes gibi başka tarihçiler tarafından savaşın niçin sık sık *Gabitha* ya da *Jabiya* olarak adlandırıldığının nedeni olarak gözükmektedir.

Yunan Pseudo-Methodius'un Bizanslı komutanlarının savaş meydanında Müslümanların kılıçlarıyla can verdikleri yolundaki haberleri yazınsallıktan başka bir şey ifade etmeyebilir; fakat "can verme" burada İbni Asakir'in (*Şam Tarihi*) isimli eserinde andığı gibi tuzağa düşmelerini ima etmektedir. Bununla beraber, Pseudo-Methodius'un savaşa yaptığı atıf öylesine kısadır ki, modern araştırmacılar herkesin kabul ettiği bu ilk metni kullanırken dikkatli olmalılar.⁷⁰

Bizans Ordusunda Firar

Bütün Bizanslıların Allan ve Ruqqad Vadileri arasındaki savaş alanından ya da Yaqusa yakınlarındaki askerlerin doğudan saldırıya geçen Müslümanlardan kaçmalarının kesinlikle imkânsız olduğu düşünmek yanlıştır. Bu askerlerden bir bölümünün de, her iki taraftaki tepelere tırmanmış olmaları olasıdır.⁷¹ Bizans askerlerinden bazıları söz konusu tepeliklerden yuvarlandıktan sonra vadiden kaçmış olabilirler. Bununla beraber, belirli noktalardan teorik olarak kaçılmayacağını biliyor olabilirler ve başka noktalarda ya da geceleyin ne derece tehlikeli olabileceğini düşünememiş olabilirler.

Bu şekilde kaçmaya çalışanlar büyük bir olasılıkla atlarını, silahlarını, kalkanlarını ya da ağırlık olarak ne varsa hepsini kaybetmişlerdi. Fakat Müslümanlar Gadara'dayı kontrol altına almışsalar, Yarmuk Vadisini takip ederek birkaç kişiden daha fazla Bizans askerinin kaçması söz konusu olamaz. Öyle anlaşıyor ki, Bizanslıların çoğu söz konusu bu üçgen alanda kapana kısılmış değiller; fakat her nasılsa güvenlik amacıyla ya da en azından daha güvenli bir şekilde tanıdıkları bölge olan daha kuzeye doğru yol alabilecekleri bir mevki bulabilmek amacıyla Hims'e doğru kaçmayı başarabildiler.⁷²

Bizanslılar muhtemelen binlerle ifade edilebilecek çok ağır kayıplar verdiler; fakat Müslümanlardan hayatlarını kaybedenler de çoktu. Savaşın kanlı karakteri Bizanslılar ve Müslümanlar üzerinde uzun süreli bir etki meydana getirmedi. Yermuk Savaşının deşetini takdir etmek amacıyla kaç Bizans askerinin hayatını kaybettiğine ve Bizanslıların asker kayıplarıyla ilgili yapılan tahminleri-

ne bir göz atılmalıdır. İşte o zaman savaşın sonuçları olarak gerçek stratejik durumuna bakılabilir.⁷³ Vahan'ın kaderi konusunda -savaşta öldürölüp öldürölmediğı ya da yenilginin aşğılanmışlığı ve ayıbını üzerinde taşıyarak Sina Dağında çekilerek bir keşiş olup olmadığını ya da ele geçirilip öldürölldüğü yer olan Hims'e kadar kaçıp kaçamadığı- hakkında çelişkili haberler vardır.⁷⁴

Jabiya-Yermuk Savaşında Bizans ordusundaki kayıpların çoğı Bizanslıların birbirleriyle iletişimin koptuğı ve bir kaos içeri-sinde değışik yönlere kaçışmaya başladıkları ve artık disiplinin ve düzenin söz konusu olmadığı bir anda meydana geldi. İşte tam da bu an, büyük kayıpların meydana geldiğı andı. Kaybın bu kadar yüksek oranda meydana gelmesi diğersavaşlarda rastlanan olağan bir durum değildi -yani, büyük oranda asker kaybının kanat saflarının bozulduğunda ve kaos içerisinde sağa sola kaçışmalar yaşandığında meydana geldi. Böylece artık ciddi bir savunma bloğı oluşturmak mümkün olmadı ve kendilerini açığa çıkararak düşman tarafından öldürölmlerine neden oldular. Ciddi bir direniş göstermeyi devam ettiremeyen askeri birlikler düzensiz bir şekilde kaçışmaya başladıklarında pek çoğı savunmasız durumda kalır, geri çekilirken bile kendilerini en iyi şekilde koruyabilirler ve düzeni ve direnmeyi sürdürmek suretiyle asgariye indirebilirler.

Jabiya-Yermuk Savaşının kesin bir sonucunun ortaya çıkmasının bir nedeni Müslümanların düşmanları karşısında hızlı hareketleriyle, ayrıntılara önem verişleriyle, acımasızlıkları, zalimliğiyle ve kararlılıklarıyla zaferi elde ettiler.⁷⁵ İslam kaynaklarına göre, Bizanslılar yeniden toparlanarak savaşa devam etmeleri için gerekli vakti bulamadılar. Müslümanlar düşmanlarını yakın takibe almak suretiyle, Şam'a ve Hims'in ötesine kadar onları kovalayınca dek her yerleşim yerinde kaçanları yakalayıp öldürölerek saldırılarını devam ettirdiler. Savaş sona erdikten sonra, müslümanlar dinlenmek ya da ganimetleri paylaşmak amacıyla mücadelelerine ara vermediler. Müslümanlar organize ordulardan oluşan Bizans güçlerinden geri kalanlarını da ortadan kaldırmaya kesin karardıydılar ve işte o zaman zengin şehirleri fethetme merakına düştüler. Bütün bu çabalar, büyük bir zaferin nasıl kesin bir zafere ve Bizansın yaşadığı bütün askeri yenilgilerin en kötüsüne dönüştürölmesinin ifadesidir.⁷⁶ Sadece, Suriye'nin kuzeyin-

deki, Hims'in kuzeyi Bizanslıların ordusunun geri kalan bölümlerinin tekrar toparlanmalarına imkân sağlamıştı.⁷⁷

Iyad b. Ghanm komutasındaki birlik Bizanslıları savaş meydanından yaklaşık 800 km. uzaklıktaki Melitene'ye kadar takip etti: "Ve Bizanslılar mağlup olduklarında, Ebu Ubeyde Iyad b. Ghanm'ı kaçanları takip etmesi için gönderdi. Ghanm el-Amaq'dan (Suriye'nin kuzeyindeki Halep ve Antakya arasında bulunan Dabiq yakınların da bir bölge) geçerek Malatya'ya ulaşınca kadar Bizanslıları takip etti. Malatya halkıyla cizye ödemeleri yolunda bir antlaşma yaparak geri döndü. Heraclius bu olayı haber aldığı anda askeri güçlerini Malatya'ya gönderdi. Heraclius'un emri üzerine Malatya şehri yakıldı." Bu kadar uzak mesafeli bir kovalamaca, Jabiya-Yermuk Savaşında büyük yıkıma uğrayan Bizanslıların bu büyük savaşın ardından nasıl böylesi bir eylemde bulunabildiklerini göstermektedir. Bununla beraber, bu akıncı kolu takip edilmedi, çünkü Iyad b. Ghanm Melitene halkıyla anlaşma yaptıktan sonra orayı terketti ve Malatya şehrinin Müslümanlara teslim olmasına sinirlenen Heraclius şehrin Müslümanların eline geçmemesi için yakılmasını emretti. Bu kovalamaca, Jabiya-Yermuk Savaşı sonrasında, Suriye'deki ve Filistin'deki diğer şehirlerin savunulmasını son derece zorlaştırdı.⁷⁸

Müslümanların askeri komuta kadrosu stratejik ve askeri duyarlılık göstererek askeri önceliklere sıkı sıkıya bağlı kaldılar. Jabiya-Yermuk Savaşını başka bölgelere taşıyarak devam ettiren İslam ordularının askeri zekâlarının büyüklüğünü belirtmek gerekir.

Müslümanların Kazandıkları Zaferin Büyüklüğü

Geç dönem VII. yüzyıl gözlemcisi Sinaite'li Aziz Anastasius "Roma (Bizans) ordusunun ilk ve en korkunç ve telafisi mümkün olmayan bir yenilgisiydi. Gabitha [Jabiya] ve Yermuk'deki savaşı kastediyorum" demek suretiyle Jabiya-Yermuk Savaşına tanıklık etmektedir.⁷⁹ Bu savaştan 20-30 yıl sonra Bizanslılar geriye dönüp baktıklarında bu savaşın bir dönüm noktası olduğunu fark ettiler, bu mağlubiyetten sonra artık bir daha kendilerini toparlamaları mümkün olmadı.

Bizans komutanları, Jabiya-Yermuk'de karargâhlarını muh-kem bir yere yapmalarının ötesinde geri çekilme konusunda ba-şarılı bir operasyon gerçekleştiremediler. Ancak karargâhları da ağır bir saldırıya uğradı. Bu, son derece süpriz bir durumdur. Çünkü her iki ordu da çarpışmaya başlamadan bir süre önce sa-vaş alanının çevresinde toplandıkları konusunda fikir birliği var-dır. Kaçma plânlarının da dahil olduğu pek çok alternatifin dü-şünülmesi için çok zaman vardı. Öyle gözüküyor ki, Bizans ko-mutanları büyük bir yenilgi alacaklarını tahmin edemediler. Bu durum normaldi, aksi taktirde askerlerini tehlikeye atmaya razı olmazlardı. Savaş bütünüyle umulmadık boyutlarda gelişti.

Jabiya-Yermuk Savaşını konu alan Bizans kaynakları meyda-na gelen bozgunun sorumluluğunu Heraclius'a yüklemiyorlar. Bunun yerine, sorumluluğu doğal şartlara ya da etnik güçlere, ya-ni Ermenilere ya da Heraclius'un tavsiyelerine kulak asmayan Bi-zans komutanlarına bağlıyorlardı. Elbetteki, hanedanlığının im-paratorluk makamındaki bir hükümdara bu büyük sorumluluğu atfetmemek gerekiyordu. Bu eğilim savaşın gerçek boyutlarını anlamada bir karmaşa yaratmıştır. İslam kaynaklarının incelen-mesi Bizansın maruz kaldığı mağlubiyetin sorumluluğunun Bi-zans askeri komutasına ait olduğu görülür. Diğer taraftan, pek çok olumlu niteliği de Müslüman liderlere ve askerlerinin, onla-ra eşlik eden sivillerin ve özellikle cesaretli kadınların savaşıma arzularına ve sadakatlerine atfetmektedirler.⁸⁰

Savaşın tasvir edilmesinde Hristiyan ve İslam kaynaklarında bir benzerlik söz konusudur. Hristiyanlar bu zaferin müslüman-lar için muhteşem bir zafer olmadığını; fakat müslümanların dü-rüst askeri başarıdan ziyade kurnazlıklarıyla bu başarıyı elde et-tiklerini vurgulamaya çalıştılar. Müslümanlarsa bu zaferde askeri zekânın zaferi getirdiği; fakat aynı zamanda müslümanların yiğit-liklerinin ve moral güçlerinin de en yüksek düzeyde olduğunu vurguladılar. Hristiyanların kısa açıklamaları uğradıkları hezi-mete bir özür bulma tarzında olduğu ve eleştirileri özellikle im-parator Heraclius başta olmak üzere Bizans askeri performansına yöneltmemeye çalıştıkları görülmektedir. Bununla beraber, Bi-zanslıların savaş zekâsını kullanmada öne geçtikleri varsayıldı-ğından ironik bir durum da söz konusudur. Şayet öyleyse, Bi-zanslıların yeterince zeki olmadıkları ve Jabiya-Yermuk Savaşın-

da Müslümanlara karşı savaş stratejisi plânlamasında çabuk davranamadıkları dersi çıkmaktadır.⁸¹

Bizanslıların savaşta Müslümanları dinlerinden döndürmeye çalıştıklarına dair bir kanıt yoktur; fakat Müslümanların lider tabakasını ortadan kaldırmaya ya da arada rekabeti körüklemek ve ittifak güçlerinin sadakatsizliklerindeki güvensizliklerden yararlanmak suretiyle kabile gruplarının firarlarına yol açmaya yönelik olarak iletişimin kurulmuş olması söz konusudur. Sadece İslam kaynakları birilerinin dinlerini değiştirmeyi amaçlamış olabileceği yönünde herhangi bir dini polemikle ilgili kanıt vermektedir. Yermuk Savaşında, Müslümanların ilâhleriyle ilgili kaynaklardaki referanslar müslümanlardaki dini heyecanının ve dini taahhüd sorumluluklarının gözardı edilmesinin yönündeki hatırlatmalardır. Bu savaşta pek çok müslüman dini yönden motive edilmişti. Söylendiğine göre, Hristiyan rahipleri ve muhtemelen diğer kiliselere mensup olanlar Bizans ordusuna eşlik ettiler ve askerlerin morallerini yükseltmeye çalıştılar.⁸² Bununla birlikte, ele geçirilen Bizans askerlerinin dinlerini değiştirmelerinin istenmesi yönünde herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Savaş öncesindeki uzun bekleme dönemi esnasında Bizanslıların müslüman liderlerin ve onların silahlı takipçilerini ortadan kaldırmaya vesile olacak pek çok geleneksel araçlar kullanmaya çalıştıkları görülmektedir. Göreceli olarak erken dönemde Bizanslıların, müslümanlar ve müslüman liderler arasında dini etkiyi ne kadar ciddi bir şekilde ele aldıkları belli değildir. Söylendiğine göre, Bizanslılar Mu'ta Savaşında bu konu hakkında bir şeyler biliyorlardı. Çünkü Bizanslı bir komutan müslümanlar üzerine saldırı gerçekleştirmek amacıyla onu kullanmayı denedi. Fakat Jabiya-Yermuk'de Bizanslılar müslümanların dini temayüllerini kendi avantajlarına olacak şekilde kullanabilecekleri herhangi bir yol bulamadılar. Ayrıca, bu imkânı hiç bir yerde bulamadılar.

Hem Suriye'de ve hem de Ürdün'de yerel kaynakların Yermuk Savaşıyla ilgili olarak bilgi verip vermedikleri bilinmemektedir. Bu bilgiler, gerçekten yerel bilgiye mi dayalıdır, yoksa yerel halkın bilgi sahibi olan ya da olmayan ziyaretçilerden edindikleri bilgiler mi olduğu konusu açık değildir. Hartha köyünden ba-

zı Ürdün kaynakları günümüz Ürdün'ünde bir tepenin Halid b. Velid'in savaşı izlediği yer olduğunu, başka bir tepenin de önemli sayıdaki birliklerin toplandığı yer olduğunu da eklemektedir. Bir Suriye kaynağına göre Bizanslılara karşı savaşmak için Müslümanların toplandığı "Tall el Jumu'a" denilen Ruqqad Vadisi üzerindeki kritik noktadaki köprüye ulaşan Roma Yolu yakınındaki bir tepeden bahsetmektedir. Bu kaynaklar herhangi olası bir tarihi değeri saptamak için toplanmayı, kaydedilmeyi ve değerlendirilmeyi hak etmektedir; fakat bu kaynaklar yeryüzü şekilleri ve anlatı tarihinin haber verdiği gerçekleri teyit etmedikçe şüpheyile karşılanmalıdır.⁸³

Jabiya-Yermuk Savaşı, Bizans savaş tarihi içerisinde bir dönüm noktasıdır. Ayrıca Bizans geleneksel taktikleri, teknikleri ve uygulamaları, pek çok muharebe potansiyellerinin ve alternatiflerinin düşmanları tarafından değerlendirildiği uzun bir hazırlık döneminin yaşandığı savaşta başarısızlığa uğradı. Bizanslıların savaş taktikleri ve uygulamaları başarısızlığa düşerken başka bir takım araştırmalara girişip yeni plânlamalar yapılması gerekiyordu. Bizanslılar Müslümanları yenilgiye uğratacak yollar bulmak durumundaydılar, yine de savaşı kaybettikleri Yermuk'deki gibi açık ve tepelik alandan oluşan bir savaş meydanında müslümanlara karşı farklı savaş taktikleri geliştirmeleri için pek fazla zamanları yoktu. Arazinin çoğu son derece az nemli olmasına rağmen bu tip yeryüzü şekilleri Suriye'nin kuzeyine doğru yayılıyordu. Bu durum öylesine ortadaydı ki, bölge boşaltılmak zorundaydı. Bizanslılar surla çevrili şehirleri savunmalarında karşılaştıkları stresde ortaya çıkmış olan sağlam duvar ve sabit noktaları arzu etmeye yönelik eğilimleri onlara destek oluyordu.

Düşmanın kaçır gibi yaparak tuzağa düşürmesi tehlikesi hakkında dönemin ve daha önce ortaya çıkmış askeri kaynaklardaki uyarıların hepsi bu savaşta gerçekleşmesi son derece çarpıcıdır. Belki de, savaş alanının çok geniş bir sahayı kapsaması Müslümanların uyguladıkları tuzak taktığının başarıya ulaşmasında önemli bir faktördü. Bu durumun bir sonucu olarak Bizansın araştırmacı ve yıkıcı savaş oyunlarının uzun bir süre için geçersiz kalmasına neden oldu. Bundan böyle, Bizanslılar savaş alanında böylesi kesin uygulamalardan kaçınmaya başladılar, çünkü hem hem insan gücü noksanlığı hem de böylesi bir savaş için as-

kerlerin isteksizliği yanında genellikle doğrudan savaşmak yerine başka yolları tercih ediyorlardı. Bu savaşın bir dönüm noktası olduğu hem her iki tarafca hem de tarihçilerce kabul edildi. Bununla beraber, bu savaşta hiçbir yeni taktik, silah ya da teknoloji kullanılmadı. Bu savaş Bizanslıları açık alan savaşlarından kaçınmaları zorunda bırakırken, uzun bir zaman içinde ne zaman mümkün olursa bu karar Bizanslılar arasında varolan eğilimleri daha önceden zorlaştırmıştı. Hiçbir İslam ya da Bizans tarihçisi gelecekteki savaşlar ve seferler için neyin yapılması ve yapılmaması gerektiğine dair örnekler taşıması amacıyla savaş ve her iki tarafa mensup generallerin önemli manevraları hakkında ayrıntılı bir betimleme yapmadılar.

Jabiya-Yermuk Savaşı İslam fetihlerinin gerçekleştirildiği savaşlar dizisinin en can alıcı olanıydı. İslam kaynakları, askeri boyutuna vurgu yaparak ve savaşların çok önemli olduğu varsayımında bulunarak savaş bağlamında fethin pek çok yönünü belirtiyorlar. Bununla beraber, bir kısmı yazılı kaynaklar olmanın ötesinde, sözlü tartışmaları içeren bazı modern tartışmalarda ve tarihçilikte olayların savaş yönlerinden ziyade daha başka bazı derin açıklamaların “olması gerektiği”ni varsayan bir eğilim söz konusudur. O zaman askeri nedenselliğin önemi ihtimalini kabul etmede bir reddiye ya da isteksizlik söz konusudur. Bu gelişme Bizans ve İslam tarihçiliği dışındaki daha geniş perspektifteki tarihçilik eğilimlerinin bir parçasıdır. Bununla beraber, Jabiya-Yermuk’de, Suriye, Filistin ve muhtemelen Ürdün dışındaki Bizans yönetiminin kaderi belirsiz kalıyordu. Jabiya-Yermuk Savaşında, Bizans askerlerinin bağlılıklarındaki sadakat eksikliğinin, yerel halkla ve Bizanslı komutanların rakipleriyle girdikleri ilişkilerde yol açtığı tutarsızlıkların, lojistik sorunların hepsi birden savaşın kesin bir şekilde kaybedilmesinde rolü olmasına ve mağlubiyetin nedenleri arasında değişik faktörler olmasına rağmen, hem Bizans hem de İslam tarihçileri bu savaşa büyük önem vermekte haklıdılar.

Düşmanın İlerlemesi ve Sonun Yaklaşması

Jabiya-Yermuk Savaşındaki Bizanslıların uğradığı bozgun Bizans savunma hatlarında gedikler meydana getirdi. Yine de, en

yüksek tarımsal üretimi gerçekleştiren ve bunun yanında vergi gelirlerinin elde edildiği Suriye'nin en zengin şehirleri savaşın sonunda hâlâ Bizanslıların hakimiyetindeydi. Suriye nüfusunun çoğu da Müslümanların kontrolü dışındaydı. Kuzeyde Antakya ve Urfa gibi Suriye'nin en önemli kültür merkezleri savaştan son derece uzak bölgelerdeydi. Suriye ve Filistin limanları Bizanslıların elinde bulunuyordu. Bununla beraber, sözü edilen şehirlerde ve kırsal bölgelerde yaşayan ahali kendilerini savunabilecek askeri eğitime sahip değillerdi. Maddi kaynak hâlâ çok sayıda mevcuttu; fakat Bizanslılar insan kaynağı ya da askeri harekatta bulunma isteği duymuyorlardı.

Jabiya-Yermuk Savaşının yıkımından kaçan Bizans komutanları ve askerleri bir kaç seçenekten birini uyguladılar:

1) Bazı Hristiyan Arap kabileleri İslamı seçmemelerine rağmen, müslümanlarla anlaşma yaparak onlara katıldılar;

2) Pek çok komutan ve asker Antakya, Eseda (Urfa) ve hatta Melitene (Malatya)'nın bulunduğu yöne yani kuzeye doğru giden ana yolu katip ederek olabildiğince kuzeye çekildiler,

3) Rezil ve rüsva olmuş bir haldeki bazı komutanlar ve muhtemelen bazı askerler manastırlara sığındılar,

4) Birliklerini ve çıkış yerlerini belirlemek zor olmasına rağmen ya geçici bir süre için düşmana direnen ya da surla çevrili şehirlerin teslim olması yönünde anlaşma şartları arayan bazı askerler Suriye şehirlerindeki karargâhlarda kaldılar ya da sığınma talebinde bulundular.

Jabiya-Yermuk'deki Bizans yenilgisi askeri bir bozgunla ve dengelerdeki belirsizliklerle sona erdi. Tüm güvenilir hesaplamalar belirsizlik taşıyordu. Hiçbir modern vasıta söz konusu bu askeri yıkımın boyutlarını kayıt etmek ve araştırmak imkânına sahip değildir. Suriye'de yaşayan halkın özellikle de Melkite'lerin bölgeden ayrılmalarına rağmen, Suriye halkının büyük oranda göç ettiklerine dair bir belge mevcut değildir. Bu bölgenin halkı panik içersine düşmüş olabilir; fakat kaynaklar değerlendirildiğinde en önemli panik durumunun Bizans askerleri arasında yaşandığı görülmektedir. Vasıtalar derli toplu sayıya dökülebilir oranları ölçmenin imkânı yoktur; fakat belirgin olan nokta şudur, Jabiye-Yermuk Savaşı sonrasında herhangi bir istikrarlı savunma ve savunma hattının ortadan kalktığı gerçeğidir. Bu duru-

mun oluşmasına sebep panik içerisindeki Bizans komuta kadrosunun strateji geliştirme yeteneklerinin kaybolmasıdır.

Ellerinde sağlam nedenler bulunan Bizans askerleri Suriye'nin kuzeyindeki ve Anadolu'daki daha alışkın oldukları bölgelerden uzağa kaçmak suretiyle bağlantılarının kesilmesini ismediler. Yermuk Nehrinin ve Golan Tepelerinin yeryüzü şekillerinin sağladığı avantajları yitirdikten ve feci bir şekilde Jabiyeye-Yermuk'de kayıplara maruz kaldıktan sonra, muhtemelen Suriye'nin kuzeyinde bir diğer savunma hattı oluşturmayı deneme yönünde çok az bir isteğe sahiptiler. Hatta daha da önemlisi, Bizanslı komutanlar Şam'ın aşağısında ya da hemen kuzeyinde bir savunma bloğu oluşturma teşebbüsünde bulunmadılar. Herhalükârdâ böyle bir gelişmenin ortasında yer almak kolay değildi. Şam ve Ba'labakk gibi surlarla çevrili şehirler çevrelerindeki kırsal bölgeler ele geçirilirken tek tek ortaya koydukları çabalar kısa ömürlü olmaya mahkumdu.

Ön saflar bozguna uğradığında yıkıma uğrayan birliklerin liderlerinin yapabileceği birkaç alternatif vardı:

- 1) Ateşkes ortamı hazırlamak,
- 2) Komutanları yeni ve daha sadakatli olanlarla ya da en azından askerlerle, sivillerle ve yönetimle arasında güvenilir ilişkiler olanların değiştirilmesi,
- 3) Siyaset liderleri arasında görev değişikliği yapmak,
- 4) Daha fazla birliklerin meydana getirilmesi için çağrıda bulunmak,
- 5) Belki de kriz durumunu istikrara dönüştürebilmek amacıyla acil kararlar almak,
- 6) Çeşitli açılardan tehlikeyi karşılamak amacıyla daha fazla maddi imkânın daha da artırılması.

Bununla beraber, 636 yılında ve takip eden yıllarda Bizanslılar Jabiyeye-Yermuk Savaşının verdiği tecrübeyle bir daha asla disiplinsiz bir vaziyette bulunmadılar. Bu yenilgi tam anlamıyla bir hezimetti; fakat ordunun tamamen yok olması anlamına gelmiyordu. Bölgesel derinlik yeniden gruplandırma ve istikrar kazandırmak için Bizanslılara bir süre için ticaret yapmalarına yardımcı oldu; fakat tam açıklaması bu değildir.

Hatta barış müzakereleri ve karargâhlar ve surla çevrili bir kaç şehrin özellikle Caesarea Maritima'nın halkı tarafından bü-

tünlükten yoksun bir halde gerçekleştirilen direnme Müslümanları bölgede oyalamak suretiyle kuzeye doğru kaçan Bizans birliklerini takip etmelerine mani olundu. Bu son derece pahalı bir ticaretti: Bizans birliklerinin tekrar toparlanmaları ve bir savunma hattı oluşturmaları ya da karşı saldırıya geçmelerini sağlayacak vakit karşılığında Suriye'nin zengin limanları, şehirleri ve tarım bölgelerini vermektir.

Epilog

Jabiya-Yermuk Savaşından sonra, Bizansın Suriye'deki ve Filistin'deki kasabaları, şehirleri ve kırsal bölgeleri Müslümanlarla paylaşılması konusunda anlaşmaya varıldı. Şam gibi bazı şehirler müslümanların eline geçti. Ascalon, Gazze ve Caesarea Maritima gibi diğer şehirler bir süre için Bizanslıların elinde kaldı. İç kesimlerdeki şehirler savaşın hemen ardından Müslümanların eline geçti. Hiçbir olağan dışı strateji ve taktik yenilikleri söz konusu değildi. Jabiye-Yarmuk Savaşından sonra Suriye'nin ve Filistin'in Bizanslılarca savunulmasına yönelik olarak hiçbir sadakat gösterilmedi.⁸⁴

Aşağıdaki verilen tarihlere, Filistin'den ve Suriye'den geri kalanların Müslümanlar tarafından işgalinin çeşitli yönlerinin kesin olmayan kronolojisi de dahildir: Müslümanların Ba'labakk ve Biqa Vadisini işgal etmelerini takiben 636 yılının sonlarında ya da 637 yılının başlarında Şam'ın ve 637 yılında da Hims (Emesa)'nın Müslümanların eline geçmesi. Kudüs, 637 yılının Haziran ayının sonlarında ya da Temmuz ayının başlarında Gazze'nin olduğu gibi yaklaşık olarak 637 yılında Müslümanlara teslim oldu. Ascalon'un ilk düşüşü 637 yılının yaz aylarına rastlar. Bizanslı General Menas'ın yenilgisinden ve öldürülmesinden sonra, 637 yılının sonlarında Bizanslılar ve Müslümanlar Qinnasrin (Chalkis)'de ateşkese razı oldular. Bu antlaşmadan sonra, 638 yılında Müslümanlar askeri direnişle karşılaşmaksızın Suriye'nin kuzeyinde Antakya, Cyrrhus, Manbij (Hierapolis), Aleppo (Berrhoia)'nında dahil olduğu geri kalan bölgeleri işgal ettiler. 638 yılı içersinde Halife Ömer Jabiya'yı ziyaret etti ve ele geçirilen malları elden çıkardı ve Suriye'deki İslam idaresini yeniden yapılandırdı. Bizanslılarla Müslümanlar arasında yapılan antlaşma 638 yı-

linda Mezopotamya'nın alınmasına kadar devam etti. Heraclius'un emri üzerine Bizanslılar Antakya'nın kuzeyindeki kalelerden çekilmesiyle 638 ve 639 yıllarında serbest bölgenin ya da insansız bölgenin oluşturulmasının başlangıcı oluşturdu. Bu esnada Bizanslılar Anadolu'da yeniden toparlanıyorlardı. Bizans Suriye'sinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi Caesarea'nın (640) ve akabinde Beyrut'un, Gabala'nın ve Laodicea (elLadhiqiya)'nin fethedilmesiyle sona erdi.

Bu bölgelerin fethedilmesi hiçbir problem doğurmadı. Ne mümkünse yapılmaya çalışılması ötesinde bu yerleşim birimlerinin Bizanslılar tarafından savunulması söz konusu olmadı. Bu durum askeri yardımın gelebileceği hesaba katılarak gerçekleştirilen son derece makul bir stratejiydi, fakat yardımın gelmemesi üzerine direnme arzusu kadar umutlarda sona erdi. Hiçbir önemli Bizans kaynağı Suriye'deki Bizans varlığının son anlarıyla ilgili olarak bir bilgi vermemektedir. Bu olaylarla ilgili katalog Jabiya-Yermuk Savaşının belirleyicisinin altını çizmektedir.

Dipnotlar:

- ¹ P. Speck, *Das geteilte Dossier* (Bonn 1988) 172-81, Theophanes'in anlatısını eleştirmekte ve yeniden şekillendirmektedir; fakat Speck oryantal kaynakları anlamamaktadır ve Caetani'nin Al ya da Donner EIC ya da Jabiya-Yarmuk ve bunlarla yakından bağlantılı diğer çarpışmaları konu alan diğer bazı temel modern çalışmalardan anlatılarından yararlanmamaktadır.
- ² Theoph., *Chron.*, AM 6121 (332 De Boor); Anastasius the Sinaite, *Sermo adversus Monotheletas* 3.1.86-8 (60 Uthemann); Pseudo-Methodius, *Die Apokalypse des Ps.-Methodios* XI. 1, editör: Athanasios Lolos (Beiträge zur klassischen Philologie, H. 83. [Meisenheim am Glan: Verlag Anton Hain, 1976]) 96-7. Theodor Nöldeke, "Zur Geschichte der Araber im 1. Jahrhundert d. H. aus syrischen Quellen," ZDMG 29 (1875) 78-80; Cont. Byz. Arab., MGHAA 11: 337. Michael the Syrian, *Chronique* 11.6 (2:429 Chabot). Bkz. M.J. De Goeje, *Memoire* 2 119-20. Civardaki Gassaniler hakkında: el-Mesudi, *Les Prairies d'or*, editör ve çeviren: Barbier de Mynard, Paver de Gourteille (Paris 1864) 3: 220.
- ³ Jabiya'nın yeri: 7. sayfa, PEF Palestine, Jabiya 36o Doğu enlemi ve 32o 56' Kuzey boylamında, Nawa şehrinin yaklaşık 3 mil kuzeydoğusunda ve Ruqqad Vadisinindeki eski Roma köprüsünün yaklaşık 8 mil kadar kuzeydoğusunda ve Tell Jabiya'nın (PEF Palestine, de 7. sayfada "Tell ej Jabiyeh" ismiyle işaretlenmiştir) kuyezine 1 mil mesafede konuşlanmaktadır. Bkz. G. Cornu, *Atlas* 3:6. Suriye'li otoritelere ve Nawa halkına 1984 yılı Temmuz ayında Jabiya ve çevresine gerçekleştirdiğim ziyaretim esnasında bana yardımcı olduklarından ötürü teşekkür ederim.
- ⁴ Tarih: Palmer, "Record of the Arab Conquest of Syria, AD 637," *Shadow*, 1. bölüm, 1, 21. satır; karşılaştırm; Theodor Nöldeke, "Zur Geschichte der Araber im 1. Jahrhundert d.H. aus syrischen Quellen," ZDMG 29 (1875) 78-9; De Goeje, *Memoire* 2 108-10; L. Caetani, Al 3: 573. Fakat Donner, EIC 140-6. Jabiya ve Ruqqad Vadisi arasında bir yerde meydana gelen savaşın muhtemelen birkaç gün sürdüğünü anlamakta ve verilen tarih savaşın dönüm noktası olduğunu varsayan Nöldeke ve Caetani'nin verdikleri tarihleri kabul etmek için bir neden görmüyorum.
- ⁵ Yer konusunda: Caetani, Al 3: 508-30; John Bagot Glubb, *The Great Arab Conquest* (London: Hodder and Stoughton, 1963) 141-51.
- ⁶ Kaegi, "The Strategy of Heraclius," 1985 *Bilad al-Sham Proceedings* 109.
- ⁷ el-Taberi/Nöldeke 297, 299-300. *Qur'an*, sura 30:1-3. Bkz. Hüseyin ibn Muhammed el-Diyarbakri'nin yorumu, *Ta'rih al-khamis fi ahwal anfas nafis* (1866 yılında yayımlanan orijinal baskının yeni yayımı. Beyrut 1970) 1:298.
- ⁸ John Bagot Glubb, *The Great Arab Conquests* (London: Hodder and Stoughton, 1963) 136, 140-3.

- ⁹ M. Avi-Yonah, s.v. "Naveh," *EJ* 12 (1972) 897; F. Buhl-N. Elisseeff, s.v. "Adhi'at," *El2* 1: 194; Claudine M. Dauphin, "Jewish and Christian Communities in the Roman and Byzantine Gaulanitis," *Palestine Exploration Quarterly* 114 (1982) 137. Ghassani'lerin yerleşim yerleri: Nöldeke, *Die ghassanidenischen Fürsten* 46-51; F. E. Peters, "Byzantium and the Arabs of Syria," *Annales Archeologiques Arabes Syriennes* 27-8 (1977-8) 97-113; H. Gaube, "Arabs in Sixth-Century Syria: Some Observations," *British Society for Middle Eastern Studies Bulletin* 8 (1981) 93-8, özellikle 96-7, Gassanilerin Golan tepelerine ilerlemesini "atypical" olduğunu ileri sürmektedir. Fakat en azından iki Golan ismi Gassanilerle ilişkilendirilmektedir (doğru ya da yanlış, Gassanilerden oldukları iddiasında bulunan daha sonraki yerleşmecilerden türemiş olmaları ihtimali olmasına rağmen): Tell el Ghassaniye, Mumsiyiye el Ghassaniye, in D. Urman, *The Golan : A Profile of a Region during the Roman and Byzantine Periods* (Oxford:BAR, 1985) 68, 192, no. 57, bu problemleri tartışmamaktadır.
- ¹⁰ Theophylact Simocatta, *Hist.*, 5.7.9., çeviren: Michael ve Mary Whitby (Oxford:Clarendon, 1986) 142.
- ¹¹ Ibn Hişam, *Das Leben Muhammed's nach Muhammed Ibn Ishak bearbeitet von Abd el-Malik Ibn Hisham*, editör: Ferdinand Wüstenfeld (Göttingen: Deiterische Universitäts-Buchhandlung, 1859), 1. cilt, 2. bölüm, s. 657; s.v., "Nadir," *EJ* 12 (1972) 754-5. Tarih: J. M. B. Jones, "The Chronology of the Maghazi- A Textual Survey," *BSOAS* 19 (1957) 268. Eusebius, *Onomasticon*, GCS (Leipzig 1904) 136; Aynı baskının Jerome'nun Latince çevirisi, p.137. Pers istilası sırasında Acre ve Tyre'de, Kudüs'ün kuzeyinde Hristiyanlara karşı Yahudilerin uyguladıkları şiddet hareketlerine örnekler: Sargis of Aberg, *Controverse Judeo-Chretienne*, PO 13: 84; Eutychius, Ann. 270 (1:121-1 Breydy baskısı).
- ¹² *Expugnat. Hierosol. Arab.* 24. 10f-n (Garitte Versio: 149-50). Eutychius, Ann. (Breydy 129. metni, 109. çeviri).
- ¹³ *Expugnat, Hierosol. Arab.* 24. 10f-n (Garitte Versio): 149-50). Eutychius, Ann. (128 Breydy metni, 108 Breydy çevirisi); Karşılaştırm, Michel Breydy, *Etidus sur Said ibn Batriw et ses sources* (CSCO 450. cilt, *Subsida*, T. 69 [Louvain: E. Peeters, 1983]).
- ¹⁴ Sargis of Aberg, *Controverse Judeo-Chretienne*, PO 13:84; Eutychius, Ann. 270 (1:121-2 Breydy baskısı).
- ¹⁵ Shahrbaraz'ın yaşamı konusunda uzlaşılan detaylar hakkında farklı bir kronoloji ve aşırı şüphecilik için: Speck, *Das geteilte Dossier* 317-41.
- ¹⁶ Heraclius'un seyahat programı öncelikli ve modern kaynaklarda belirsizliğini korumaktadır. *Expugnat. Hiersol.* AD 614 Arab., 24.12, Version C. editör ve çeviren: G. Garitte (CSCO, 347. cilt [Louvain 1974]) 102, çeviri, 150 Arapça orijinal, Heraclius'un Kudüs'den ayrılırken Şam üzerin-

- den gittiğini göstermektedir; ve Eutychius'un *Ann.* 271 (127-9 Breydy)'sine benzerlik göstermektedir.
- 17 Adhri'at ve Bostra arasındaki daha önceki dönemde meydana gelen savaş hakkında: el-Taberi/Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischen Chronick des al-Tabari* (Liedien: Brill, 1879) 297, 299-300. Ibn Kathir, *Tafsir al-Qur'an* (Beirut: Dar al-Andalus, 1983) 5: 344. Niketas hakkında: Michael the Syrian, *Chronique* 11.6 (2: 421 Chabot); Nicephorus, *Hist.*, 1-2, 5 (38-9, 44-5, Mango). Heraclius, oğlu Theodosius'u Pers'i zorla Hristiyanlığı kabul ettirebilme gibi ümitsiz bir ihtimal gözönünde bulundurmak suretiyle Shahrbaraz'ın oğlu Niketas'ın kızı Nike ile evlendirmeyi plânladı: Nicephorus, *Hist.* 17 (64-5, 184 Mango).
- 18 Nicephorus, *Hist.* 20 (68-9 Mango); anlamı için bkz: komutanı *magister militum* olarak tanımlayan C. De Boor'un, *Hist.* indeksi, s. 244.
- 19 Ibn Asakir, *TMD* 1: 535, Ebu Ali b. Sawwaf'dan, el-Hasan b. Ali el-Qattan'dan, İsmail b. İsa el-Attar'dan, Ebu Hudhayfa İshak b. Bishr'den ve Said b. Abd el-Aziz'den rivayetler: Karşılaştırm; Caetani, *AI* 3: 557-8.
- 20 Maurice, *Strategikon* 12A. 7 (133-6 Dennis çevirisi).
- 21 Bu eski Roma köprüsünün yeri hakkında: bkz: *PEF Palestine*'deki haritalardan 7.'si. Coğrafi konumu yaklaşık olarak 39o 53' Doğu enlemi, 32o 52' Kuzey boylamı.
- 22 *PEF Palestine*, 7.'si. Yaqusa, Ruqqad Vadisi üzerinde eski Roma köprüsünün 12 km. kadar güneydoğusundadır.
- 23 Caetani, *AI* 3: 499-613; De Goeje, *Memoire* 2 özellikle 103-36. Glubb, *The Great Arab Conquests* 173-80. Bkz. Yusuf Ğhawanma, *Ma'arakat al-Yarmuk* (İrbid: Dar Hisham l'il nashr w'al Tawzi, 1985) savaşın yeniden oluşturulması için. Bölgeyi yakından tanımakta ve bölgeyi konu alan Arap kaynaklarının çoğunu da okumuştur; fakat Leone Caetani'nin *Annali dell'Islam* isimli eserini gözardı etmektedir. Pseudo-Waqidi'nin açıklamalarını örneğin, s. 35, araştırmalarını zayıflatan Yarmuk Savaşında Rus (sic) varlığını eleştirmeksizin kabul etmektedir. Beş günlük savaşı ve Bizanslıların müslümanları altı günlük takibini telkin edici ve yaratıcı bir şekilde konu edinmektedir. Onun savaşı bu yeniden canlandırışı Ruqqad Vadisi ve Allan Vadisi arasındaki Bizansın temel kuvvetlerinin konuşulmasına yönelik Caetani'nin argümanlarını gözardı ettiğini göstermektedir; Ğhawanma'nın savaşı yeniden şekillendirmesinde ciddi topografik eksiklikler söz konusudur. Bu çalışma topografi ve askeri operasyonlarla ilgili diğer analizlerle karşılaştırılması gerekmektedir. Zayıf verilere dayalı bir döküman -kaynaklara son derece az atıfta bulunan ve Caetani'nin başarılı eserine hiç atıfta bulunmayan- bunun dışında M. Talas'ın *Sayf Allah, Khalid ibn al-Walid* çalışması mantıklı gözükten bir plân içermektedir. (Şam 1978) 387-431, bu eserin sonundaki haritalar savaş hakkında daha makul açıklamalar içermektedir. Bununla beraber, yazar bi-

- rincil ve ikincil literatür hakkında eleştirel bir değerlendirme sunmamaktadır. Ahmad Adil Kamal, *al-Tariq ila Dimashq* (Beyrut 1982) 403-507 kaynakları eleştiriye tabi tutmadan kullanmaktadır ve Caetani'ye başvurmamaktadır. Bununla beraber, yazarın sunduğu haritalar, 476 ve 492. sayfalar arasında verilmiş olan 29-33. şekiller gözardı edilmeyecek bir yeniden sunumdur.
- 24 Pek çok modern tarihçi son derece açık bir şekilde Caetani'den habersiz ya da çok az bilgi sahibidirler. Ayrıca Caetani'nin hacimli eserlerini kullanmaktan kaçınmaktadırlar.
- 25 John W. Jandora, "The Battle of the Yarmuk: A Reconstruction," *Journal of Asian History* 19 (1958) 8-21; Bu yeni provokatif yorumlar modern bibliyografya çalışmalarının ya da temel kaynakların hepsini kapsamaktadır -özellikle Bizans stratejisi ve taktikleri konusunda-. Örneğin, s. 14-15'deki "cataphract" kelimesi Bizans askeri tarihi dönemiyle çok ilintili değildir; karşılaştırın: Lawrence Conrad, "Seven and the Tasbi," *JES-HO* 31 (1988) 54-5.
- 26 Ghevond, *History of Lewond the Eminent Vardapet of the Armenians*, çeviren: Rev. Zaven Arzoumanian (Wynnewood 1982) 48-9; *Histoire des guerres et des conquêtes des arabes en Armenie*, çev. Garabed Chahnazarian (Paris:Librarie de Ch. Meyrueies et Compagnie, Editeurs, 1856) 3/4. Sebeos, Sebeos' *History* çev. Robert Bedrosian (New York 1985) 125, ve *Histoire d'Heraclius* c. 30 (97-8 Macler). Sebeos (131 Bedrosian, 102 Macler) bu bilgiyi esirlerden edindiğini iddia etmektedirler; karşılaştırın: Heinrich Hübshmann, *Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber* (Leipzig 1875) 18, n.3. Bedrosian, bu pasajın yorumlanmasındaki zorluk konusunda Hübshmann'ın ifadesinden haberdar olduğu konusunda bir izlenim bırakmamaktadır.
- 27 *Strategikon* 11.1.
- 28 Çadırların savaş alanının biraz uzağına konuşlandırılmasıyla ilgili, *Strategikon* 5.3; Karargâhı nehrin düşman tarafına kurulması ve Bizans birliklerinin gerektiğinde savaş alanından engele maruz kalmadan geçişine yol açacak köprülerin güvenliğinin önemi için özellikle 9.1 (94 Dennis çevirisi), 12.B22. Bununla beraber, Fredegarius, *Chron.*, 4.66, editör Bruno Krusch (MGH *Scriptores Rerum Merovingicarum*, T. 2 [Hanover 1888, yeni baskı 1984]) 153-4, her iki karargâhında birbirinden uzağa kurulmadığını belirtmektedir.
- 29 Roma metinleri karargâhın bu şekilde konuşlandırılması gerektiğini, böylece nehrin bir taraftan sınır oluşturacağını belirtmektedir: Pseudo-Hyginus, *Des fortifications du camp* c. 57, editör ve çeviren Maurice Lenoir (Paris: Les Belles Lettres, 1979) 22; Karşılaştırın: Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, editör, W. Halhweg (Bonn:Ferd. Dümmlers Verlag, 1973) 525.
- 30 Abd al-Hamid b. Yahya, *Risala* 4: 521-3= Schönig, *Sendschreiben* 62-4.

- 31 Just. Nov. 130.1-3. Eutychius, *Ann.* 278-9 (135-7 Breydy baskısı, 114-15 Breydy çevirisi).
- 32 Anonymous Byzantine Treatise on Strategy, c.29, baskısı. in: G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* (Dumbarton Oaks Texts, 9 [Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1978]) 90-1.
- 33 *Strategikon* 7B.10 (71-2 Dennis çevirisi), 11.B22 (159 Dennis çevirisi); Karşılaştırmın Leo VI *Tactica* isimli eserinin 18.112=PG 107:972'de Arapların ya da "Saracens"lerin düşman ordusunda panik yaratmak amacıyla zil kullandıklarını ve gürültüler çıkardıkları uyarıda bulunmaktadır: Yazar bu görüşünü *Tactica* 18.141 (PG 107:981'de de tekrarlayarak komutanların atlarını bu davul ve zil seslerinin yanısıra develere de alıştırma-ları tavsiyesinde bulunmaktadır. *Strategikon* ayrıca kesin emir verildiğin-de mutfaktan sorumlu olanların (forage) karargâha doğru hızla kaçma-ları tavsiyesinde bulunmaktadır. Bizans birlikleri gerçekte Mansur'un adamları tarafından yapılan gürültüyü düşmanın yaklaştığı yolunda gibi yanlış anlamış olabilirler, *Strategikon*'un belirttiği gibi bu gerçekleşmiş olabilir.
- 34 Fredegarius, *Chron.*, 4.66 (153-4 Krusch) = (55 Wallace-Hadrill); Kusternig, *Quellen* 232-4; Karşılaştırmın; 9-13. "Kılıç" (sword) kelimesi Halid anlamına gelebilir.
- 35 Ekkhehart Rotter, *Abendland und Sarazenen* (Berlin: De Gruyter, 1986) 15-70. Fakat Rotter savaşla ilgili olarak Caetani'den, AI, bir alıntı yapma-maktadır; sadece Caetani'nin diğer ciltlerinden *Chronographia islamica* hakkında faydalanmaktadır. Rotter, Fredegarius'un kroniğindeki bazı materyalleri 659 yılına tarihlemektedir: s.149. Rotter, bu savaş hakkında Fredegarius'un günümüze kadar ulaşan en eski kaynak olduğunu, bu-nunla beraber tahrif edildiğini belirtmektedir.
- 36 Fredegariu, *Chron.*, 4.66 (166 Krusch); Eutychius, *Ann.* 278-9 (136-7 Breydy); İbn Asakir I: 534, 544, 550. Savaş gecesi hakkında, bkz. VI. Leo *Tactica*'sında 18.117 (PG 107-973), "Saracens"lerin gece savaşından korktuklarını ve Bizans karargâhına gece baskını düzenledikleri iddi-asında bulunmaktadır. Ümeyye'lerin gece savaşından korktuklarına da-ir: Abd al-Hamid ibn Yahya, *Risala* 4:523-4, 526= Schöng, *Sendschreiben* 64-6. Müslümanların aynı zamanda VII. yüzyılda da böylesi korkular ya-şadıkları olasıdır.
- 37 Bizansın savaşta piyade birlikleri kullanmasıyla ilgili: Sebeos, *Hist.* c.30 (125 Bedrosian, 97 Macler); Karşılaştırmın, Thomas Artsruni'nin X. yüzyıl tarihinden türetilmiş, *History of the House of the Artsrunik*, çev. R. W. Thomson (Detroit: Wayne State, 1985) 167-8; el-Taberi i 2089, 2099-100; İbn Asakir I: 538-9, 547. Pers'e karşı piyade birliklerinin dikkatli bir şekilde oluşturulması yönünde öneriler: *Strategikon* 11.1 (114 Den-nis çevirisi).

- 38 Müslüman tarihçiler Bizans ordusunun *Strategikon*'un 12.1-7 (127-36 Dennis çevirisi) karışık oluşum olarak adlandırılan şeyi içerdiğini bildirmektedirler. el-Taberi i 2099; İbn Asakir, TMD 1: 547. Atlarla ve yaya birlikleriyle savaşmanın zorluğu: Arthur Ferrill, *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation* (New York: Thames and Hudson, 1986) 63, Adrianople (378) savaşıyla ilgili; Raimondo Montecuccoli, *Memoire del General prencipe di Montecuccoli...* (Colonia 1704?) 37-8; Karşılaştırmın Monsieur le Comte Turpin de Crisse, *Commentaires sur les Memoires de Montecuccoli...* (Paris: Lamcob, Lejay, 1759), 1:42, 102-3, 111-12, 190-1, 204-9, 231-6; Bununla beraber, Marshall De Saxe, *Reveries*, in: T. N: Phillips, *The Roots of Strategy* (yeni baskı Greenwood Press, 1985) 136-7.
- 39 Baladhuri 135, Bizans askerlerinin birbirlerine zincirlerle tutuşturulmuş olması muhtemelen karışık oluşum olarak adlandırılan tipik Bizans taktiğindeki kalkanların kilitlenmesini ifade etmektedir: *Strategikon* 12.7 (134 Dennis çevirisi); karşılaştırmın *Strategikon* 12A .16 (146 Dennis çevirisi).
- 40 Savaşta Bizans askerlerinin gösterdiği cesaret: İbn Asakir 1. 537; el-Taberi i 2097-9; Azdi 222-3, 225-7. Karagahlar: Fredegarius, Chron. 4.66 (153-4 Krusch); Ghevond [Lewond], *Histoire des guerres et des conquetes des arabes*, çev. G. V. Chahnazarian (Paris 1856) 3-4. Müslümanların Bizans karargahına saldırısı: İbn Asakir, TMD 1. 534, 540-3; el-Taberi i 2088-100.
- 41 Richard Holmes, *Acts of War: The Behaviour of Men in Battle* (New York) 381-92.
- 42 Azdi 15.
- 43 İbn Asakir, TMD 1: 531-3.
- 44 Baladhuri 135.
- 45 Cont. Byz. Arab., MGHAA 11: 337-8=*Cronica mozarabe* de 754, editör: Jose Eduardo Lopez Pereira (Zaragoza 1980) 30-1.
- 46 *Strategikon* 11.1 (113-14 Dennis çevirisi); 12B.23 (162 Dennis çevirisi); aynı zamanda 7.17 (78 Dennis çevirisi).
- 47 Bizanslılar muhtemelen, bazılarını kendi saflarına çekebilmek maksadıyla Müslüman liderlerle iletişim kurmaya çalıştılar: İbn Asakir, TMD 1: 533. *Strategikon*'un yazarı, yabancı orduyla savaşmak zorunda kalan Bizanslı komutanların kendi askerlerine bu düşman ordusunu tanımaları için vakit tanımlarını aksi taktirde savaşı kaybedecekleri yolunda tavsiyede bulunmaktadır: 7. 11 (67-8 Dennis çevirisi). Böylece, bazı İslam kaynaklarının Vahan'ın askerlerine müslümanları daha yakından tanımları için fırsat verdiği yolundaki açıklamaları son derece tutarlıdır ve her zaman için geçerli olan Bizans askeri kitaplarının tavsiyeleriyle tutarlılık arz etmektedir. Yaklaşık olarak, İ.S. 900 yıllarında İmparator VI. Leo Bizans komutanlarına atlarını ve askerlerini Arapların savaş esnasın-

da kullandıkları davul ve zil sesleri yanısıra develere de alıştırma tavsiyesinde bulunmaktadır: *Tactica* 18.112=PG 107:972;18.141=PG 107:981. Bu durum Yermuk Savaşından önce Bizanslı komutanların niçin Müslümanların karargâhlarına yakın bir yerde konuştıklarını açıklayabilir.; karşılaştırm: Polyenus, *Strat.* 7.6.6. editör: R. Vari (yeni baskı, Stuttgart:Teubner, 1970) 317.

48 el-Taberi i 2088. Bkz. F. Tuqan, "Al-Waqusah," 1985 *Bilad al-Sham Proceedings* 2: 323-31.

49 Ibn Asakir, TMD 1: 531-3.

50 Eutychius, *Ann.* (136 Breydy baskısı, 115 Breydy çevirisi= Cheikho 2:14).

51 Donner, *EIC* 221 "muhtemelen 20.000 ile 40.000 arasında" dediği hesaplama mantıklıdır; fakat Heraclius zamanında zayıf bir dönemini yaşayan Bizans'da askeri birlikler için kesinlikle yüksek bir rakamdır. Jandora'nın hesaplamaları hayali derecede yüksektir, "The Battle of Yarmuk" 14; karşılaştırm: Lawrence Conrad, "Seven and the Tasbi," *JESHO* 31 (1988) 54-5.

52 Bizans ordusundaki çeşitli komutanlar arasındaki ihtilaflar: Vahan'ın desteğindeki Ermeni kuvvetlerinin isyanı da dahil olmak üzere; Theoph., *Chron.*, AM 6126 (637-8 De Boor). Ibn Asakir, TMD 1: 541.

53 W. E. Kaegi, *BMU* 64-88, 293-325.

54 Theoph., *Chron.*, AM 6126 (3378 De Boor). Ermeni Kilisesi içerisindeki çekişme: G. Garitte, *La narratio de rebus Armeniae, Diegesis* 121, CSCO, Subsidia, T. 4 (Louvain 1952) 43, 302-4. Ibn Asakir, TMD 1:541, 547; el-Taberi 2097-9. Theophanes'in Vahan ve "George"la ilgili açıklamasının son derece liberal bir yorumu istisna olmak üzere, Bizans metinlerinden herhangi bir teyit söz konusu değildir.

55 Ermeni birlikleri arasındaki çekişme: De Goeje, *Memoire* 2 114-22. Ibn Asakir, TMD 1: 541. Monophysites ve muhtemelen Heraclius'un kardeşi Monothelite Theodore arasındaki çekişme haber verilmektedir: Michael the Syrian, *Chronique* 11.5 (2: 418) Fredegarius, savaşın gerçekleşeceği sabah müslümanlarla çarpışma konusunda Bizans askerlerinin isteksizliğiyle ilgili anlatısındaki çelişkiyi vurgulamaktadır: *Chron.* 4.66 (153-4 Krusch); Azdi 176-7;Ebu Bekir yönetimindeki müslümanların katı disiplini hakkında; *Eutychius, Ann.* (131 Breydy baskısı, 111 Breydy çevirisi).

56 Theoph., *Chron.*, AM 6125 (De Boor 337); Nicephoros, *Hist.*, 20 (68-71 Mango). Bu olaylar Ajnadayn savaşı sonrasında meydana gelmiş olabilir. Söz konusu anlatılar karışıktır. Fakat Theodore'nin arzusunun kaybettiği anlaşılmaktadır.

57 Azdi 76-7. Ibn Asakir, TMD 1: 534; el-Taberi i 2347, Bizanslıların Arap müttefiklerinin savaş alanını terk ettiklerini bildirmektedir. *Strategikon*'un yazarı şu tavsiyede bulunmaktadır: "Savaştan çok uzun süre önce,

düşmanla aynı milliyetten olan birlikler ordudan çıkarılmalı ve savaş sırasında doğacak kritik durumlarda düşman saflarına katılmalarının engellenmesi için başka yerlere gönderilmelidirler.” 7.15 (69 Dennis çevirisi). Fakat Lakhm ve Judham müslümanları terk etmişlerdir: De Goeje, *Memoire* 2 114.

- 58 Ibn Asakir, *TMD* 1: 534. Birinin düşmanlarının kaçmasının teşvik edilmesi üzerine vurgu için: Abd al-Hamid b. Yahya, *Risala* 4:531 = Schönig, *Sendschreiben* 71. Bu pasaj uyumsuzluğun ve firarın teşvik edilmesindeki ve VIII. yüzyılın ortalarındaki bir savaş durumunda her iki cenahı değiştirme yönündeki arzuyu vurgulamaktadır; fakat bu tavsiye Bizansla ittifak halindeki Arapların değiştirilmesi ve firarını teşvik etme konusunda müslümanların davranışlarında bazı geçerlilik payı olabilir.
- 59 W.E.Kaegi, “The Annona Militaris in the Early Seventh Century,” *Byzantina* 13 (1985) 591-6.
- 60 Eyalet sınırları: George of Cyprus, in: *Le Synekdemios d'Hierokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, editör ve yorumcu: E. Honigsmann (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini, fasc. 1 [Brussels 1939] 41-5, 66-70 ve geri plâni, 1-9, 49-50, IV. harita.
- 61 el-Taberi (Sayf vasıtasıyla, Abu Uthman Yazid b. Asid al-Ghassani) i 2099-100: Bizanslı komutanlar oldukları yerde hareketsiz kalıp katledildiler. Savaştan sonra uzak bölgelere kaçış: Baladhuri: 135.
- 62 Karşılaştırm, I.S. 9'da Teutoberg Ormanı savaşında P. Quintilius Varus'un Roma ordusunun yenilgisi, Cassius dio, *Historiarum romanarum quae supersunt* 56. 22.1 editör: Ph. Boissevain (Berlin: Weidmann, 1898) 2: 534. Daha geniş bilgi için: Richard A. Holmes, *Acts of War* 213-29, 381-2.
- 63 Yermuk Savaşında Bizans ordusunun teşekkülü, birbirinden tamamen farklı bölgelerden asker toplama: el-Taberi, *Ta'rikkh* i 2081, 2347, 2394; Baladhuri 135, 164, 181-3; Azdi 28, 111, 125, 152, 174-7; Ibn el-Athir (2:308, 381 Tornberg).
- 64 Azdi 235-7; Karşılaştırm, L. I. Conrad, “al-Azdi's History of the Arab Conquests in Bilad al-Sham: Some Historiographical Observations,” 1985 *Bilad al-Sham Proceedings* 1: 28-62.
- 65 Donner, *EIC* 48-9.
- 66 Niketas'ın Hims'e kaçışı ve katledilişi: Michael the Syrian, *Chronique* 11.6 (2: 421 Chabot) C. Mango, “Deux Etudes sur Byzance et la Perse Sassanide,” *TM* 9 (1985) 105-18. Fakat Speck, *Das geteilte Dossier* 317-50, Theophanes'in Niketas ve babası Shahrbaraz'la ilgili olarak söyledikleri hakkında şüpheler için.
- 67 Sebeos, *Hist.* (125 Bedrosian) ve c.30 (97 Macler): Theoph., *Chron.*, AM 6126 (337-8 De Boor). Kayıp “doğu kaynağı” olarak adlandırılan, sisli bir günden bahseden hem İslam hem de Hristiyan kaynaklarından gü-

nümüze kadar ulaşanlarının tahrif edilmiş olabilmeleri söz konusu olabilir.

- 68 Bizzat kendim 1984 yılının Ağustos ayında, söz konusu savaş alanına çok uzak olmayan Ramtha şehrinin yakınlarında kum anaforu şahit oldum.
- 69 Francisco Javier Martinez, "Eastern Christian Apocalyptic Tradition in the Early Muslim Period" (yayınlanmamış Doktora tezi, Catholic Üniversitesi, 1985), 140, ve yorumlar: s.187. F. J. Martinez Kmosko'nun Geb'ut Ramtha'nın Jabiya ile aynı yer olduğu yolundaki tanımlamasını kabul etmektedir; fakat Yarmuk Savaşının nasıl olurda Jabiya ve Ramtha arasındaki bölgede geçtiğini anlayamamaktadır. Syriac metinlerinde İbn Asakir'in verdiği bilgilerle ilişkilidir. Karşılaştırın: Harald Suermann, *Die geschichtstheologische reaktion auf die einfallenden Muslime in der edessischen Apokayptik des 7. Jahrhunderts* (Frankfurt, Bern, New York: Peter Lang, 1985) 60-3; s. 60, n.322, Gabaoth'un "Stadt Gabitha beim Fluss Yarmuk" (Gabitha şehrinin Yarmuk nehri yakınlarında olduğu) yolundaki tanımlamasını kabul etmektedir; Suermann, 159-61, Pseudo-Methodius'u 644 ve 674 arasına tarihlemektedir.
- 70 Pseudo-Methodius, *Die Apokalypse*, Lolos baskısı, Müslümanların Bizanslıları tuzağa düşürdüğünü ima etmektedir: 11.3 (96-7 Lolos); aynı zamanda, A. Lolos, *Die dritte und vierte Redaktion des Ps.-Methodios* 11.3, in: *Beiträge zur klassischen Philologie*, H. 94 (Meisenheim am Glan 1978) 40-2. Theoph., Chron., AM 6126 (337-8 De Boor). Pseudo-Methodius hakkında, Paul J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition* (Berkeley 1985) 13-60; F. J. Martinez, "Eastern Christian Apocalyptic Tradition." Bizanslıların tuzağa düşürülmesi hakkında: İbn Asakir, TMD 1: 532-4, 549. el-Taberi i 2088. Michael the Syrian, *Chronique* 11.6 (2: 420-1 Chabot).
- 71 Bu konuda beni, Yarmuk Üniversitesinden profesör Yusuf Ghawanma - çocukluğunu Yarmuk Vadisinin güney yakasındaki Saham isimli Ürdün köyde geçiren- bilgilendirdi.
- 72 1983 yılının Ekim ayında Profesör Ghawanma ve Yarmuk Üniversitesinin yardımcılarıyla bu vadinin Ürdün bölümüne bir ziyarette bulundum. 1985 yılının 24 Mart'ında Saham'ın hemen doğu bölümünde bulunan Hartha köyüne yakın bir yerdeki Yarmuk'a bakan güney tepeleri tekrar ziyaret ettim.
- 73 Savaşın dehşeti: İbn Asakir, TMD 1: 542, 544; Azdi 230-1; Theoph., Chron., AM 6126 (337-8 De Boor); al-Taberi i 2091, 2099, 2104; Baladhuri 135; Fredegarius, *Chron.*, 4.66 (153-4 Krusch). Anas. Sinait. *Sermo Adversus Monotheletas* 3 (60 Uthemann).
- 74 İbn Atham al-Kufi 1; 269-70. Eutychius, *Ann.*, 279 (136-7 Breydy baskısı, 116 Breydy çevirisi).
- 75 Carl von Clausewitz, *On War*, 4. kitap, 12. bölüm, P. Paret çevirisi (Prin-

- ceton 1978), s. 267 = *Vom Kriege 480-1 W. Halhweg* baskısı; Karşılaştırın: Clausewitz, 265 Paret ve 474 Hahlweg.
- 76 Kaçmakta olan ordunun takip edilmesi: Abd al-Hamid b. Yahya, *Risala* 4: 526 = Schönig, *Sendschreiben* 66.
- 77 Kufi I: 270. al-Taberi i 2104, i 2349. Michael the Syrian, *Chronique* (2: 42 1 Chabot). Baladhuri 135.
- 78 al-Taberi (Ibn Ishak) i 2349. C.-P. Haase, *Untersuchungen zur Landschaftsgeschichte Nordsyriens in der Umayyadenzeit* (diss., University of Hamburg, 1972, yayın tarihi: Kiel 1957) 27, Nadine F. Posner'in "The Muslim Conquest of Northern Mesopotamia: An Introduction Essay into Its Historical Background and Historiography"-sindeki (yayınlanmamış doktora tezi, diss., Dept. Near Eastern Languages and Literatures, New York University, 1985) 249-51 gibi Melitene'yi kovalamasını konu alan bu kaynağın doğruluğunu kabul etmektedir. Hem Caetani, AI hem de De Goeje ayrıntılarıyla ya da fetihlerin diğer yönlerini yorumlamak amacıyla bu kaynağın olası etkilerini incelememelerine rağmen, bu kaynağın kabul edilebilir bulmaktadırlar.
- 79 Anastasius the Sinaite, *Sermo adversus Monotheletas* 3.1.86-8 (60 Uthemann); Theoph., *Chron.*, AM 6121 (332 De Boor).
- 80 Karşılaştırın: I, above and *Cont. Byz. Arab.*, MGHAA 11: 336-7 = *Crónica mozárabe de 754* (30-1 López Pereira); Theoph., *Chron.*, AM 6126 (337-8 De Boor). Divine wrath: Fredegarius, *Chron.* 4.66 (154 Krusch).
- 81 *Cont. Byz. Arab.* Heraclius'un dikkat çekici tavsiyesini bildirmektedir, açıkcası Bizans ya da Suriye kaynaklarından faydalanmak suretiyle: MGHAA 11. 336-7 = *Crónica mozárabe de 754* c. 8 (stealth: 28/9, Heraclius'un ihtarı: c. 9, 30-1 López Pereira).
- 82 el-Taberi i 2809; İrfah Shahid, "Asrar al-nasr al-'arabi fi futuh al-Sham," 1985 *Bilad al-Sham Proceedings*: 137-47.
- 83 1987 yılında Hartha köyünü ziyaret ettim. Caetani, AI 3: 512, yorum yapmaksızın Tall al-Jumu'a'dan bahsetmektedir; Caetani açıkça Tall al-Jumu'a'yı tanımlanmamış göstermesine rağmen, bu yeri sunduğu haritalarda belirgin olarak göstermemektedir. "Tall al-Jumu'a", "Tell ej Jemuah" olarak 7. haritada, *PEF Palestine*'de işaretlenmiştir. Nawa'nın yaklaşık olarak iki ve birbuçuk mil kadar güneybatısında konuşlanmaktadır. Burası Caetani'nin bir kaç yıl sonra savaş bölgesine yaptığı ziyaret öncesi bilinmekteydi.
- 84 Gerçek kronoloji kabul edilebileceği gibi çelişkiler içermektedir. Tarihlerin sıralamasını belirlemek amacıyla Hristiyan ve İslam kaynaklarını bir araya topladım. Bu bölümde yer kısıtlılığından kaynaklanan nedenlerle birincil kaynakların ayrıntılı bir şekilde alıntılanmasından vazgeçtim.

YEDİNCİ BÖLÜM

**Kuzey Suriye'nin ve Mezopotamya'nın
Savunulmasına Yönelik Çarpışmalar**

Bizans'ın Uğradığı Bozgun ve Suriye'nin Kuzeyi ile Mezopotamya'nın Savunulması İkilemi

Jabiya-Yarmuk Savaşından sonra Bizanslıların savaş meydana-
nından kaçışları anlaşılmalıdır. Clausewitz şunları söylemektedir:

“Bir ordu savaşı kaybederse gücünü yitirir -hatta fiziksel güçten
daha da fazla moral gücünü yitirir. Yepyeni ve daha da etkin faktörlerin
yardımı olmaksızın ikinci bir savaşa girişmeli kesin bir yenilgi, belki de
mutlak bir yıkımla sonuçlanır. Bu askeri bir aksiyomdur. Dengeli bir
güc sağlanana kadar geri çekilmek eşyanın doğasında vardır -yardımcı
güçler ya da sağlam kaleler inşa etmekle ya da önemli doğal engeller ya
da düşmandan sayıca daha fazla olmasıyla. Kayıpların büyüklüğü, ye-
nilginin boyutları ve hatta daha da önemlisi düşmanın doğası ne kadar
bir süre sonra dengenin sağlanabileceğini belirler.¹

Müslümanların VII. yüzyılda Bizans hakimiyetindeki bölge-
leri fethetmeye başlamalarının tarihsel açıklamasıyla ilgili pek
çok problem arasında bir tanesi var ki, bu gözardı edilmiştir: Ja-
biya-Yermuk Savaşı sonrasında, Suriye'nin kuzeyinde ve Bizans
hakimiyetindeki Mezopotamya'da Bizans kuvvetlerinin sahip ol-
duğu roldür.² Coğrafi olarak Mezopotamya ile Suriye'nin kuze-
yindeki Fırat'ın doğusu ya da Türkiye'de bulunan Fırat Nehri'nin
doğusu ve tabii ki Arabistan da, Jazire'deki Dicle'nin batısındaki
bölgeler kast edilmektedir. Burası IV. ve VII. yüzyıllardaki Bizans
terminolojisinde Osrhoene'nin ve Mezopotamya'nın eyaletlerini³
ve Tur Abdin bölgesi kadar Callinicum (Raqqa), Edessa (Urfa, el-
Ruha'), Monokarton, Amida (Diyarbakır), Dara, ve Mardes (Mar-
din) gibi şehirlerin birleşmesiydi.⁴ (Bkz. 3. Harita)

Sayf b. Ömer'in kaynağını aktaran el-Taberi, Heraclius'un
Constantinople'ye varmadan önce, Edesa (Urfa) ve daha sonra da

Samosata yoluyla Suriye'den ayrıldığını yolundaki açıklaması ilk bakışta makul gözükmesine rağmen yanıltıcıdır.⁵ Heraclius Osrhoene'yi ziyaret etti; Edesa (Urfa), Heraclius'un Suriye'den çekilmeleri amacıyla Ermeni birliklerine izin vermek için bir süre denetim altında tutma ihtiyacı duyduğu bir şehirdi.⁶ El-Taberi'nin, Heraclius'un (doğrudan Antakya'nın Cilician Kapılarından değil de) Edesa ve Samosata yoluyla Suriye'den ayrılışını konu alan bu açıklaması gerçek olabilir. Anadolu platosuna ve Boğazın Asya kıyılarına varmadan önce Heraclius'un Toros Dağlarının güneydoğusunda askeri durumu istikrara kavuşturma çabası içerisinde olduğu anlaşılıyor. Heraclius, Yermuk'de ordularının yenilgisinden sonra alelacele bölgeyi terk etmemiştir. Bu konuyla ilgili kesin tarihi gerçekler net değildir.⁷

Heraclius'un Melitene (Malatya)'nın yeniden ele geçirilmesi ve yakılıp yıkılması, Antakya ve Cilicia yakınlarında düşmanın eline geçmesine engel olmak amacıyla işe yarar ne varsa ortadan kaldırılması emrini vermesiyle ilgili haberler onun Anadolu'nun dış sınır bölgesinde savunma blokları oluşturmaya devam ettiğini ve Yermuk Savaşından sonra fiziksel ya da zihinsel herhangi bir hastalığa tutulmadığını göstermektedir. Curatiteor Kateas'lı John'un Müslümanlarla bir anlaşma zemini araması yönündeki isteği üzerine Heraclius'un kızgınlığı ve onu görevden alarak daha güçlü askeri komutanları ataması Heraclius'un herhangi bir yerde direnmeyi sağlamlaştırmayı denemeye çalışması ve hatta karşı atağa kalkmasıyla ilgili önemli çabalarıyla tutarlılık arz etmektedir.⁸

Heraclius'un uygulamaları hakkındaki kimilerinin düşüncesi Müslümanları durdurmaya yönelik olarak anlaşılmasına rağmen Heraclius müslümanlara karşı Antakya'da uzun süreli bir direniş gösterme teşebbüsünde bulunmamıştır. Antakya'da gösterilecek uzun süreli bir direniş Mezopotamya'yı terk etmeye çalışmasından daha olumlu sonuçlanmış olabilir. Antakya'nın muhafaza edilmesi Ermenistan'ı ve Ermenileri daha fazla korumaya yardımcı olmamıştır. Bununla beraber, Heraclius Yermuk sonrası bazı şehirleri elde tutmak amacıyla kanlı çarpışmalarda çok sayıda yetenekli adamını kaybetmekten kurtaramadı. Kimi askerler çevrelerinin sarılmasına, kuşatılmalarına ve Anadolu'nun savunulmasında yardımcı olamama riskine atılmışlardı. Coğrafi olarak

daha güneydeki Suriye şehirlerinde daha önceki Bizans birliklerinin hareketsizliği, askeri durumlara göreceli olarak maruz kalmış böylesi büyük şehirlerin savunulmasında görev alacak gide rek azalmakta olan nitelikli askerlerin çoğunu bir harekata girişmelerine izin vermede içkin olan riskler Heraclius'u ve danışmanlarını ikna etmiş olabilir. Son asker kalıncaya kadar Antakya'nın savunulmasında kazanılmış olandan daha çok kaybedilen söz konusudur. Heraclius, Toros Dağlarının güneyinde daha başka kanlı çarpışmalara girme riskini almak istemedi. Heraclius askerlerinin yıpranmasına mani olmak amacıyla ticaret ortamı ve onların yaşamalarına ve güçlerini tekrar yeniden kazanmalarına imkân aradı.

Bizanslıların 636 yılında Yermuk'de bozguna uğramalarından ve Suriye'yi boşaltmalarından sonra Mezopotamya kısa bir süre için Bizans kontrolünde kaldı ve Müslümanlar İyad b. Ghanm el-Fihri komutasında Mezopotamyayı ele geçirmelerine -diğerleri Irak'ı daha önce ele geçirmişti- değin Suriye'de ve Irak'da Müslümanlar tarafından fethedilen bölgelerde aşırı bir gelenek meydana getirdiler.⁹ Bizansın Filistin'i, Suriye'yi ve Mısır'ı kaybetmesinin ayrıntıları ve kronolojisiyle ilgili olarak pek çok sorunun varlığıyla 630'lu yılların sonlarında Bizansın güneydoğu bölgesindeki ileri karakollarının savunulması ve kaybedilmesinin ayrıntılarıyla neden ilgi çekmektedir? Gerçekte, Bizans hakimiyetindeki Mezopotamyanın savunulması sorunu Bizans otoritesinin Anadolu'da devamlılığı ve başka yerlerde sona ermesi gibi daha geniş konuların anlaşılmasını sunmak kadar, Bizansın imparatorluğu korumaya çalışmasıyla ve Müslümanları durdurmaya yönelik bir yol bulmasıyla ilgili öncelikler gibi daha büyük sorunları aydınlatmaya yardımcı olmaktadır.¹⁰

Mezopotamya VI. ve VII. yüzyıllarda askeri huzursuzluklar açısından en sorunlu bölgelerin başında geliyordu. Pers imparatorluğundan gelecek saldırılara karşı sahip olduğu stratejik öneme binaen daima yoğun bir şekilde kontrol altında tutulmuştu ve bu bölgede askerlerin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde özel çabalar gösteriliyordu.¹¹ Perslilere karşı düzenlediği sefer esnasında ve sonrasında bölgeden pek çok kez geçtikten sonra Heraclius bölgenin stratejik önemini ve yaşanacak yerel sorunlarını takdir etmek için nedenleri vardı.¹²

Habur Nehri, Bizans ve Pers arasında bir sınır oluşturunuyordu ve bununla beraber, geçilmesi mümkün olmayan bir engel de değildi. Irak'tan gelecek Müslüman saldırılarına karşı herhangi bir sıkı devriyeyle ya da korumayla ilgili hiçbir bilgi yoktur; fakat bu asla gerçekleşmedi. Circesium Fırat Nehri boyunca Habur Nehrinin aktığı, hatta imparatorluğun güneydoğu sınırlarını göstermekteydi. Fırat Nehrine geçecek olanlar için Habur Nehri son derece önemli bir su kaynağıydı. Yolcular Ras el-Ayn'daki (Theodosiopolis) kaynağına ve daha da ötesine kadar onu izleyebilirlerdi. Hatta Fırat Nehri bile gerçek bir engelden daha çok bir işaretti, bu nedenle insanların ve atların geçebileceği sığ geçitlere sahipti. Bununla beraber, Fırat ve Habur Nehirleri boyunca insan gücünü konuşlandırmak olasıydı. Herhangi bir geçiş noktasına seyyar birliği gönderme zorluğundan dolayı böylesi bir savunma faydasızdı. Nehirler savunmacılar için bir tuzak olabilirdi.¹³

Müslümanların, Suriye'yi ve Irak'ı fethettikten sonra teorik olarak en azından, Suriye ve Irak arasındaki haberleşmeyi imkânını en kolay ve en rahat tehdit eden Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'nın kökünü kazımak istemeleri doğaldı. Mezopotamya'nın fethi imparatorluğun takviyesinde ihtiyatlı bir adımdı. Bizans için tarımsal açıdan verimli ve elde tutulmaya değer zengin bir eyaletti.

Bazı gerçekler kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Bizans İmparatorluğunun Mezopotamya'yı elinde tutması öncelikle, Suriye'deki ve Irak'taki Müslümanları özellikle Anadolu gibi diğer potansiyel hedeflerden askerlerini çekmek zorunda bırakıyordu. İkinci husus, Müslümanlara kaptırılan bölgeleri geri almak amacıyla olası Bizans karşı saldırısı için ya da uzun süren Bizans-Pers Savaşından sonra Heraclius'un Perslilerle iyi ilişkiler kurması bölgede kalan Sasani Perslileriyle koordinasyonda ortak bir karşı saldırı oluşturma teşebbüsü için bir sıçrama tahtası vazifesi görebilecek ileri bir üssü elde tutmaya yardımcı oldu. Üçüncü husus, Mezopotamya, Heraclius'un komutanlarını ve askerlerini seçmesinde önemli bir yere sahip olan Bizans İmparatorluğunun Ermenistan bölgesini Müslümanların saldırılarından ve işgalinden koruyordu. Müslümanların Suriye'deki varlıklarını sürdürmelerine ve yeni fethedilen bölgelerin halkları arasında ya bir saldırı ya da bir anlaşmazlık konusu olarak Bizans'ın bir üssü ni-

teligine sahip Mezopotamya'nın muhafazasını takviye edebildikleri konusu açık belirgin değildir. Dördüncü olarak, Mezopotamya'nın elde tutulması Heraclius'un orduları için Arap kabileleri arasında asker toplama işini etkileyebilirdi. 620'li yıllarda Perslilere karşı başarılı sonuçlar alınırken Arap kabilelerinden faydalanmıştı. Bizansın kısa sürede sayıca olağanüstü artışı ya da Müslümanların haberleşmelerine karşı tehdidini ortadan kaldırmaya ek olarak, İslam fetihleri bazı sorun çıkaran Pers direniş hareketlerinin sona erdirilmesinde yardımcı olmasının yanısıra, Müslümanların Mezopotamya'nın fethi Irak'ın kontrol altında tutulmasında önemli bir takviye nitelik olarak hizmet gördü ve ayrıca, gerçekten de Ermenistanın Bizans hakimiyetindeki dört eyaletini ele geçirmek ve böylece, Heraclius'un Ermenistandan asker toplama teşebbüsünü engellemeye yönelik çabaların başlangıcını oluşturdu.¹⁴

Perslilerin 628 yılında boyun eğmesinin ardından Habur'un doğusundaki ve batısındaki bölgelerde karışıklıklar meydana gelmeye başladı. Günümüze ulaşan kaynaklardan edinilen bilgiye göre, Persliler Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'da Bizanslılara karşı yoğun bir şekilde mücadele vermediler. Görünürde önemli bir çarpışmanın olmayışı, Perslilerin Bizans hakimiyetinde bulunan Suriye'den ve Mezopotamya'dan askerlerini çekip bölgeyi yeniden ele geçirmesinden sonra Heraclius bu bölgenin askeri önemini göz ardı etmesinde rol oynamış olabilir. Yerel plânda gücü elinde bulunduran insanların *de facto* otoriteye muhtemelen pes etmesiyle durum karmaşıklaşmıştır. Kaynaklar bu noktada yeterli ve güvenilir değildir.¹⁵

Pers'deki Bizanslılar ve Bizans'taki Persliler

VII. yüzyıl Bizans tarihi pek çok belirsizlikler içermektedir. 628 yılından sonra Bizanslıların Pers topraklarındaki ve Perslilerin de Bizans İmparatorluğundaki varlıkları araştırılması gereken en önemli belirsizlikler arasındadır. Elde edilen bazı bulgular memnuniyet verici olmayabilir -bu problemlerin bazılarını kesin ve belgelere dayanarak cevaplandırmak mümkün olmayabilir. Fakat gene de denemeye değer. Sadece Arap ve diğer Yunan olmayan kaynaklar söz konusu edilen bu problemin varlığına dair

çok az bilgi vermektedirler.

Heraclius'un Perslilerle yaptığı savaştan sonra, Bizansın doğuda Perslilerle sınırları tam anlamıyla belirlenmemiştir. Problem sadece sınırların belirlenmesinde yatmamakta; fakat Bizansın endişesi Pers İmparatorluğu içerisindeki iç çekişmeydi. Heraclius'un Bizans bölgesine dönmesinden sonra bile Bizansa ait bazı askeri birlikler muhtemelen Pers İmparatorluğunun batı ya da özellikle kuzeybatı bölgelerinde konuşlanmışlardı. Bazı Arap kaynaklarına göre, Müslümanlar Irak'ı istilaları sırasında bölgedeki bazı Bizans askeri birlikleriyle karşılaştılar.¹⁶ Böylece Müslümanların fetihleri sırasında bölgenin kontrolüyle alakalı olarak belirsizlikler söz konusu oldu.

El-Taberi'nin acem (Persliler)'e atıf yapması kadar, 636 yılının sonlarındaki Ba'labakk antlaşması da II. Chosroes (Khosro)'nun ölümünden sonra Pers İmparatorluğundaki iç çekişmeye maruz kalan ya da o bölgeden kaçan Perslilerin varlığına işaret etmektedir.¹⁷ Baladhuri'nin Ba'labakk'da Ebu Ubeyde'den naklettiği anlatılardaki Perslilere açıkça yapılan bir atıf, 630'lu yılların ortalarında söz konusu Perslilerin, Pers askeri birliklerinin çekilişine katılmadıklarını ya da Umeyye ya da daha sonraki dönemde Biqa Vadisi'ne yeniden yerleşen diğer Perslilere dair anakronist (tarih hatasından kaynaklanan) bir referans olabileceğini göstermektedir. Ba'labakk Antlaşmasının analizi, Shahbaraz'ın oğlu Niketas'ın ve muhtemelen diğer oğlunun da rol almasının mümkün olabileceğinin doğru sayılmasını ve aynı zamanda bu son derece karışık dönemde Mezopotamya'da Perslilerin varlığı hakkında ortaya atılan haberlere daha çok inanılabilirlik havası katmaktadır. İyad b. Ghanm, Bizanslıları muhtemelen Malatya'ya kadar kovaladı.¹⁸ Bu sonuçların elde edilmesinde bilimsel mantık yeniden gözden geçirilmelidir; fakat İyad'ın Suriye'den çıkarak Mezopotamya'nın fethini tamamladığı ihtimaline dair güçlü bir kanıt vardır.

Sayf b. Ömer'in aktardığı bilgileri kullanan bazı İslam kaynakları, özellikle İbn el-Athir ve el-Taberi, Hims'de Heraclius adına Müslümanlara karşı ayaklanan halkla ilgili sorunu ortaya atmaktadırlar. İddiaya göre, Heraclius Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'da söz konusu bu halka yardım amacıyla gönderdiği askeri birliklerle destek sağladı.¹⁹ Söylendiğine göre, Mezopotamya'dan Hims'e yardım amacıyla gelen Bizans birliği Müslü-

manların Irak dolaylarından gelerek müttefik Arapların yurtlarını tehdit ettikleri haberi üzerine gerisin geri Mezopotamya'ya döndüklerinden hiçbir faydası dokunmamıştır. Mezopotamya'daki ve Suriye'nin kuzeyindeki son derece karmaşık durum sabit ve belirgin Bizans-İslâm bölgeleri arasındaki sınırın kökenini anlamaya yönelik herhangi bir çabayı belirsizliğe sürüklemektedir.

Heraclius'un, sınırdan çekilmeleri konusunda ikna ettikten sonra Perslilerin deneyimleri, siyasetleri ve nasihatlerine ne derecede güvenilebileceğine saptamak son derece zordur. Heraclius, Perslilerin görüş ve deneyimlerini yaklaşık olarak 15 yıl devam eden bölgeyi işgalleri sırasında, onlardan hoşlanmamasına karşın, önem vermiş olabilir. Bununla beraber, Heraclius'un ve muzafer Bizanslıların sınırda statükoyu yeniden tesis etmeye çalıştıkları yolunda önemli kanıtlar vardır.²⁰

Heraclius'un ve Shahrbaraz'ın barış antlaşmasını imzalamalarından sonra bazı Pers askeri birlikleri Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'da kalmaya devam ettiler. Durum son derece karmaşıktı. Ras el-Ayn (Theodosiopolis) Shahrbaraz'ın oğlu Shahr-yad için bir kontrol noktası ya da üs olarak hizmet vermiş olabilir.²¹ Pers Krallığının tahtını ele geçirmek amacıyla Shahrbaraz'ın öldürülmesinden önce çok kısa bir süre tahta bulundu- başarısız adaylığına sadakâtlerinden dolayı Pers'de olumlu bir gelecek sahibi olamayan diğer Pers askeri birlikleri Shahrbaraz'ın öldürülmesinden sonra 630'lu yıllarda ortaya çıkan İslam tehdidine karşı koymak amacıyla muhtemelen güneye doğru yöneldiler. Bu askeri birlikler Shahrbaraz'ın oğlu Niketas'ın en yakın korumalarını oluşturuyordu.²² 628 yılındaki antlaşmadan sonra, Bizans bölgesindeki bazı Pers askeri birlikleri Bizans otoritesine direnmediler ya da Bizans-Pers sınırının daraltılması plânlarına karşı çıkmadılar. Heraclius'a göre, söz konusu birliklerden bir kısım Pers Krallığındaki iç çekişmesi sırasında ortadan kaldırıldı ve Pers'de güvenlik içinde olamadılar; fakat faydalı oldular. Bu birlikler yersiz yurtsuz olmakla beraber, etkin gücü ellerinde bulunduran silahlanmış olarak sürgün konumundaydılar. Sayıları ve komutanları hakkında hiç bir bilgi yoktur. Bu grupları silahsızlandırmaya çalışmak tehlikeli olabilirdi ve ayrıca bunların ihtiyaçlarını gidermek zorunluluğu ise son derece sıkıntı vericiydi; fakat geleneksel araçlardan tedarik etmenin son derece zor ve pa-

halı olduğu bir dönemde Heraclius için ilâve asker.gücü sağlıyorlardı. Bizans imparatorluğunun Suriye ve Mezopotamya'daki şehirlerindeki Pers işgalinin düşmanca hatıraları bu askerlerin meziyetlerinden birşeyler alıp götürmüştü; fakat sahip oldukları tecrübeler Heraclius'un işine yaramış olabilir. Ancak bunun da bir bedeli olması gerekir.

Havanın boğucu sıcaklığı, su ve diğer ihtiyaçları karşılamak için mücadele etme ihtiyacının bulunduğu ve bunun yanında kayıklarla akıntıya karşı çıkmanın imkânsız olduğu aşağı Fırat ve Dicle'nin genişlediği ve Takrit'in yukarısında hat boyunca gücünü yitirmiş Sasani Pers resmi sınırı içerisindeki Araplara karşı bazı Bizanslıların acil savunma tedbirleri oluşturmaya teşebbüs ediyorlardı. Bu bölgede vasat sayıdaki Bizans askerinin yolculuklarını temin etmek olasıydı; fakat bu askerler son derece aleyhte koşullar altında seferde bulunuyorlardı. Bu askerlerin çoğu, birkaç Bizanslı komutan ve asker dışında Mezopotamya'nın Bizansla ittifak halindeki Arap kabilelerinden seçilmişti. Savunmanın, Fırat Nehri üzerinde kurulu Hit şehrinden Dicle Nehri üzerindeki Takrit'e kadar uzanan hat boyunca gerçekleştirilmesi teşebbüsü belirli bir amaç taşıyordu. Söz konusu edilen stratejik öneme sahip nehir rotaları boyunca mevcut olan yeryüzü şekilleri dış savunma hattı oluşturabilir ve Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'da bu kritik ve kaçınılması mümkün olmayan saldırı hattı boyunca Müslümanların nüfuz etmesini engelleyebilecekti. Bununla beraber, böylesi bir savunma hattı oluşturmaktan ziyade zihinde canlandırmak daha kolaydı.²³

Heraclius 628 yılında Pers bölgesini fethettikten sonra, özellikle Hit, Takrit ve Musul başta olmak üzere Kuzey Irak'ta Bizans askerlerinin işgalci güçlerinden bir kısmını bırakmıştı; fakat bu birliklerin kontrol sahası Dicle Nehri'nin doğusuna kadar pek fazla uzanmıyordu.²⁴ Ayrıca, Zotenberg'in baskıya hazırladığı ve çevirdiği el-Taberi'nin Sayf b. Ömer kaynağıyla ilintili Pers kısaltmasına kısa bir atıftan ibaret bir kanıt mevcuttur. Bu, geç dönem Hristiyan Suriye'si ve Arap kaynaklarından bazı sonuçların elde edilmesiyle el-Nuveyri'nin Nihaya isimli eserindeki bir atıftır. Konuyla ilgili Arap ve Yunan ya da Ermeni kaynaklarında bir bilgi söz konusu değildir. Elde mevcut olan kaynaklardan Mezopotamya'da devam eden Bizans askeri varlığının sayısı ve doğası

hakkında bilgi elde etmek mümkün değildir. Söylendiğine göre ismi “Antaq” olan Takrit’deki Bizans komutanının muhtemelen asıl adı Antiochos’dur. Musul yerlileriyle beraber Takrit’e gelmişti: “Toplanan Bizanslılardan ayrı olarak bu şahsın yanında bölgenin ileri gelenleri yanında İyad, Taghlib ve el-Namir kabilelerine mensup insanlar bulunuyordu.” Bu şahısla ilgili başka bir tanımla yoktur. Antaq ve geri kalan Bizans kuvvetlerini tümü kırk günlük bir kuşatmanın sonunda Takrit’de öldürdüler. Yukarıda adı geçen Arap kabilelerine mensup insanların çoğu ittifaktan ayrıldılar; bazıları Takrit’in Monophysite Metropolitan’ı olan Marutha’dan yedek güçlerin yardım alan Müslümanlar için casusluk yaptı. Nasturi papazı Mar Emmeh, söylendiğine göre şehri ve Musul kalesini Müslümanlara terk etti. Heraclius’un gönderdiği, yukarı Mezopotamya bölgesinden çoğu Arap olan diğer Bizans güçleri Hit’in savunmasında başarısız olup yenildiler. Bu son derece zayıf ve kaynağı belirsiz belge Bizansın Persle, Müslümanlarla ve Araplarla ve muhalif Hristiyanlarla ilgili izlediği siyaseti anlamak amacıyla bazı ipuçları verebilir. Bir kez daha, Sayf b. Ömer’den aktarılan kaynakların güvenilirliği tartışılır.²⁵

Heraclius, Pers topraklarında özellikle de Irak’da Persliler üzerinde Bizans etkisini devam ettirmek, doğu sınırında bir tampon bölge oluşturmak ve Bizansın çıkarlarına hizmet edecek tarzda Pers imparatorluğunun iç meselesini istikrara kavuşturmak amacıyla bazı Bizans birlikleri bölgede konuşlandırdı. Bu durum, yönetime getirdiği ve potansiyel iç huzursuzluklar ve kaos riskiyle karşı karşıya kalan dost, fakat zayıf Sasani hükümetine gerekli bir destek olarak hizmet etmiş olabilir.²⁶ Bununla beraber, Heraclius’un olayları ve gelişmeleri kontrol etmesinin önünde gerçek sınırlar söz konusuydu. Bizanslılar için birincil problem, geniş bir alana yayılmış olan Bizans varlığı, aynı zamanda potansiyel olarak kendi gücünü aşırı derecede zorlaması ve aşırı gelişmiş Bizans haberleşmesi, lojistiği, insangücü ve mali durumuydu. Bu durum Müslümanlara gerçek anlamda çok az bir direnç ortaya koyabiliyordu.

Bununla beraber, Kuzey Irak’taki Bizans varlığı Yukarı Mezopotamya’yı, Osrhoene ve Mezopotamya eyaletlerini elinde tutmaya çalışan Heraclius için Irak’daki Bizans askeri gücünü desteklemeye yönelik imkân ve haberleşmeyi korumak için da-

ha çok arzu edilebilirdi. Çünkü bazı Bizans askeri birlikleri Irak'da konuşlandığından Müslümanlara karşı bazı organize harekâtlar düzenlenebileceği ve başarıyla uygulanabileceği yönünde bazı beklentiler söz konusuydu. Elbette bu asla gerçekleşmedi. Temel sorun, Pers topraklarındaki Bizans varlığıyla ve Bizans bölgesindeki Pers varlığıyla ilgili anlatıların güvenilirliğidir. Muhtemelen üst üste gelen iki olayın varlığına dayalı (söz konusu olduğu yolunda) bir sonuç çıkarmaya yönelik açıklanan Bizanslıların yeterli sayıdaydı. Pers İmparatorluğundaki sivil çekışmede kaybeden taraf muhtemelen Bizans idaresi altında görevlendirilme imkânı buldu. Heraclius, muhtemelen Suriye'nin yönetimi ve göçebelerden korunması noktasında Perslilerin tecrübelerine ihtiyaç duyuyordu. Sorunların anlaşılmasında önemli olan, Shahrbaraz ve Heraclius arasında 629 yılının Temmuz ayında Arabissos'da yapılan antlaşma metni hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak istenebilir.²⁷ Pers askeri birliklerinin hepsini Mezopotamya'nın kuzeyinden çekmek muhtemelen büyük güçlükler doğuracaktı. Öyle anlaşıyor ki, 629 yılı sonlarında ya da 630 yılında Theodore'nin Urfa'da Perslileri kuşatmıştı. 629 yılının Temmuz ayında Arabissos'da Shahrbaraz'la yapılan antlaşma gereği bölgeyi terkeden Pers kuvvetlerinden sonra, kimi Perslilerin Suriye'de örneğin, Ba'labakk'daki Biqa Vadisi'nde kaldıkları anlaşıyor.

Bizans bölgesindeki Pers askeri birlikleri ve Pers topraklarındaki Bizans askeri birliklerinin nitelikleri ve sayıları hakkında güvenilir bilgi elde edilememektedir; fakat müslümanların saldırılarına karşı bir savunma geliştirmekte tartışmasız başarısız olmuşlardı. Bununla beraber, bu birlikler öylesine mükemmel addediliyordu ki, baskılar artığında Heraclius başka bir yere konuşturmak için bu birlikleri seçti. Shahrbaraz'ın bir oğlu söylenildiğine göre Müslümanlar üzerine yürümüşse de ya da en azından bölgeyi boşaltma konusunda bir antlaşma yapmışsa da, Müslümanların saldırılarından sonra ya da zamanı gelince Perslilerin Bizans topraklarına herhangi bir firarı söz konusu değildi. Fakat o şüpheli (birisi) olduğundan öldürüldü. Pek çok sorun daha fazla bilimsel araştırmanın yapılmasını beklemektedir.²⁸

Sonuçta, Perslilerle yakın geçmişte yapılmış olan savaş Bizanslılarla Müslümanlar arasındaki savaş için pek çok miras ba-

rındırıyordu. Bu özellikle Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya için doğrudu. Kuzey Irak'ın bir bölümünde askeri birlikler kadar Bizans yöneticilerinin varlığı haberleşmeyi ve diğerlerini (birlikleri) güçlendirme yeteneğini korumak amacıyla Bizans Mezopotamya'sını elde tutmak için daha çok istek yaratıyordu. Bunların varlığı Mezopotamya'yı ve Suriye'nin kuzeyini ve yollarla şehirleri daha canlı kılıyordu. Bunlar aynı zamanda, Bizans hakimiyetindeki Suriye'nin ve Mezopotamya'nın savunulmasını gerçekleştirilmesini ciddi şekilde zorlaştırıyordu. Yakın zamanda Irak'ın bir bölümünün işgalinin söz konusu olduğu Mezopotamya'dan çekilmeye karar vermek çok daha zordu. Bu gibi durumlarda mantıklı bir karar almak gerekliliğine rağmen, bu durum bu eylemden vazgeçmek için doğal bir isteksizlik yarattı. Söz konusu edilen bütün bu bölgelerdeki tedarikler, güvenilir yapıdaki askeri, sivil ve kilise durumunun altını çizmek istisna olmak üzere, Sasani Pers bölgesindeki Bizans askeri birliklerinin Bizans bölgesindeki Perslilerin varlığının tanımlanması muhtemelen konu hakkında bildiklerimizde bir değişikliğe yol açmamaktadır. Fakat bu durum daha ayrıntılı tarihi anlayışa yol açmaktadır.

Heraclius'un Mezopotamya Hakkındaki Düşünceleri

Çağdaşlara göre, başlangıçtaki büyük olumsuzluklara rağmen, Heraclius'un Persliler üzerinde yakın geçmişte kazandığı zafer Suriye'nin fethinden sonra strateji ve askeri harekâtlar hakkındaki algılamalarını ve hesaplamalarını önemli ölçüde etkilemiş olabilir. Müslümanlara göre, 620'lerde Heraclius için önemli olduğu kanıtlanmış olan Ermeniler ve Kafkas bölgesindeki halklar arasında Bizanslıların başarıyla gerçekleştirdikleri asker toplama girişiminin bir kez daha tekrarlanmasına engel olunması kritik öneme sahipti.²⁹ Bizanslıların kısa sürede olağanüstü denecek ölçüde artışını ya da haberleşmeye yönelik tehditi ortadan kaldırmaya ek olarak, Müslümanların askeri çıkarları için Mezopotamya'nın fethi gerçekten Ermenistan'daki dört Bizans eyaletini ele geçirmeye ve böylece Heraclius'un Ermeniler arasından asker toplamasını engellemeye yönelik herhangi bir çaba için gerekli bir öncelik taşıyordu. Bu motifler günümüze dek ulaşan kıt kay-

naklarda zikredilmemektedir. Bunlar sadece, 630'lu yıllardaki var olan askeri durum üzerine ve hemen akabinde askeri kararlar alacak kişiler için bir referans oluşturacak daha önce meydana gelen askeri tarihsel olaylar herhangi bir etkisi sonunda ortaya çıkmaktadır.³⁰

Heraclius'un ve danışmanlarının da dahil olduğu Bizanslılar aynı zamanda, 620'li yılların dramatik bir şekilde kendini toparlama ve karşı saldırıya geçme ihtimalini düşünmüş olabilirler. Sonuç, Caesarea ve Gazze gibi Filistin limanlarındaki askeri karargâhların tamamen boşaltılmasına ilâve olarak Mısır ve Mezopotamya'daki dağılmış askeri birlikleri büyük ölçüde elde tutarak Suriye'nin büyük bir bölümünü boşalttıktan sonra Bizanslı terk etmek oldu. Kısaca, geri kalan Bizans kuvvetleri bir araya gelemeyecek şekilde farklı bölgelere dağıtıldılar.³¹ Müslümanlar batıya, kuzeye ve kuzeydoğuya kolaylıkla saldırı düzenleyebilecekleri merkezi yerleri kontrollerinde tuttular.

637-38 yıllarında Mezopotamya'nın Bizans tarafından devam eden işgali ve 640 yılında General David Urtaya ve Titus komutası altında daha çok askeri birlik gönderme çabaları Müslümanların Anadolu'ya ve Constantinople'ye saldırılarını geçici bir süre engellemiş oldu. Böylesi kritik savunma noktalarına ulaşan dağ geçitlerinin ve dağınık askeri birliklerinin içinde bulunduğu Anadolu'daki önemli noktaların daha özenli bir şekilde kalelerle donatılması düşüncesi kadar, Cilicia'da düşmanın yararlanmasına mani olmak için işe yaramayan her şeyin yok edilmesi politikasının gündeme getirilmesi için önemli sayılabilecek bir zamanın oluşturulmasına yardımcı olmuş olabilir. Bununla beraber, Mezopotamya, Müslümanların bir fırsat eseri olarak ortaya çıkan bir hedef olarak bir daha çok cazib Mısır'ın savunulmasına odaklanmış önemli Bizans kuvvetlerini ve ilgisini bertaraf etti.³² Mezopotamya, Ermenistan'ın III. ve IV. bölgeleri vasıtasıyla karmaşık iletişim hattının sonunda yer alıyordu. Bu durum Kuzey Suriye'nin (Euphrateisa, Antioch -Antakya-) geri kalan bölümünü kaybetmesinin ardından idare edilebilmesi zor derecede zordu.

Bizansın Mezopotamya'yı hakimiyetinde tutmaya çalışması kararı herhangi büyük bir stratejinin bir parçası değildir. Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen önemli saldırıların bıraktığı

bir eserdi. Siper hattının tesadüfen sağlam kalması, belirli şartlar altında, Suriye'nin Müslümanlar tarafından kontrolüne ve Suriye'nin ve hatta Irak'ın kontrolü için yapılan takviyede bir sıkıntı ya da tehdit yaratabilirdi. Perslilere karşı 620'li yıllardakiyle karşılaştırılabilecek bir kendine gelme hareketi için kaynaklardan yoksun olan Bizans İmparatorluğu bir süre sonra ortaya çıkar, fakat bunun 636 yılı kadar geç bir tarihte değil de, daha makul bir tarihte meydana geldiğinden emin olabilirdi.

Şu sorulabilir: Suriye'nin kaybedilmesinden sonra Heraclius niçin Mezopotamya'yı hakimiyetinde tutmaya çalıştı? Suriye'yle beraber niçin buradan da -özellikle oraya kadar aşırı bir şekilde uzanmışken- askerlerini çekmedi? Bizans hakimiyetindeki Suriye'nin ve Filistin'in savunulmasında çarpışan Heraclius'un orduları arasında Araplar önemli bir yer işgal ediyordu. Ebu Bekir'in ve Ömer'in bütün Arapları kontrolleri altına alma çabaları, Bizanslı Ermenilere karşı bir alternatif oluşturan önemli bir askeri kaynaktan mahrum bıraktı.

Heraclius, IV. yüzyılda hükümdar olan Julian'dan sonra hâlâ Bizans idaresi altında bulundukları sırada (muhtemelen VIII., X. ve XI. yüzyıllarda askeri saldırılar düzenleyen imparatorlarca rahatsız edici askeri nüfuzlar burada belirgin değildi ve bu noktayı ortadan kaldırmıyor) Osrhoene ve Mezopotamya eyaletlerini bizzat ziyaret eden tek hükümdardı. 624 yılında düzenlediği seferden ve 628-29 yılında Pers'den dönerken ve 628-29 yılında Amida Kilisesini yeniden inşa ederken ve tekrar 631 ve 633 yıllarında Pers güçlerinin bölgeyi terketmesinden sonra ve Hristiyanlar arasındaki dini çekişmeleri sona erdirmeye çabaları sırasında Mezopotamya'daki Bizans Pers sınırını belirlediği sırada stratejik önemi anlama şansı oldu. Kardeşi Theodore de, Perslilerden Urfa'yı ve itaatsiz Yahudilerden kuşatma ve ele geçirmek için zaman harcadı. Heraclius'un ve ailesinin Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'ya doğru ilerlemesi işinden vazgeçmeleri kolay değildi.

Bir an için Constantinople'nin dünya ölçeğindeki önemini bir tarafa bırakalım ve Heraclius'un Ermenistan'daki, muhtemelen Ermenistan Theodosiopolis ya da günümüz Türkiye'sindeki Erzurum'daki bağlantılarını düşünelim. Heraclius'un babası Büyük Heraclius'un da, ilk askeri kariyerinin önemli bir bölümünü 587 yılındaki dikkate değer askeri prestijini kazandığı yer olan

Bizans Mezopotamya'sında yer alan Theodosiopolis'de ve civarında geçirdiğini unutmayalım. Büyük Heraclius muhtemelen oğlu imparator Heraclius'a Bizans Mezopotamya'sının stratejik avantajlarını ve önemini anlatmıştı.³³

Chalkis Antlaşması

Suriye'nin kuzeyindeki Müslümanların geri kalanlarının temizlenmesiyle ilgili çalışmanın ihmal edilmiş olmasındaki en önemli ayrıntı, 20 Ağustos 636'da Yermuk Savaşını takiben, Suriye'deki herşeyin derhal Müslümanlara bırakılmadığıdır. İyad b. Ghanm komutasındaki bir akıncı birliği muhtemelen Melitene (Malatya)'ya ulaşır; fakat güçlü Bizans saldırısına maruz kalarak orayı uzun süre elinde tutamaz. Suriye'nin kuzeyinde önemli bir kritik yerleşim yeri olan Chalkis'in yakınlarından geçilmiş ve bir yıllık süre sonunda Müslümanların eline geçmesini sağlayan Ebu Ubeyde'yle bir yıllık bir anlaşma yapıncaya kadar Bizanslıların elinde kalmıştı. Bu anlaşmayla ilgili güvenilir kaynak Eutychius'dur. Daha da emin olmak için daha az güvenilir kaynak Pseude-Waqidi ve Manbij'li Agapius da bazı ayrıntılar hakkında bilgi vermektedirler. Bu anlaşmada Mezopotamya hakkında bir takım imalar vardı.³⁴

Suriye'li Michael, Bizans valisi ya da şehrin yönetimini Urfa'da gerçekleştiren Osrhoene eyaletinin *curator*'u John Kates kadar Bizans kronikçisi Theophanes de Müslümanların generali İyad b. Ghanm'la beraber 637'de Qinnasrin'e geldi ve yıllık 100.000 altın *nomismata* (72 nomismata=1 Roma Poundu) ve karşılığında Müslümanlar şunlara razı oldular: "Bizanslılar vadettikleri vergiyi ödedikleri müddetçe ne barışçıl amaçlarla ne de savaş amacıyla Fırat Nehri'ni kullanmayacaklar." Yunan metni, savaşta ya da barışta *sulhan* ya da *anwatan*'dan geçmeye dair Arapça yasaklamaları içeren orijinalinin bir kopyasıdır -bunun anlamı Müslümanlar bir anlaşma düzenlenmesine razı oldular. Müslümanların Fırat Nehri'ni geçmemelerine dair bu kabulleri Mezopotamya'daki Bizans bölgelerini nehri geçen Araplara işaret ederek insan hareketi kullanılmasının herhangi bir bahanesine karşı muhafaza altına almak suretiyle korudu.³⁵ Sulhan-anwatan

geleneği göreceli olarak geç bir icat olduğundan, şüpheli bir şekilde eğitilmiş olan Arap(ça) uzmanları metnin Theophanes için oryantal bir kaynak olup olmadığını merak ediyor olabilirler. Heraclius bu antlaşmayı haber aldığı anda John Kateas'ı görevinden uzaklaştırıp sürgüne yolladı ve onun yerine daha önceki dönemle ilgili antlaşmayı yenilemek amacıyla sürenin dolmasını beklemeyi reddeden (bir komutan olan) Ptolemaios'u atadı.

Ptolemaios'un göreve atanması ve vergi ödemeyi reddetmesi İyad b. Ghanm'ın bölgesi istilâ etmesine yol açtı. İyad b. Ghanm, Fırat Nehri'ni geçerek Callinicum ve Urfa'yı ele geçirdi ve daha sonra bölgedeki diğer şehirler için de, bir yıl içerisinde sona erecek, benzer şartlarda kapitülasyonlar empoze etti.³⁶ Kufi, Urfa papazını "Mitulus" olarak adlandırmaktadır.³⁷ Kufi, Heraclius'un Perslilerden Raqqa/Callinicum'u geri aldıktan sonra "Copts"lar yerleştirdiğini ileri sürmektedir. Bu karar, İyad'la dönem antlaşması yapan Bintus isimli papazı ve diğer yerel seçkinleri kızdırmıştı.³⁸ Heraclius ve kardeşi Theodore tarafından Urfa'nın Perslilerden geri alınması suretiyle Urfa'da gerçekleştirdikleri bu adalet dağıtımına kadar giden düşmanlık yerel liderlerin hisselerini kesmiş ve onları Müslümanlarla antlaşmalar yapmaları yolunda heveslendirmiş olabilir. Geri kalanı Müslümanların eline geçmeden önce sadece bir kaç şehir şiddetli saldırılara maruz kaldı. Bu istilâ Hicretin 17. ya da 18. ya da 19. yılında meydana geldi -Miladi 638-40. İyad muhtemelen 640 yılında fetihleri tamamladı. Tella, Dara ve Ras el-Ayn (Theodosiopolis) güçlü bir direniş gösterdi; halkdan bazıları öldürüldü; fakat hepsi müslümanların eline geçti.³⁹ Mezopotamya'nın Müslümanlar tarafından fethi çok kısa bir sürede gerçekleşti ve -kaynaklardan bu konuyla ilgili bilgiler edinebilir- bu arada önemli savaşlar ya da önemli askeri yenilikler söz konusu değildi. Bizans kuvvetleri tam anlamıyla sayıca üstündü ve komutanları Ptolemaios ümitsiz bir çarpışmada elde kalan kıymetli insangücünün yok olması gibi bir riske girmek istemedi. Valinin barış antlaşması yapmasından dolayı Afrika'ya sürgüne gönderilerek cezalandırıldığını ileri sürdüğü Paul olarak tanımlamasına rağmen, Agapius bu bilgiyi teyit etmektedir.⁴⁰ Bağımsız teyitten uzak olan yerel krallıkların ve hanedanlıkların Müslümanların fetihleri arefesinde Bizans hakimiyetin-

deki Mezopotamya'da çeşitli şehirleri yönettiklerini varsaymak doğru olmaz. Böylesi koşullar Bizansın bölgeyi tekrar yenide ele geçirmesinden sonra düşünülemez bile.⁴¹

Heraclius muhtemelen John Kateas'ın Mezopotamya'yı savaşmaksızın elinde tutmasını istiyordu: "Kimsenin Araplarla savaşa girmesine izin verme; fakat konumunu koruyabilen yerinde kalsın."⁴² Heraclius'un bu emri Yermuk Savaşı öncesinde Theodore Trithurios'a müslümanlarla açık alanda savaşmaktan kaçınması yönündeki emriyle benzerlik göstermektedir. Heraclius, yetkisi olmaksızın Müslümanlarla bir barış antlaşması yaptığından dolayı John'a kızgın olabilir ya da her yerde bir baskı kurup Müslüman askerlerinin Fırat bölgesinden çekilip Bizans İmparatorluğunun diğer bölgelerinde kullanmalarını önlemeyi arzu etmiş olabilir.

Suriye'deki geç dönem Roma ve Bizans yerleşim birimlerinin isimlerinin doğru bir şekilde anlaşılmaması, özellikle antik Chalkis'in Orta Çağ'da Qinnasrin haline gelmesi de dahil olmak üzere bir takım problemlerle tarihi arka plân tahrif edilmiştir. Tarihi saptamanın tutarsız olarak anlaşılmaması olayları nakleden kaynaklarda Chalkis'in öneminin bilimsel olarak takdir edilmesini engelledi.⁴³ John Kateas, Chalkis'de geçici bir süre Mezopotamya'yı koruyan anlaşmayı imzaladı. Müslümanlar adına antlaşmayı imzalayan İyad b. Ghanm ya da Eutychius'a göre İyad'ın komutanı olan Ebu Ubeyde'ydi.⁴⁴ Bu antlaşmanın kapsamı sadece Mezopotamya'yla sınırlı değildi, aynı zamanda Suriye'nin kuzeyini de içine alıyordu; her halükârda Chalkis/Qinnasrin merkez olmak üzere çevresindeki stratejik bölge bu antlaşmanın kapsamındaydı.

Yunanlılar çoğunun Bizans İmparatorluğuna, Mezopotamya'ya ve Jist Manbij'e çekilmesi hadisesinin eşlik ettiği Balis'in ve Qasirin'in Ebu Ubeyde tarafından fethi muhtemelen aynı antlaşmanın ve Ebu Ubeyde tarafından Qinnasrin'de yapılan çekilme anlaşmasının bir parçasıdır. Ebu Ubeyde muhtemelen 637 yılında Fırat Nehri'ne kadar ilerledi ve orada durdu. Ebu Ubeyde'nin bu ilerleyişi, Theophanes'in Bizanslıların Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'yı korumak amacıyla Qinnasrin'de yaptıklarını vurguladığı barış kadar, Müslümanların Fırat Nehri'ni geçmelerinden önceye rastlamaktadır. Balis ve Qasirin hakkında Balad-

huri'nin verdiği bilgi Qinnasrin'de gelişen olaylar hakkındaki tarihi bilgiden farklılık arz etmekteydi.⁴⁵ Qinnasrin'de iki antlaşma yapıldı. Eutychius Theophanes, Suriye'li Michael ve Agapius'un andığı antlaşmadan önce yapılan antlaşmaya atıfta bulunmaktadır.⁴⁶ Kronolojik hataların iki antlaşma varsayımı için kuşku doğurduğu, ve sadece bir tek antlaşmanın olması olasıdır. 637 yılında Qinnasrin'de antlaşmayı yapan patrik orijinal olarak bu antlaşmayı imzalamak için Heraclius'un iznine sahip olabilir ya da olmayabilir.

Bizanslılar, en azından sözde, barış antlaşmasının imzalandığı dönemde hâlâ Chalkis'i kontrolleri altında tutuyorlardı. Chalkis'de anonim bir Bizans patriği bulunuyordu ve tahminen bu kişi Osrhoene'den antlaşmayı imzalamak üzere gelen John Kateas'dan farklı birisiydi. Söz konusu bu antlaşma sadece Mezopotamya'yı değil, aynı zamanda Suriye'nin bir bölümünü de kapsıyordu. Öncelikle Suriye'deki olaylarla ilgilendiğinden antlaşmanın Mezopotamya'yı kapsayan bölümünü gizleme eğilimi göstermiş olan Eutychius'un anlatısında açıktır. Her iki durumda da, bu antlaşmalar -ya da belki de, bir tek antlaşmanın spesifik öğeleriydiler- geçici bir süre için tehlikeli bir şekilde istikrarsız askeri durumu istikrara kavuşturdu. Bu antlaşmalar Müslümanları daha iç bölgelere nüfuz etmeleri ve ilerlemeleri ihtimalini ortadan kaldırdı. Müslümanlar para geliri ve kendi rejimlerine karşı düşmanlık besleyen yerel halkla karşı karşıya gelmemeleri kadar kazançlarını da artırma imkânı elde ettiler.⁴⁷

Araştırmacılar çeşitli dönemlere ait kaleleri ve yapıları mutlak bir netlikte ortaya koyamamalarına rağmen, erken dönem Bizans savunmaları için Chalkis bölgesinin askeri önemi uzun zamandan beri bilinmekte ve kabul edilmektedir.⁴⁸ Mouterde'nin ve Poidebard'ın ulaştığı sonuçlar Caetani ya da diğer erken dönem Oryantalistlerinin İslam fetihlerini ne zaman analiz ettiklerine dari bir soru yöneltmek için çok geç olduğu anlaşıyor. Chalkis, Antakya ve Fırat bölgesi arasındaki doğu batı haberleşmesinde ve kuzey-güney yönünde Hims, Şam ve Suriye'nin diğer iç bölgelerindeki şehirler, Urfa, Malatya ve Suriye'nin diğer kuzey bölgeleri ve diğer askeri yerleşim merkezleri ve üs noktaları arasında bir geçiş noktasıydı. Chalkis, Yermuk Savaşı bozgunu sonrasında Suriye'nin kuzeyini koruyacak ikinci bir Bizans savunma

hattı oluşturma teşebbüsünde bulunmak için akılcı bir seçimdi. Chalkis'in bölgeyi kontrol özelliği Bizanslılar için, geçici bir sürede olsa, Suriye'nin kuzeyinin "Massif Calcaire"nin verimli tarım alanlarını ve zeytin üretim bölgelerini koruduğu gibi aynı zamanda Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'yı da koruyordu.⁴⁹ Chalkis bir barış antlaşmasıyla elde tutulacak denli stratejik öneme sahip bir yerdi.

Bizansın vaadettikleri vergiyi vermemeleri üzerine Müslümanların istilâya başladıkları 639 yılına kadar barış süresi Bizansın Fırat-ötesinde yani Mezopotamya'da ve Osrhoene'de devam etti. Bu hazırsızlıkların siyasal açılımları vardı. Müslümanlar muhtemelen Bizanslıların antlaşma taleplerinin, bir Bizans karşı-saldırısı için daha fazla asker toplamaya yönelik bir amaca hizmet edeceğini düşünmüş olabilirler. Bununla beraber, geçici olan bu antlaşmanın sınırları Müslümanların istilâlarından önce *transhumant* Arapların sık sık kullandıkları kervan yollarıydı. Mezopotamya için kabul edilen bu sınır, Arapların barış içersinde geçeceklerinden ve daha sonra Bizans kuvvetlerine, otoritesine ve bölgeye zarar verebileceklerinden korktuklarından dolayı Bizans otoritelerinin kabul ettikleri bir sınırdı.

Mısır'daki General Manuel'le ve Osrhoene ve Mezopotamya'nın valisi John Kateas'la anlaşmazlık Heraclius'u imparatorluğun sınırları üzerinde merkezi imparatorluk kontrolünü artırmaya yönelik karar almaya itti. Heraclius diplomatik ilişkilerin, özellikle önemli konularda kendisiyle ilişki kurmayan yerel otoritelerin eline geçmesini istemedi.⁵⁰ Diplomatik ilişkileri kendisi aydınlığa kavuşturmak ve onaylamak istedi. Benzer bir durumda, Müslümanlara karşı mümkün olduğunda daha uzun süre bölgelerini ellerinde tutmaları yönünde yerel yöneticilere emirler verirken, -fakat açık alanda Müslümanlara saldırılmamasına özen gösterilerek- Heraclius Müslümanlarla güce dayalı yerel *ad hoc* düzenlemelerin önüne geçmek amacıyla yerel otoriteler için ortak bir politika belirlemeye çalışıyordu.⁵¹ Bu aynı zamanda, en uzak sınıra kadar uzanan son derece kararlı imparatorluk otoritesini yaratma sürecinin bir parçasıydı.

Chalkis Antlaşması aynı zamanda ticareti önledi ve böylece belirli bir ekonomik ve özellikle ticari bir baskı oluşturdu. Yunanlıların Müslümanlarla -sulh- antlaşma yaptıkları bölgenin di-

şında ticaret yapamadıkları el-Baladhuri'nin Ba'labakk'da andığı anlaşmayla uygunluk arz etmektedir. Bu söz konusu kurnazlık dolu ticari, ulaşım ve ekonomik baskılar bu kısıtlamalardan bir ölçüde kendileri de zarar görmelerine rağmen, Müslümanların yararına oldu. Müslüman liderler muhtemelen ekonominin fetihlerdeki rolünün bilincindeydiler. Filistin'nin ve Suriye'nin fetihleri sırasında Müslümanlar Bizans savunmacılarını baskı altında tutmak amacıyla ticareti engellediler.⁵² Müslümanların bu uygulamaları yerel halkın kesin bir şekilde yönetim altına alınmasını sağladı.

561 yılında Pers İmparatorluğu ve Bizans arasında gerçekleştirilen 50 yıl süreli antlaşma Arapların antlaşmadaki koşullara uymalarını gerekli kılıyordu: Bizanslılara ya da Perslilere saldırı-mamaları ve Arap tüccarların yetkililerden izin almaksızın yabancı bölgeleri kullanarak seyahat etmeyeceklerdi. Bu şartların amacı, muhtemelen 638/39 yıllarında etkili olan, Müslümanlarla Bizanslılar arasında Chalkis Antlaşmasıyla benzer şartlarda bedevilerin hareketlerini kontrol altına almaktı. Böylelikle, diplomatik görüşmeler ve kapsamlı bir güvenlik ve bedevilerin kontrolünü sağlamaya yönelik uzun bir tarihi birikim söz konusuydu. Söz konusu bölge 638-39 yıllarında, 561 yılında imzalanan Bizans-Pers antlaşmasıyla denetim altında tutulmak suretiyle üst üste gelen antlaşmalara konu oldu.⁵³

Ba'labakk'da, Ebu Ubeyde tarafından imzalanan antlaşma Qinnasrin'de ya da Chalkis'deki antlaşmalarla aynı paralelikde ve muhtemelen onları teyit eder niteliktedir. Tarih teyid edilmiyor, fakat Yunanlıların (Rumların) barışçıl bir şekilde çekildikleri sırada, Qinnasrin'de yapılan antlaşmanın farklı bir özelliği olan, spesifik ve göreceli olarak uzun dönemler için ek belgeler sağlamaktadır. Ba'labakk'daki antlaşma muhtemelen 636 yılı Aralık ayında Şam'ın Müslümanların eline geçmesinden sonra 636 yılında imzalandı ve Yunanlılar için Ba'labakk'da kışı geçirmelerine ve 637 yılının Mayıs-Haziran ayında çekilmelerine olanak sağladı. Bu tarihler Yunanlıların çekilmelerine imkân tanımak amacıyla belirli bir hatta bir yıl sürecek olan, Ebu Ubeyde ya da İyad b. Ghanm tarafından Qinnasrin'de bir papazla imzalanan bir antlaşma için, 637 yılıyla tutarlılık arz etmektedir.⁵⁴

Antlaşma şartları Ba'labakk bölgesinde yaşayan Yunanlıları

(Rumları) diğer yerli halktan ayırmayı içermektedir. Yunanlılar yaklaşık olarak 637 yılına kadar ne şehrin yakınlarına gelirler ne de şehri terk ederlerdi. Elbette, kuzey bölgeleri geçişe kapalı olursa, Yunanlıların bölgeyi terk etmesi de antlaşmanın sona ereceği tarihe kadar ertelenmiş olurdu. Yunanlılara sürüleriyle beraber bölgeyi terk etme izni verilmesi diğer kabilelerle çarpışmalarını riskini doğurdu, gıda tedarikleri üzerinde ve geçici olarak otlakları kullanma hakkı üzerinde tartışmalar yapıldı. Ba'labakk antlaşması Müslümanların Yunanlılara (Rumlara), bölgeyi terk etmeyi isteyen halkın rahatlıkları için karşılıklı bir alâkayla çekilmelerinde izin verdiklerini gösteriyor.⁵⁵

Müslümanların izledikleri stratejiye göre, fethedilmiş bölgeleri terk etmek isteyen müslüman olmayan halk bazı durumlarda taşınabilir mallarıyla ayrılabiliyorlardı. Söz konusu bu halk nereye isterlerse oraya gidebiliyorlardı -örneğin Bizans bölgesine. Bu halkların bölgeyi terk etmesi, şayet isterlerse kırsal bölgedeki ya da şehirlerdeki mallarını Müslümanların el koymasına ya da dağıtmasına olanak tanıyordu. Böylesi politikalar Müslümanlara özgü değildi; fakat geç dönem Roma, Bizans ve Pers imparatorlukları IV. yüzyılda bile izledikleri politikaların ayrıntılarıydı.⁵⁶ Bu durum iyi bir boşluktur: Bu durum, bölgenin mümkün olduğunca pek çok barışçıl olmayan insanlardan temizlenmesini sağladı ve Bizanslılarla Müslümanlar arasında yakıp yıkılmış bir bölge yaratmaya yönelik daha sonraki çabalar için uygun bir zemin hazırladı. Bu durum rejim karşısı uzlaşma yanlısı olmayan Araplar dışındaki halkların ayrılmasına daha iyi olanak tanıyordu ve Müslümanların sınırlarının ötesinde düş kırıklığına uğramış beşinci konvoy oluşmasına mani oldu. Yunanlıların yakın zamanda fethedilmiş bölgelerden çekilmesi pek çok yerleşim yerinin her iki tarafca büyük özenle ele alındığı anlaşılmaktadır.

Konu Müslümanların Bizansla sürekli bir sınır isteğinde olup olmaması değildir. Müslümanlar hatalı bir şekilde böylesi sürekli bir sınır isteminde bulunmadılar. Fakat birkaç farklı etnik geleneğe dayanan birincil kaynaklara dayalı pek çok referans Müslümanların, pek çok nedenden ötürü, buna razı olduklarını ya da yeni fethedilmiş müslümanların kontrolündeki bölgeler ve hâlâ Bizans bölgesine ait olan bölgeler arasında bazı geçici sınır olmasını da arzu etmişlerdi.

Antlaşmaya dahil olan bölge tahminen Qinnasrın'ın güneyinden itibaren başlıyordu. İnsanların görebilecekleri bir yol ya da çok sık kullanılan bir kervan yolu boyunca dikili bir taş ya da bir sütun gövdesi üzerine oturmuş pozisyonundaki Heraclius anıtı sınırlandırılmış hattı belirtmekteydi, muhtemelen -kaynaklar böylesine açıkça ifade etmemesine rağmen-. Bu yapı bir büst ya da heykel değil, bir sütundan yararlanılmış açık bir tasvir olarak Suriye'nin kuzeyinde bir yere konulmuş ve elbette Fırat Nehri yönünde değil, aksi taktirde imparatorun büstünün yerleştirildiği haberi hiçbir anlam ifade etmezdi. Ayrıca, bir sütun üzerine böylesi bir büst dikmek özellikle huzursuzluk verici ve gerçekten aşağılayıcı, son derece kıymetli bir bölgeden askerlerin çekilmelerinin söz konusu olduğu bir ortamda imparatorun onurunu ve prestijini korumaya yönelik Bizans isteği ve duyarlılığının altını çizen önemli bir detaydır. Eutychius at üzerinde oynarken Heraclius'un (anıtının) bir gözünü deşen bir müslümanın Ebu Ubeyde'nin, Bizanslıların gösterdikleri protestolara karşılık olarak kendisinin bir büstünün yapılmasına ve bir gözünün deşilmesine razı olmasına neden oldu.⁵⁷

Eutychius'un naklettiği yukarıdaki hikâyenin bazı erken dönem tarihi benzerleri vardır ve uydurma olarak kabul edilmemelidir. İlk olarak, VI. yüzyıl Suriye kronikçisi olan John Malalas Diocletian'ın hükümrانlığında "Onlar imparator ve Sezar için Suriye'nin kireç taşları üzerine bir sütun diktiler" der.⁵⁸ Bir başka kaynak 324 yılında, I. Constantine'nin heykelinin ve büstünün Emona'daki (günümüzdeki Yugoslavya'da Ljubljana) sınır bölgesinde tarhibata uğraması Constantine'nin Licinius'a savaş ilân etmesi için bir bahane olmuştu.⁵⁹ VI. yüzyıl Monophysite kilisesi tarihçisi Efes'li John "o zamanın Pers ülkesinde Sasani Pers İmparatoru Trajan'ın heykeline öylesine bir saygı ve korku besleniyordu ki, hiç kimse at sırtında arkası dönük olarak heykelin önünden geçemiyordu" demektedir. Gerçekten de, I. Chosroes'in heykelin yıkılmasını emrettiği Pers tarafının Roma otoritesini tanıdığını ima etmesi hakkında Bizans-Pers anlaşmazlığının doğmasına neden olmuştu.⁶⁰ Daha da önemlisi, VII. yüzyıl (*Doctrina Iacobi nuper baptizati*) isimli eserin yazarı imparatorun imparatorluk sınırlarının uzaklara ulaştığına işaret etmek amacıyla pi-

rinçten ve mermerden sütunlar ya da sınır taşlarından bahse-
der.⁶¹ Chalkis'de gerçekleştiği iddia edilen olaydan önceki bir
kaç on yıl kadar imparatorluk sınırlarını işaret ettiğine ve yaban-
cı atlıların Bizans imparatorluk anıtlarına saygı gösterdiğine dair
örnekler vardı.

Son olarak, Chalkis'deki antlaşmanın anlatıcısı Eutychi-
us'ununkine benzer bir olay, Heraclius'un müttefiki olan Hazar
Han'ının⁶² bir figürünün tahrip edilmesi ve kötü niyetli karika-
türlere misilleme olarak Tiflis'in iki yöneticisinin ve halkının
katledilmesiyle ilgili yapılan sert eleştirilerle ilgili bilgiler vardır.
Her iki olayda, VII. yüzyıldaki egemenlerin kendilerinin saygın
anıtlarının aşağılanması duyarlılık gösterdiklerini vurgula-
maktadır. Bu hikâyeler birbirinin benzeri olmaktan uzaktırlar.
Tiflis'le ilgili anlatıda söz konusu heykel dikkatlice tasarlanmış
bir karikatür olarak yapılmıştır ve 627 yılındaki kazaen değil bi-
le isteyerek Hazar Han'ının prestijine küçük düşürmeye yönelik
olduğundan son derece kaba bir misillemeyi ortaya çıkarmakta-
dır. Tiflis halkının maruz kaldığı korkunç bir şeydi ve Heracli-
us'un büstünün kazaen tahrip edilmesine rağmen, yerine getiri-
len Chalkis'deki antlaşmanın olumlu ve barışçıl bir şekilde so-
nuçlanması çarpıcı bir şekilde farklılık arz ediyordu.
Han'ın karikatürleştirilmesinin doğurduğu korkunç sonuçlarla
ilgili bilgilerin Müslümanları Heraclius'u kızdırmaktan kaçın-
maları yönünde duyarlılaştırmış olması mümkündür.⁶³ Eutychi-
us'un haber verdiği olay Müslümanlara karşı Bizans savaşının,
sonuna kadar direnme isteğini azaltmış olabilecek, Perslilere ve
Kral II. Chosroes ve mütteliklerine karşı daha önce yapılan sa-
vaşa göre daha az keskin olduğu yönünde bir kanıttır. Han'ı kü-
çük düşürenler Kafkasya'daki Tiflis halkına mensup olmalarına
rağmen, bu iki sefer arasındaki çarpıcı fark Bizansın iki muhali-
fine, Perslilere ve Müslümanlara karşı sergilediği davranışların-
daki karakteristiklerdir.

Theophanes'e ve Agapius'a göre, Chalkis'deki antlaşmalar
Mısır'ın Bizanslı yöneticisi Cyrus'un Mısır'ı korumak adına yap-
tığı antlaşmayla bir şekilde karşılaştırılabilir. Bu antlaşmanın tari-
hiyle ilgili şüpheler Müslümanların gelişme gösterdiği yöndeki
diğer bölgelerde diğer antlaşmaların varlığını dikkate almakta ha-
taya düşmüştür. Müslümanların böylesi antlaşmaları kabul etmiş

olduklarına inanmak zor olsa bile, müslümanların böyle davranmalarına neden olan var olan verginin cazibesi kadar vergileri takviye etmek amacıyla kendi adlarına bir istek duymuş olabilirler. Agapius, Theophanes, Suriye'li Michael ve Eutychius tarafından bu antlaşmaların tanımlanması bu kişilerin hepsi bilgilerini Suriye Hristiyan orijinli bir tek kaynaktan almaktadırlar- ciddi şekilde Mısır'ın güvenliği bağlamında Bizanslılarla Müslümanlar arasındaki herhangi bir antlaşmaya karşı şüpheli argümanların altını çizmektedir. Tüm bunları gözardı etmek aptallıktır. Pek çok sorun belirsizliğini korumasına rağmen, Suriye'nin kuzeyi ve Mezopotamya için gerçekleştirilen antlaşmanın bazı detayları inandırıcıdır. Çeşitli ittifaklar üzerine bir antlaşma, gerçekte bir antlaşmalar dizisi söz konusudur.⁶⁴

Sivil İdarecilerin Askeri Yöneticilerle Değiştirilmesi

Theophanes ve Agapius -ya da daha doğrusu, yararlandıkları kaynaklar- Heraclius'un hem Osrhoene'deki John Kates'a hem de Mısır'daki Cyrus'a kızgın olduğunu belirtmektedir. Heraclius'un kızgınlığının birkaç sebebi vardı. Bu sebeplerden birincisi belki de, Bizans İmparatorluğu'nun büyük mali sıkıntılar içerisinde olduğu bir zamanda, giderlerden ve vergiler sonucu meydana gelen doğal kayıplardan dolayıldı. Çünkü sözü edilen her iki yönetici de Müslümanlarla son derece ağır vergiler karşılığında antlaşmalar yaptılar. Heraclius aynı zamanda bu iki yöneticiyi kendisine danışmadan böylesi antlaşmalar yaptıklarından dolayı görevlerinden aldı. John Kateas'ın yerine komutan olan tam olarak tanımlanmamış Ptolemaios'ı (böylesi geç bir dönemde askeri bir komutan için son derece sınıfsal bir terim olabilmesine rağmen, *magister militum*'du) atadı. Cyrus'un yerine de kendisini "silah kullanmayan" fakat "silahlı" olmasıyla övünen Manule'i atadı.⁶⁵ Bunlar, sivil otoritelerin yerine askeri otoritelerin atanmasıyla ilgili olaylardır ve Kufi'nin ve Azdi'nin Bizanslıların çaba sarfettiği erken bir dönemde şehirlere Heraclius'un, Müslümanlara karşı direnebilmek amacıyla askeri yetkililer atamasıyla ilgili açıklamalarının inandırıcılığını eklemektedir. Heraclius'un söz konusu bu iki atamayı gerçekleştirmesine ve aynı zamanda Chalkis/Qinnasrin'deki yöneticinin yerine de Menas'lardan birisini atamasına

yol açan sivil yöneticilerin Müslümanlarla yetkileri haricinde ilişkiler kurmalarına imparatorluğun görünürdeki memnuniyetsizliği neticesiydi.⁶⁶

Askeri yöneticiler Heraclius'un isteklerine ve çıkarlarına karşı gelmek suretiyle Müslümanlarla bağımsız bir şekilde ilişkiye girmeye teşebbüs etmeyeceklerdi. Bu atamalar yerel şehir yöneticilerinin askeri komutanlık ve imparatorluk otoritesiyle mutlak bir işbirliği içerisinde olmasına yardımcı oldu. Bağımsız sivil yöneticiler askeri komutanlar ve askeri çıkarlarla kolay bağlılık göstermeyebilirler. Antakya çevresindeki koruma tarihinin, örneğin, asker ve sivil yöneticiler ve seçkinler arasındaki anlaşmazlığın ortaya koyduğu Suriye'de, uzun bir tarihi geçmiş söz konusuydu.⁶⁷ 630'lu yıllarda Müslümanların saldırılarının söz konusu olduğu bir dönemde bu anlaşmazlıkların devam etmesi anlaşılabilir; fakat bu saldırılara direnilmesinde zorluklar çıkarıyordu. Heraclius Müslümanlara vergi ödemenin Bizansın direncini daha da zorlaştıracak olan Müslümanların daha çok asker toplamalarına yardımcı olacağına karar vermiş olabilir. Aynı zamanda vergiden elde edilen gelirin Müslümanların görünürde daha fazla yayılmalarını ve prestij sağlamalarına neden oldu. Bu son derece aleyhte bir antlaşmaydı.

Bir keresinde Chalkis/Qinnasrin'de komutanlık görevinde bulunmuş ve Müslümanlara karşı girdiği savaşta öldürülmüş olan patrik Menas'ın kimliği önemli olmakla beraber kesin bir bilgi de bulunmamaktadır.⁶⁸ Bu kişi belki de, (Virgin of Noumerika, Magister Militum olan Menas'a yardım et) yazıtında geçen Menas'la aynı kişidir.⁶⁹ Bu yazıt muhtemelen askeri ilişkisi olan bir kasabadan ve muhtemelen VII. yüzyıla ait olmak üzere Noumerika kasabasından gelmektedir.⁷⁰

637 Yılında İmzalanan Antlaşmanın Önemi

Müslüman bir hukukçu olan el-Ya'qubi'nin iddia ettiği gibi, Osrhoene ve Mezopotamya eyaletleri bu dönemde, yönetim olarak Chalkis'e/Qinnasrin'e bağlı olabilir. İşte bu nedenledir ki, Osrhoene'li John Kateas antlaşmayı imzalamak üzere Qinnasrin'e gitti. Kaynaklar bunu açıkça ifade etmemektedir; fakat antlaşma

muhtemelen, iki bölümden oluşuyordu. Bunlardan birincisi Chalkis'i ve çevresini konu alan, muhtemelen Suriye'nin kuzeye doğru sınırlarını kapsayan ve ikincisi de John Kateas'ın imzaladığı Osrhoene ve Mezopotamya'yla ilgili maddelerdi. John Kateas'ın Osrhoene ve Mezopotamya için yapılan antlaşmaya katılmasına itiraz ettiği halde, Heraclius'un Suriye'yle ilgili maddeleri beğenmediğine dair bir bulgu yoktur. Günümüze kadar ulaşan kaynaklar gerçeğin bütünüyle ilgili yetersiz bir ilgi sağlayabilmekle beraber, bununla bağlantılı kesin nedenler mevcut değildir. Antlaşma muhtemelen her iki bölge içinde benzer etkilere sahipti. Theophanes, Eutychius Chalkis'in civarını konu alan maddelerin herhangi bir yenileme ihtimali olmaksızın bir yıllık dönemi olduğu şeklinde tanımlarken, Mezopotamya ile ilgili antlaşma maddeleri şart koşulan verginin tamamen ödenmesiyle yenilenebilir olduğunu göstermektedir. İki farklı antlaşmanın ya da farklı maddeleri içeren tek bir antlaşmanın söz konusu olup olmadığı belli değildir ve hangi alternatifin daha muhtemel olduğu konusunu sonuca kavuşturmak da zordur.⁷¹

Ptolemaios komutası altındaki komutanlar ve askerler hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Yukarı Mezopotamya'daki Bizans birliklerinin sayıları ve sahip oldukları nitelikleri hakkında büyük bir ihtimalle bilgi yoktur. Bölgenin Perslilere karşı korunmasında dayanıklı Bizans karargâhlarını uzun süre desteklemişti. Bizans ordularının burada uzun zamandan beri konuşlandırılmış olması göz önüne alınırsa, bölge son derece sağlam surlarla çevrilmiş ve tahminen yiyecek depolarına ve lojistik desteğe sahipti. İslam kaynakları kendilerine karşı savaşan önemli sayıdaki askeri birliklerin bölgedeki Hristiyan Arap kabilelerinden toplandığını belirtmektedir.⁷² Arap olmayan halklara mensup ne kadar askerin bulunduğu bilinmemektedir. Ermenistana çok yakın bir yere konuşlandırılmışlardı, öyle ki, Ermeniler arasından orduya asker temin etmek kolaydı.

Heraclius'un, erken dönemin kritik anlarında pasifçe kabul edildiği antlaşmaları iptal etmek için bir bahane olarak valilerin daha önceki danışmamalarını kullanmış olması akla uygundur. Heraclius böyle davranmasının çıkar yol olacağına inandığında bu antlaşmaları reddetmiş olabilir. Yöneticilere bu antlaşmaları imzalamaları için izin verilmesinden önce bunu plânlanmış olma-

sı bile olasıdır. Bu tip uygulamalar için bazı Bizans örnekleri mevcuttur. Yöneticilerine böyle antlaşmalar yapmalarına izin vermiş olabilir. Kendisi ve imparatorluğu yapılan böylesi antlaşmalardan vakit kazandı ve daha sonra bu antlaşmaları reddetti ve bu antlaşmaları imzalayan sivil yöneticilerin yerlerine askeri yöneticileri atadı. Bu olanaksızdır, fakat böylesi bir açıklama son derece hayali ve karmaşıktır. Gerçekten de bu Heraclius'un bir plânıysa, bu açıklamaların ya da siyasetin yol açtığı en büyük sorun antlaşmaların kapsadığı eyaletleri korumada çabuk davranılması ve belirsiz olmayan hataydı. Bu antlaşma Heraclius'a ve komutanlarına askeri birlikleri yeniden oluşturma ve Bizans hinterland'ının daha iyi korunmasına yönelik olarak ikinci bir savunma bloğu yaratmaya olanak tanıdı. Sadece bu anlamda antlaşmaların böylesi olumsuz kullanımı bir anlam ifade etmiş olabilir.

Antlaşma pek çok sebepten ötürü Bizanslıların işine geliyordu. Herşeyden önce, Chalkis Bizanslılar için, en azından geçici bir süre için Bizanslıların son derece savunmasız bulundukları bir durumda, Müslümanların ilerlemelerini durmalarını sağlamayı denemek için stratejik öneme sahipti. Bu antlaşma Müslümanların ilerleme şansını geçici bir süre ortadan kaldırdı. Bu antlaşma o ana kadar elde ettikleri bölgelerin kontrolünü takviye etmeleri kadar, Müslümanlara mali kazanç elde etmelerini sağladı. Böylece Müslümanların kendi paylarına bu antlaşmayı kabul etmeleri anlamsız değildi. O dönemde tüm güçleriyle Bizanslıları takip etmeye devam etmenin kendilerini cezbetmesine rağmen antlaşma bir şekilde risk de taşıyordu. Pseudo-Waqidi'nin güvenilir olmayan eseri *Futuh el-Sham*'ı (fakat Azdi'ninki değil) bu antlaşmanın bir versiyonunu ayrıntılı olarak vermektedir; fakat tarih olarak fetihlerden, yani Yermuk Savaşı öncesi bir tarih vermektedir. Kaynakta, Ebu Ubeyde ve danışmanları Bizansın yedek güçlerinin bölgeye ulaşması amacıyla zaman kazanmak için uzun süreli bir antlaşma zemini aradıklarını anladıklarını görüldüğü. Bununla beraber, bu anlatıya göre sonunda Bizanslıları kabul etmeye zorladıkları kârlı bir antlaşmaya kısıtlayıcı şartlar koydular. Ayrıca Pseudo-Waqidi savaş sırasında ele geçirilen sivilleri rahatlatmak ve yaralarını sarmak için değil de, saldırıya geçmek için zaman kazanmaya yönelik Bizansın var olan arzusunun akla yatkın olduğunu teyit etmektedir.

Jabala Savaşında Yaşanan Firar Olayı

Raqqa ya da Callinicum, Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'da düşen ilk şehriydi. Paranın cazibesi, vergi, ganimet ve muhtemelen askeri zafer kadar Mezopotamya'nın ele geçirilmesinin Müslümanlar için arzu ya da aşikâr hale getiren daha önce anılan önemli stratejik nedenlere ilâve olarak göz ardı edilen bir neden daha vardı: Bir İslam kaynağı en son Gassani Kralı olan Jabala b. el-Ayham'ın Halife Ömer'den kaçarak Raqqa yoluyla Heraclius'a sığındığını zikretmektedir: "Jabala b. el-Ayham Raqqa yoluna girip Heraclius'a ulaşıncaya kadar durmadan ilerledi."⁷³ Başka bazı kaynaklar 30.000 Arabın (Gassani'nin kabilesinden) Jabala'ya eşlik ettiğini ve coğrafyacı el-Istakhri'nin onlardan X. yüzyılda bahsettiği Kapadokya'daki Kharsana ya da Charsianon Castron yakınlarında yerleştiklerinden bahsetmektedir.⁷⁴ İlk İslam fetihlerini yönlendiren faktörlerden bir tanesi henüz İslamı kabul etmemiş olan Arap kabileleri üzerindeki birleştirici gücüydü.⁷⁵ En son Gassani Kralının kaçışta izlediği yolun şimdiye kadar göz ardı edilmesi olayı canlı biçimde Mezopotamya'nın Bizans tarafından kontrolünün ne kadar katlanılmaz ve tehlikeli olduğu hakkında Arap kabileleri üzerinde halife kontrolünü sağlamlaştırmasının altını çizmektedir.

Gassani Kralının takip ettiği kaçış yolu Raqqa ya da Callinicum bölgesini izliyordu. Hicri 17. yılda, Jabala b. el-Ayham'a bu kaçış sırasında Müslümanların otoritesinden kaçan pek çok Arabın eşlik edip etmediği ya da firardaki Arapların Bizans bölgesinde Jabala'ya katılıp katılmadıkları -ve el-Baladhuri ve el-Ya'qubi Arapların halifelik bölgesinden Jabala'yla beraber kaçtıklarını belirtmektedir- yakın zamanda fethedilmiş topraklardaki Arapların ya firarda takip ettikleri yol olarak ya halifelik bölgesinin dışında haberleşmenin devam etmesi için bir yol olarak kullanmalarını ya da muhtemelen halifelik bölgelerinde kalan Hristiyan Arapların bağılıklarını zayıflatmak için merkez olarak kullanmalarını cezbetmiş olabilir.

Raqqa ve Mezopotamya 638 (Hicri 18) yılında ya da takip eden yıl olan 639'da (Hicri 19) fethedildi. Çünkü Raqqa ve Me-

zopotamya fethedilinceye kadar, halifelik bölgesindeki, geçmişte sık sık yakın ilişkiler kurmuş olan Arapları hâlâ korku içersinde yaşayan Bizans otoriteleriyle kolaylıkla temas kurmalarını kimse engelleyemezdi. Bu sebepten ötürü Raqqa'nın Bizans elinde kalmasına izin verilemezdi. Suriye'nin kuzeyinde yaşamış olan erken dönem fetihlere katılan Müslümanlarla ilgili haberler, hâlâ Bizanslılardan korkan yeni fetihlere katılan Müslümanlar hakkında Bizans askeri birliklerinin hareketleri ve başka faydalı istihbaratlar hakkında bilgiler vermektedir. İkinci olarak, Heraclius'un kontrol sahasına girmiş olan Arapların iadesi talebinde bulunan Ömer ve diğer Müslümanlarla ilgili el-Taberi'de açık referanslar vardır. Bizansa sığınan Araplar Suriye'nin kaybedilmesinden sonra bile Ömer için ciddi bir problem taşıyordu.⁷⁶ Bizansın sayıları 30.000'e varan önemli Arap müttefiklerinin Callinicum/Raqqa yolunu kullanarak kaçışı bu şehri, Osrhoene'yi ve Mezopotamya'yı Bizans hakimiyetinde bırakılması tehlikesinin altını çizmektedir. Bu durum İyad b. Ghanm'ın istilâya girişi için bir neden ve katalizör görevi yaptı. Raqqa ve Nisibis daha sonra Hicri 19 yılında Harran'ı, Ras el-Ayn'ı ve Dara'yı ele geçirecek olan İyad b. Ghanm'ın hakimiyetine geçti. Urfa Hicri 18 ya da 19 yılında Müslümanların eline geçti. Circesium, Habur'un tarafından bozguna uğratıldığı Hicri 22 yılında Müslümanların eline geçti. Takrit, Hit ve Musul şehirleri ise, Abdullan b. el-Muttamm komutansında Ctesiphon (el-Mada'in)'den gelen bir ordu tarafından alınmış olabilir.

Mezopotamya'nın Irak'dan mı yoksa Suriye'den gelen birlikler tarafından mı fethedilmiş olduğu cevaplandırılması kolay olmayan bir sorudur. Bununla beraber, Irak'tan geldiğine dair üç ayrı farklı görüş olmasına rağmen, Suriye'den gelen İyad b. Ghanm'ın öncü birlik olduğu anlaşılmaktadır. Irak'ta yaz aylarının çok sıcak geçmesi ve Fırat Nehri'nin yılda iki kez taşıp sellerine neden olması gibi sorunlar Mezopotamya'nın Irak'dan gelecek kuvvetlerle fethedilmesi çabalarını güçlendirecek olmalıydı. Yukarıda vurgulandığı gibi, Bizansın az sayıdaki yedek kuvvetleri Hit'de ve Circesium'da bulunmaktaydı; fakat Yermuk Savaşından sonra Heraclius'un, Musul istisna olmak üzere, söz konusu bu savunmasız şehirlerden birliklerin çoğunu büyük bir olasılıkla dağıtmıştı.

Pseudo-Waqidi, Bizansın çeşitli şehirlerinin, özellikle Yuqna'nın oynadığı iddia edilen rolü, Müslümanların⁷⁷ eline geçmesine yol açan çeşitli karmaşık müzakereler ve hainlikler hakkında son derece muammalı bilgiler vermektedir.⁷⁸ Ras el-Ayn'nın yöneticisi Shahryad b. Farun ve diğer yerel yöneticiler tarafından idare edilen kuvvetli Bizans savunmasını tanımlamaktadır. Heraclius'un sözü edilen yerel yöneticilere Mezopotamya'da ortaya çıkmasına izin vermesiyle, ya da varlıkları hakkında onun anlatıklarının hiçbir bağımsız teyidi söz konusu değildir. Böylece Theophanes'in, Confessor'un ve Manbij'li Agapius'un anlatıları Eutychius'dan, el-Taberi'den ve Baladhuri'den gelen bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'nın Müslümanların eline düşmesindeki olaylar dizisini anlamada temel bir önem taşımaktadırlar. Pseudo-Waqidi'nin anlatısı hayalidir ve VII. yüzyılın ortalarındaki tarihi gerçeklerle uyuşmamaktadır. Mezopotamya'daki kimi halk ve otoriteler, muhtemelen Urfa içersindeki ve çevresindeki hareketli Hristiyan Arap kabilelerinin yardımıyla Urfa'yı Müslümanlar geri almak amacıyla Bizansın çabasını desteklemiş olabilir.

Kabile Göçlerinin Neden Olduğu Değişim

Heraclius'un, Hristiyan Arap kabileleri arasında prestij sahibi olmaktan hoşlandığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki Arap kaynakları "Heraclius"a iltica etme girişiminde bulunmak amacıyla kaçma yolları arayan Hristiyan Arap kabilelerinden bahsederler. Bu kaynaklar, Suriye'de sona eren Bizans otoritesi olan söz konusu Arap kabilelerini cezbetmedeki Heraclius'un rolünü abartmış olabilirler; fakat kaynaklarda olaylar bu şekilde ortaya konulmaktadır. Hicri 18 ya da 19 yılında Jabala'ya katılanlardan farklı olarak başka Arap kabilelerinin göç olayları söz konusuydu. Müslümanların Mezopotamya'yı fethetmelerinden sonra İyad b. Nazir kabilesi "nesi var nesi yok" alarak Bizans bölgesine girdiler.⁷⁹ Hicri 20 yılında bir Hristiyan Arap kabilesi olan Benu Taghlib Bizans bölgesine iltica için Fırat Nehri'nin Suriye bölümünü terketme tehdidinde bulundu. Müslümanların söz konusu kabileleri vergiye tabi tutma çabalarına ve verginin aşağılayıcı yö-

nüne kızdıkları haber verilmektedir. Söylendiğine göre, bu kabileler Halife Ömer'in vergilerinde ayarlamalar yaptığı sırada, Bizans bölgesine ulaşmak için nehri, muhtemelen Fırat Nehri'ni geçtiler. Bu konudaki İslam tarihçileri ilgilerini müslüman olmayanların erken dönemde Müslümanlar tarafından vergiye tabi tutulmaları hakkındaki bilgilere yöneltmektedirler; fakat Bizanslılar için bu olay kabilevi sadakâtlere güvenilmezliğinin, Bizans bölgesini iltica için bir cazibe merkezi kılması ya da en azından mantıklı bir alternatif olmasının ve halifenin böylesi bir hareketi önleme arzusunun altını çizmektedir.⁸⁰

Bazı Monophysite Hristiyanları, Bizansın Osrhoene ve Mezopotamya bölgelerinin Müslümanlar tarafından fethedilmesine gönülsüzce razı oldular; fakat Bizans İmparatorluğunda yaygın bir itaatsizlik görülmedi. Sadece bir kaç şehir direnmekten vazgeçti ve sonunda bastırıldılar. Fakat bölgeden kaçarak Heraclius'a sığınan ya da kaçmaya teşebbüs eden Hristiyan Arap kabileleri Monophysite Hristiyanlarıydı ve henüz Suriye'nin yeni yönetiminin hakimiyeti altına girmek istemiyorlardı. Hristiyan mezhep farklılıkları Bizans direncine mani olmadı ya da en azında bu yönde birincil bir neden olduğu yolunda bir izlenim yoktur.⁸¹

Kabile göçlerinin neden olduğu sorun Mezopotamya antlaşmasının temel bir boyutunu oluşturmaktadır. Fırat Nehri'ni barışçıl yollarla geçme konusundaki Theophanes kroniğindeki anlatı bölgede gruplar halinde bulunan Arap kabilelerin göç olayı bağlamında anlaşılmalıdır. Söz konusu kronik antlaşmanın tam metnini içermemektedir; fakat tarihsel olarak Bizansa müttefik olanlarda dahil olmak üzere İyad b. Ghanm'ın Araplarının Bizans şehirleri olan Osrhoene'ye ve Mezopotamya'ya geçmelerine mani olmanın nehri geçmelerine yasaklanması ihtimali son derece yüksektir. Antlaşma metninin tamamı elimizde olmadığı için bu konuda bir bilgimiz yoktur. Saldırıyı engellemek amacıyla yıllık 100.000 altın gibi önemli parayı John'un ödemesine ilâve olarak, böylesi bir antlaşmayı imzalamak için John Kateas'a karşı Heraclius'un duyduğu hıncı açıklamaya yardımcı olurdu.

Her halükârda, İyad'ın Arapları daha önceki yıllarda Arapların nehirден geçmeleri gibi barış içersinde geçmediler. Osrhoene'ye ve Mezopotamya'ya gitmek amacıyla Fırat Nehri'nden geçmeye alışkın olmasalardı, ne barış ne de düşmanlık içersinde ne-

hirden geçebileceklerini vurgulamak gereksiz olurdu. Bu antlaşmanın uzun dönem bakımından elle tutulur bir tarafı yoktu. Ya bazı kabilelerin Fırat Nehri'ni geçmelerine izin vermek suretiyle kabilevi kıskançlıklar azdırılabilir ya da antlaşma bütün Arapların Nehirden geçmelerinin yasak olduğu şeklinde anlaşılırsa, belirli kabilelerle var olan Bizans dostluğu ve bağları uzun dönemde sona erer ve Heraclius'u sıkıntıya iter ve Arap kabileleri arasında var olan dostluklarla Bizans ilişkilerini gelecek için kötü bir örnek yarattı. Bu durum, büyük bir olasılıkla Müslümanların kontrolü altındaki kabilelerle olan ilişkiler için ve aşağılayıcı bir örnek yarattı. Bu açıdan Theophanes'in metni güvenilirdir.

Mezopotamya için ortaya konulan çaba sadece verimli otlaklar ve önemli ticaret yolları için değil aynı zamanda, yasal açıdan yürürlükte olan, IV. yüzyıldan beri devam edegelen dost ve müttefik Arap kabilelerini elde tutmak ve başvurulacak önemli bir gücü elinde tutup tutamayacağını da etkilemektedir. Geçmişe baktığında, Heraclius için kısa süreli bir mücadeleye başvurulmasının aptallık ve pratik bir değeri olmadığı görülebilir. Ayrıca Suriye'nin boşaltılmasından sonraki bir ya da iki yıl içinde Bizansın kontrolünü devam ettirmesi son Gassani Kralı Jabala b. el-Ayham komutasındaki Araplardan oluşan önemli yedek kuvvetlere Bizans bölgesine kaçmaları yolunda olanak tanıdı ve kaçıp kaçamadıkları şüphelidir, akti taktirde Antakya'nın kuzeybatısındaki yolu izleyerek Heraclius'a sığınma teşebbüsünde bulunan diğer Arap kabilelerinin akıbeti gibi yakalanıp öldürüleceklerdi.

Mezopotamya'nın Kaybedilmesinin Olası Sonuçları

Mezopotamya'nın kaybedilmesi Bizansın müttefik Arap kabileleriyle ve insan gücüyle olan bağını kopardı ve Müslümanlarla savaşmak için ordular oluşturmak için önemli ölçüde yeni insan gücü ve daha etkili stratejiler ve taktikler geliştirme ihtiyacını doğurdu. Daha önceki yüzyılların aksine bu yüzyılda imparatorluğun diğer Arapları paralı olarak tutmak suretiyle Müslümanlarla daha fazla savaşamayacağı ortaya çıktı. İmparatorluk Müslümanlara karşı savaş taktiklerini değiştirmek zorunda kaldı. Kaynaklardan edinilen izlenim Bizanslılarla Araplar arasında sürekli düşmanlık halindeki, fakat esaslı bir şekilde farklı ilişkiler oluşturan

durumun daha da hızlandığı yönündedir. Fırat Nehri'nin güneyinin ve batısının yeni egemenleri en azından Bizanslılarla bazı Araplar arasındaki maziye dayanan bağları bir daha onarılmaz ölçüde ortadan kaldırma konusunda kararlı gözükürlerken, Bizanslılar ve Bizansın uzun dönemden beri ittifak halindeki Araplardan bir kısmı her şeyi göze alarak, eski bağları devam ettirme ya da yeniden tesis etme yolunda önemli çabalar harcadılar. Son olarak, Mezopotamya'nın kaybedilmesi Bizans İmparatorluğunu, Müslümanlara karşı Perslilerle olası bir askeri harekâta bulunmaktan men etti ve Bizans Pers İmparatorluğunun yıkılmasını önlemeye yönelik çabasını da önledi. (590/91 ve 628/30 yıllarındaki olayların kanıtladığı gibi, dost Pers yöneticilerine yapılan Bizans yardımı olanaksız değildi.)

Bizanslılar bu bölgeleri telafi edilemeyecek bir şekilde kaybettiklerinden (çok farklı bir durumun söz konusu olduğu X. yüzyıl sonlarında ve XI. yüzyıl başlarında bölgenin bazı yerlerini geri almaları istisna olmak üzere), uzun dönemde Bizans komutanlarının 637 yılında ya da daha sonra Müslümanlardan antlaşmadaki kaybettikleri haklarını geri alıp alamayacaklarını sorulabilir. Suriye, Mezopotamya ya da Mısır antlaşmalar yoluyla elde tutulamadı; fakat bu antlaşmalar son derece güvenlikten yoksun ve tehlikeli bir anda, İmparatorluğun Anadolu iç bölgelerini başarılı bir şekilde savunmaya yönelik bir savunma bloğu oluşturmak için Heraclius'a, yöneticilerine ve komutanlarına kendilerini toparlamaları için uygun bir zaman tanıdı.

Söz konusu bu eyaletlerden çekilen Bizans ordularından ayrılmış olanlar kariyerleri ve başarıları Ortodoks Kilisesiyle (Melkite) ve Bizans yönetimiyle yakından bağlantılıydı ve muhtemelen diğer birkaç etnik Yunanlı ve zengin tüccar ve zanaat sahibi kişilerin olduğu da farz edilmektedir. Söz konusu bu ayrılanlardan bazıları değerli yeteneklere sahip olmalarına rağmen ayrılışları eski şehirlerin ve yerleşim bölgelerinin toplumunu ve ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş gözüküyor. Yunan kaynakları, manastıra ve diğer kiliselere sığınanlar istisna olmak üzere, bu kişilerden çok az bahsetmektedir. İslam kaynakları, Bizans bölgesine iltica eden bireyler, kabileler ya da kabilelere mensup kişiler olan Hristiyan Arap mültecilerden özellikle bahsetmektedir. Elbette, Jabala'yla beraber kaçtıkları söylenen Gassani kabi-

lesindeki Hristiyan Arapların sayısının 30.000'i bulduğu söylenmesine rağmen, güvenilir bir istatistiki bilgi mevcut değildir. Antlaşmanın zamanlaması, Suriye'deki, Mezopotamya'daki ve Mısır'daki Bizans otoritelerinin hayatîyetleri açısından olmasa da, Bizans İmparatorluğunun hayatîyeti açısından son derece önemliydi.⁸²

Kurumsal Yapılanmanın Olası Sonuçları

Mezopotamya örneğinde Bizansın orta döneminin Bizans kurumlarının gelişimi ortaya çıkmaya başlar. Heraclius sergilediği yönetim otoritesinin askerileştirilmesini uygulamaya başladı. Azdi, Heraclius'un "Ordusundan bazı komutanları Suriye'deki şehirlere vali olarak atadığını" belirtmektedir. Bu uygulama, acil durumlar için bekletilen askeri otoritelerinin Suriye'deki ve Filistin'deki belli başlı şehirlerine birden atanması uygulamasına bir atıftır.⁸³ Heraclius bu uygulamayı büyümekte olan İslam tehdidini engellemek amacıyla gerçekleştirdi. Mezopotamya'daki uygulamalarının tanımlanması Azdi'nin, Kufi'nin ve İbni Asakir'in (ya da, daha doğrusu, bu şahısların başvurdukları kaynakların) Suriye'de bu yönde teşebbüste bulunduğuna dair verdikleri bilgileri teyit etmektedir. Bu süreci oluşturan gelişmeler Arapça, Yunanca ve Suriye'ce yazılı kaynaklarda takip edilebilir. Bizans Mezopotamya'sının kaybedilmesiyle ilgili bu son anlar hakkındaki bilgi kırıntıları son derece değerlidir. Bu bilgiler, geç dönem Roma'nın başarısız sivil yöneticilerinin yerine askeri komutanların atanmasındaki hazırlıksızlarla ve böylece geç dönem Roma kurumlarının orta dönem Bizans kurumlarına dönüşmesinin yoğunlaştırılması ve hızlandırılmasıyla tarihi rastlantısal *ad hoc* sürecinin bir parçasını aydınlığa kavuşturmaya yardımcı olmaktadır. Parça parça olmasına rağmen, Bizans Mezopotamya'sıyla ilgili delilleri göz önüne almaksızın bu süreci anlamak olanaksızdır. Şehirlere yönetici olarak atanan bu komutanlar *vicarii* olabilirler.

Başka bir tarihi perspektiften bakıldığında, Heraclius'un özel askeri komutanlarını oluşturması sivil ve askeri gücü bir tek yöneticinin elinde birleştirmesiyle ilgili başka bir *ad hoc* denemesidir. Benzeri bir uygulama Justinian döneminde de gerçekleştiril-

mişti.⁸⁴ Azdi'deki ve diğer kaynaklardaki bu atıflar meydana yazılırken en azından bölük pörçük bilgi içeren kaynaklarda takip edilebilecek askerileştirmeye ilgili nadir örneklerdir. Heraclius, yerel ve imparatorluk stratejisi ve savaşlarını koordine etme yönündeki arzusundan dolayı beklenmedik tehlikeli gelişmeler için oluşturulan tek elde toplanmış otoriteyi tereddüt etmeksizin uygulamaya geçirme ihtiyacı için son derece haklı sebepleri vardı. Mezopotamya'daki gelişmelerin söz konusu olduğu dönemde bu özel askeri otoritelerin oluşturulması özellikle önemlidir. Mezopotamya her zaman için, Bizansın Perslilere karşı savunmak amacıyla son derece hayati öneme sahip bölgelerinden birisi olmuştur.

Heraclius'un Perslilerle yaptığı savaş sırasında ya da sonrasında bu bölge için böylesi bir askeri bölge ya da özel komutanlar yaratmamış olması gerçeği son derece önemlidir. Çünkü bölgenin Perslilere karşı savunulmasının önemi dikkate alındığında herşeyden önce bu uygulamanın hayata geçirilmesi gereken bir bölgeydi. Burası en çok tehlide maruz kalan, en zengin ve eskiden beri saldırı yolları üzerinde bulunan bir bölgeydi. Özel askeri komutanların oluşturulmasındaki itici güç Perslilere karşı korunmak olsaydı başlangıçtaki dahil edilecek bölge için kesin bir aday Mezopotamya olurdu. Ancak, Suriye'den çekilmenin yakın zamanda gerçekleşmesinin söz konusu olduğu bir zamanda Heraclius'un valinin yerine bir komutan olan Ptolemaios'u ataması artık geçti.

Bununla beraber, Bizans yönetimi Mezopotamya'da bazı kurumsal izler bıraktı. Ebu Yusuf'un belirttiğine göre, bir ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Müslümanların şehir halkına değil de kırsal alandaki halka vergi uygulaması geç dönem Roma ve Bizans vergi uygulamasının bir devamı niteliğinde olabilir. En azından, bu bölgenin insanların askerlerin ihtiyaçlarını temin etme sorumluluğu veren I. Justinian'ın⁸⁵ uygulaması anılanlarla aynı bu bölgede çarpıcı şekilde benzerlik söz konusudur. Daha sonraki bazı Müslüman yorumcular VI. yüzyıldan Bizans otoritesinin bölgede sona ermesine kadar bazı kurumsal uygulamalarda yer alan vergi geleneğinin orijinini anlayamamışlardı.

Devam Eden Askeri Harekâtlar

Bizans hakimiyetinde bulunan Mezopotamya'daki şehirlerin ve yerleşim birimlerinin ele geçirilmesiyle ilgili yaptıkları yorumlarda hiçbir zorlukla karşılaşmayan sayısız İslam kaynaklarına konu teşkil etmektedir. Fakat Irak'tan gelen Müslümanların Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'yı işgalde önemli bir rol oynadıkları yolundaki şüpheli haberler istisna teşkil etmektedir. Bu Irak kaynaklarının doğruluğunu tartışmaya yönelik yakın zamanda başlayan bir takım teşebbüsler vardır. Bu konuyla ilgili sorunu yeniden değerlendirmek belli bir süreyi gerektirmektedir. Irak'dan Mezopotamya'ya gerçekleştirilen bazı askeri saldırılar yapılmış olabilir; fakat bu bölgenin fethedilmesinde birincil öneme sahip akınlar muhtemelen Suriye'den gelmişti. Akıl karıştırıcı ve hatta reddedilmesi son derece zor olan Mezopotamya'ya ve Suriye'nin kuzeyine Bizansın gerçekleştirdiği karşı saldırı haberleridir.⁸⁶ Bu konu ciddi bir araştırmayı gerektirmektedir; fakat eksiksiz bir şekilde yapılan bir araştırma olmalıdır. Belirgin olan nokta Mezopotamya'daki surlarla çevrili şehirlerden uzakta yoğun çarpışmaların olmadığı yönündedir. Bizans komutanlarının Heraclius'un Müslümanlarla açık alanda savaşmaktan kaçınmaları, fakat mümkün olduğunca bulundukları konumları da korumaya çalışmaları yönündeki emirlerine itaat etmelerine rağmen, böylesi bir strateji Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'yı Müslümanların eline geçmekten kurtaramadı. Savunma stratejisine dayalı bir savaş yürütmeye yönelik çabalar Mezopotamya'nın Suriye'de gerçekleştirilenden daha başarılı olmadığını kanıtladı.

Bizansın, Yermuk Savaşından sonra ikinci kez Müslümanlara kaybettikleri Mezopotamya'da ki Hims şehrini geri almaya yönelik çabaları olup olmadığı ihtilaflıdır. Bazı Irak kaynakları Bizanslıların Mezopotamya'dan -Fırat Nehri ötesinden- Hims'e bir sefer düzenledikleri ve hatta Heraclius'un bu seferde yer aldığını iddia etmektedirler. Bununla beraber, hiç bir Bizans kaynağı bunu teyit etmemektedir. Wellhausen, bir Irak ekolünün ne olduğu yönünde bir hipotezin bazı tarihçilerin kendilerine hizmet edici faktörler hakkında teorilerinden dolayı bu kaynağın güvenilirliğini reddetmektedir. Bu gelenek Mezopotamya'dan gelen güçle-

rin yardımıyla Hims'i geri almaya yönelik Bizans çabasını destekleyen Qinnasrin'deki bir *hadir*'in ya da Tanukh kabilesine mensup Arapların ayaklandığını kabul etmektedir. Qinnasrin'de bir *hadir* olasılığı gözükmemektedir; fakat Bizanslıların Yermuk Savaşından sonra Hims gibi son derece hayati bir öneme sahip yerleşim yerinin geri alınması noktasında düşünüp taşınabilecek ve teşebbüste bulunabilecek kadar yeterli derecede güçlü ve enerjik olup olmadıkları belli değildir.⁸⁷ Diğer İslam kaynakları Yermuk Savaşından sonra Suriye'de bir savaşın gerçekleşmediğini, bunun Hims'in yeniden ele geçirilmesi için başarısız bir Bizans girişimi hakkında kaynakların inanırlılıklarını sorgulamaya çağıran bir savun olduğunu iddia etmektedirler. Her halükârda, böylesi kaynaklar eleştirel bir incelemeye tabi tutulmadan kabul edilemezler. Söylenebilecek en önemli nokta Arapların da içinde bulunduğu Suriye'nin kuzeyindeki pek çok halkın Müslümanları hoş karşılamadıkları yönündedir. Chalkis'deki antlaşma bu halkların tez canlılıklarını ve gerçekçi olmayan ümitlerini kamçılamış ve belki de bir kaç Bizans entrikası ve askerlerin yer değiştirmeleri ve mücadelelerin yaşandığı sınır bölgelerindeki sınırlı çarpışmalardan destek bularak ayaklandılar. Daha sonraki kaynaklarda söz konusu bu gelişmeler deniz ya da kara yoluyla Hims'i ve Suriye'yi yeniden ele geçirmeye yönelik Bizansın önemli seferlerinin bütünüyle tarihsel olmadığı yönünde tahrif edildi.

Mezopotamya'daki ve Suriye'deki Bizans kuvvetleriyle askeri harekâtlarını koordine etmek üzere Mısır'dan gelen Bizans kuvvetlerinin acemiliği, Heraclius'un kuzeni Niketas'ın Suriye'de Antakya yakınlarında Perslilerle yapılan savaşta Heraclius'a yardımcı bulunamadığı 613 yılında ortaya çıkmıştı.⁸⁸ Mezopotamya'da egemenliği devam ettirmeye yönelik kısa süreli Bizans çabası, dikkatleri, insan ve maddi kaynakları son derece kritik bir coğrafi konumda bulunan ve bir süre sonra kaybedilecek olan Mısır'dan söz konusu bölgeye çevirmiş olabilir. Fakat bu gelişme Mısır'ın kaybedilmesinin bir nedeni değildi. Söylenecek bir şey varsa o da, Mezopotamya'da egemenliğin devam ettirilmesi Müslümanların dikkatini Bizans'tan Anadolu'ya çevrilmesine yardımcı olduğudur. Sonuç Heraclius'un ve Bizans komutanlarının askerleri tekrar toparlamak için, garnizonlara dağıtmak ve Müslümanlara karşı Toros Dağlarındaki geçitleri elde tutmaya yönelik

stratejileri, taktikleri ve sorunları halletmelerini sağlayacak kısa öneme sahip bir sürenin söz konusu olmasıdır.

Diğer bir deyişle, Suriye'nin yeni Müslüman yöneticilerinin dikkati kısa bir süre için Irak'la haberleşmenin takviye edilmesine ve Suriye'nin yeniden ele geçirilmesi bağlamında Bizans ya da Bizans ve Hristiyan Araplarının ortak saldırı imkânını ortadan kaldırmaya yöneltilmişti ve böylece Anadolu'ya ve nihayetinde Constantinople'ye yapacakları Müslümanların saldırısı gecikmiş oldu. Bu yıllar öylesine belirsizliklerle doludur ki, güvenli bir yargıda bulunmak olanaksızdır; fakat Bizans Mezopotamya'sındaki, Samosata ve Malatya civarındaki askeri harekâtların Bizans Anadolu'sunun hayatîyetini devam ettirmesine yardımcı önemli yedek kuvvetler olarak anlaşılmasına çalışmaya yönelik olduğu göz ardı edilmemelidir. Filistin'de ve Suriye'de Bizansın uğradığı askeri hezimetlere karşın Heraclius'un, danışmanlarının ve generallerin Suriye'deki çarpışmadan sonra en çok ihtiyaç duydukları şey zamandı. Chalkis'in/Qinnasrin'in, Osrhoene'nin, Mezopotamya'nın ve Malatya gibi Fırat Nehri boyunca uzanan şehirleri geri almaya yönelik ısrarları, maksatlı ya da maksatsız, son derece değerli zamanı bulmaya yardımcı oldu.

630'lu yılların sonlarında, hem Bizanslıların hem de Müslümanların IV., V., ve VI. yüzyıldaki sınır savaşlarında bölgenin hayati rolünü göz önünde tutarak, Osrhoene ve Mezopotamya'nın önemine hâlâ inanmaları için son derece ciddi nedenleri olmasına rağmen, bu stratejik çerçeveyi oluşturan koşullar tamamen ortadan kalktı. Bizanslılar geçici bir süre için bir zamanlar Osrhoene olarak bilinen Urfa'yı geri almalarına rağmen Bizanslılar Hicri 17/18'de kaybettikten sonra Mezopotamya eyaletini bir daha asla geri alamadılar. Geri dönüşü olmayan bu kayıp, uzun süreli Bizans-Pers (ve Roma-Pers) savaşlarındaki gibi bölgenin bir savaş için gerekli can damarı olarak algılanması ortadan kalktı. Bunun yerini, doğuda yeni sınır bölgesi haline gelen Toros Dağlarındaki geçitler ve Anadolu platosuna giriş noktaları için verilen uzun ve yorucu ve son derece güç mücadeleler aldı.⁸⁹

Dipnotlar:

- ¹ Clausewitz, *On War*, 4. kitap, 13. bölüm (271 Paret) = *Vom Kriege* (486 Hahlweg).
- ² Daha sonraki dönemde bu bölge hakkında: Michael Bonner, "The Emergence of the Thughur: The Arab-Byzantine Frontier in the Early Abbasid Age" (Yayınlanmamış Doktora tezi, Princeton University, 1987).
- ³ L. Dillemann, *Haute Mesopotamie orientale et pays adjacents. Contribution a la geographie historique de la region, du Ve s. avant l'ere chretienne au VIe de cette ere* (Institut français d'archeologie de beyrouth, Bibliotheque archeologique et historique, T. 72. [Paris: Geuthner, 1962]) yollar hakkında, özellikle s. 129-94 ve 198-240; Roma yönetimi sırasında önce savaşçıların tarihleri hakkında: Isaac, *Limits of Empire* 249-68,
- ⁴ 600 yılındaki durum hakkında, en iyi kaynak George of Cyprus, *Le Synek-demos d'Hierokles et l'opuscule geographique de George de Chypre*, editör, çeviren ve yorumcu: E. Honigmann, 63-4; Synek-demos için s. 40; E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 3 [Brussels 1935, yeni baskı 1961]) 22-37.
- ⁵ al-Tabari i 2390-1. Azdi 237. Ibn al-Athir (2: 384 Tornberg).
- ⁶ J. B. Segal, *Edessa, the Blessed City* (Oxford: Clarendon Press, 1970).
- ⁷ Donner, *EIC* 150. Kaegi, "Heraklios and the Arabs," *Greek Orthodox Theological Review* 27 (1982) özellikle, 119-29.
- ⁸ al-Tabari i 2349. Baladhuri 164. Michael the Syrian, *Chron.*, 11.7 (2: 424 Chabot). Mısır'dan Malatya'ya doğru izlenen yol hakkında K. Miller tarafından oluşturulan şemaya bakınız, *Itineraria romana*, ser: 98, s. 680. Theoph., *Chron.*, A. M. (340 De Boor). Heraclius'un ittifak kurma eğilimi hakkında, Nicephorus, *Hist.*, 24-5. 27 (72, 77 Mango). Kaegi, "Heraklios and the Arabs" 119-21.
- ⁹ Baladhuri 172-7; al-Tabari i 2505. Caetani, *Al* 4: 36-48. M. Cheira, *La Lutte entre arabes et byzantins. La Conquête et l'organisation des frontières aux VIIe et VIIIe siècles* (Alexandria 1947) 47-50, Mezopotamya'nın fethedilmesi hakkında.
- ¹⁰ İyad b. Ghanm'ın askeri harekâtı hakkında: Theoph., *Chron.*, A. M. 6128 (340 De Boor).
- ¹¹ Just. Nov. 134.1. *ND Or.* 35 (75-6 Seeck) *dux Osthoenae* hakkında; *Or.* 36 *dux Mesopotamiae* için (77-9 Seeck). Ordudaki tedirginlik: Kaegi, *BMU* 64-88.
- ¹² Sebeos, *Histoire* c. 29 (116-17 Bedrosian, 91 Macler). Michael the Syrian, *Chronique* 11.3 (2: 410-12 Chabot): Ibn Haldun, vol. 12:461 (Beyrut

- baskısı, 1956). Stratos 2: 647-52, 749. Azdi 237; al-Taberi i 2391. Background: H. manandian, "Marshrut'i persidskich pochodov imperatora Iraklii," VV 3 (1950) 144-6. Heraclius Theodosiopolis'de kilise kurultayına katılmak üzere ayrıldı, *La narratio de rebus Armeniae* 121, editör: Gerard Garitte (CSCO, Subsidia, T. 4 (Louvain 1952) 43. Tarih 632 ya da 633: Garitte, s. 302-4; Stratos, 2. 750. Stratos, 2: 685-7, Heraclius'un Mezopotamya'ya yaptığı ziyaret için (Manbij, Aleppo, *en route to Theodosiopolis*) 630 yılının ilk aylarında Kudüs'e yaptığı ziyareti tamamladıktan sonra. Aynı zamanda, *Acta M. Anastasii Persae* (12.21a-26b Usener). Heraclius Amida (Diyarbakır)'dan geçti ve muhtemelen Samosata ve Toros Dağlarını iyeleyerek 624 yılında savaş bölgesinden geri döndü: Stratos, 1: 436-49.
- 13 "Ein höchst gefährliches Unternehmen," Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, editör: Werner Halhweg, 18th baskı (Bonn: F. Dümmlers Verlag, 1973) 735.
- 14 Bizans yönetiminin Mezopotamya'dan Arap kabilelerini askere alması ve fetih: al-Taberi i 2081, i 2347, i 2394; Baladhuri 135, 164, 181-3; Theoph., *Chron.*, A. M. 6125-6 (337-8 De Boor); Azdi 28, 111, 125, 174-7; Ibn al-Athir (2: 308, 381-2 Tornberg).
- 15 al-Waqidi'yle bağlantılandırılan şüpheli birkaç çalışma Mezopotamya'nın müslümanlarca fethedilmesini konu almaktadır. *Futuh al-Sham*'ın Pseudo-Waqudi Beyruk baskısına ek olarak, *Libri Wakedii De Mesopotamiae expugnatae historia*, editör: G. H. A. Ewald (Göttingen: Dieterich, 1827), bir Göttingen el yazmasından, ve Kopenhag Kongelige Bibliotheca'dan Cod. Arab. CXXXVII. İkinci eser son derece kıymetli bilgiler içerdiği anlaşılmaktadır ve çok özenli bir şekilde faydalanılarak koruma altına alınmalıdır. Her iki eser de tarihi olarak daha geç döneme tekabül etmektedir. Kopenhag ve Göttingen el yazması nüshaları benzer materyali içermektedir; fakat sözü edilen döneme dair Mezopotamya'daki Bizans otoriteleri ve komutanları hakkında güvenilir bilgi içermediği anlaşılmaktadır.
- 16 al-Tabari i 2474-9; al-Tabari, *Chronique*, çeviren: H. Zotenberg (Paris 1871) 3:420. Ibn al-Athir 2: 407-10. Caetani, Al 3: 753-67a fazla analiz edilmemiştir; Nadine F. Posner, "The Muslim Conquest of Northern Mesopotamia" (Yayınlanmamış Doktora tezi, diss., New York University, 1985), bu önemli eserin bir nüshasını bana verdiğinden dolayı Posner'a minnettarım. Posner, "Whence the Muslim Conquest of Northern Mesopotamia?," *A Way Prepared, Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder*, editör: Farhad Kazemi ve R. D. McChesney (New York: New York Üniversitesi Yayınları, 1988) 27-52. Karşılaştırım, Michael the Syrian, *Chron.*, 11.5, 13 (2: 416, 513 Chabot); ve J. M. Fiey, "Tagrit: Esquisse d'une histoire chretienne," *Communautés syriaques en Iran et Irak des origines a 1552* (London: Variorum, 1979) özellikle 309-11; Fiey, "The Last Byzantine Campaign into Persia and Its Influence on the Atti-

- tude of the Local Populations towards the Muslim Conquerors," 1985 *Bilad al-Sham Proceedings* 1: 96-103; Fiey, "Les dioceses du 'maphrianat' syrien," *Parole de l'Orient* 5 (1974) özellikle 138, 140-1.
- 17 Baladhuri 130. Nadine F. Posner, "The Muslim Conquest of Northern Mesopotamia" 176-81, notes on 198-200, 316-17, 371, n. 24. Hill, *Termination* 84-99. On 'ajam, al-Tabari i 2508; Posner, "The Muslim Conquest of Northern Mesopotamia" 271; Posner, "Whence the Muslim Conquest of Northern Mesopotamia?" 32-48; A. I. Kolesnikov, *Zavoevaniye Irana arabami* (Moscow: Nauka, 1982).
- 18 al-Tabari i 2349; M.J. De Goeje, *Memoire* 2 134-5; Caetani, *AI* 3: 812, fakat 3. 788-9; 4: 45. Broad reconstruction: Posner, "The Muslim Conquest of Northern Mesopotamia" özellikle 246-92. Mezopotamya'daki durum karışıktır, çünkü Irak'a düzenlenen müslüman saldırılarına direnen sözde Pers bölgesindeki Bizans İmparatorluğuna ait bazı askeri birliklerin varlığı söz konusuydu: al-Tabari i 2474-7; Agapius, *PO* 8; 453; Caetani, *AI* 3: 752-3.
- 19 Yaqut 2: 73; al-Tabari i 2393-4, i 2498-503, 2594; al-Tabari, *Chronique* (Zotenberg) 3: 425-30, Ibn al-'adim, *Zubdat al-Halab min Ta'rih Halab* 1:25-9; Baladhuri 149; Ibn al-Athir (2: 413 Tornberg). Karşılaştıran: L. I. Conrad, "The Conquest of Arwad," in: A. Cameron, L. I. Conrad, *The Byzantine and Early Islamic Near East* (Princeton: Darwin, 1992) 382-3.
- 20 W. E. Kaegi, "Notes on Hagiographic Sources for Some Institutional Changes in the Early Seventh Century," *Byzantina* 7 (1975) 61-70; reprinted in Kaegi, *ASRB*.
- 21 Ras al-Ayn'ın Shahryad tarafından kontrol edilmesindeki birincil otorite güvenilir *Libri Wakedii De Mesopotamiae expugnatae historia*.
- 22 Paul Speck, *Das geteilte Dossier* 317-41, 355-77, sayfa 347-9'da Niketas'ı Shahrbaraz'ın oğlu olarak betimlemesiyle aynı görüşü paylaşmama rağmen, Shahrbaraz hakkında son derece şüphelidir.
- 23 W. E. Kaegi, "Challenges to Late Roman and Byzantine Military Operations in Iraq (4th-9th Centuries)," *Klio* 73 (586-94).
- 24 J. M. Fiey, "Tagrit: Esquisse d'une histoire chretienne," *Communautes syriaques en Iran et Irak des origines a 1552* (London: Variorum, 1979) özellikle, 309-11; Fiey, "The Last Byzantine Campaign into Persia and Its Influence on the Attitude of the Local Populations towards the Muslim Conquerors," 1985 *Bilad al-Sham Proceedings* 1: 96-103; Fiey, "Les Dioceses du 'maphrianat' syrien," *Parole de l'Orient* 5 (1974) özellikle, 138, 140-1.
- 25 Takrit: al-Tabari (Sayf) i 2475-7; al-Tabari, *Chronique* (Zotenberg) 3: 420; al-Nuwayri, *Nihayat*, XIX, 236-8. Hit: al-Tabari i 2479. Mosul: Mari b. Sulayman, *Akhbar batariyat kursi al-Mashriq*, editör: H. Gismondi (Roma 1899) 1: 62. Alıntı: *The History of al-Tabari*, 13: *The Conquest of Iraq*, So-

uthwestern Persia, and Egypt, çeviren: Gautier H. A. Juynboll (Albany: State University of New York Press, 1989) 54. Bununla beraber, Fiey Nestorian (Nasuri) ve Monophysite kiliselerinin anlaşılması için bu kaynağın olası etkisiyle ilgilenmişti ve Heraclius hükümdarlığının ya da Bizans tarihinin herhangi bir başka yönünü yorumlamaya yönelik bu anormalliklerin olası etkilerini araştırmaya yönelik bir çaba sarfetmemiştir. George Rawlinson, *The Seventh Great Oriental Monarch* (New York: Dodd, Mead, n.d.) 2: 230, n.5, bir Roma (Bizans) generalinin "Antiochus=" Takrit'i savunduğunu söylemek suretiyle "Bu olasıdır. Pers Krallığının gücünü yitirdiği bir dönemde Roma bundan bir kazanç elde etmeye çalışmıştı." Bu makul gözükmektedir; fakat Bizans yönetiminin savunma güvenliğine yönelik endişesi de bir faktör olarak yer alıyordu ve bu öylesine bir faktördü ki, Bizans hesaplamalarında daha çok önem arz ediyordu.

- 26 Sasani İmparatorluğuna karşı Bizans tereddüdü ve bu devleti kaosa sürüklenmekten koruma isteği için en açık kanıt. (Theophylact simocatta'nın 628 ile 640 tarihleri arası bir dönemde kaleme alınmış bir konuşmasıdır. Simocatta II. Chosroes tarafından Maurice'e gönderilen elçidir. (590): Theophylact simocatta, *Hist.* 4.13.9, 4.13.13. Bu konuşma Heraclius'un sarayında, dost bir hükümeti desteklemek amacıyla Pers'de bazı birliklerin tutulması kararının alınmasına yardımcı olmuştur.)
- 27 Ibn Abd al-Hakam, *Futuh mişr* (36-7 Torrey). On Arabissos: Friedrich Hild ve Marcell Restle, *Kappadokien* (*Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos*): *Tabula Imperii Byzantini* 2 (Vienna 1981) 144-5.
- 28 Cyril Mango, "Deux etudes sur Byzance et la Perse Sassanide," *TM* 9 (1985) 105-18. Tavsiyelerinden dolayı Cyril Mango'ya teşekkür ederim.
- 29 Geç dönem VII. yüzyılın ünlü Mardaites'inin, yukarı Mezopotamya'daki ve Theodosiopolis (Erzurum) yakınlarında konuşlanmış olan Mardes (Mardin)'inde dahil olduğu IV. Armenia'nın çeşitli kısımlarında daha erken dönemde yerleştirilmiş olabileceği hipotezi ilave bir teyittir. Hratz Bartikian, *ByzStratos* 1: 17-39. güçlü bir örnek sunmaktadır.
- 30 Ermenistan'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi hakkında bir sonraki bölüme bakınız.
- 31 Yarmuk Savaşından sonra kaçışan birlikler geniş bir alana dağılmışlardı: Baladhuri 135.
- 32 Michael the Syrian, *Chron.*, 11.7, 10 (2: 424, 441-3 Chabot). Julius Wellhausen, "Amr b. As in Agypten," *Skizzen und Vorarbeiten* (Berlin 1899) 6: 93; C. H. Becker, *Cambridge Medieval History* 2: 349.
- 33 Heraclius'un Ermeni bilinci: Henri Gregoire, "An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne," *Armenian Quarterly* 1.1 (1946) özellikle, 6-17.
- 34 al-Tabari i 2349. Eutychius, *Ann.* 282 (141-2 Breydy metni, 120-1 Breydy çevirisi.) Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* (Beyrut 1972) 1: 114-5; Zaman

- tutarsızlığının ve kronolojik olarak imkânsız olan *Malik al-Rusiya*'ya ve *Saqaliba* ya da *Slav* şövalyesine atf. Bununla beraber, güvenilir dış kaynaklarla doğrulanmadıkça bu basılı metinlerdeki bütün bilgilerin geçerliliği şüphelidir: Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* (Beyrut 1972) 1: 162.
- 35 Theoph., *Chron.*, AM 6128 (De Boor 340). Agapius, PO 8: 476-7. L. I. Conrad, "Theophanes and the Arabic Historical Tradition: Some Indications of Intercultural Transmission," *ByzF* 15 (1990) 1-45. D. Hill, *Termination* 84-99. Transhumant hareketi bölgede yaygındır. *sulhan* ve *anwatan* kavramları fetihler aynı döneme rastlamayabilir: Albrecht Noth, "Some Remarks on the 'Nationalisation' of Conquered Lands at the Time of the Umayyads," *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, editör: Tarif Khalidi (Beyrut: American University of Beirut, 1984) 223-8.
- 36 Theoph., *Chron.*, AM 6128 (340 De Boor). Michael the Syrian, *Chron.* 11.7 (2: 426 Chabot). Agapius, PO 8: 476, onu yanlışlıkla "Paul" olarak adlandırmaktadır. Michel Kaplan, "Ouelques aspects des maisons divines," 79-96; Kaplan, 89-90, *curator*'luk makamı zaman zaman Suriye'deki diğer askeri sorumluluklarının da dahil olduğu diğer makamlarla bir tutulmaktadır.
- 37 Kufi 1: 331.
- 38 Kufi 1: 326-9, özellikle 328. Michael the Syrian, *Chron.*, 11.7 (2: 426 Chabot) Posner, "Muslim Conquest" 336-8.
- 39 Michael the Syrian, *Chron.*, 11.7 (2: 426 Chabot).
- 40 Agapius, PO 8: 476-7.
- 41 Posner, "The Muslim Conquest of Northern Mesopotamia,"
- 42 Michael the Syrian, *Chron.* 11.7 (2: 424 Chabot); karşılaştırın; Agapius, PO 8: 471-2.
- 43 Caetani, AI 4: 46, yanlış olarak tanımlanmıştır. Fakat bkz. 4: 814, doğru olarak tanımlanmıştır.
- 44 Eutychius, *Ann.* 282 (141-2 Breydy metni, 120-1 Breydy çevirisi). Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* (Beyrut 1971) 114-5. Bir diğer yanlış tarih, *Libri Wakedii De Mesopotamiae expugnatae historia'da* Ras al-Ayn için bir yıl süreli barış antlaşmasına atfı vardır, editör: G. H. A. Ewald (Göttingen: Dieterich, 1827) 20. Bu son antlaşma metninde önerilen maddeler bir yıl gecikmelidir. Bizanslılar bundan sonra ya İslam dinini kabul edecekler ya da "*bilad al-rum*"a çekilecekler -yani Eutychius'un zikrettiği anlaşmayla aynı madde olan Bizans hakimiyetindeki Anadolu'ya. Fakat güvenilirliği şüpheli dolu bir geç dönem metnidir.
- 45 Baladhuri 150.
- 46 Theoph., *Chron.*, AM 6128 (340 De Boor); Michael the Syrian, *Chron.*, (2: 426 Chabot); Eutychius, *Ann* 282 (141-2 Breydy Arapça metni, 120-1,

- Breydy çevirisi); Agapius, PO 8: 476-7. Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* 1 (Beyrut, 1972) 114-16. D. Hill'in kronolojisiyle tutarlılık arz etmektedir, *Termination of hostilities* (London: Luzac, 1971) 67, 81, 92.
- 47 Caetani eserinde bu ilişkiyi tartışmamıştır.
- 48 R. Mouterde ve A. Poidebard, *Le Limes de Chalcis. Organisation de la steppe en Haute Syrie romaine* (Paris: Geuthner, 1945) 1: 21-3.
- 49 G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, 3. cilt. (Paris 1953-8).
- 50 Theoph., *Chron.*, AM 6128 (340 De Boor); Michael the Syrian, *Chron.*, 11.7 (2: 425-6 Chabot); Karşılaştırm: Agapius, PO 8: 476-8; Karşılaştırm: 8:471-2, Theoph., *Chron.*, AM 6128 (338-9 De Boor), Amr b. al-As ile yapılan Mısır Barış antlaşması hakkında. Fakat P. Speck'in şüpheliğine dikkat edilmelidir, *Das geteilte Dossier* 182-5, 190, 398-403, 410-12. D. R. Hill, *Termination of Hostilities in the Early Arab Conquests* (London: Luzac, 1971) 84-99.
- 51 Michael the Syrian, *Chron.*, 11.7 (2: 424-5 Chabot).
- 52 Azdi 165. Lawrence I. Conrad, "Al-Azdi's History of the Arab Conquests in Bilad al-Sham: Some Historiographical Observations," 1985 *Bilad al-Sham Proceedings* 28-62.
- 53 Menander, frg. 6.1 (Blockley 70-3). Irfan Shahid [Kawar], "The Arabs in the Peace Treaty of AD 561," *Arabica* 3 (1956) [repr. as VII, in Shahid, *BSOBRI*] özellikle 192-200; 561 yılındaki antlaşmasına tartışmaksızın boyun eğmelerini temin etmek amacıyla antlaşmada niçin Araplara açıkça atıfta bulunulduğuna gerek duyulduğunu açıklamaktadır. Aynı endişeler 639 yılında Fırat boyunca gerçekleştirilen durum için de geçerlidir. 539'da , -532 yılındaki antlaşmanın Arapları da kapsayıp kapsamadığı yolundaki tartışmaların söz konusu olduğu gibi- Bedevilerin, 638-9 yılındaki antlaşmanın sorumluluklarından muaf olma iddiada bulunmaları için bir istek söz konusu değildi: Procopius, *Hist.*, 2.1.1-15.
- 54 Baladhuri 130. Date: I. Caetani, AI 3: 435; N. A., Miednikov, *Palestina ot zavoevaniya eie arabaye* 1: 486-9.
- 55 A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, : Gözden geçiren: P. M. Fraser (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayını, 1978) 207-9, 481-3. Theoph., *Chron.*, AM 6126 (338 De Boor). Fakat al-Baladhuri ve Bizans kaynakları Eutychius, Agapius ve Pseudo-Waqidi'nin zikrettikleri Qinnasrin düzenlemeleriyle ilgili birşeyden bahsetmemektedirler.
- 56 Ammianus Marcellinus, *Hist.*, 25.7.9-13.
- 57 Eutychius, *Ann.*, 282 (141-2 Breydy metni, 120-1 Breydy çevirisi). Pseudo-Waqidi (Beyrut 1972) 114-15.
- 58 Malalas, *Chron.*, (Dindorf 308); Karşılaştırm Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys ve Roger Scott ve diğerlerinin çevirisi. *The Chronicle of John Malalas* (Byzantina Australiensia, 4 [Melbourne: Australian Association for

- Byzantine Studies, 1986)] 168.
- 59 *Origo Constantini Imperatoris* [Excerpta Valensiana] 15.
- 60 Joh. Ephes., Hist., II 3.6. 23 (245-6 Brooks).
- 61 *Doctrina Iacobi nuper baptizati* (62 Bonwetsch). Böylesi bir ibare bulunamadığına inanıyorum. Pirinç ve mermer anıta yapılan atf *topos* olabilir.
- 62 Movses Dasxuranci, *History of the Caucasian Albanians* 2.11-12, 14 çeviri: Charles J. F. Dowsett (London: Oxford Üniversitesi Yayını, 1961) 86, 94-5; Eutychius, Ann., 282 (141-2 Breydy metni, 120-1 Breydiy çevirisi); C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington: Georgetown Üniversitesi Yayını, 1963) 391, n.7.
- 63 Tiflis'in kuşatılması: "Military Operations," *United Service Magazine* n.s. 47 (1913) 668. Movses Dasxuranci'nin hikâyesi Heraclius'un prestijine herhangi bir suçlamadan kaçınmak amacıyla İslam yönetiminin ortaya koyduğu çabalarla tamamen tezat teşkil etmektedir.
- 64 Antlaşmayla ilgili başlıca eleştiriler: A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, yeniden gözden geçiren: P. M. Fraser (Oxford 1978) 202-3, 480-2. 648-9 yılında Muaviye ile barış görüşmelerinde bulunan *Urkun* ya da Cyprus'a dikkat. Baladhuri 153.
- 65 Tehoph., *Chron.*, AM 6128 (338, 340 De Boor), yeni oluşturulmuş ordu hakkında Manuel'in açıklamalarına yapılan ilk atf. Karşılaştırın: Agapius, PO 8: 471-2; Speck, *Das geteilte Dossier* 182-5, 190. Theophanes'in silahlı bir komutanın atanması hakkındaki bilgisi Azdi 28-9 tarafından aktarılan bilgiyle karşılaştırıldığında inandırıcılık kazanmaktadır: al-Tabari i 2104; Kufi 1: 100-1.
- 66 Menas: Ibn al-Adim, *Zubdat al-Halab min Tarih Halab* (Damascus 1951) 1: 25-6. al-Tabari i 2393-4. Baladhuri 130, 144-5. Caetani, Al 3: 791-3.
- 67 Liebeschuetz, *Antioch* (Oxford 1972). R. M. Price, "Military Men" (Yayınlanmamış diss, Oxford, 1974); G. Downey, *History of Antioch* (Princeton 1961) 422-3; Editör ve çeviren: L. Harmand, *Libanius, Discours sur les patronages* (Paris 1955).
- 68 Ibn al-Adim, *Zubdat al-Halab min Ta'rikh Halab* (Damascus 1951) 1: 25-6; al-Tabari i 2393.
- 69 Zacos ve A. Vegler, *BLS*, no. 934C (Basel 1972) 1: 637.
- 70 Bithynia içerisinde, fakat VII. yüzyıl başlarında muhtemelen Galatia'yla sınırdı: *Vie de Theodore Saint de Sykeon* c. 152, editör ve çeviren: A. J. Festugiere (Subsidia Hagographica, 48 (Brussels 190) 1:122. No-umerika numeri ya da (300-500 kişiden oluşan) askeri birliklere atıfta bulunmaktadır. İmparatorluk mufahızlarından bir grup IX. yüzyılda piskoposluk merkezi haline gelen ve Constantinople'nin dışında, fakat fazla uzağında olmayan bir yere konuşlandırılmışlardır: Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio* (Vinece 1771) 16: 193; M. Le

Quien, *Oriens Christianus* (Paris 1740) 1: 661-2.

- 71 al-Ya'qubi, *Ta'rih* 1: 177; Theoph., *Chron.*, AM 6126. Caetani'deki tutarsızlık, *AI* 3: 789-92, 799-800, 814-15; 4: 32-48.
- 72 Bizans yönetiminin Mezopotamya'da, muhtemelen Hristiyan Arap kabileleri arasında asker toplamasına dair İslam kaynaklarındaki değiniler: al-Tabari i 2393, 2498-504, 2594; Baladhuri 149; *Azdi* 152; Ibn Asakir 1: 531-2.
- 73 Bilad Raqqa: al-Asma'i [attribution], *Ta'rih al-Arab qabl'al-Islam*, editör: Muhammed Hasan al-Yasin (Bagdat 1959) 111-12. Bununla beraber, eserde anılan kaynaktaki 828 ya da 831 yılında vefat eden, erken dönem Arap leksikografikeri Al-Asma'i'ye tarihlemeyebilir. Aksine Jaroslav Stekhevych'e göre X. yüzyıla tarihlemektedir. Böylesi detaylara girilmeksizin, Jabala firarıyla ilgili diğer atıflar: al-Yaqubi, *Ta'rih* (2: 168 Houtsma).
- 74 al-Istakhri, *Viae regnorum, Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, editör: M. J. De Goeje (yeni baskı. Ledine: Brill, 1961) 1: 45. Charsianon Castoron: Dejanira Potache, "Le Theme et le forteresse de Charsianon: recherches dans la region d'Akdagmadeni," *Geographica Byzantina*, editör: H. ahrweiler et Collaborateurs (Paris 1981) 107-17; I. Beldiceanu-Steinherr, "Charsianon Kastron/Qal'e-i Harsanos," *Byzantion* 51 (1981) 410-29; ve özellikle F. Hild, *Kappadokien* (Viena: Akademie der Wissenschaften, 1981). 163-5.
- 75 Donner, *EIC* 116-19, 251-71.
- 76 Ömer'in Bizans yönetiminden Arapların iadesi yönündeki talebi hakkın-da: al-Tabari i 2508-9.
- 77 Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* (Beyrut 1972) 2: 104-64.
- 78 Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham*'daki bir diğer anakronik Constantinople kadar "İstanbul" ismine de atıfta bulunmaktadır: Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* (Beyrut 1972) 2: 155.
- 79 al-Tabari i 2507 (Juynboll çevirisi, *History* 88).
- 80 Banu Taghlib Hicri 20 yılında halifelik bölgesini terketme tehdidinde bulunmaktadır: Baladhuri 181-3.
- 81 J. Moorhead, "The monophysite Response to the Arab Invasions," *Byzantion* 51 (1981) 579-91; Stephan Gero, "Only a Change of Masters? The Christians of Iran and the Muslim Conquest," *Transition Periods in Iranian History. Actes du Symposium de Fribourg-en-Breisgau* (22-24 Mai 1985) (*Studia Iranica*, 5. kitap, 1987) 43-8; Friedhelm Winkelmann, "Die Quellen zur erforschung des monoenergetisch-monotheletischen Streites," *Klio* 69 (1987) 515-59.
- 82 Suriye'den ve Bizans hakimiyetindeki herhangi bir bölgeden sığınmacıların firarlarıyla ilgili sorun hakkında şaşırtıcı fakat gerçek, güvenilebi-

lecek nitelikte bir çalışma mevcut değildir. Birincil kaynaklardaki dağınık atıflar olanaksız olmasa bile böylesi bir çalışmayı güçleştirmektedir: Baladhuri, 163-8 De Goeje; İbn al-Athir (2: 386 Tornberg). Melkite Kilisesi: Hugh Kennedy, "The Melkite Church from the Islamic Conquest to the Crusades: Continuity and Adaptation in the Byzantine Legacy," *Major Papers, The 17th International Byzantine Congress* (New Rochelle, NY: Caratzas, 1986) 325-43; Sidney Griffith, "Stephan of Ramla and the Christian Kerygma in Arabic in Ninth-Century Palestine," *Journal of Ecclesiastical History* 36 (1985) 23-45; Griffith, "Theodore Abu Qurrah's Arabic Tract on the Christian Practice of Venerating Images," *JAOS* 105 (1985) 53-73; Robert Schick, *Christian Communities of Palestine*.

- 83 Azdi 31; İbn al-Athir 2: 311, 317-18; al-Tabari i 2104.
- 84 Ralph-Johannes Lilie, "Die zweihundertjährige Reform. Zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jahrhundert," *Byzsl* 45 (1984) 27-39; Haldon, *Byzantium* 209-10.
- 85 Abu Yusuf Ya'qub, *Kitab al-Kharaj*, editör: İhsan 'Abbas (Beyrut: dar al-Shiruk, 1985) 136-8, *annona'yı* anımsatan türde vergiler ima edilmekte, Nov. 134.1.
- 86 al-Tabari i 2501-2. J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (Berlin 1899) 6. 81-8; Karşılaştırm: Nadine Posner, "The Muslim Conquest of Mesopotamia," *passim*.
- 87 Baladhuri 144-5. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* 6: 81-8. N. Posner bu kaynağın gerçek olduğunu var saymaktadır: "Muslim Conquest" 258-82; İ. Shahid, *BAFOC* 402-7, 481-5. A. Stratos 3: 84-6, Antakya, Aleppo, Qinnasrin ve diğer şehirlerin Heraclius'un oğlu Constantine tarafından yeniden ele geçirilmesiyle ilgili haberler hakkında haklı olarak kuşku duymasına rağmen, Bizanslılar genellikle İslam kaynaklarının bu anlatılarını göz ardı etmişlerdir.
- 88 *Vie de Theodore saint de Sykeon* c. 166, 22-4. satırlar (1: 154 Festugiere); Sebeos, *Histoire* c. 24 (95 Bedrosian, 67-8 Macler). N. H. Baynes, "The Military Operations of the Emperor Heraclius," *United Services Magazine* 47 (1913) 196.
- 89 John Haldon ve Hugh Kennedy, "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands," *ZRVI* 19 (1980) 79-116. Bizanslılar üzerine kuzey Mezopotamya'dan gelen düşman Hristiyan görüşü için: S. P. Brock, "North Mesopotamia in the Late Seventh Century. John Bar Penkaye'nin *Ris Mellê*, isimli eserinin XV. kitabı, *JSAI* 9 (1987) 51-75.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

**Bizans, Ermenistan, Ermeniler ve Erken
Dönem İslam Fetihleri**

Genel Durum

VII. yüzyılda Bizans hakimiyeti altındaki Ermenistan'ın Müslümanlar tarafından fethi, ancak Müslümanların Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'yı ve bir ölçüye kadar da kuzey Suriye'yi fetihleri bağlamında anlaşılabilir. Çok önemli ekonomik değerlere sahip olmasına rağmen, Bizans hakimiyetindeki Ermenistan, başlangıçta tek başına bir hedef konumunda değildi. Bölgede karasal iklimi hakim olmasına rağmen, Ermenistan zengin otlaklara sahip değildi. Müttefik Araplardan asker toplama olağanıyla birlikte Mezopotamya'nın kaybedilmesi nedeniyle Ermenistan daha da önem kazanan hayvan sürülerine, madenlere, keresteye ve insangücüne sahipti. Aynı zamanda stratejik öneme sahip dağlar yanı sıra bazı ticaret yollarına da hakimdi. Ermenistan'daki ganimetler muhtemelen Müslümanların asıl amaçlarını oluşturmuyordu, en azından stratejik açıdan. Kerestenin Ermenistan dışına nakledilmesi, neden olacağı giderin faydasından çok olacağından son derece zordu. Müslümanların Ermenistan'ı fethi birbirinden ayrılamaz denli, Mezopotamya'daki gücü takviye etmekle bağlantılıydı ve stratejik bir anlamda ifade ediyordu. Müslümanların Gürcistan'ı fethi Ermenistan'ın fethinin hemen akabinde elde edilen fırsatların bir sonucu olarak gerçekleştirildi.

Heraclius'un Ermenistan'a ve mensubu olduğu Ermenilere bağlılığı inkâr edilemez. Heraclius'un doğum yeri ve gerçek doğum tarihi konusunda kesin bir bilgi olmamasına rağmen, kendisi gibi ismi Heraclius olan babası Theodosiopolis (Erzurum)'luydu.¹ Ermeni kilisesini mensubu olduğu Monothelite kilisesiyle birleştirmek amacıyla 633 yılında Erzurum'da bizzat kendisinin de katıldığı bir kilise kurultayı düzenledi.² 620'li yıllarda Perslilere karşı girişilen savaflara katılmak üzere Ermenilerden orduya çok sayıda asker topladı³ ve Müslümanlara karşı yapılan savaflarda Ermenilere önemli görevler verdi. Bununla beraber, Heraclius bir Bizanslı olmaktan daha fazla bir Ermeni değildi. Heraclius imparatorluk çıkarlarını daha önemli buluyordu. Heraclius'un ölümünü takip eden kriz dönemi boyunca Ermeni generalleri ve askeri birlikleri ayrıcalıklı bir unsur olarak kaldılar.⁴ Ermeniler, Heraclian hanedanı ve Müslümanlara karşı Ermenistan'ı savunulmasında önem taşıyorlardı. Bununla beraber, özellikle askeri açıdan ciddi bir destek bloğu oluşturmuyorlardı.

Heraclius, Ermenilerin tam desteğini almış değildi. Onun kiliseyle ilgili politikaları pek çok Ermeni papaz ve rahiplerinin muhalefetine neden oluyordu.⁵ Ermeniler, Heraclius'un Mezopotamya'nın savunulması ve Suriye'nin kuzeyindeki sınır boylarında önemli askeri üsler oluşturulması gibi belli başlı politikalarından bazılarında tesirleri olabilir; fakat bu tesirleri kesinlikle sınırsız değildi. Heraclius, Ermenistan'ın içerisindeki ya da dışarısındaki Ermeniler arasında yalnızca onların etkileri bağlamında politika sorunlarını kararlaştırmadı.

VII. yüzyılda Ermeniler, tarihi Ermenistanın sınırlarının ötesinde olmakla beraber sınır civarındaki komşu bölgelere yayılmışlardı. Demografik yapıyla bilgilerin eksikliğinden dolayı herhangi bir eyalet ya da şehirdeki Ermenilerin oranlarını yüzde olarak belirlemek imkânsızdır. Askerliğe elverişli olmalarına rağmen, Ermenilerin nüfusun kaçta kaçının Heraclius'un ordularında bulunduğunu ya da gerçekten onun ordularında söz konusu zaman diliminde kaç kişinin bizzat görevli olduğunu ya da o dönemde ya da daha sonra, Bizans ordularında, piyade ve/veya süvari birliklerindeki askerlerin kaçta kaçının Ermeni askerlerden oluştuğunu saptamak imkânsızdır.⁶ Heraclius'un Bizans otorite-

sinin potansiyel olarak ulaşabileceği kadar ulaştığı Ermenistanın doğu bölgelerinin kontrolünü tekrar ele geçirmeye Bizans kuvvetleri muktedir olamadı. Yine de, Ermeni *Theme*'i olarak bilinen Ermenilerin yaşadıkları bazı bölgeleri yeniden ele geçirmeyi başardılar. Coğrafi şartlar Bizans yardımının dağılımına olanak tanıdı ve Bizanslılara göre Ermenistan'a muhtemelen daha kolaylıkla girmeleri mümkün olan Müslümanların Mezopotamya'daki işlerini kolaylaştırdı.

Ermenilerin tartışmaya yatkınlıkları Müslümanlara karşı etkili bir savunma oluşturmayı imkânsızlaştırdı. Theodore Reshtuni gibi kimi Ermeniler Müslümanların safına geçmeyi ya da hatta, Ermeni direnişçilerini yenilgiye uğratan Müslüman kuvvetlerine yardımcı olmayı kendi çıkarları için daha uygun buldular. Chalcedon ve Monotheletism'leri ilgilendiren kilise çevresindeki anlaşmazlıklar bazı önemli etkilere sahipti ve onların dini liderleri olan Catholicos Ezr ve Nerses olayların akışında mutlak bir etki sahibiydiler ve Müslümanların lehine olan yerel teşvik edici güç Müslümanlara karşı Bizansın yardımıyla ya da yardımı olmaksızın birleşik bir savunma ortaya koymalarına engel olan Ermenilerin kendi aralarındaki iç bölünme ve mücadele idi.⁷

Heraclius yaşamının büyük bir kısmını, X. yüzyıla kadarki imparatorlar arasında, başka hiçbir imparatorun gösteremeyeceği kadar Ermenistan'a ve Ermenilere büyük bir yakınlık göstererek geçirdi. Heraclius sadece gençliğini Ermenistan'da geçirmekle kalmadı, bunun yanı sıra, Pers İmparatorluğuna karşı askeri seferi orada başlattı. Orduyu Ermenilerden oluşturdu ve bir kilise kurultayı topladı; fakat Suriye'de uzunca bir süre kalması ve hatta Urfa ve Samosata yoluyla kaçışı bile, atalarının iki yüz yıl boyunca yaptığı gibi Constantinople'ye yerleşseydi Ermenilerin sorunlarına olabilecek yakınlığından onu Ermenilere ve Ermenilerin sorunlarına daha da fazla yakınlaştırdı. Elbette, 620'li ve 630'lu yıllarda Ermenistan'da ya da yakın bölgelere yerleşmiş ve ülkelerine gidip gelen Ermenilerle yakınlık kurmuş olmasına rağmen, Ermenistan'daki meseleler hakkında bütünüyle bilgi sahibi değildi.

Ermenistan'ın takdire şayan rolü ve Ermeniler için sergilediği özen, Shirak'lı Ananias gibi bazı Ermenilerin entellektüel açıdan ün saldıgı hükümdarlığında Heraclius'un sonunun yaklaş-

makta olduğunun anlaşılmasında önemlidir.⁸ Ermeniler Bizans ordularında süvari olarak görev aldılar; fakat sadece süvari olarak değil. Ermeniler çok çeşitli silahları kullanmakta hüner sahibiydiler. Askeri açıdan öneme sahip olmalarına rağmen, açık alanda Müslümanlarla savaşta bir avantaja sahip değillerdi. Müslümanların gerçekleştirdikleri fetihler Ermenileri Bizanslılardan önceki döneme göre stratejik açıdan daha önemli hale getirmiş olması önemli bir olgudur.⁹

Ermenistan, halkının hepsi olmasa bile çoğunun silahlı olmasıyla ve coğrafi şartların saldırganlara karşı savunmada kendilerine bir avantaj sağlamasıyla Suriye'den ve Filistin'den farklılık gösteriyordu. Bizans yönetimi Ermeni bölgelerindeki tüzel kişiler tarafından silah sahibi olunmasını, alınıp satılmasını engellemeye yönelik bir zorlamada asla bulunmadı. Yerel geleneklerle beraber, bölgenin coğrafi yapısı muhtemelen böylesi bir yasaklamanın uygulanmasına olanak tanımadı. Teoride, Ermeniler Müslümanlara ve din değiştirmelere karşı yerel silahlı direniş göstermede Bizansın diğer eyaletlerine göre daha başarılıydılar.

Kronoloji Konusundaki Varsayımlar

Bu anlatı, Ermeni tarihinin bir anlatısı ya da ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi değil, Ermenistan'ın fethine yönelik Müslümanların başarılı çabaları karşısında Bizans'ın savunmaya yönelik teşebbüsleriyle ilgili bir anlatıdır. Bu anlatıda Ermenistan büyük bir kısmı Yukarı Fırat Nehri'nin batısında kalan, geleneksel olarak Roma/Bizans sınırları içerisinde ki bölgeleri ve Sasani-lerin eski nüfuz bölgelerindeki doğuya doğru uzanan bölgeyi kapsamaktadır.¹⁰ Bazı bölümleri çelişkiler barındırsa da, öncelikle kronolojik çerçeve olarak kabul edilebilecek bulguları gözden geçirmek zorundayız.

Amr b. el-As, 639 yılının Kasım'ında Mısır'ı istilâ etmeye başladığında, uyanık ve saldırgan İslam komutanı İyad b. Ghanm da 639/40 yılında Bizans Mezopotamyasında ilerliyordu. Bu gelişmeleri takip eden 640 yılında Müslümanlar İyad b. Ghanm komutasında Mezopotamya'dan Bizans Ermenistan'ına saldırmaya başladılar. Aynı yıl içerisinde, 640'da, Bizans generalleri David

Urtaya ve Titus M ezopotamya'da başarısız bir sefer girişimde bulundu ve bu haber muhtemelen yanlış olmasına rağmen, bazı Bizanslılar Hims'e saldırmış olabilirler. 640 yılı aynı zamanda Filistin'deki Caesarea'nın düşüşüne de sahne oldu. Heraclius'un 11 Şubat 641 yılında vefatını 20-24 Mayıs 641 yılındaki Heraclius Constantine ya da III. Constantine'nin vefatı ve Bizansta birbirini izleyen tartışmaların yoğunlaşması takip etti. 641 yılının sonlarında (muhtemelen Kasım) Martina ve oğlu Heraclonas tahttan indirildi ve yerine Bizans imparatoru olarak II. Constans geçti. 642 yılının başlarında Bizans İmparatoru General Valentinus'un isyanına, Mısır'ın kaybına ve Cyrenaica'ya Müslümanların saldırılarının başlamasına tanık oldu. 642/43 yıllarında Ermenistan'ın Müslümanlar tarafından ikinci kez istilâsı gündeme geldi. 644 yılında Müslümanların Amorion'a sefer düzenlemesi, 647 yılında Afrika'da Gregory Exarch'ın başarısızlıkla sona eren isyanı ve 649 yılında Müslümanların Kıbrıs'a saldırıları ve istilâları üzerine Bizanslıların ilgisi Ermenistan'dan çekildi. 650 yılına, Bizans elçisinin Suriye valisi Muaviye ile 3 yıllık bir barış antlaşması imzalamasıyla sona eren Ermenistan'ın Müslümanlar tarafından üçüncü kez istilâsı damgasını vurdu. 652 yılında Bizans ordusunda yer alan bazı Ermeni komutanlar ve askerlerin casuslukları söz konusuydu. Theodore Reshtuni Suriye valisi Muaviye'ye Ermenistan'ın yönetimini devretme sözünü verdiği 653 yılında gelişmeler doruk noktasına ulaştı. 653 yılında İmparator II. Constans bölgede sonuca ulaşamayan bir sefer düzenledikten sonra, Müslümanların Ermenistan'ı fethi Habib b. Maslama tarafından tamamlanmasını isteksizce kabul ederek Ermenistan'ı terketti. 655 yılında Bizanslıların bölgeye ilgileri Phoenix ("Masts Savaşı") nedeniyle bir kez daha bölgeden çekilmiş oldu. Erzurum'u ele geçirmek ve 656 yılında Suriye'de vefat edecek olan Theodore Restuni'yi bölgeden uzaklaştırarak Ermenistan üzerindeki hakimiyetlerini pekiştirdiler. 654 ve 661 yılları arasında Ermenilerin en üst düzey komutanı Hamazasp Mamikonian'dı ve 656 yılında Müslümanlar arasında iç savaş sırasında isyana teşebbüs etti. 659 yılında Halife Muaviye Bizansla son derece pahalıya mal olan bir antlaşma imzaladı. 661 yılında Habib b. Maslama Ermenistan'ı istilâ etti. Son olarak, 662 yılında Muaviye, Grigor Mamikonian'ı Ermeni komutanı olarak tanıdığını açıkladı ve Ermenistan Mu-

aviye'ye vergi vermeye başladı. Ermenistan üzerinde hakimiyet tesis etmek amacıyla Bizans ve Müslümanlar arasında meydana gelen ilk mücadeleler Müslümanların zaferiyle sonuçlandı.

Ermenilerin Suriye'deki ve Mezopotamya'daki Önemi

Ermeniler 640'lı ve 650'li yıllarda meydana gelen olaylar da pasif ve aktif olarak rol alan ünlü aktörlerdiler. VII. yüzyıldaki Bizans-Ermeni sorununun bütünüyle yeniden incelenmesi için uygun bir sebep yokken, günümüze ulaşan kaynaklar yeniden düşünülmesini ve yeni sonuçlara olanak tanımaktadır.¹¹ Yermuk Savaşındaki yenilgiden sonra Heraclius'un Ermeniler ve Ermenistan'a yönelik ilgisi özel bir önem taşımaktadır.¹²

Suriye'nin, Filistin'in ve Mısır'ın Heraclius tarafından Perslilerden geri alınmasından sonra Ermeniler söz konusu bu bölgelerde ün sahibi olmaya başladılar. 630'lu yılların başlarında Ermenistan'ın kimi bölgelerinde istikrarsızlık varlığını devam ettiriyordu. II. Chosroes'in öldürülmesinden sonra Pers İmparatorluğundaki sivil çatışmalar ve Perslilerin daha önce istilâ ettikleri Bizans bölgelerinden çekilmelerinde yavaş davranmalarıyla bağlantılı olan sorunlar muhtemelen söz konusu nedenlere yardımcı oluyordu. Pek çok Ermeni hacı olarak bu bölgeleri ziyaret etmişti. Sina'lı Aziz Anastasius Müslümanların fethinden önce Sina'da çok sayıda Ermeninin bulunduğunu bildirmektedir. Hacılardan bazıları muhtemelen doğrudan Ermenistan'dan gelmiyordu; fakat Suriye'deki, Filistin'deki ve Mısır'daki bazı sivil ya da askeri üslerden geliyorlardı.¹³ Heraclius atamalarda Ermenilere önemli ölçüde güvendiği anlaşılmaktadır, özellikle önemli yöneticilik ve askeri komutanlık görevlerinde.¹⁴ Bununla beraber, VII. yüzyılda Kudüs'de bulunan Ermeni manastırlarının varlığı gerçekte bağdaşmamaktadır.¹⁵

Suriye'nin Fethi Sırasında Ermeni Birliklerinin Konumu

General Vahan'ın imparatorluk için adaylığını destekleyen Ermenilerin ayaklanması ve Yermuk Savaşına neden olan Va-

han'ın Ermeni birliklerinin kendisini desteklemeye yönelik isyan iddiaları muhtemelen bir günah keçisi bulmaya ve ayıbı Heracian hanedanından uzaklaştırmaya yönelik hatalı bir teşebbüstü. Arapça kaynaklar Vahan'ın birlikleri arasında bozuk bir idarenin olduğunu; fakat isyanın meydana gelmediğini zikretmektedir. Birliklerdeki Ermenilerden bazılarının savaştan kaçmayı başardıkları ve kuzeye, yani Ermenistan'a doğru gitmiş olmaları tamamen olasıdır. Ermeni tarihçisi Sebeos, Suriye'deki ve Ermenistan'daki Bizans-İslam çarpışmaları hakkındaki sahip olduğu bilgileri eski mahkumlardan edindiğini ileri sürmektedir.¹⁶

Yermuk Savaşındaki Bizans yenilgisinden sonra Heraclius'un yoğun çabası askeri ittifakı istikrara kavuşturmayı, orduyu yeniden toparlamayı ve kuzeyde yeni bir savunma hattı oluşturmak için zaman kazanmayı; fakat aynı zamanda hem asker hem papazlarla ve rahiplerle beraber sivil olarak bölgede bulunan pek çok Ermeninin güvenli bölgelere kaçmalarına izin vermeyi amaçladı. İbn İshak Yermuk Savaşında Bizans ordusunda 12.000 Ermeninin savaştığını iddia ediyor. Heraclius'un askeri birliklere yolları kesip Malatya'yı ele geçirmek için yoğun bir çarpışmaya girmeyi ve Malatya'nın ortadan kaldırılmasını emretmesinin nedenlerinin bir kısmını da bu oluşturmaktadır. Bizans bölgesine ek olarak, Heraclius kendi yurdu olan Ermenistan'ı ve son derece değerli insan gücünü yağmalanmaktan korumak istedi.¹⁷

Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'yı Müslümanlara karşı savunma teşebbüsünde bulunan çok sayıdaki Bizans askeri muhtemelen Ermeni asıllıydı.¹⁸ Kaynak şüpheli olmasına rağmen, Mezopotamya'nın savunulmasında görev almış olan komutan "Rubil el-Ermeni" isminde meşhur bir Ermeni komutanıydı.¹⁹ Ayrıca 4000 kişilik Ermeni birliğine komuta eden Yuryak ("Yuryak el-Ermeni") isimli Ermeni hakkında da bilgi yoktur.²⁰ Yuryak'ın Müslümanlara karşı başarısız bir şekilde Circesium'un savunulmasında görev aldı tahmin ediliyor. Pseudo-Waqidi "Kiluk" isimli bir Ermeninin Urfa'nın yöneticisi ("sahib") olduğunu iddia ediyor; fakat bu şüpheli haberle ilgili herhangi başka bir kaynak mevcut değildir.²¹ Müslümanlara karşı başarısız bir savaş çıkardığı tahmin edilen bir diğer Ermeni komutanı "Arjuk"dur.²² Ahlat'ın yöneticisi, kızı Taryun'un komutası altında ki 4000 kişi-

lik süvari birliğini Müslümanlara karşı Ras el-Ayn'ın savunulmasında görev almaları amacıyla Shahryad b. Farun'a gönderdi.²³ Söz konusu bu yardım kuvvetleri Bitlis ve Hasan Keyf'ten geçtiler ve Mezopotamya'daki çarpışmalarda önemli yararlıklar gösterdiler. Şayet tüm bu anlatılanların tarihi gerçekliği varsa Müslümanlar Ermenistan'ı ihmal etmiş olamaz.

Şayet yukarıda anlatılanlar doğruysa, Müslümanların Mezopotamya'yı ele geçirmek amacıyla düzenledikleri seferlerin komuşu Ermenistan'ın fethinde ve stratejik öneme sahip yakın bölgelerinin etkisiz hale getirilmesinde komutanların bu gelişmelerde ne derece rol aldıklarını anlamak kolay olacaktır. Bu kişilerin tarihi gerçekliklerini bağımsız şekilde teyit etmek şu anda olanaksızdır; fakat daha sonraki İslam kaynakları Bizansın Mezopotamya'yı savunmasının son anlarında Ermenilere önemli bir rol atfetmektedir. Gerçek isimler ve gelişmeler karışık olabilmesine ve Ermenilerin Bizans ordularındaki gerçek sayılarının bilinmemesine rağmen, Mezopotamya'daki Bizans yönetiminin sona ermesine yakın dönemlerde Ermenilerin oynadıkları siyasal ve askeri roller son derece önemliydi. Ermeniler asker olarak bölgenin savunulmasında rol aldılar ve diğer Ermeniler de muhtemelen siyasal ve orduda komuta düzeyinde görevlerinde bulundular.

620'li yıllarda Perslilere karşı Bizans askeri gücünü toparlamada Heraclius'un gösterdiği başarıda Ermenistan ve Ermeniler sıçrama tahtası olarak işlev gördü. 630'lu yılların sağduyulu bir gözlemcisi Heraclius'un ve Bizansın Müslümanlara karşı da böylesi bir toparlanmayı, en azından Mezopotamya'nın ve Bizans hakimiyetindeki Ermenistan'ın kontrolünü yeniden ele geçirinceye kadar, tekrarlayabileceğini tahmin etmiş olabilir. Bununla beraber, böylesine basit bir örnekte tarihin kendisini tekrar etmemiş olması da bir başka sorun oluştuyordu.

İslâm Fetihleri Arefesinde Ermenistan

Filistin'den, Suriye'den, Mısır'an ve Mezopotamya'dan farklı olarak Ermenistan'ın pek çok bölgesinde İslam fetihleri öncesinde Bizans otoritesi yerel anlamda son derece sınırlıydı. Heraclius 620'li yıllarda bu bölgede yoğun bir şekilde sefer hazırlıkları yapmıştı ve amacı bu bölgeyi sadece geç dönem Roma eyaletleri ol-

masından dolayı değil, aynı zamanda kendisine, kilisesine ve imparatorlukla aidiyetine de bağlı kılmak istiyordu. Kendisi kişisel olarak Ermenistan'a bağlılıktan hoşlanıyordu. Filistin'de ve Suriye'ye ilk İslam akınlarının başlaması Heraclius'un ilgisini Ermeniler üzerindeki kontrolünden yoğunlaştırmaktan çekmesi suretiyle özellikle daha önceki dönemlerde Sasanilere bağlı olan bölgelerdeki Ermenileri söz konusu Bizanslılaştırma ve gücün merkezleştirilmesi sürecini sona erdirdi. Gerçekte, Müslümanların saldırıları paradoksal bir şekilde Ermenilerin ayrıcalığının korunmasında muhtemelen etkili oldu ve her halükârda müslümanların hızı kesildi ve daha sonra başlangıçtaki Bizanslaştırma sürecini tersine çevirdi.²⁴ Bununla beraber, Müslümanların bölgeye ele geçirmeye yönelik gerçekleştirdikleri saldırılar Ermenileri ve Ermenistanı, Heraclius'un ve onu takip eden imparatorların gözünde insangücü ve coğrafi konumunun sağladığı stratejik önemi dolayısıyla daha da önemli hale getirdi. VII. yüzyılın ortalarında Constantinople'de gücü elinde bulunduran kişiler Ermenilere dayanan hakimiyetlerini kaybetmediler Yine de bu önemsizdi ve ayrıca Ermeniler Constantinople yönetimindekilere pek çok sorun yarattılar. Theodore Reshtuni ve Müslümanlar arasında yapılan antlaşma ve Sasani yöneticilerine karşı Ermenilerin uzun süreli görevleri arasında tarihi paralellikler vardır; erken dönem askeri zorunluluklar Elishe'nin '*Tarih*'inde açıkça ortaya konulmaktadır. Ermeniler için Müslümanların kontrolleri hakkında bilgi sahibi olmalarına neden olan geleneksel zorunlulukların devamıydı, özellikle Müslümanlar herhangi bir dini baskıya maruz bırakmıyorlardı -Bizanslılar tarafından Chalcedonian ortodoksiliğinin baskısına ya da Sasanilerin Zoroastrianism baskısı gibi. İslam saldırılarından önceki on yıllarda Bizans hakimiyetindeki Ermenistan'da Ermeni askeri birliklerinin sayısı tahminen 15.000 ile 30.000 arasındaydı.²⁵ Ermenilerin komutanı muhtemelen (*magister militum per Armeniam*)'dı. Müslümanlar, Theodore Reshtuni ile 653 yılında yaptıkları antlaşmada 15.000 Ermeni askerinin orduya çağırılması yönünde baskı yaptılar.

Bizans imparatorluğunun başka hiçbir bölgesinde ve müslümanların saldırısına maruz kalan hiçbir halk Ermeniler gibi çok iyi silahlanmış, kendilerine, ailelerine ve mensup oldukları gruplarına güvenen bir geleneğe sahip değildi. Bu son derece istisnai

bir durumdu ve Müslümanların saldırıları ve askeri savunma plânları uygulamaya çalışan Bizanslılar için için çok farklı bir durum yaratıyordu. 639/40 yıllarında Mezopotamya'nın fethi, bu fethi gerçekleştiren İyad b. Ghanm'ı yeni ele geçirdiği bölgeyi güvenlik altında tutmak ve Ermenilerin saldırılarından korumak için tedbirler almaya zorladı. Daha da ötesi, Ermenistan'ın kendisi yakın zamanda meydana gelen bir karışıklığa maruz kalmıştı ve fethedilebilecek bir durum arz ediyordu. Yerel yöneticiler kendi aralarında son derece yıkıcı çekişmeler içerisindeydiler. Heraclius'un kendi Monothelite kilisesiyle birleşmesi yönünde Ermenileri zorlamaya yönelik çabalarından dolayı bir uyuşmazlık söz konusuydu. Heraclius'un yönetiminin sonlarına doğru sarayda ulu orta komplolar, peşpeşe gelen krizler, Bizans yönetiminin dikkatinin azalması ve Suriye'nin savunulmasına öncelik vermesi ve elbette Sasani İmparatorluğu içerisindeki zayıflık ve yönetim boşluğu hepsi birden Ermenistan'daki yerel yöneticilerin ve güçlü ve gururlu ailelerinin bağımsızlık elde etmeye yönelik isteklerini kamçılıyordu.

Bütün bu faktörlerin hepsi birden Ermenistan'daki iç çekişme ve Müslümanların saldırıları öncesi bağımsızlık için büyük çaba harcamalarına yol açtı. Faktörlerin hepsi Ermenistan'ın savunmasız bir konuma düşmesine ve o bölgede Müslümanlara karşı Bizans askeri çabasının göreceli olarak başarısızlığına neden oldu.²⁶ Suriye'de o kadar çok Ermeni askeri hayatını kaybetmiş ve imparatorluğun elinde kalan bölgelerin savunulmasında ve elde tutulmasında o kadar çok Ermeni askeri görev almıştı ki, 640'lı yılların başında tek amacı Ermenistan'ı savunmak olan bir tek Bizans ordusu söz konusu değildi. Yıkıcı tartışmalar ve II. Constans'ın azınlıkta kalışı (641 yılında imparatorluk makamına geçtiğinde 12 yaşındaydı) içinde bulunulan durumu daha da içinden çıkılmaz bir hale getirdi. Mezopotamya'da olduğu gibi, Bizans ordusu 640 yılında Ermenistan'ın istilâsının başlarında Müslümanlara karşı önemli bir direnç gösterecek konumda değildi.

Söz konusu zaman diliminde daha önceki herhangi bir zamana göre yerel olaylar üzerinde hakimiyet kurabilmek daha olası olmasına rağmen, Constantinople'deki Bizans yönetimi Heraclius'un hükümdarlığı dönemi gibi bir geç dönemde bile Ermenis-

tan bölgesinin tümünü mutlak kontrol altında tutmayı istemiyordu. General Valentinus'un hırsları kadar peşpeşe gelen krizler ve II. Constans'ın daha henüz genç oluşu Müslümanların saldırılarının başladığı dönemde Bizans otoritesini zayıflattı. 640 ve 642-43 yıllarında imparatorluk içerisindeki gelişmelere bir göz atıldığında II. Constans'ın ve olayların oluşumunu belirlemedeki maiyetinin sınırlı yeteneklere sahip oldukları dikkat çekmektedir. Ayrıca, kendi gücü için Ermenistan'ın önemini kavradı ve bu nedendir ki 652/53 yıllarında bizzat kendisi oraya sefer düzenledi.

Bazı şahsiyetlere kısaca göz atmakta fayda var. Heraclius, 635 yılından 638 yılına kadar *curopalates* olarak yerine geçecek olan David Saharuni tarafından 635 yılında öldürülen Yunan bölgesi generali Mzéz Gnuni'yi (629 yılında Heraclius onu prenslik ya da *isxan* makamına çıkarmıştı) desteklemişti. David Saharuni daha sonra diğer Ermeni güçleri (*naxarars*) tarafından kaçmaya zorlandı.²⁷ Heraclius aynı zamanda Ermenistan'ın Varaztirots Bagratuni'yi *marzpan* (*viceroi*) ve rakibi Theodore Reshtuni'yi de destekledi. Heraclius Varaztirots'a bir saray ve yüksek bir statü vermek suretiyle onurlandırdı.²⁸ Fakat Varaztirots Heraclius'un gayrimişru çocuğu Athalaric'in entrikasına karıştı, eşi ve oğullarıyla beraber bir adaya sürgün edildi. Bu dönemde Ermenilerin etrafında toplanmayı arzu ettikleri herhangi bir general bulunmuyordu.

Heraclius kendisinden teveccühüne, şerefine, korumasına ihtiyaç duyan bölgenin tanınan, ünlü *naxarars*'ların herbirini teşvik etmek suretiyle kısmen Ermenistan üzerinde kısmi bir hakiyet kurmak teşebbüsündeydi. Böylece sahip olduğu imparatorluk gücünü korumak ve pekiştirmek amacıyla bu aileler arasındaki rekabeti kullanıyordu. Böylesi bir oyun Ermenilerin ve Ermenistan'ın önemini kavramış güçlü bir imparatorun tahtta bulunduğu sürece geçerliydi; fakat bu daima onun Suriye'nin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinin ardından hızla önemini kaybetmeye başlayan kendi siyasal gücüne ve imparatorluğun dışardaki askeri durumuna bağlıydı.²⁹

Theodore Reshtuni, 639 yılında Müslümanlar Mezopotamya'yı fethederken otorite merkezi olarak Aght'amar adasını kullanarak Ermenistan'ın doğu ve batı bölgelerini birleştiren *isxan* ya da prens ve *sparapet* ya da Ermenistan kuvvetlerinin baş komutanı olarak ortaya çıktı. Aght'amar, Reshtuni ailesinin bölgesindedir

ve böylece Theodore kendi yurdunu üs olarak kullandı. Bütün bu iç çekişmeler Müslümanların muhaliflerin anlaşmazlıklarından bilgi, destek ve kazanç elde edebilmelerine yardımcı oldu.³⁰ Bu dönem, Bizans etkisinin belirsizlik arz etmekte ve Ermenistan dağılmış bir vaziyette son derece kötü durumda bulunuyordu.

Ermenistan güneyden gelebilecek bir saldırıyı kontrol edebilecek önemli üslere sahipti; fakat böylesi bir saldırıya karşı savunma girişiminde bulunabilecek yakın zamana ait bir tecrübe geçirmemişti. Karargâhların koruması gereken önemli geçitler söz konusuydu. Herhangi bir potansiyel akıncı birliklerinin yönlerini ve niyetlerini anlamak amacıyla gözlem kuleleri oluşturmak gerekiyordu. Martyropolis, Samosata ve Arsamosata'nın da dahil olduğu Yukarı Mezopotamya'nın kaybedilmesini farz ederek güneyden gelecek istilâcılara karşı bazı önemli kontrol noktaları arasında Bitlis Geçidi, Balouos Kastron, Xarperd (Kharpert, Harput) ve Kamachon (Arapça, Kamkh, günümüzdeki Kemah). 600 yılında Bizans-Pers sınırları Erzurum'un doğusuna daha sonra Göniksuyu boyunca güneye, Nymphios (günümüzdeki Batmansuyu) boyunca güneye, Kephe ve Hisn Kayf ötesinden dolaşarak Dicle Nehri boyunca doğuya, daha sonra da Circesium'da Fırat Nehri'ne ulaşan Habur boyunca Mezopotamya güneye kadar ulaştığı belirlenmişti.³¹ Bununla beraber, açık bir savunma için güney hattı mevcut değildi. Savunmanın zorluğu organizasyonu, işbirliğini, teyakkuz halinde olmayı ve ani bir saldırı için hazırlıklı olmayı içeriyordu.

Ermenistan'ın Müslümanlar Tarafından Ele Geçirilmesi Sorunu

Bizans Ermenistan'ının Müslümanların erken dönem saldırılarının ve fethinin doğru bir kronolojisi, yönelimi, doğası ve nedenleri hakkında ciddi bilimsel tartışmalar yapılmaktadır. Geç dönem Roma eyalet dağılımı Ermenistan'ı dört ayrı bölge olarak tanımlamaktaydı. Bununla beraber, diğer eyaletlerde de önemli sayıda Ermeni bulunuyordu.³²

Müslümanların saldırıları ve fethiyle ilgili temel kronoloji ilk defa Fhazarian³³ tarafından oluşturuldu ve Manandina,³⁴ Der

Nersessian,³⁵ Tehr Ghewondyan,³⁶ Canard³⁷ ve Garsoian³⁸ tarafından teyit edildi. Söz konusu bu kronoloji temelde başarılıdır. Manandian'ın Stratos kronolojik bölümlemesi son derece hayali yaratıcıdır ve inandırıcılıktan uzaktır. Bununla beraber, Stratos Ermenistan'ın Müslümanların saldırılarının başlangıç noktası olması nedeniyle Mezopotamya'nın önemini vurgulamaktadır. Stratos 641 ve 642 yıllarında Müslümanların iki ayrı saldırı gerçekleştirdiklerini ve Manandian'ın ilk saldırıyı 640 yılına dayandırması yönündeki tartışmasını reddederek bitirmektedir. Bununla beraber, Manandian'ın kronolojisi İyad'ın ilk seferinin tarihi açısından mantıklıdır, Manandian'ın düşüncesi olarak Dvin'e kadar değil; fakat -gerekli olmamakla beraber- İyad'ın antlaşma şartlarını kabul eden en azından Bitlis'e ve Ahlat'a kadar.³⁹

İyad, Ermenistan'a gerçekleştirdiği ilk İslam seferinde muhtemelen Bitlis'ten ve Ahlat'dan daha ileriye gitmedi. Bu kesin değildir; fakat muhtemelen geri çekilmekte olan Ermeni orijinli Bizans birliklerini kovalama olarak başlamış olan ilk sefer Dvin'e kadar ilerlemesi olasıdır. Bununla beraber, Müslümanlar yeryüzü şekillerinin güçlüğüyle karşılaştılar ve muhtemelen Mezopotamya'yı kontrol altında bulundurulmasını takviye etme gibi sınırlı amaçları olduğundan Ermenistan'a yaptıkları akınları durdurdular. Elbette, İyad b. Ghanm Ermeni şehirlerini ve kırsal alanlarını yağmalamak suretiyle kendisini ve birliğini zenginleştirecek fırsatlardan yararlanacak kadar oportünistti.

İlk ve en ciddi İslam saldırıları Pers, Azerbeycan ya da Irak yönünden değil, aksine Suriye ve Mezopotamya'dan geldi.⁴⁰ Bununla beraber, bazı Ermeni birlikleri 637 yılında Müslümanların kesin bir zafer kazandıkları Qadaiyya'da Müslümanlara karşı Perslilerin desteğiyle savaştılar. Hem Bizans hem de Pers ordularında hizmet vermiş olan Ermeni birlikleri Müslümanlarla savaşmaktan korktuklarından kaçtılar. Duydukları endişeler arasında Müslümanların kendilerine karşı yakın zamanda çarpıştıklarını hatırlamaları da vardı.⁴¹

Müslümanların Ermenistan'a karşı ilk ciddi saldırıları 640 yılında, Mezopotamya'nın fethini tamamlamış olan ünlü İslam komutanı İyad b. Ghanm komutasında gerçekleştirildi. İyad muhtemelen bu seferine 640 yılının yaz mevsiminin sonlarında, özellikle Bizans Mezopotamya'sının Müslümanlar tarafından ele

geçirilmesinin yaygınlaştırılması ve sağlamlaştırılması amacıyla başladı. Eski Bizans Mezopotamya'sındaki merkezinden hareket eden İyad, Bizans Mezopotamya'sını tehdit edebilecek tek güç olan Ermenilerle çarpıştı. İyad anlaşma şartlarını kabul etmeye zorladığı Bitlis'e ve Ahlat'a kadar ilerledi. Aynı zamanda Taron bölgesine, Bznunik, Aliovit, Berkri Vadisi ve Ararat bölgesine de nüfuz etti. En azından Baladhuri'nin İyad b. Ghanm'ın Ahlat'a kadar bölgeye nüfuz edişiyile ilgili anlatısını kabul edilebilir. İyad muhtemelen Ararat bölgesine ve hatta Dvin'e kadar da gitmiş olabilir.⁴²

Bir Ermeni dönmesi olan Mokka prensi Vardik söylendiğine göre saldırıda bulunan Müslümanlara 6 Ekim 640 günü, pek çok esir alarak geçici bir süre için ele geçirmiş olabilecekleri Dvin'e giden yol üzerindeki Mecamor Nehri'ni geçmelerinde yardımcı oldu. Bu konuyla ilgili kaynak şüphelidir. Müslümanlar Mezopotamya'ya geri dönüş yolu üzerinde karşılaştıkları Ermeni tuzaklarına karşı başarıyla mücadele verdiler. Theodore Reshtuni etkili bir savunma organize etmekte başarısız oldu. Bizans askeri birliklerinin bu saldırı esnasında ciddi bir destek sağlayıp sağlamadıkları hakkında kanıt yoktur. Yerel ahaliyi oluşturan Ermeniler tarafından herhangi bir aktif savunma yapılmadı. Bu saldırı Ermenilerin savunma zaafalarını ortaya koymasına rağmen, bölgenin Müslümanlar tarafından işgali ya da fethi ile sonuçlanmadı.⁴³

İyad b. Ghanm, Raqqa'dan geçerek Mezopotamya'ya, Ömer'in kendisini vali olarak atadığı Suriye'nin Hims şehrine gitmek üzere bölgeyi terkettti. İyad'ın bölgeye düzenlediği sefer, daha sonra Abdurrahman b. Halid b. el-Velid'in Anadolu'ya yapacağı sefere çıkış noktası olan başlangıç Hims'de sona erdi. Bu durum merkezi otoritelerin böylesi seferler üzerinde kontrolü ellerinde tutma isteğini vurgulamaktadır.⁴⁴ İyad b. Ghanm bu askeri harekâtı tamamladıktan sonra 641 yılında vefat etti. Theodore Reshtuni daha sonra II. Constans tarafından Ermeni ordusunun baş komutanlığına atandı ve kendisine *patrikios* ünvanı verildi. Bu kronoloji çelişkilidir.⁴⁵ Muhtemelen Ermeni olan General David Urtaya ve General Titus komutasındaki Bizansın Mezopotamya'ya düzenlediği ve başarısızlıkla sonuçlanan askeri saldırısı hakkındaki Suriye'li Michael'in *Chronicle*'ndeki çelişkili haberi Müslümanların, Bizansın bu saldırısından korktukları ha-

berinin tamamen asılsız olduğunu göstermektedir.⁴⁶ Hims'i geri almaya yönelik olarak Bizansın düzenlediği ve başarısızlıkla sonuçlanan gayretler İslam tarihçiliğinde abartılmış bir ün bu seferden türetilmiştir.

Akdeniz kıyı şehirlerinin elinde bulundurduğu güç Müslümanlar Levant'ı ele geçirdikten sonra Suriye'nin iç bölgelerindeki şehirlere taşındı.⁴⁷ Ermenistan'dan gelecek herhangi bir potansiyel tehlike merkezlerinin iç bölgede yer aldığı İslam devleti için daha tehlikeliydi. Kuzey sınırlarını koruma altına almak gerekiyordu. Ermenistan fethedilmiş olsun ya da olmasın, Ermenilerin potansiyel askeri güçlerini zayıflatmak, ortadan kaldırmak gerekliydi.⁴⁸

II. Constans askeri güçlerine komutan olarak diğer bir Ermeni olan Theodore'yi atadı. Theodore buna karşılık olarak, II. Constans'tan daha önce Afrika'ya gönderilmiş olan Ermenilerin serbest bırakılarak geri dönmelerinin sağlanması talebinde bulundu. Theodore, Thuma'yı Theodore Reshtuni'yi yasadışı olarak ele geçirdiği yer olan Ermenistan'a yolladı ve onu serbest bırakacak olan II. Constans'ın huzuruna çıkardı.⁴⁹ Aynı zamanda Bizans otoritesine bağlı olmayı reddeden *aspet* Smbat Afrika'dan getirilerek serbest bırakıldı. Zorlu geçen müzakarelerden sonra yemin etmeyi kabul etti, fakat hemen kısa bir süre sonra vefat etti. II. Constans Smbat'ın oğlu Smbat Bagratuni'yi *aspet*'liğe ve *drungarios*'luğa yükseltti ve muhtemelen 649 yılında Theodore Reshtuni'yi general ilân etti.⁵⁰ II. Constans, Procopios'u 650 yılında Muaviye ile barış görüşmelerinde bulunmak üzere Şam'a gönderdi. Muaviye Heraclius'un kardeşi Theodore'nin oğlu Gregory'i rehin olarak almakta ısrar etti.⁵¹ Gregory 652 yılında Hıracopolis'de/Manbij'de tutsak hayatı yaşarken öldü ve naaşı eşyalarıyla birlikte cenaze töreni için Constantinople'ye gönderildi.

II. Constans, Theodore Reshtuni'yi görevinden aldı; fakat Müslümanlara karşı hâlâ onun yardımına ihtiyaç duyuyordu. Theophanes tarafından çelişkili bir bilgi Theodore Reshtuni'nin oğlu Vardik'in -babası Theodore ile uyum içerisinde çalışıyordu-korumakla görevli olduğu bir köprüyü ele verdiği⁵² ve hatta geri çekilmesi Bizans güçlerinin paniğe kapılmasına ve Müslümanların ellerinde bozguna uğramalarına neden oldu.⁵³

Ermenistan'daki Bizansın ve Müslümanların hakimiyetindeki bölgelerin gerçek sınırları belirsizdir; fakat Derzene (günümüzde Erzurum'un güneybatısındaki Tercan) şehri muhtemelen Müslümanların Ermenistan'daki Bizans otoritesinin sınırı olarak kabul ettikleri mevkide konuşlanmıştı. Bu nedenledir ki, Müslümanlar Derzene'ye İmparator II. Constans'ı bu sınırı aşmaması yönünde uyarmak amacıyla 652 yılında elçiler gönderdiler.⁵⁴ Elçilerin tarihi tecrübeden haberdar olmamalarına rağmen, Müslümanların bu başarısız diplomatik girişimi Bizansın bölgeyi kontrolünü 387 yılından önce Roma kontrolündeki Küçük Ermenistan'la sınırlandırmayı amaçlamıştı. Müslümanlar Fırat Nehri'ni Bizans otoritesinin doğudaki sınırı olarak kabul etmek istiyorlardı -bu bölge 600 yılındaki Bizans-Pers sınırının 50 kilometreden daha fazla bir mesafe batısında bulunuyordu-⁵⁵

Müslümanlar Derzene civarındaki Ermenistan'daki topraklarında, bir karargâha sahip olmamış olabilirler; fakat Suriye'nin kuzeyindeki örnekte olduğu gibi, her iki güç arasında geçici bir süre için de olsa tampon bölge oluşturmaya çalıştılar. Müslümanlar daha önce Bizans eyaleti olan I. Ermenistan'a ait bütün bölgelerde hakimiyet iddiasındaydılar. Bu durum gösteriyor ki, II. Constans geçici bir süre için söz konusu bölgenin kontrolünü kaybetmiş ve oradaki kontrolün açıkça kendisine ait olduğunu ileri sürmeye çalışıyordu. Fakat VII. yüzyıl ortalarında Müslümanların ve Bizansın otorite bölgeleri arasındaki herhangi bir sınırın tasviriyle ilgili Sebeos'un kısa tanıklığından başka açıkça belirtilmiş herhangi bir metin mevcut değildir. Bu dönemde II. Constans bölgeyi tekrar ele geçirinceye kadar Theodosiopolis Bizans işgal bölgesinin dışında bulunuyordu. Fakat şehirlerin kesin listeleri ve kontrol bölgelerinin kesin sınırları belirsizdir. Bizanslılar Müslümanların isteklerine razı olmuyorlardı.

Ermenistan'a yapılan ikinci ve üçüncü saldırıların 642-43 ve 650 yıllarında yapıldığını kabul etmek mantıklıdır.⁵⁶ Bu her iki saldırı da Atropatene bölgesini hedef almıştı. Ermenistan'ın Müslümanlar tarafından kesin bir şekilde fethi 650-53 yılları arasındaki barış sürecinin sona ermesinden sonraya rastlar. Bölgenin ele geçirilmesine yönelik son fetih hamlesi 654 yılında gerçekleşti.⁵⁷ Bizans askeri yığınağına karşılık olarak Muaviye tarafından

gönderilen Habib b. Maslama el Fihri⁵⁸ tarafından tamamlanmıştı. El-Firhi ve Suriye birlikleri 8000 kişilik Küfan askerleriyle ve Hicri 29, 30 ya da 31 yılında Ermenistan'da Balanjar'da öldürülecek olan Salman b. Rabia b. Yezid b. Ömer komutasındaki 6000 kişilik bir orduyla takviye edildi.⁵⁹ Bu kaynaklar Irak askerlerinin rolü üzerinde şüpheyle durmaktadır. Habib, Salman'ın yardımıyla, başlangıçta kendisini zora sokmuş olan Bizans komutanı Maurianos'u 8000 (söylendiğine göre Bizanslılardan ve Hazar Türklerinden oluşan 80.000) kişilik ordusuyla beraber ortadan kaldırdı. Maurianos ortaya çıkmış ve Habib yönetimindeki İslam ordusunu bulmuş ve Dvin yakınlarında geceleyin başarılı bir saldırı düzenlemişti.⁶⁰

Bizanslılar imparatorluğun diğer ucunda Balkan sınırında zor durumda bulundukları halde Ermenilerden yardım istemediler. Bu çok önemliydi. Genç imparator II. Constans 652 yılında büyük bir orduyla geri geldi, 652-53 yılını Dvin'de geçirdi ve geçici bir süre için bölgede Bizans otoritesini yeniden tesis etti. Monoteletic ya da Chalcedonian doktrinlerini baskı altına almaya yönelik başarısız çabası yerel papazları ve *naxarars*'ları rahatsız etti. Fakat 653 yılında Theodore Reshtuni ve Müslümanlar II. Constans'ın Ermenistan'da bıraktığı askeri birlikleri bölgeden uzaklaştırdılar ve bir kez daha bölgede Müslümanların üstünlüğü tanındı.⁶¹

Theodore Reshtuni'nin 653 yılında Suriye valisi olan Muaviye ile gerçekleştirdiği antlaşmanın şartları son derece önemlidir. Müslümanlar Ermenistan'da karargâh ya da asker bulundurmaya razı oldular. Ermeniler Ermenistan'da 15.000 kişilik bir atlı birliği hazır bulundurmaya razı oldular; fakat bu birlik Suriye'de hizmet vermek üzere talep edilmeyecekti. Ermeniler bu birliğin ihtiyaçlarını karşılamakla sorumluydular. Müslümanlar bu antlaşma karşılığında yedi yıl süreyle vergi almamaya söz verdiler. Aynı zamanda Ermeniler ne zaman talep ederlerse ordu yollamak suretiyle Bizansa karşı Ermenileri koruma konusunda anlaştılar.⁶² Bu antlaşma ile Ermeniler doğrudan Müslümanların ve Bizansın kontrolünün dışında kalma özgürlüğüne sahip oluyorlardı. Karşılığında ise Müslümanlar adına bir orduyu hazır tutma ve onlarla ittifak halinde olmaları söz konusuydu ve elbette bu

şartlar insan gücü ve stratejik özelliği de dahil olmak üzere Ermenistan'ın Bizansa ait olduğunu reddediyordu.

Bununla beraber, Müslümanlar bu dönemde Ermenistan'da sınırlı bir kontrol elde ettiler ve sadece VII. yüzyılın sonlarında yüksek plâtonun kontrolüne sahiptiler. Bizansın Ermeni kuvvetleri komutanı olan Maurianos daha önce Ermenistan'ı Bizanstan koparmaya yönelik başarısız bir girişimde bulunmuştu.⁶³ 655 yılında Müslümanlar Theodosiopolis'i (Erzurum) ele geçirdiler; fakat aynı zamanda beraberlerinde 656 yılında vefat edecek olan Theodore Reshtuni Suriye'ye götürdüler.⁶⁴ Onun yerine, Bizanslıların tercih etmesiyle kendilerine şaşkına çeviren Hamazasp Mamikonian'ı atadılar.⁶⁵ Mamikonian 654 yılında Ermenistan'ın is-xan'ı oldu ve Bizans tarafından Ermenistan valisi ve *curopalates*i olarak tanındı. 654 yılından 661 yılına dek Ermenistan'da prens olarak kaldı. Yerine kardeşi Grigor Mamikonian prens olarak geçti ve Müslümanların, özellikle Muaviye'nin hükümranlığını 662 yılından 681 yılına kadar tanıdı.⁶⁶ Bu hareket Ermenistan'ın Bizansla ve Umeyye'lerle ilişkilerinde bir dönüm noktasıydı.⁶⁷

Ermenistan İçin Gerçekleştirilen Mücadele Üzerine Gözlemler

Müslümanların Ermenistana saldırısı kaçmakta olan düşman birliklerini takip etmelerini tamamlayıcı bir bölümüydü. Müslümanların Yermuk Savaşını takiben Malatya'ya kadar kaçan, muhtemelen Ermeni olan Bizans birliklerini kovaladıkları doğru.⁶⁸ Bir diğer Müslüman birliğiye Sasanilerin artık yok olma sürecine girmiş olan ordularında daha önceleri çarpışmış Ermenileri takip etmişlerdi. Aynı sahne, muhtemelen Bizans Mezopotamya'sı üzerindeki Müslümanların kontrolünü pekiştirmek amacıyla Ermenistan'ı istilâ ettiği 640 yılında İyad b. Ghanm'la tekrarlandı.⁶⁹

Müslümanların düzenledikleri ilk saldırılar, içerisinde Ermeni birliklerinin de bulunduğu son Sasani güçlerinin kalıntılarının sıcak takibinde Atropatene'de gerçekleşti.⁷⁰ Hem Bizans hem de Sasani ordularında yer alan Ermeni askerlerinin güvenlik amacıyla dağlık memleketlerine ve oradaki yurttaşlarına sığınmaları

anlaşılabilir bir olaydı. Aynı şekilde, Müslüman komutanların böylesi kaçışan birliklerin kendilerini toparlamamaları ve yeni tehditler oluşturabilecek şekilde organize olmamaları konusunda hassasiyet göstermeleri anlaşılabilir.

Ermenistan'ın Müslümanlar tarafından istilâsı bazı karşılaştırmalı tarihi övgüleri hak etmektedir. Baladhuri, Suriye'nin kuzeyinde Müslüman askerlerinin Bizansın muhtemelen askeri aktiviteleri hakkında bilgi vermeleri amacıyla kimi köylüler üzerinde baskı kurduklarını haber vermektedir.⁷¹ Sasani askeri otoriteleri daha önceleri Bizansın askeri harekâtları hakkında sınır bölgesinde yaşayan Nestorian papazlarının kendilerine sağladıkları benzer haberlerden yararlanmışlardı.⁷² Bu kovalamaca bölgenin savunulmaz ve fethedilmeye elverişli olduğunu ortaya çıkardı. Başlangıçta, düşmanın güçlü ellerinde kalmasına rıza gösteremeyecekleri Bizans Ermenistan'ının fırsatlarını ve stratejik önemini farkına vardıklarında 640'lı yılların başlarında Müslümanlar Bizans ve Ermeni birliklerinin arkada kalanlarını takip ediyordu.

Ermenistan'ın Müslümanların eline geçmesi askeri nedenlerden çok siyasal ve etnik nedenlerin bir sonucuydu. Sivil halkın Müslüman saldırılarına karşısındaki tepkisizliği Suriye'de, Filistin'de ve Mezopotamya'da gösterilen reaksiyonlara benzetmekteydi. Suriye'de, Filistin'de ve Mezopotamya'da Müslümanların kazandıkları zaferlerin verdiği tecrübe ve Bizanslıların yenilgileri yerel direnişin kırılmasına yol açan Ermenistan'da müslümanların lehine bir durum yaratmıştı. Çünkü bu bölgelerde etkili oldukları kanıtlanmamıştı. Ermenistan, gerçekte, Suriye'deki ve Mısır'daki olaylara göre yerel etnik düşmanlığın ve Bizansla dini farklılıkların ve Müslümanlara karşı direnmenin önüne geçen yerel çabanın en iyi örneğini teşkil ediyordu. Bununla beraber, Ermeni nüfusu genelde İslam dinine dönmedi ya da Müslüman ya da Arap medeniyeti içerisinde asimile olmadı.⁷³ Ermenistan'ın coğrafi konumu ve yerel otonomi dürtüsü asimilasyona uğramalarına mani oldu. Bununla beraber, kilise ve özüne sadık Ermeniler olarak kalma arzusu asimilasyona uğramamanın en temel nedenleriydi. Müslümanlar daha sonraki dönemde din değiştirmeleri yönündeki baskılar ve yüksek vergi talepleri karşısında Ermeniler isyanda birleştiler. Müslümanların

başlangıçta iki büyük imparatorluk sınırındaki konumlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanma rolleri devam etmiş olan Ermenilerin İslam dinini seçmelerine bir öncelik vermeme-si şaşırtıcıdır.

Ermenistan'ın karasal iklimi yanında bölgenin coğrafi yapısı ve diğer faydalı yerel özellikleri Müslümanlar için pek cazip değildi. Ermeniler, Müslümanları kollarını açarak karşılamadılar. Müslümanların fethi yıkıcı oldu. Başlangıçta bir kaç Ermeni çeşitli nedenlerden ötürü Müslümanlarla işbirliği yaptı. Fakat Sebeos gibi kronikler fethi bir özgürleşme olarak değil, bir yıkım olarak anlatmaktadır.⁷⁴ Önemli olan nokta, müslümanlar hakkında olumsuz düşünceler ve korkular duymalarına rağmen, Ermeni askeri direnişinin tamamen etkisiz olmasıdır. Yine de, Ermeniler ve Ermeni olmayan kaynaklar üstün askeri teknolojiye ya da taktikleri Ermenistan'da askeri harekâta bulunan müslümanların sahip olduklarını belirtmektedirler. Günümüze kadar ulaşan birincil kaynaklar Ermenistan'daki Müslümanların askeri birlikleri hakkında sayıca ve nitelik olarak ayrıntılı bilgi vermemektedirler.⁷⁵ Müslümanların sayısı muhtemelen önemliydi; fakat sınırlı değildi -binlerle ifade edilir, belki de on binlerle-.

Ermeniler, Filistin'in, Suriye'nin ve Mezopotamya'nın Müslümanlara karşı çabuk pes etmeleri örneğinden dolayı yoğun bir direnişe cesaret gösterememiş olmalılar. Bu fetihler kendi gücünü ve karşı konulamaz zaferin etkisini yarattı. Ermenistan'ın savunulmasına yönelik herhangi bir tutarlı plânın Ermeniler tarafından ya da Heraclius'un ölümünden sonra Bizans komutanlarının Ermenistan için bir savunma plânı yapılıp yapılmadığı açık değildir. Ermenistan tarih boyunca pek çok istilâya uğramasına rağmen, yakın tarihinde Mezopotamya'dan gelen saldırıların sayısı bir kaç taneyle sınırlıdır. Böylesi örneklerin olmaması Mezopotamya'dan saldırıya geçen herhangi bir Müslüman saldırısına karşı bir savunma plânı yapmaya teşebbüs ilmesi konusunda fikir vermemekteydi. Böylesi bir plânlamanın koordinasyonunu yapma ve uygulamaya koyma yolunda herhangi bir ciddi çabaya dair bir kayıt yoktur.

Ermeniler ve Yunanlılar arasındaki etnik düşmanlıklar ve Heraclit hanedanının Monothelite siyaseti üzerine kiliselerin anlayış farklılıkları Müslümanlara karşı Ermenilerin yoğun desteğini

harekete geçirecek hanedanlık çabalarını engelliyordu. Mezopotamya'nın kaybedilmesinden ve Heraclius'un vefatından sonra, Müslümanlar karşısında savunma teşebbüsünde bulunacak güçlü bir Bizans ordusu mevcut değildi. Sadece Heraclius'un torunu II. Constans Bizans kontrolünü tesis etmeye yönelik önemli bir çabaya girmeye teşebbüs etti; fakat Müslümanların idaresini tercih eden Ermenilerle karşılaştı. Roma/Bizans ve Pers/Sasani İmparatorlukları arasında ittifak değiştirmeye yönelik Ermenilerin eski geleneği, bazı Ermenilerde, sözde büyük otorite olan Bizans'a göre diğer bir gücü tercih etmeye yönelik eğilimlerin yaratılmasına neden oldu. Bölgenin erken döneme ait tarihi Suriye'ninkinden, Filistin'inkinden ve Mısır'inkinden öylesine farklılıklar arz ediyordu ki, İslam fetihleri esnasında Ermenilerin talihlerinin Arap nüfusunun ve gücünün yoğun olduğu bölgelere daha yakın olan memleketlerin halklarından farklı olması şaşırtıcı değildir. Bizans orduları Ermenistan'da harekâta bulunurken haberleşmenin uzun hattının önem taşımaya son durağında lojistik değişiklikler her zaman gündemdeydi.

Ermeniler Müslümanlara karşı kendilerini savunabilmek için yeterli insan ve maddi kaynağına sahipti; fakat hatalı Bizans siyasal ölçütleri ve seçkin ailelerin ve liderlerinin birbirleriyle olan çekişmeleri tutarlı bir direniş hareketinde bulunulmasına imkân tanımadı. Bununla beraber, Suriye'de, Filistin'de ve Mısır'da olduğundan daha fazla Ermenistan'da yerel direniş yoğun bir şekilde söz konusuydu; fakat hiçbir imparatorluk ordusu 640'lı yılların kritik başlangıcında yardıma gelmedi. II. Constans yönetim de ve orduda kontrolü sağladığı 650 yılının başlarında Bizansın gereken yardımı göndermesi için artık çok geçti. Müslümanlar yerel halkla yeterli bağ kurdukları gibi katı Bizans otoritesinin baskısı olasılığına karşı ihtimallerin arttığı yerel duruma yeterince adapte olmuşlardı -Ermenistan'daki savaş ve fetih gerçekleştirmeye yönelik giderek artan sayıdaki İslam birlikleriyle beraber-. Bununla beraber, bazı Ermenilerin taraf değiştirmesi, hatta işbirliği yapması, Ermenilerin İslamı seçmelerine yol açmadı. Ermenilerin deneyimleri Suriye'deki, Mezopotamya'daki ve Mısır'daki Hristiyan halkla pek çok açıdan farklılık arz ediyordu.

Ermenistan'ın Fethedilmesinin Bizans Üzerindeki Olası Etkileri

Çok sayıda askeri birliğin bulunduğu hiç bir büyük savaş Ermenistan'daki Bizans otoritesinin kaderini belirlemedi. Eski kontrol altındaki bölgeler Bizanslıların hakimiyetinde kaldı, çekişmenin yaşandığı bir süreçte, bu bölgeler öncelikle Ermeni *Theme*'ni oluşturacaktı.⁷⁶ Fakat Bizansın kaybettiği bölgeler yeterli yerel direnişin olmaması ve Bizans seyyar kuvvetlerinin etkisiz yardımı nedeniyle kaybedildi. Müslümanlara karşı tuzak hazırlıkları kadar, kaleler ve surlarla çevrili şehirler gibi önemli noktalar elde tutulmaya çalışıldı. Fakat Müslümanlarla savaşıma yönelik olarak herhangi bir yeni taktik sözkonusu değildir. En azından daha önce başarıya ulaştıran taktikler dahi ortalıkta yoktu. Heraclius imparatorlarının, komutanlarının ve danışmanlarının Ermenistan'daki askeri ve siyasal deneyimlerinden nasıl bir sonuç çıkardıklarını ya da söz konusu bölgedeki askeri gelişmeler konusunda nasıl bilgi aldıklarını değerlendirmek güçtür.

Ermenistan'daki Bizans-İslam çekişmesinin yaşandığı bu ilk yıllarda Bizanslılar Müslümanlara karşı kesin bir zafer kazanamadılar. Müslümanlarla savaşmalarından değerli tecrübeler elde etmiş olabilirler; fakat buna yönelik herhangi bir sonuç 640'lı ve 650'li yılların bölgedeki askeri ve siyasal çekişmelerinde ortaya çıkmadı. Durum son derece güvenilmezdi ve Bizanslıların müslümanlara karşı etkili taktikler geliştirmede ve müslümanlara direnmek amacıyla halkın taahhüdünü kazanmada başarılı olup olmayacakları belli değildi. Ermenistan'ın büyük bölümünün Müslümanların eline geçmesi, Bizansın askeri ve siyasal liderliğinin savunmasızlığı ve devam eden başarısızlığını ve Ermeniler arasında eski sorunların devam etmesini göstermektedir.

Ermenistan *Theme*'nin orijini hakkında pek çok farklılık vardır. 650'li yılların ortalarında gelişmemiş Ermeni birliğinin başında Maurianos'un olduğu görülüyor. Birlik, Bizans ordusunun (*magister militum per Armeniam*)'ından gelişti. Sayısı hakkında kesin bir bilgi yoktur; fakat düşmanlıkların sonuçlanmasından sonra Bizans otoritesinin yeniden tesisini Bizans ve Sasani Pers devleti arasındaki sınırların belirlenmesini takiben Ermenilere

Mzez Gnuni komuta etti. Yerel halka korkunç bir yük olan bu orduyu desteklemek için büyük depolar mevcuttu. Eski eşya olarak ödeme sisteminin en azından bir parçasının bölge kontrolünün tesisinden sonra ve İslam fethinin başlangıcından önce Bizans kontrolündeki Ermenistanda devam ettiği görülmektedir.⁷⁷ Heraclius'un hükümdarlığının son 15 yılında Bizans otoritesinin tesis edilmesine eşlik eden sosyal ya da ekonomik hiçbir dönüşüm söz konusu değildi. Bizans Ermenistanında belirgin olan şey, 630'lu yılların sonuna ve 640'lı yılların başına kadar özel Ermeni müfrezelerinin devam etmiş olmasıdır. Bu kurum Müslümanların saldırısı karşısında hiçbir tepki de bulunmadı.

Bununla beraber, Ermenistan'daki Bizans sorunu basit bir şekilde taktiksel ya da stratejik değildi. Bu sorun siyasal, etnik, dini ve lojistikti. Ermenilerin Müslümanlara karşı kazandıkları başarılar Bizans askeri yapısına bağlı değildi. Yine de, Perslilere karşı geçitleri savunmada daha önceki Roma ve Bizans tecrübeleri Ermenistan'ın hem Bizanslılara hem de müslümanlara karşı savunulmasında yararlanılmış olma olasılığı büyüktür.

Heraclius'un Suriye'ye ve Mısır'a acil askeri komutanlar atamasıyla ilgili tecrübelerinin hükümdarlığının son yıllarında Ermenilerin ve Ermenistan'ın askeri gücünü organize politikalarını nasıl etkilediği belli değildir. Gerçekte, Theodore Reshtuni'nin müslümanlarla müzakerelere ülkesinin ve halkının müslümanlara boyun eğmesi yolundaki arzusu, Heraclius'un müslümanlarla kendi antlaşmalarını yapan yerel yöneticiler hakkındaki korkusunu teyid eden bir olaydı. Theodore Reshtuni, John Kateas'ın ve Mısır'ın papazı ve Augustails'i Cyrus'un Mezopotamya'da ve Mısır'da yapamadıklarını yaptı. Heraclius onları bu görevlerinden alabilmişti; fakat ne Heraclius ne de ondan sonra ki imparatorlar Theodore Reshtuni'yi görevinden alamadılar. Theodore Reshtuni yerel siyasette ve dini otonomide bir yer elde edebilmek için kaçınılmaması gerekenleri kabul etmeye yönelik eski Ermeni geleceğini izledi.

Halife Osman döneminde, Müslümanların Ermenilere karşı izlediği politika Suriye'nin kuzeyindekiyle benzer kabul edilebilir. Müslümanların bölgeleriyle Bizanslıların bölgeleri arasında dostane ve bir ilişki olmasına rağmen, Müslümanlar geçici bir süre için tampon bölge oluşturmak istediler. Müslümanların, The-

odore Reshtuni'ye herhangi bir Müslüman birliğini ya da subayını Ermenistan'a göndermemeye söz verdiklerinden, bölgenin yeryüzü şekillerinin zorluğuna ve Ermenilerin baş edilmesi güç ve zorlu karakterlerine ek olarak başka bir neden vardır. Müslümanlar, Arabisyon (ve muhtemelen Malatya)hadisesinde olduğu gibi Bizans askeri birliklerinin hareketleri hakkında bilgi toplamaya ve Bizanslılara karşı işbirliği yapmaya yönelik olarak yerel halkla bir takım anlaşmalar yapmak istediler. Müslümanların Ermenistan politikası Kıbrıs'ta olduğu gibi izolasyona dayandığı şeklinde algılanmamalıdır. Ermenistan'la ilgili bir takım özel nitelikler söz konusudur; fakat Müslümanların Bizansa karşı diğer sınır bölgelerindeki politikalarını oluşturmaya çalışmalarıyla ilgili ortak nitelikler de söz konusuydu. Müslümanlar askerden arındırılmış bir bölge istiyorlardı; fakat bu istekleri sadece fetihlerin ilk dönemleri için geçerlidir. Bu durum sadece, 653 yılındaki üç yıllık antlaşmanın sona ermesinden, Halife Osman ve daha sonra Suriye valisi olacak olan Muaviye yönetiminde Habib b. Maslama Ermenistan'a ve Gürcistan'a saldırdığında ve yönetimi altına aldığıda geçerliydi. Habib'in bu başarısı, Müslümanların daha başlangıçtaki dikkatli askeri araştırmalarında değişiklik yapılmasını diplomatik ve mali düzenlemelere eşlik etmesine yol açan yeni durumlar ve fırsatlar doğurdu.

Diğer taraftan, II. Constans yönetimindeki Bizanslılar sınırlarında bir tampon bölge istemiyorlardı, özellikle de eski Bizans bölgesinde. II. Constans ve Heraclius, Ermenistan olsun ya da olmasın, yerel merkezkaç otoritelerin meydana gelmesine olumlu bakmıyordu. Bu durum Bizans için en büyük tehlikeyi oluştuyordu, çünkü böylesi bir süreç gittikçe hızlanabilirdi. II. Constans Ermenistan örneğinde bu hareketi boşu boşuna önlemeye çalıştı. Fakat tahminlerin, yeryüzü şekilleri, etnik yapı ve dini düşmanlıklar ve politikadaki yanlış hepsi birden onun başarısızlığında rol aldı.

Ermenistan'daki Müslüman varlığı, Müslümanların yayılmasına ve Bizans İmparatorluğunun zayıflamasına yol açabilecek daha fazla kontrol altında tutulamayan muhalif hareketleri teşvik etti. Diğer Bizans askeri birliklerinin Müslümanlarla ittifak kurmaları yönünde Müslümanların umutlarını da muhtemelen teşvik etti. Özellikle, kendilerini ve bölgelerini Müslümanlara terk

etmek ve bunu teklif etmek için Ermeni müfrezelerindeki komutanları ve askerleri ikna etmeye çalışmaları yönünde Müslümanları cesaretlendirdi.⁷⁸ VIII. yüzyılda Kharijites'lere karşı Abdülhamid b. Yahya'nın kullanılmasını savunduğu bağlılığı zayıflatma yolları VII. yüzyılın ortalarında ve sonlarında Ermenileri Bizanslılardan ayırmaya yönelik müslümanların, özellikle de Muaviye'nin onlara yönetimde görev verme, mallarını koruma, hediye sunma gibi bir takım yollarla benzerlik arz ettiği görülmektedir. Bu durum, genellikle başarısız bir şekilde Bizans İmparatorluğu sınırları içerisinde tanınmış liderlerin ve grupların firar etmelerine yönelik müslümanların besledikleri ümitler bir çeşit kurnazlıktı.

Theodore Reshtuni ve diğer Ermenilerin Muaviye'ye bölgelelerini terk etmeleri gibi olaylarla ilgili tecrübeler muhtemelen pek çok firarın yaşandığı Ermeni sınırındaki birliklerin güvenilmezlikleri hakkında Constantinople yönetiminde ve Bizans askeri komutasında endişe ve korkular giderek artmıştı. Gerçekte, Theodore Reshtuni'nin Ermenilerin sadakatlerini Muaviye'ye satması muhtemelen Bizans Ermeni kuvvetleri içerisindeki gerilimi artırdı ve 667 yılında Saborios komutasındaki başarısızlığa uğrayan son isyanda geçici bir süre olduğu gibi mevcut bazı bağlılıkların da gözden geçirilmesine neden oldu.⁷⁹

Ermenistan kendi bölgelerinde, bazı silahlı Hristiyan liderlerinin, askerlerinin ve halkının İslama dönmeleri yönünde hiçbir ümit olmaksızın Müslümanların otoritesine girmelerinin ilk örneğini teşkil etmektedir. Bununla beraber, sorun Bizans İmparatorluğu içerisindeki diğer seçkinlerin Ermenistan'daki bu *naxarars*'ları takip edip etmedikleri ve Bizansa olan bağlılıklarına son verme düşüncesinde kuvvetlerini ve bölgelerini Müslümanların otoritesine terk etme. Şam'da Müslüman otoritelerle ciddi antlaşmalar yapmaya girişip girişmedikleri belirsizliğini korumaktadır. Böylesi yeniden düzenlemeler gerçek anlamda, söz konusu seçkinlerin ve önemli askeri komutanların çıkarları Constantinople'deki merkezi otorite tarafından tehdit edildiğinde ancak sonuçlanırdı.

Müslümanlar, muhtemelen, Ermenilerden Bizans hakkında bilgi elde etti. Ermenistan Bizansın amaçları, askeri birliklerin hareketleri, güçleri, zayıflıkları ve kapasiteleri hakkında bilgi al-

mak için önemli bir merkezdi. Müslümanların Ermenistan'ı işgali ve Ermenilerle barış görüşmeleri yapmaları muhtemelen Bizansın savaş stratejileri hakkında sahip oldukları bilgilerin artmasına yol açtı.

Ermenistan, merkezkaç yerel güçlerin başarılı bir şekilde Müslümanlarla ayrı anlaşmalar yaptıkları istisnai bir örnektir. Fakat burada söz konusu olan bağımsız görüşmelerin üstesinden gelen silahlı askeri yöneticilerdi, geleneksel sivil yöneticiler değil (gerçekte, o dönemde Ermenistan'da hiçbir geleneksel sivil yönetici bulunmamaktaydı). Tarihsel olarak bu uygulama, Ermenistan'da her zaman bir gerçektir. Elbette, Ermeni tarihçileri bu olayları sadece Ermeni tarihi ve daha önceki örnekler perspektifinde değerlendirecektir. Fakat bunları, Müslümanların saldırılarına Bizansın doğu eyaletinin yöneticilerinin açısından da değerlendirmek mümkündür. Theodore Reshtuni diğerlerinin yapamadığını yaptı -ve Constantinople'nin yerel otonomiden korkmaması gerektiğini öğretti.

Dipnotlar:

- ¹ Theophylact Simocatta, *Hist.* 1.1.1. R. W. Thomson, R. Hewsen ve R. W. Edwards'a yardımları için teşekkür ederim. C. Mango, "Deux etudes sur Byzance et la Perse sassanide," *TM* 9 (1985) 114, Heraclius'un doğum yerinin belirlenmesi konusunda tatmin edici değildir.
- ² *Narratio de rebus Armeniae* 11,2, editör: Gerard Garitte (CSCO, 132. cilt, Subsidia, T. 4 [Louvain 1952]) 43, 302-11.
- ³ Baynes, "Military Operations"; Kaegi, "Two Studies in the Continuity of Byzantine and Late Roman Military Institutions," *ByzF* 8 (1982) 87-113.
- ⁴ Peter charanis, "The Armenians in the Byzantine Empire," *Byzsl* 22 (1961) 196-240; yeni baskı; Clouste Gulbenkian Foundation, Lisbon.
- ⁵ Sebeos, *Hist.*, c.29-38 (115-78 Bedrosian, 90-149 Macler); *Narratio de rebus Armeniae* 121-50 (43-7, 258-350 Garitte).
- ⁶ Karşılaştırm: A. P. Kazhdan, *Armiane v sostov gosподstvuiushchego klassa Vizantiiskoi impeii v 11-12 vv* (Yerevan: Akademii Nauk Armen. SSR, 1975); p. Charanis, "The Armenians in the Byzantine Empire," ve "How Greek was the Byzantine Empire?," her ikisi de yeniden basılmıştır (V: 196-20; XXII: 101-16, özellikle 113-15) topladığı makalelerde: *Studies on the Demography of the Byzantine Empire* (London: Variorum, 1972).
- ⁷ Burada Heraclius hükümdarlığı dönemindeki Bizans-Ermeni kilisesi tarihini yeniden gözden geçiremeyeceğiz. L. Brehier, in: *Histoire de l'eglise depuis les origines jusqu'a nos jours* (Paris:Bloud and Gay, 1938) 103-24, 131-43, 155-60; L. Duchesne, *Eglise au VIe siecle* (Paris 1925) 385-97; Jan Louis Van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI.* (610-715) (Amsterdam: Hakkert, 1972) 28, 35, 70. V. Grumel, "Recherches sur l'histoire du monothelisme" *EO* 27 (1928) 15-16, 277; C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington: Georgetown University Press, 1963) 476-7, n. 171. Karekin Sarkissian, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church* (London: SPCK, 1965) and N. Garsonian, "Some Preliminary Precisions on the Separation of the Armenian and Imperial Churches" 249-85, erken döneme ait araştırmalar için.
- ⁸ H. Berberian, "Autobiographie d'Anania Sirakci," *REArm* n.s. 1 (1964) 189-94; Paul Lemerle, "Note sur les donnees historiques de l'autobiographie d'Anania de Shirak," *REArm* n.s. 1 (1964) 195-202.
- ⁹ W. E. Kaegi, "al-Baladhuri and the Armeniak Theme," *ASRB, Byzantion* 38'de (1969) 273-7, yayınlanmış bir makalemin gözden geçirilmiş yeni bir versiyonudur. Bu konuda bkz. Laurent, *L'Armenie* 566 n.3.
- ¹⁰ Bu kronoloji kaynaklar ve modern bilimin ışığında kendi vardığım sonuçlardan oluşmaktadır. İslam fetihlerinin tarihlendirilmesi konusunda H. Manandian'ın bir takım temel görüşlerinden yararlandım: Karşılaştı-

rın; P. Speck, *Das geteilte Dossier* 44-50. Sınırlar hakkında, bkz. Honigmann, *Ostgrenze* 16-37; *Le Synekdemus d'Hierokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, editör, çeviren ve yorumcu: Ernst Honigmann (CBHB, Forma Imperii Byzantini, 1. fasikül [Brussels: Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939]) s. 37. (nos. 702.9, 703.6) s. 64-6.

- 11 Chr. (Hratz) M. Bartikian. *Byzantina, Keimena kai Meletai*, 18 (Thessaloniki: Center for Byzantine Studies, 1981). S. Vryonis'in "Byzantine Images of the Armenians," in: *The Armenian Image in History and Literature*, editör: Richard G. Hovannisian (Studies in Near Eastern Culture and Society, 3 [Malibu: Undena, 1981]) 65-81 isimli eseri istisna olmak üzere, 6. ve 7. yüzyıllara dair Ermenilerin Bizansla ilgili düşüncelerini konu alan bir çalışma yoktur.
- 12 Başlığa rağmen, Aram Ter-Ghewondyan [Ghevondian]'daki Müslümanların Ermenistanı fethlerinin başlangıcı üzerine çok az yer verilmiştir., "L'Arménie et la conquête arabe," *Armenian Studies/Etudes Armeniennes in Memoriam Haig Berberian*, editör; Dickran Kouymjian (Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1986) 773-92. Manandian'ın müslümanların 640 yılı yazında ve 642-3 yıllarında ve Atropatene yoluyla 650 yılında saldırılar düzenledikleri ilgili kronolojisini kabul etmektedir, s.773. Daha geniş bir araştırma: Gerard Dedeyan, *Histoire de des Armeniens* (Toulouse:Privat, 1982) özellikle 177-214.
- 13 Michael E. Stone, "Holy Land Pilgrimage of Armenians Before the Arab Conquest," *Revue Biblique* 93 (1986) 93-110; E. W. Brooks, "An Armenian Visitor to Jerusalem in the Seventh Century," *EHR* 11 (1896) 93-7. Stone Yovsep' ve Mxit'ar'ın Ermenistan'dan Kudüs'e ve Bizans kontrolündeki Toros Geçitleri yoluyla geri döndükleri seyahati Brooks'un yaptığı gibi 660'lı yıllara değil, gerçekçi bir şekilde geç ya da muhtemelen 630'lu yılların başlarına tarihlemektedir. Bu seyahat esnasında yolcular için müslüman ya da müslüman olmayan Araplardan kaynaklanan bir sıkıntının olup olmadığı konusunda belge yoktur. İl. Chosroes'in ölümünün ardından taht konusundaki iç çekişmelerden dolayı Pers İmparatorluğunda bir kaos olduğu sonucu çıkarabilmektedirler: *The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci*, çeviren: Charles Dowsett, c.50, London Oriental Series, 8. cilt (London: Oxford Üniversitesi Yayını: 1961) 181-3. Aynı zamanda, Robert W. Thomson, "A Seventh-Century Armenian Pilgrim on Mount Tabor," *JTS* 18 (1967) 27-33.
- 14 F. Nau, "Le Texte grec des recits du moine Anastase," *Oriens Christianus* 2 (1902) 81-2, 78. Musele: "Passio LX martyrum," *AB* 23 (1904) 303; Henri Gregoire, "An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne," *Armenian Quarterly* 1.1 (1946) 4-21; Cyril Toumanoff, "Caucasia and Byzantium," *Traditio* 27 (1971) 149, Heraclius'un hükümdarlığında imparatorluk hizmetindeki önemli Ermeni şahsiyetlerin listesi için.

- 15 Kudüs'teki Ermeni manastırları hakkında, bkz. *Movses Dasxuranci*, "The History of the Caucasian Albanians", II. kitap, c.52, çeviren: C. J. F. Dowsett (London: Oxford Üniversitesi Yayını, 1961) 184-5. Kudüs'teki 7. yüzyıl Ermeni manastırları listesi: R. Nisbet Bain, "Armenian Description of the Holy Places in the Seventy Century," *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* (1896) 346-9, bu eser son derece güvenilirlikten uzaktır, gerçekte efsanelere dayanmaktadır: Avedis Sanjan, "Anastas Vardapet's List of Armenian Monasteries in Seventh-Century Jerusalem: A Critical Examination," *Le Museon* 82 (1969) 265-92.
- 16 Sebeos, *Hist.* c.30 (131 Bedrosian, 102 Macler). Esirler Yunanlılardan, Araplardan ya da Perslilerden değil, muhtemelen Ermenilerden oluşuyordu. Çünkü Sebeos'un görüştüğü esirlerle iletişimde kullandığı dil Ermenice olmalıydı. Bununla beraber açıklamaları muğlaktır.
- 17 Yarmuk Savaşındaki 12.000 ermeni hakkında: al-Tabari (İbn İshak) i 2347).
- 18 *Libri Wakedii De Mesopotamiae expugnatae historia*, editör: G. H. A. Ewald (Göttingen: Dieterich, 1827) 18. Bkz. aynı zamanda Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* (Beyrut 1972) 111.
- 19 *Libri Wakedii De Mesopotamiae expugnatae historia*, editör: G. H. A. Ewald (Göttingen: Dieterich, 1827) 19.
- 20 Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* 106.
- 21 Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* 129.
- 22 Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* 128.
- 23 Pseudo-Waqidi, *Futuh al-Sham* 131.
- 24 N. Garsoian ve diğerleri tarafından bir sonuca ulaşılmıştır.
- 25 Marius Canard, (Joseph Laurent'in yeniden gözden geçirdiği baskı), "L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886 [bununla beraber *Armenie2* olarak zikredilmektedir]. Yeni gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskısı Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundation (Lisbon: Bertrand, 1980) 93, 110, n.3.
- 26 René Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071* (Paris: Payot, 1973) 256-95.
- 27 Sebeos, *Hist.*, c. 29 (118-20 Bedrosian, 93-4 Macler): A. Ter-Ghewondyan, "L'Arménie et la conquête arabe" 773. Ermeni *isxan* hakkında, çeviren: Cyril Toumanoff as "Presiding Prince," bkz. Toumanoff, "Caucasia and Byzantium," *Traditio* 27 (1971) 118-21, 139-40. Bkz. Laurent, *Armenie2* 116-17.
- 28 Sebeos, *Hist.* c. 29 (118-19 Bedrosian, 92-3 Macler. Laurent, *Armenie2* 401.
- 29 C. Toumanoff, "The Heraclids and the Arsacids," *REArm* 19 (1985) 431-4, Heraclius'un Ermeni Mamikonian ailesine yaptığı erken dönem yar-

- dımlarını reddetmektedir, "Caucasia and Byzantium," *Traditio* 27 (1971) 157-8; Karşılaştırm: D. Kouymjian, "Ethnic Origins and the 'Armenian' Policy of Heraclius," *REArm* n.s. 17 (1983) 635-42; I. Shahid, "The Iranian Factor in Byzantium During the Reign of Heraclius," *DOP* 26 (1972) 293-321, özellikle 308-11.
- 30 On the *sparapet*, Laurent, *Armenie* 2 118 n. 138. Theodore Reshtuni hakkında: Laurent, *L'Armenie* 401-2.
- 31 Robert Hewsen tarafından *Tübingen Atlas des Vorderen Orients* için hazırlanan haritalara bakınız; I. Harita, "Mesopotamia et Armenia Quarta," in: Honigsmann, *Ostgrenze*. Bkz. Sebeos, *Hist.*, c.3 (27 Macler) II. Chosroes tarafından bölgenin antlaşmayla bırakılmasına dair bir tanımlama. Yer adları, H. Hübschmann, "Die altarmenischen Ortsnamen," *Indogermanische Forschungen* 16 (1904) 197-490.
- 32 Nina Garsoian, s.v., "Armenia, Geography," *DMA* 1 (1982) 470-4. Eski bir çalışma, H. Hübschmann, *Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber* (Leipzig 1875). H. Thopdschian, "Armenien vor und während der Araberzeit," *Zeitschrift für Armenische Philologie* 2 (1904) 50-71. Caetani, *AI* 7: 67-85. Moses of Chorene'yle ilintili metinde faydalı bilgiler vardır. Ermenistan için, *Geographie de Moise de Corene d'après Ptolomee*, editör ve çeviren: P. Arsene Soukry (Venice: Imprimerie Armenienne, 1881) 36-46.
- 33 M. Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft* (Marburg 1903); E. Filler, "Ouaestiones de Leontii Armenii Historia," *Commentationes Philologicae lenenses*, 7. cilt, 1. fasikül (Lepizig: Teubner, 1903) 9-11.
- 34 Hacob A. Manandian, "Les Invasions arabes en Armenie," *Byzantion* 18 (1948) 163-92.
- 35 Sirarpie Der Nersessian tarafından zikredilmeden kabul edilmiş, "Between East and West: Armenia and Its Divided History," in: *The Dark Ages*, editör: David Talbot Rice (London: Thames and Hudson, 1965) 76, Arap saldırılarını 640, 642/3 ve 650 şeklinde tarihlemektedir.
- 36 Aram N. Ter-Ghewondyan, "L'Armenie et la conquete arabe," *Armenian Studies/Etudes Armeniennes in Memoriam Haig Berberian* 773-92. Bkz. aynı zamanda, Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, çeviren: Nina Garsoian (Lisbon: Bertrand, 1976) 1-31, 46-7.
- 37 Laurent, *Armenie* 2 özellikle 44, 55-6, 125, 236, 401-2. Aynı zamanda, Canard, "Arminiya," *El2* (1960) 634-6. Grousset, *Histoire de l'Armenie* 296-8.
- 38 Nina Garsoian, s.v., "Armenia, History of," *DMA* 1 (1982) 478.
- 39 A. Stratos, 24-37, özellikle 30-1. Aynı zamanda IV ek, 276-8 sayfaları çevirisi yapılmamış Arapça kaynakları içermektedir. Gerard Dedeyan, *Histoire des Armeniens*, s. 187 hakkında Müslümanların ele Dvin'i yağmalaması ve ele geçirmelerini 6 Ekim 640 olarak kabul etmektedir.

- 40 R.-J. Lilie'de Ermeniler hakkında hiçbir bilgi yoktur: *Die byzantinische Reaktion aff die Ausbreitung der Araber* (Munich 1976) 23-6, ya da batı bölgelerini konu edindiği kitabın başka herhangi bir yerinde. Vardan'ın metni Joseph Muyldermans tarafından yayınlanmıştır, *La Domination arabe en Arménie* (Louvain, Paris: J.-B. Istaş, P. Geuthner, 1927) özellikle, 82-8, ikincil bir kroniktir.
- 41 Sebeos'un notları, *Hist.*, c.30 (126-7 Bedrosian, 98-9 Macler).
- 42 Sebeos, *Hist.*, c. 30 (128-9 Bedrosian, 100 Macler). Manandian bu akının müslümanların ele geçirdiğini ileri sürdüğü Divn'e kadar yapıldığına inanmaktadır.
- 43 Hacob Manandian, "Les Invasions arabes en Arménie" 168-9, 176-7.
- 44 Baladhuri 176. Sebeos, *Hist.*, c.30 (128-30 Bedrosian, 100-1 Macler).
- 45 Sebeos, *Hist.*, c. 30 (101 Macler). Marius Canard, "Arminiya," *El2* 1: 634-6; Caetani, *AI* 4: 49-53, 165, 510-14; 5:34; E. Dulaurier, *Chronol. Arm.* 357, 231. Asolik 18 Haziran 646/17 Haziran 647 olduğunu söylüyor: Dulaurier, *Chron. Arm.*, 229. Thopdschian tarafından 642 olarak tarihlenmektedir, "Armenien vor und während der Araberzeti" 64-71.
- 46 Michael the Syrian, *Chron.*, 11.10 (2: 443-4 Chabot).
- 47 Hugh Kennedy, "The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation," *ByzF* 10 (1985) 141-85, ve onun "From Polis to Madina: Urban Change in Late Antique and Early Islamic Syria," *Past and Present* 106 (1985) 3-27.
- 48 Arap istilası, bkz. Kh. 'Athamina, "Arab Settlement during the Umayyad Caliphate," *JSAI* 8 (1986) 194-5.
- 49 Sebeos, *Hist.*, c.32 (137-9 Bedrosian, 106-7 Macler). Bkz. Manandian, "Les Invasions arabes" 190-2.
- 50 Sebeos, *Hist.*, c.32 (138-41 Bedrosian, 108 Macler). Date: Manandian, "Les Invasions arabes" 192, 194.
- 51 Theoph., *Chron.*, AM (6143 (344 De Boor). P. Peeters, *Byzantion* 8 (1933) 418-19.
- 52 Hacob Manandian, "Les Invasions arabes en Armenie" 168-9, 176-7. Tanımlama hakkında: Paul Pecters: *Byzantion* 8 (1933) 416-17, Manandian'ın vardığı sonuçlar hakkında bilgisi yok.
- 53 Sebeos, *Hist.*, c30, 35 (128-30, 158-9 Bedrosian, 100-1, 132-3 Macler). Bkz. aynı zamanda Pseudo-Shahbup, *Istoriya Anonymnogo Povestvovatel'ya*, editör ve çeviren: M. H. Darbinyan-Melik'yan (Yerevan 171) 96-100.
- 54 Sebeos, *History* c. 35 (160 Bedrosian, 134 Macler, 31 n. 5 Hübschmann); yer hakkında, Nicholas Oikonomides, *Listes de presenance byzantines* 267, fakat özellikle 358; Karşılaştırın: Oikonomides, "Organisation des frontieres" 75; Constantine VII Porphyrogenitus, *DAI*

- 53.507, editör:G. Moravcsik ve çeviren: R. Jenkins (Washington:Dumbarton Oaks, 1967) 1: 284; Honigmann, *Ostgrenze* 19, 53 n.6, 54 n.8, 64, 156, 181 ve haritalar. Josehp Laurent, *L'Armenie* 41. Derzene yukarı Ermenistan bölgesindeydi.
- 55 1. Haritaya bakınız, "Mesopotamia et Armenia Quarta," in: Honigmann, *Ostgrenze*.
- 56 Marius Canard, "Arminiya," E12 1: 636.
- 57 Caetani, AI 7: 379-87, 453-4, 515; Johannes kaestner, *De imperio Constantini III* (641-668) (diss., Jena, yayın., at Leipzig: Teubner, 1907).
- 58 al-Tabari (Abu Mikhna) i 2806-7 bu saldırılı 644/5 olarak yanlış tarihlemiştir; *History* 15: 8-11. Caetani, AI 7: 86-101, Kufi 2: 108-16'yı kullanmıyor, Müslümanların Ermenistan'ı fetihleriyle ilgili olarak kendi kaynakları Suriye'nin rolünün aksine Irak'ın oynadığı rol üzerinde vurgu yapmaktadır. Bu nedenden ötürü, Kufi'nin açıklamaları dikkatli bir incelemeye gerek duymaktadır ve şüpheyle karşılanmalıdır. Halife . Khayyat al-Ufuri, *Ta'rih*'i (Bağdat 1967) 1: 130, İyad b. Ghanm'in yerine Mezopotamya Valisi olarak atanan ve Hicri 33 yılında Ermenistan ve Azerbaycan'ın yanı sıra Mezopotamya'nın da kontrolüne verilen Habib b. Maslama al-Fihri'yi zikretmektedir. Ermenistan'ın fethiyle ilgili ayrıntılı açıklama yapmamaktadır.
- 59 İbn Asakir, *TMD Mukhtasar*, editör: Riyad Abd al-Hamid Murad (Damas-cus 1984) 10: 56-8; İbn Sa'd, *Tabaqat* 6: 90. İbn Asakir, *TMD Mukhtasar* 6: 189-92, Habib b. Maslama b. Malik al-Akbar hakkında.
- 60 al-Tabari (Abu Mikhna) i 2808; Theoph. *Chron.*, AM (345 De Boor); Baladhuri 199. Sebeos, *Hist.*, c.36, 38 (138, 145-6 Macler); İbn Sa'd, *Tabaqat* VII/2: 130, Habib'in Hicri 42'de Ermenistan'da öldüğünü söylüyor.
- 61 Sebeos, *Hist.*, c. 35 (158-9 Bedrosian, 132-3 Macler). A. Ter-Ghewondyan, "L'Armenie et la conquete arabe" 744-5.
- 62 Sebeos, *Hist.* c. 35 (133 Macler); Ghazarian, "Armenian unter der arabischen Herrschaft" 30-1.
- 63 Sebeos, *Hist.* c. 35 (166-7 Bedrosian, 138 Macler), c. 38 (177 Bedrosian, 145-6 Macler).
- 64 Sebeos, *Hist.* c. 35 (176-7 Bedrosian, 145-6 Macler).
- 65 Sebeos, *Hist.* c. 35 (180-1 Bedrosian, 146 Macler). J. Laurent, *L'Armenie* 402.
- 66 Laurent, *Armenie* 2 402.
- 67 W. E. Kaegi, "Observations on Warfare Between Byzantium and Umayyad Syria," 1987 *Bilad al-Sham Proceedings* 2: 49-70.
- 68 al-Tabari i 2349.
- 69 Baladhuri 176, 197-8; Yaqut 1: 206.

- 70 Nadine Posner, "The Muslim Conquest of Norhthern Mesopotamia" 261-92, özellikle 346-8, 359-62.
- 71 Baladhuri 150-159. N. Posner, "Muslim Conquest of Mesopotamia" 364. Bu aynı zamanda Tiflis ahalisinin ismi "Bab" olan daha sonraki yerleşimi olacaktır. [Bab al-Abwab, Darband] al-Tabari'ye göre i 2665-6. Bkz. Laurent, *L'Armenie* 582-3, 647-8.
- 72 *Historie Nestorienne=Chronique de Seert* PO 13: 438. Bkz. Nina Garsoian, "Le Role de l'hierarchie chretienne dans les relations diplomatiques entre Byzance et les Sassanides," *REArm* 10 (1973) 119-38.
- 73 Ermenilerin İslamı anlamaları: R. W. Thomson, "Muhammad and the Origin of Islam in Armenian Literary Tradition," *Armenian Studies/Etudes in Memoriam Haig Berberian* 829-58.
- 74 Sebeos, *Hist.*, c. 32 (134-6 Bedrosian, 104-5 Macler).
- 75 9. yüzyılın başlarında Ermenistan'daki Arap askeri organizasyonlarını tanımlanmasını 7. yüzyıla taşıyarak projelendirmek risklidir. (İbn Asakir, *TMD* 1: 261.)
- 76 Lilie, Ralph-Johannes. "Die zweihundertjährlige Reform. Zu den Anfängen der Themen-organisation im 7. und 8. Jahrhundert," *Byzsl* 45 (1984) 27-39; W. E. Kaegi, "Al-Baladhuri and the Armeniak Theme," *ASRB*, 273-7.
- 77 Sebeos, *Hist.*, c. 29 (117 Bedrosian, 92 Macler); W. E. Kaegi, "Variable Rates of Change in the Seventh Century" 191-208.
- 78 Düşmanı firara teşvik: Abd al-Hamid b. Yahya, *Risala* 4: 531 = Schönig, *Sendschreiben* 71.
- 79 P. Peters: *Byzantion* 8 (1933) 404-23; Kaegi, *BMU* 166-7, 182, 201, 234, 302, 320.

DOKUZUNCU BÖLÜM
VII. Yüzyıldaki Kriz Döneminde
Çekişmeler ve Güven

Güven Bunalımı

VII. yüzyıl Bizans yönetimince Asya ve Avrupa'daki gerçek askeri ve siyasi felâketlerin meydana gelmesini insan davranışlarındaki dalgalanmanın sebepleri algılaması dini çekişmelerin şiddetle sarstığı imparatorluğu şekillendirdi. İslam fetihleriyle çağdaş ya da hemen hemen yakın döneme ait metinler çağdaş mizacın, tavırların ve verilen karşılıkların ipuçlarını ortaya koymaktadır. VII. yüzyıla ait herhangi bir kaynak bulmak nadirdir ve en nadirleri arasında mantıklı bir şekilde rasyonelleştirmeye teşebbüs edenler bulunmaktadır.

Filistin'in, Suriye'nin ve Mısır'ın kaybedilmesinden çok kısa bir süre sonra VII. yüzyıl Bizans kaynakları söz konusu bu kaybedilen eyaletler hakkında kendi izlenimlerini kaydettiler. Olayları kısaca anmaları, daha sonra başlayacak tarih çalışmalarında geçmişte neler olduğuna dair bilgiler vermek suretiyle yardımcı oldu. Tarihçiler bu son derece önemli savaşların Müslümanlara karşı kaybedilen ve hatta tamamıyla harabeye dönmüş önemli kilometre taşlarını belirlediğine inanıyorlar. Böylece Sina'lı Aziz Anastasius (700 yılında ya da kısa bir süre sonra öldü) bunu şöyle açıklamaktadır: "Roma (Bizans) ordusunun ilk, korkunç ve te-

lafi edilemez yenilgisi Gabitha (Jabiya), Yermuk ve Dathesmon (Dathin) savaşlarında gerçekleşti. Müslümanlar buraları aldıktan sonra Filistin, Caesarea ve Kudüs kentlerinin ele geçirilip yıkılıp yıkılması oldu. Bu kayıpları Mısır'ın yıkımı ve yarımada'nın ve "Romania adalarının ele geçirilip ve harap edilmesi izledi."¹ Bunlar çağdaşların hafızasında Bizansın uğradığı felekatın ilk safhası olarak yer alan korkunç savaşlardı. Diğer olumsuz şartların, bu savaşların yenilgisinin ardından takip ettiğini itiraf ettiler. Phoenix'de deniz savaşında yenilgiye uğrama gibi diğer kaybedilen savaşlardaki yenilgileri de takip edilen hatalı dini politikaya bağladılar.² Savaşlar Bizansın Filistin'den, Suriye'den ve Mısır'dan çıkarılmasında önemli bir faktördü. Söz konusu bu savaşlar hakkında ki kesin bilginin savaş dönemini yaşayanlara göre VII. yüzyılın geç dönemi çağdaşlarınca sahip olunduğunu belirlemek imkânsızdır.

Askeri bozgunun sorumluluğunu İmparator Heraclius'a ya da Bizansın düzenli ordularına atfetmemek için büyük çaba harcandı. Bunun yerine sorumluluk Heraclius'un tutarlı tavsiyelerine kulak asmayan Bizanslı komutanlara ya da savaş alanındaki mertçe mücadeleden çok hilelerle savaşı kazanan Müslümanlara atfedildi. Müslümanların üstün askeri yönetim, taktik, moral ve stratejiyle söz konusu bölgeleri fethettiklerini kabule istekli olmayan ve ima yollu reddeden bir anlayış vardı. Bununla beraber, Müslümanların fetihleri gizlilik içersinde gerçekleştirmeleri Bizanslı gözlemcilerin bu felâketlerden ders çıkarabilmelerine engel olacak tarzda algı sahalarını daraltmış olabilir ve ayrıca bu gözlemciler ironik bir şekilde Müslümanların, normalde Bizanslıların kendilerinin bir özelliği olarak kullandıkları kurnazlık konusundaki üstünlüklerini kabul ettikleri anlaşılmaktadır. VIII. yüzyılda İspanya'da kaleme alınan bir Latin kroniği "Müslümanların, liderleri Hz. Muhammed'in etkisinde Suriye'yi, Arabistan'ı ve Mezopotamya'yı insani güçlerinden ve açık istilâlardan ziyade gizli saldırılarda ısrarlı bir şekilde devam ederek fethettiklerini"³ iddia etmektedir. İnsan gücüyle değil, kurnazlık ve savaş hileleriyle Müslümanlar imparatorluğun sınırdaki şehirlerinin tümüne saldırdılar. Bu kaynak Heraclius'a karşı bir suçlama da bulunmaktadır ve daha sonra, Bizans askeri kaynakları bile komutanlara askeri hileye başvurmalarını tavsiye etmesine rağmen, müs-

lûmanların zaferleri dürüstçe, adam adama savaşmaktan ziyade askeri hilelere başvurarak kazandıklarına atfederek müslûmanların başarısını küçümsemektedir. Bu kaynağın yazarı Bizans yenilgisini ve müslûmanların başarısını müslûmanların mertçe savaşmadıkları iddiasıyla mantıksallaştırmaktadır.

VII. yüzyıl Yunan kilise kaynakları, siyasal ve askeri olaylarla ilgili düzensiz ve dolaylı olarak bahsetmektedir. Fakat araştırmacı VII. yüzyıla dair bu kavrayış tarzının herhangi bir biçim ya da genel bir eğilim oluşturup oluşturmadığına karar vermek zordur. VII. yüzyılda Bizans askeri kaynaklarında, müslûmanlar karşısında Bizans İmparatorluğunun askeri yenilgiye uğraması üzerinde düşünülüp dersler çıkarıldığına dair çok az kanıt vardır. Askeri taktikler ve stratejilerle ilgili kitaplardan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Fetihleri konu almış günümüze ulaşan tarihî anlatılar askeri açıdan öğretici olacak bir amaçla yazılmamıştır. Bunların hiçbirisi müslûmanların kazandıkları zaferlerin Bizans savaşında sürekli bir etki yapmadığı anlamına gelmemektedir; fakat Bizans askeri kaynaklarında bununla ilgili bir kayıt bırakmış değildir.

Yaşanan Tedirginlikler

Bizans İmparatorluğunun içerisinde bulunduğu koşullarla ilgili endişeler, VII. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başladı ve bu yüzyıl boyunca giderek arttı. Son imparator Maurice'nin "*Anonim Bir Yaşam*" isimli eserinde onun katili ve ondan sonraki imparator olan Phocas'ın Bizans düşmanlarına "kayıtsızlığı ve zayıflığı dolayısıyla imparatorluğumuz eyaletlerinin büyük bir kısmını alın" yolundaki isteğiyle Maurice'ye karşı küskünlüğünü ortaya koyduğu bir bilgi de yer almaktadır.⁴ Gerçekten, bu imparatorlukta olan biteni açıkça ortaya koymaktaydı. Almsgiver'li Aziz John'un *Vita* isimli eserinde Heraclius'un yeğeni Niketas'ın şöyle dediğini yazar: "İmparator baskı altındadır ve paraya ihtiyacı vardır."⁵ Kudüs'lü Sophronius, Kudüs'ün kaybedilmesi üzerine bir ağıt yazdığı ve imparatorluklarının yıkılması dileğiyle Perslilerden ilâhî intikamın alınmasını diledi.⁶ Yahudi Apocalypse'si "*Zerubbabel'in Peygamberliği ve Rüyası*"nın yazarı Heraclius

imparatorluğunun yıkılmasını önceden tahmin etmiş gözükmektedir. Daha sonraki yazarlar gelmekte olan felâketlerle ilgili yıldızların haberlerine işaret etmektedirler.⁷

İmparatorluğun gelecekteki varlığıyla ilgili kaygılar Sasani Pers saldırıları esnasında, gümüş altı köşeli yıldız üzerine⁸ *Deus adiuta Romanis* (“Tanrı Romalıların yardımcısı olsun”) yazılı bir kitabedeki ve Kur’an’daki⁹ meşhur bir ayetteki ve 626 yılında Constantinople’un Avar-Pers ortak kuşatmasındaki çağdaş tanımlamadaki bir haber (“Bizanslılar ülkeleri sınırına yakın bir komşu bölgede yenilecekler ve bu yenilgiden bir kaç yıl sonra zafer e ulaşacaklar”) gibi Bizansın başına belâ olacağına dair önemli bir etkili kanıttır.¹⁰ Heraclius, Perslileri büyük bir yenilgiye uğrattığında bütün belirsizlikler yerini mutluluk duygusuna bıraktı. Kazanılan bu zaferle ilgili resmi bir bültende Heraclius bu zaferin Hristiyanlık gerçeğinin kesin bir kanıtı olduğunu ileri sürüyordu.¹¹ Pisidia’lı George imparatorluğun askeri başarıları ve ilâhi yardım arasında bir bağ olduğunu teyit ediyordu.¹² Persli Aziz Anastasius’un naaşının Pers ülkesinden Constantinople’ye gönderilmesini 630’lu yıllarda kaleme alan yazar, Kudüs’deki Haç kalıntılarının restorasyonu ve yönetimde bulunan Hristiyan imparatorunun Kudüs’e yaptığı ilk ziyaretle ilgili olarak bunu “en büyük zevk ve tarif edilemez mutluluk” olarak göstermektedir.¹³

İlk Tepkiler

Heraclius’un yaşamının son 10 yılının önceden tahmin edilemeyen Müslüman Arapların zaferlerini, Bizans eyaletlerinin fethini ve Bizans ordusunun büyük bir bozguna uğratılmasını da içermekle açmakla kalmadı, aynı zamanda bazı insanların zihinlerinde imparatorluğun geleceği, ilâhi yardım ve Hristiyan inancının meşruluğu hakkında birtakım sorunların doğmasına yol açtı. Arap (Müslümanların) zaferlerine atıfta bulunan VII. yüzyılın son 30 yılından kalma bir kaç metin Bizansın uğradığı mağlubiyetleri Bizans Hristiyanlığından ilâhi yardımın uzaklaşması ya da daha da basiti, Hristiyanların günahları ve kayıtsızlıkları neticesi meydana gelen ilâhi gazap olarak yorumlamaktadır. Bütün bunlar erken dönem Hristiyan görüşlerini hatırlatmakta-

dır. Örneğin, 637 yılında Kudüs'lü Papaz Sophronius'un görüşü şöyledir:

"Aleyhimize gelişen bu savaşlar nereden ortaya çıktı? Barbar istilâları ne zaman arttı? Müslümanların bize karşı üstlülükleri nereden kaynaklandı? Böylesine yoğun yıkım ve yağma nereden başladı? İnsanların durdurulamayan kanlarının akması nasıl meydana geldi? Cennet kuşları insan bedenlerini nerden yemeğe başladı? Haçla niçin nereden alay edilmeye başlandı? Bütün iyiliklerin ve gönül ışığımızın kaynağıımız İsa hakkında barbarlar tarafından nasıl edepsizce lâflar ağızlara alındı?"

Sophronius bu açıklamaları şöyle bitiriyor: "Şayet ilk biz he-diyei aşağılamasaydık ve saflığı ilk biz lekelemeseydik böylesi şeylerin yapılması ya da söylenmesi gücünü bulamayacaklardı ve bu suretle bizler Kutsal İsa'yı yaraladık ve bu ilâhi intikamın üzerimize gelmesini sağladık."¹⁴ Sophronius'a göre "Saracens"ler olarak adlandırdığı Araplar günahlarımızdan dolayı bize karşı umulmadık şekilde ayaklandılar ve vahşice bir dürtüyle ve dine saygısızca, kafirce bir cesaretle her şeyi yakıp yıktılar."¹⁵ Ortodoks Teolojisinin önde gelen savunucularından olan Papaz Maximus Arapların Bizans bölgelerine yaptıkları saldırıları "tehlikeli", "korkunç", "yürekler acısı" ve "dehşetli" olarak kınadı.¹⁶

634 yılında kaleme alınan *Doctrina Iacobi nuper baptizati* olarak bilinen, Yahudi karşıtlığından özür dilemek amacıyla kaleme alınmış kitabın terminolojisi imparatorluğun içinde bulunduğu konum hakkında ileri sürdüğü yargısında kaygılı ve serttir: "aşağılanmış", "paramparça edilmiş", "etkisiz bırakılmış ve yağmalanmış", "Roma paramparça edilmiş ve bölünmüş."¹⁷ Bununla beraber, eserin yazarı imparatorluktan bahsetmemiştir. Diyaloğun bir bölümünde Yakup yeni vaftiz edilmiş birine sorar, "Roma (Bizans İmparatorluğu sana nasıl gözüküyor?" Kurulduğu gündeki gibi sapasağlam ayak ta mı, yoksa parçalanmış mı?" Justus (onun vaftiz etmediği, konuştuğu Yahudi kişi) cevap verir, "Bir parça bile bölünmüş olsa, ümit ederiz ki tekrar eski gücüne kavuşacaktır."¹⁸ Yazar imparatorluğu tanımlamak için çok güçlü fiiller kullanmaktadır. Aynı yazar 634 yılında Dathin Savaşında Sergios'un öleceğine dair şok bir haber verir: "*candidatus*'un öleceğini söylüyorlar!" Ve biz Yahudiler bundan büyük haz alacağız.

Peygamberin müslümanlarla beraber geldiğini ve beklenen birisinin takdis edilmiş (İsa) olduğunu söylüyorlar.” Yazar dinden dönen Justus’un şöyle devam ettiğini iddi eder: “Ve müslümanlar arasında beliren peygamberle ilgili olarak bana ne söyleyebilirsin?” O bir süre inledi ve ‘Bu yanlıştır. Peygamberler kılıçla ve savaş arabalarıyla mı gelirler? Bunlar bugünün kafa karıştırıcı işleridir... Ve İbrahim’in peygamberle karşılaşmış olanlardan kan döken adamlardan başka peygamber olduğu söylenen kişi de hiçbir gerçek bulamayacaksınız dediklerini işitti. Cennetin anahtarının kendisinde olduğunu söylediği için bu yanlıştır.” Bununla beraber tahrif edilmiş olan bu anlatılar, Dathin Savaşından¹⁹ -Peygamber Muhammedle ilgili en eski Bizans atıf- kısa bir süre sonra, 634 yılında Filistin’in kuzeyinde yaşayan bazı çağdaş Yahudilerden kaynaklanan bu olayların güçlü etkileri hakkında bir takım öngörülerde bulunma imkânı vermektedir.

Heraclius’un saray tarihçisi Theophylact Simocatta 590 yılı ilkbahar ya da yazında II. Chosroes’in İmparator Maurice’ye gönderdiği elçilerle ilgili bir konuşmaya eklediği, Müslüman Araplara karşı Sasani İmparatorluğunun bozguna uğramasına atıfta bulunuyor olabilir: “Böylece, Persliler güçleri ve hakimiyetleri ellerinden alınıp başka bir ırka geçirmiş olsa Roma (Bizans) İmparatorluğunun eline ne kadar büyük bir talih geçmiş olurdu.”²⁰ Theophylact sadece, 628 yılında Heraclius tarafından yenilgiye uğratılan Perslileri koruma arzusuna atıfta bulunuyor olabilir. Bu 603 yılından 628 yılına kadar devam eden uzun süreli savaşlardan sonra Bizans yönetiminin Pers İmparatorluğunun korunmasına yönelik özeni, ihtimamı açıklamaya yardımcı olabilecek bir metindir; fakat Müslüman Araplara açıkça atıfta bulunan bir metin değildir. Bununla beraber, “Böylece, Persliler sahip oldukları gücü yitirseler bile, bu hemen başkalarına geçer” kehaneti çağdaş (630-40) Bizans kaygısının bir göstergesidir.²¹ Theophylact Perslilerin talihleri hakkındaki bilinçliliği, endişeyi ve bir imparatorluk olarak tarih sahnesinden silinmesini göstermektedir.

630’lu yılları ifade eden bu anlatılardaki hava endişe ve korkuyla dolu belirsizliktir. Bu yazarlardan hiçbirisi ne olduğunu ya da ileride meydana gelecek askeri olayların kısa olay dizisini gelişiminin nasıl olabileceğini anlamaya çalışmadılar.

Birincil kaynaklar 641 yılında Heraclius'un ölümünü takibinden sonraki yıllara göre daha da azdır. 641 yılından çok uzun süre geçmeden papaz George yazdığı kendi biyografisine Sykeon'lu Aziz Theodore (ölümü 613)'nin imparatorluğun geleceğiyle ilgili tanımlamaları da kattı:

"...Bizler için pek çok zorlu ve tehlikeli şeyler söz konusudur. Çünkü bu imanımızdaki sadakatsizlikleri ve dinden dönmeleri, pek çok barbar halkın saldırılarını, pek çok kan dökülmesini, evrensel bir yıkımın, kutsal kiliselerin tutsaklığını ve cemaatsiz kalışını, ilahi yardımın kesilişini ve imparatorluğun çöküşünü ve pek çok belirsizliği ve devlet krizini ifade etmektedir. Daha sonra da, Düşmanın saldırısının yakın olduğu tahmininde bulunmaktadır.²²

πτωσις ya da "çökmek" fiilinin imparatorluğun tanımlanmasında kullanımına dair örnekler olmasına rağmen πίπτω fiilinin yalın kullanımı Yunancadaki "çöküş" fiilimsisinin imparatorluğun içinde bulunduğu durumu tasvir etmek amacıyla ilk kullanılışıdır.²³ Yirmi ya da otuz yıl sonra, Choziba'lı Aziz George'un VII. yüzyıl biyografı, Judaeen çölünde yaşayan ve 625 yılında vefat eden keşiş Antonoios Bizans İmparatorluğu şu anki ve geleceği hakkındaki Aziz George'un korkularını ve kaygılarını tanımlamaktadır: "Evlatlarım, dünyaya gelmekte olan şeytanlar dolayısıyla korkarım ki, ben korkudan titremekteyim."²⁴

VII. Yüzyıldaki Gelişmelerin Sorumlularını Bulma Çabaları

Suriye'nin, Filistin'in ve Mısır'ın (nihai anlamda 642) kaybedilmesinden sonraki kritik on yıllarda çeşitli kişi ve gruplar askeri mağlubiyetin sorumlularını aramaya başladı. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu sorumluluk Monothelitic, Monophysitic ya da Calcedonian (örneğin Ortodoks ya da Katolik) doktrinler savunucuları arasındaki Hristiyan teolojisiyle alâkalı dini anlaşmazlıklarla örülü bir şekilde ortaya konulmaya çalışıldı. Çağdaş Monophysite değerlendirmeleri, Müslüman Arapların kazandıkları zaferlerini Bizans Hristiyanlarının ve yöneticilerinin günahlarından dolayı ilâhi intikam olarak yorumlayan Nikiu (Mısır) Papazı

tarihçi bir Kıpti olan John'un VII. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı *Kroniğinde* bulunmaktadır.²⁵

650'li yılların sonlarında Gaul'de Fredegarius, Heraclius'un Eutychianism'e, yani Monophysitism'e bağlılığının ve yeğeni Martina ile olan uygunsuz evliliğinin Heraclius'un konumunu ve umudunu sarstığını belirtirken, Yermuk'deki Bizans askeri bozgununu büyük olasılıkla öc alıcı olan "Allah'ın kılıcı"na bağlamaktaydı.²⁶

VII. yüzyılın sonlarında Ermeni tarihçisi Sebeos Arapların ortaya çıkışını Daniel'in kehanetiyle ilişkilendirmektedir:

"Fakat karayı ve denizi kucaklamış olan Müslümanların saldırılarının dehşetini ifade etmeye kimin gücü yeter? Talihli Daniel bunu gördü ve yeryüzünde vuku bulacak bu insanların şeytana benzediği yolunda kehanette bulundu. Yeryüzünde yükselecek dört krallığı dört vahşi hayvanla sembolleştirdi. Birincisi, Batının krallığı, Yunanlıların (Bizans İmparatorluğu), insan şeklinde bir hayvandı. Bunun kanatları kopacak ve yeryüzünden silinecek. Şeytanla ilgili putculuğun yıkılışına atıfta bulunmaktadır. "Ve insan ayakları üzerinde duracak şekilde yaratılmıştı ve ona bir insanın kalbi verilmişti." Ve ikinci hayvan ayıya benzemektedir. Bu hayvan doğudan ortaya çıkacak. Bununla Sasanileri kastetmektedir. "Ve ağzına doğru üç tarafı vardır" -bununla Perslilerin, Medeslilerin ve Parthianlıların krallıklarını kastetmektedir. "Yüksel, birkaç vücudu yok et" diye birisi ona söylemesi gerçeğiyle açıktır. Daha da ötesi, dünyanın bildiği gibi bu ayının üç vücudu da ortadan kaldırdı. "Ve üçüncü üzerinde bir kuşun kanatlarını ve bir vahşinin dört ayağını taşıyan hayvan leopar'dır." Bunun anlamı Kuzey krallığıdır. Yani kendilerine kuzey yönünden uçma gücü verilmiş olan Gog ve Magog ve iki eşleri. "Ve dördüncü hayvan korkunç, korkutucu, demirden dişleri ve bronzdan çenesi olan; ayaklarının altında kalan herşeyi yiyip, parçalayan bir hayvandır." Dördüncü krallık güneyden (doğudan) doğacak olan İsmail'in krallığıdır. Baş Meleğin açıkladığı gibi "Bu dördüncü krallığı temsil eden hayvan ortaya çıkacak, diğer krallıklara göre daha güçlü olacak ve bütün dünyayı yiyecek, etkisi altına alacak. On adet boynuzu kendisinden birbiri peşisıra yükselecek olan on krallığı temsil etmektedir."²⁷

Sebeos aynı zamanda, Bizans hakimiyetindeki Filistin'i ve komşu bölgeleri fethetmeye başlamadan önce Müslümanlar tarafından Bizanslılardan taleplerde bulunmaya yönelik anlatıdan bahsetmektedir: "Tanrı bu ülkeyi (İsrail'i) babamız İbrahim'e ve

ondan sonra gelecek nesillere verdi. Bizler İbrahim'in çocuklarıyız. Bizim yurdumuza yeterince sahip oldunuz. Barış yoluyla onu bize geri verin ve sizin topraklarınızı istilâ etmeyelim. Şayet bunu kabul etmezseniz, sahip olduklarınızı fazlasıyla sizden geri alacağız.”²⁸

Sebeos bu pasajlarda Müslümanların askeri zaferleriyle ilgili VII. yüzyılın sonlarındaki Hıristiyan tavrını gözler önüne sermektedir. Sebeos, Müslümanların barışçıl bir şekilde çekilmeleri yönündeki önerilerini reddeden Heraclius'u suçlamaktadır. Heraclius'un kibirli bir şekilde Müslümanlara: “Bu ülke bana aittir, sizin hakkınız çöldür. Şimdi barış içerisinde kendi topraklarınıza dönün”²⁹ şeklinde cevap verdiğini iddia etmektedir.

Suriye’li Jakopyen papazı Michael’in XII. yüzyılda kaleme aldığı eseri *Kronik*’inde VII. yüzyıl Monophysite tepkileri hakkında gerçek haberleri ortaya koyduğu anlaşılan bazı olayları içermektedir. Onun bu anlatıları Suriye’nin Müslüman Araplar tarafından fethinden bir süre sonra ortalarda dolaşan şayialardan türetilmiş olabilir. Michael, örneğin, Heraclius’un kardeşi Theodore’nin 636 yılında saldırıya geçen Arapları yenmek amacıyla bir seferden döndükten sonra bir Chalcedonian zahidine Jakobiyenlere (*Monophysites*) zulüm yapacağına dair söz verdiğini açıklamaktadır. Michael’e göre, Arapların elinde aşağılayıcı bir yenilgiye maruz kaldıktan sonra bir Monophysite Bizans askerinin onunla alay ettiğini ve “Eee Theodore, şu keşişe verdiğin sözler nerede?” Theodore’nin utandığı ve kaçıp ortalıktan kaybolduğu söylenir.³⁰ Michael aynı zamanda Heraclius’un Antakya’dan çekildikten sonra, onun Gregory isimli Chalcedonian komutanlarından biri Cicilia’da (henüz Bizans kontrolündeydi) resmi Monothelite amentüsünü kabul etmeyi reddettiğinden dolayı Monophysite papazlarından birini öldürür ve sonunda Gregory bu olaydan bir gün sonra Araplarla yapılan savaşta öldürülür.

Bununla beraber, Michael’in bu anlatıları Araplara karşı Bizansın savunma hazırlıkları yaptığı sırada Chalcedonian-Monophysite arasındaki gerilimi vurgulamaktadır. Michael’in olaylar hakkındaki yargısı kendi görüşünü ya da VII. yüzyıldaki Monophysite görüşlerini yansıtır olabilir: “Zeki bir kişinin anlıyacağı gibi adalet, olayların meydana gelmesine izin verdi; çünkü oruç tutmak, uyanık kalmak, ilâhi söylemek yerine Hıristiyanlar

şehitler bayramında kendilerini taşkınlığa, sarhoşluğa, dans etmeye, sefahatın diğer şekillerine ve lükse kaptırdılar ve Tanrı'ya kızdırdılar. Ve bu nedenle Tanrı doğru yola girmemiz için bizi cezalandırdı.”³¹

İncil ve On İki Havari isimli VII. yüzyıl Suriye eseri müslümanların saldırıları sonucu meydana gelen zorluklardan bahsetmektedir, gerçekte görünür tahminlerde etmektedir:

“İsmail yeryüzü halkları arasında büyük bir tutsaklığa öncülük eder ve insanlar büyük bir çalınmış malı berbat ederler ve dünyanın sonunda onun hizmetine girerler ve ona kul köle olurlar; ve onun eli hepsinin üzerinde olur ve aynı zamanda onun eli altındakileri vergilerle baskı altına alır. Ve dünyanın sonunda yöneticileri baskı altına alır ve yok eder. Ve yeryüzüne asla duyulmamış tarzda bir vergi yükler... sahip olduğu şeyler sanki sahip değilmiş gibi düşünülür ve kazanç elde etmeyen bir kişi gibi bunu yapan ve satan odur.”³²

VII. yüzyılın sonlarında Pseudo-Methodius son derece kötümser bir görüşe sahipti:

“Onların rotası denizden denize, (ve Doğudan Batıya) ve Kuzeyden Yathrib Çölüne doğru olacak. Bu felâket getirecek bir ilerleme olacak; açlıklarına ve susuzluklarına rağmen yaşlı erkekler ve kadınlar, zenginler ve fakirler bu yolda seyahat edecek; kendilerini ölümden koruyacak amaçlarına ulaşmak için ayaklarına takılmış zincirlerin ağırlığına katlanacaklar. Havarinin bahsettiği cezalandırma işte budur... İnsanlar katledilecekler; vahşi hayvanlar ve sürüler ölecek; ormanlar kesilecek; dağlardaki en güzel bitkiler ortadan kaldırılacak; zengin şehirler fakirleşecek ve onlar aralarında geçecek kimse kalmadığından her yeri ele geçirecekler. Ülke kanla dolacak ve ülkenin ürettikleri ondan alınacak.”³³

Benzer şekilde, John Bar Penkaye VII. yüzyılın sonunda Müslümanların elde ettikleri askeri başarıları ilâhi intikam olarak yorumlamaktadır:

“(Hagar'ın çocuklarının) ilerlemelerini düzenli bir şey olarak değil, ilâhi bir eylem olarak düşünmeliyiz. Tanrı onları çağırmadan önce şerefli Hristiyanları ele geçirmek için önceden hazırladı. Böylece kendileri şerefle yerine getirecekleri bizim manastır görevimizle ilgili Tanrıdan özel emirler aldılar. Şimdi bu insanlar Tanrı emriyle geldiklerinde

ve her iki krallığın sorumluluğunu herhangi bir savaşla devralmadılar. Aksine, bir bölümü savaş ya da insan araçları ateşten kurtulduğunda Tanrı zaferi onlara yazılmış kelimeler doldurulabileceği gibi onların eline verdi yani, “Bir kişi bin kişiyi yakaladı ve iki kişi on bin kişiyi kovaladı.” Yoksa nasıl çıplak, silahsız ve kalkansız yürüyen insanlar ilâhi yardım olmaksızın bu savaşları kazanabilirlerdi. Tanrı onları “günahkâr bir krallığı” ortadan kaldırmak için dünyanın öbür ucundan çağırdı, onlar arasındaki Perslilerin gurununu kırdı.³⁴

Tekrar:

“Onların hırsız takımı her yıl uzak illere ve adalara giderdi ve yeryüzündeki her çeşit insanı esir olarak getirirlerdi.”³⁵

“Onların oğullarını ve kızlarını esir alıp, onları köleliğe ve hizmete mahkum ederek Yunan bölgesinde, Kush’da, İspanya’da ve diğer uzak bölgelerde gerçekleştirdikleri katliamları kim ilişkilendirebilir. Barış zamanlarında avlanmayan Yaratıcılarına karşı savaşmakla mal-mülk elde etmemişlerdi, onlara acımayan barbar insanlar gönderildi.”

Tekrar:

“Ve Tanrı yasalarında değişiklik olmadığını görünce bize karşı barbar krallığına emir verdi -inanca açık insanlar değillerdi. Bu krallık hiçbir anlaşıma bilmez; yaltaklanmayı ve yağcılığı kabul etmez; nedensiz kan akıtmaktan hoşlanırlar, zevkleri herkesi egemenlikleri altına almaktır, arzuları esirler yakalamak ve sınır dışı etmektir. Kin ve intikam kanlarında yer etmiştir; kendilerine verilenle asla rahata ermezler.”³⁶

İmparatorluğun yakın zamanlardaki maruz kaldığı toprak kayıplarının sorumluluğunu İmparator Heraclius’dan ve onun hanedanından ve Monothelitizm’den uzaklaştırmaya çalışan en azından bir Monothelite teşebbüsü vardı. Heraclius’un *sakellarios* olan torunu II. Constans, Chalcedonianism’in azimli bir papazı olan, 653 yılının yasal devamında Papaz Maximus’u bir kaç eyaletin kaybedilmesiyle sorumlu tuttu: “Sadece sen tek başına Mısır’ın, İskenderiye’nin ve Pentapolis’in ve Tripoli’nin ve Afrika’nın Müslümanların eline geçmesine neden oldun.” II. Constans, Numidia’daki Bizans ordusunun komutanı Peter Heraclius’tan Arapların istilâsına karşı Mısır’ın savunulmasında yardımcı olması yönünde emir aldığı anda Maximus’un tavsiyesine baş-

vurdu, “Ve sen ona yazdığın mektupta şöyle dedin, ‘Bunu yapma, çünkü Tanrı Heraclius’un ve ailesinin hükümdarlığı sırasında Roma devletine yardımcı olmayı onaylamıyor.’”³⁷

Maximus’un bu suçlamayı reddetmesi başka bir suçlamayı akla getiriyor, yani doğuda ve batıda “*Constantine Auguste, tu vincas*” (Constantine Augustus inşallah fethedersin) ve “*Gregori Auguste, tu vincas*” (Gregory Augustus, inşallah fethedersin) ve son olarak Gregory’nin Constantine’lere (Afrika’daki hakimiyeti ele geçiren Gregory’nin İmparator II. Constans’ı alaşağı edeceğini belirten) üstün geldiğini ilân ederek bağırışan melekler duyduğu yönünde yönetimde bulunanları ortadan kaldırmayı amaçlayan bir rüya anlatır.³⁸ Gregory bir Chalcedonian’dı, fakat 647 yılında Afrika’da Müslümanlara karşı savaşırken öldürüldü.

Suçlamalardan ya da Maximus’un bunları çürütmeye çalışmasından hangisine inanılırsa inanılsın, 650’li yılların başlarında yakın zamanda kaybedilen topraklar Constantinople’de duyarlı konular olarak kaldı. Bu yenilgilerin ve toprak kayıplarından sorumlu tutulacak günah keçileri arandı ve her zaman yönetimin dini politikasına muhalif olanlar bulunduğundan bunları bulmak daha kolaydı. Diğer kaynakların eksikliği herhangi bir cevap vermeye mani olurken, Maximus’la ilgili suçlamalar Constantinople’deki Monothelite-ağırlıklı yönetimin askeri yenilgisinden Chalcedonians’lar ne kadar faydalanabildikleri bir soruyu gündeme getirmektedir.

Kaynaklar bize söz konusu bu kritik yıllarda Chalcedonians’ların coşku ya da tam bir sadakat eksikliğinin Bizans savunma çabalarını zarara uğrattıp uğratmadığı hakkında bize bir bilgi vermemektedir. Ayrıca yöneticilerin Chalcedonian lideri olan Maximus’a karşı böylesi suçlamalar yapmaları ilginçtir.

Madeni paralar bir krizin ve ilâhi yardıma duyulan ihtiyacı yansıtmaktadır. II. Constans Constantinian yazımıyla (“Fetihle”) kaplı bronz paraları bastırdı. VII. yüzyılın ortalarında entelektüel mizaçlarla ilgili şaşırtıcı bir soru bir başka para sorununu ortaya koymaktadır. Nadir bir yazı olan ANANEOSIS, yani yenileme, III. Constantine’nin ya da bazı bilimadamlarına göre II. Constans’ın ya da Heraclonas’ın³⁹ bazı bronz paraları üzerinde bulunmaktadır. ANANEOSIS’nin anlamı “yeniden doğuş” ya

da “yenileme”, ayrıca VII. yüzyılın ortasında bunun nasıl anlaşılabacağı belirgin değildir. Takip eden yönetimlerin batığı Bizans paraları için normal bir ifade değildir. I. Constantine’nin IV. yüzyıl paraları üzerindeki yazısı *Fel(ix) temp(orum) reparatio* gibi restorasyonun altın çağını hatırlatmaya yönelik bir arzu olabilir. Bunlar VII. yüzyıl çağdaşları için ideolojik mesajlar içerebilir de içermeyebilir de.

6. Kilise Konseyi’nin Dünyaya Bakışı

Bir diğer dini grup, imparatorluğun içerisinde bulunduğu koşulları görüşmek üzere 6. Kilise Konsilinin oturumlarına başladığı 680 yılının da toplanmıştır. Alınan kararlar arasında, imparatorluğun saadeti için devam eden umutları ve ilâhi yardımın gerekliliğini vurgulayan bir kaç mektup vardır. Böylece IV. Constantine 680 yılında Constantinople Papazı George’a Constantinople’deki konsilin toplanmasını emreden bir mektup yazar:

“Yüce haşmetli hükümdarımız askeri ve siyasal endişelerle çevrili olmasına rağmen, savaşlarda zafer kazanmamıza: İsa’ya bağlı orduya İsa’ya olan sevgimiz ikinci plâna düştüğünden; sahip olmamıza neden olan: Yüce sonsuz mutluluk haliniz ve bunu daha da ileriye doğru kullanmanız için mektuplarımızdan yararlan(dır)mak için sahip olduğumuz dindarlığımız gerekli olarak değerlendirdik, yüce mutluluk halinizi Tanrı’nın koruması altındaki ve imparatorluk şehrimizin bütün kutsal piskoposları ve papazları toplamanızı emrediyoruz.”⁴⁰

Delegelerin bazıları imparatorun konsil’de selâmlanmasını iman ve egemenliğin mutluluğu olarak ifade ettiler; fakat Papa Agatho’nun IV. Constantine’ye yazdığı mektuptaki bu teyidi herhangi bir Yunan belgesine göre daha fazla vurguluydu:

“İsa’nın Havarilerinin yaşayan geleneği...Sizin Merhametini-Hıristiyan İmparatorluğunu korumaktadır. Yüce Yaratıcısından Sizin dindar metanetizine büyük zaferler kazandırmaktadır. Savaşlarda size eşlik etmiş ve düşmanlarınızı yenmenize yardımcı olmuştur. Tanrı’nın koruduğu imparatorluğunuzun aşılabilir duvarları gibi her yönden sizi korumaktadır. Düşmanlarınızı deşetle cezalandırmakta ve onları ilâhi intikamla perişan etmektedir. Savaşlarda düşmanların ortaya çıkması ve fethi suretiyle Cen-

netten gelen zaferi ihsan eder ve barışta da sizin imanlı sorumluluğunuzu güven ve neşe içerisinde olmasını sağlar.”⁴¹

Constantine ve kardeşi Heraclius ve Tiberius'a (bu iki kardeşine aynı dönemde Constantine'le beraber hükümdarlığı paylaşıyordu) yazdığı ikinci mektupta ilâhi gücün barbar ulusları imparatorluğa ve imana boyun eğdirdiğini vurguladı.⁴² Papa Agatho'nun bu mektubu, geçmiş yıllardaki askeri yenilgilere rağmen, IV. Constantine'yi ve kilise mensuplarını doktrinlere ve iyi davranışlara yapışıldığı taktirde imparatorluk için ilâhi yardımın yapılacağı yönünde umutlandırdı. Pers, Avar, Slav ve Arap zaferleri doğru düşünme ve doğru hareket etmeye yönelik ilâhi yardım için tüm umutları söndürmemiştir.

6. Kilise Konseyinde olup biten olaylar Bizans İmparatorluğunun askeri ve siyasal durumuyla ilgili değildi. Bununla beraber, imparatorluğun sadece güney ya da doğu sınırlarında Araplar karşısında alınan mağlubiyetlere değil, aksine kuzey sınırında ya da Danubian'da ortaya çıkan askeri yenilgilere kısa bir atıf vardır. Konsil'in ilk oturumlarında Suriye'ce konuşan Apamea'lı Constantine isimli bir papaz söyleyeceklerinin dinlenmesi gerektiğini ifade ederek şöyle der: “Kutsal kurultayınıza sizi bilgilendirmek için geldim. Çünkü şayet daha önce beni dinlemiş olsaydınız, Bulgaristan Savaşında başımıza gelenlerin aynısına bu yüri de katlanmak zorunda kalmazdık.” Kısa bir sorgulamadan sonra Konsil bu kişiyi konuşma kürsüsünden apar topar aşağıya indirdi ve anında orada aforoz ederek, yaklaşan Chalcedonian Hristiyanlığının restorasyonunu durdurmaya yönelik teşebbüsünden dolayı onu sürgüne yolladı.⁴³ Papaz Constantine Chalcedonianizm'in restorasyonuna karşı ilâhi intikamın bir ifadesi olduğunu göstermek amacıyla 680 yılındaki Bizansın Bulgaristan yenilgisini kullanmaya çalışmıştı. Bu durum yasalarda geçici bir atıf olarak kaldı ve argüman açık bir şekilde toplantıdaki papazlar ve yöneticiler için ikna edici olmadı. Bununla beraber, Balkanlardan olmayan bir papaz Bulgarlara karşı Bizansın uğradığı önemli yenilginin dışında Bulgarlara Danube'nin güneyinde yerleşme imkânı tanıyan yolu açan dini bir konuyu gündeme getirmeye teşebbüs etti.

Yahudi Karşıtlığıyla İlgili Yoğun Tartışmalar

VII. yüzyılda izlenen Yahudi karşıtı risaleler Bizans askeri yenilgilerinin dini etkilerinin son derece açık bir şekilde tartışmalardan bazılarının gündeme gelmesine neden oldu. *Doctrina lachybi nuper baptizati*, VII. yüzyılda yazılan özür ifade eden bir kaç eserden sadece bir tanesidir. “Kutsal Kilisenin Zaferleri ve Şam’da Yahudilere Karşı Başarı Sağlayan Mağlup Edilemez Tanrı Gerçeği” isimli bir risale 680 yılında 6. Kilise Konsil’inde ortaya çıktığı söylenen Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki bir tartışmayı ortaya koymaktadır. Bu muhtemelen o yıl içerisinde ya da bir süre sonra yazıldı.⁴⁴ Tartışmaların çoğu teolojik ve İncille ilgili sorunları içermesine rağmen, bu tartışmaların bir bölümü -Yahudi, Müslüman, Monophysite ya da bunun dışında (Yahudilerle ilgili herhangi bir gerçek tartışmanın ortaya çıkmasını kabul etmek zorunda değildir) yakın geçmişte karşılaşılan askeri yenilgilerin Hristiyan Kitabı İncil’in doğruluğuyla olan ilişkisi hakkında endişe yaratıcı soruların sorulduğunu göstermektedir.⁴⁵

VII. yüzyılın sonlarında, Halifelik bölgesinde yaşayan Ortodoks Hristiyanlar muhtemelen Müslümanların iddialarını ya da Yahudi veya Monophysite suçlamalarını çürütecek tartışıp-savunmaya yönelik kaynaklara ihtiyaç duymuşlardı. Yahudilerin müzakerecileri söylendiğine göre şöyle sormuşlar:

“Şayet herşey söylediğiniz gibiyse, niçin tutsaklık içindesiniz? Kimin yurdu yıkılıp yıkıldı? Bütün bu savaşlar kime karşı açıldı? Hristiyanlar kadar savaşa katılmış başka bir ümmet var mı? Bununla beraber, İsa’nın yeniden yeryüzüne geleceğine inanmamız son derece güçtür. Çünkü İsa yeryüzüne geri döndüğünde İsa-Mesih yeryüzünün başı içerisinde olacağını söylüyor...”⁴⁶

Hristiyanların cevabı ise şöyledir:

“Bu iki ucu açık bir sorudur ve bu soruyu çürütme de iki uçlu olmalıdır. Peygamberlerin İsa’nın yeryüzüne yeniden geleceğini ifade ettikleri gibi yeryüzünde barışı sağlayacak; fakat bu sizin anladığınız anlamda bir barış değil. Fakat pek çok insan puta tapmaktan arınacak ve tek yüce Yaratıcıya inanacak. Bu bir çözümdür. Bununla beraber, kilise uzun yıllardır barış içerisinde ve imparatorluğumuz derin bir barışa sahiptir, çünkü sözü edilen savaşlar başlayı ancak 50 yıl olmuştur.”⁴⁷

Hristiyanlar bu tartışma bölümünü şöyle sonuçlandırıyorlar:

“Bunca savaştan sonra kilisenin yenilgiye maruz kalmakdan, yıkılma uğramaktan kurtulup ayakta kalması inanılması güç bir şeydir. Herkes onu ortadan kaldırmaya çalışmasına rağmen temellerinde herhangi bir çatlama söz konusu olmamıştır. İmparatorumuz ve imparatorluğumuz ayakta dimdik dururken, bütün vücut yenilendi, fakat başsız bir insan kesinlikle öldü.”⁴⁸

Şam Zaferleri isimli eser Hristiyanların VII. yüzyılda imparatorluğun askeri yenilgilere maruz kalmasından sarsıntı geçirmesine rağmen, imanlarının doğruluğuna olan güvenleri sapasağlamdır ve bazıları hâlâ çağdaş koşullar hakkında olumlu yorumlarda bulunma yeteneğini muhafaza etmektedir.

Yahudi Karşıtı Bir Eserin İnandırıcılığı ve Yazılmasındaki Amaç

Ortodoks Hristiyanlığının, Bizans İmparatorluğunun ve Hristiyan topluluğunun talihsizlikleriyle ilgili olarak geliştirdiği mantıklı açıklaması Halifelik bölgesinde yaşamış olan bir Hristiyan tarafından VII. yüzyılın sonlarında kaleme alınan Yahudi karşıtı “*Şam Zaferleri*” isimli bir diğer Yunan kitabında bulunmaktadır. *Adversus Iudaeos disputatio* isimli Latince bir eserden iktibaslar yapmasına rağmen, eserin Yunanca başlığının anlamı şöyledir “Tartışma”, “Çözümleme”, “Konuşma”, “Diyalog” ve “Yahudilere Karşı”. El yazmalarından eserin yazarının “Rahip Anastasius” ya da “Anastasius” olduğu anlaşılmaktadır ve bilim adamları başlangıçta bu kişiyi 700 yılında ölen, VII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Sina’lı Aziz Anastasius olduğunu tahmin etmişlerdi.⁴⁹ Diğer Yahudi karşıtı Bizans kitaplarında olduğu gibi, bu risale hakkında da çok az bilimsel araştırma yapılmıştır ve iki yüz yıldan daha fazla bir süre bilim adamları pek çok eserin yazarı olduğu şüpheli olan Sina’lı Anastasius tarafından yazılıp yazılmadığı konusunda şüphe beslemektedirler. Çünkü kitaplardan ikincisinde İsa’dan ve Yahudilerin Titus ve Vespasian tarafından mağlup edilmelerinin üzerinden 800 yıl ya da daha fazla bir sürenin geçtiği belirtilmektedir. Bu nedenle bu eseri inceleyen bir kaç bilim ada-

mından daha fazlası eseri IX. yüzyılın sonlarında yazıldığına kanaat getirmelerine neden oldu.⁵⁰ “Pers imparatorluğunun barbar Türkler tarafından ortadan kaldırıldığı” yolundaki bir diğer referans diğer iki bilim adamının bu eseri XI. yüzyılda yazıldığı yolunda yanlış bir tarih düşünmelerine neden oldu.⁵¹

Görünürde son derece sert geçen bu tartışmalara rağmen, en azından kitabın bir bölümü *Adversus Iudaeos Disputatio* VII. yüzyılın sonlarıyla ilgili ve o döneme ait tanımlamalarda bulunmaktadır. Sina’lı Aziz Anastasius kesinlikle Yahudilere karşı bir kitap yazmıştı, çünkü bütün bilimadamlarının doğruluğunda mutabık oldukları bir başka eseri olan *Hexaameron*’da buna atıfta bulunmaktadır.⁵² Tarihini geri dönülmez bir şekilde ve *Adversus Iudaeos Disputatio*’nun yazarını belirlemenin gereği yoktur; fakat daha sonradan dahil edilmeleri ihtimaline rağmen, niçin bazı bölümlerinin VII. yüzyıldan ya da en azından VIII. yüzyılın başlarına atfedildiği ve niçin bu bölümlerin Bizans İmparatorluğunun ve Kilisenin içinde bulunduğu koşullar üzerinde Hristiyan görüşlerini açığa vurduğunu göstermek önemlidir.

Disputatio’nun yazarı bazı teolojik noktalara değindikten sonra tarihi gerçekleri tartışmaktadır: “Bunu sadece kelimelerle değil, bütün dünyada haykırılan ve şahit olunan gerçeklerle de ortaya koymamıza müsaade ediniz.”⁵³ Daha sonra imparatorluğa karşı hiçbir barbar halkın galip gelmediğinin de dahil olduğu Yahudilere karşı bazı tarihi argümanları sergilemektedir.⁵⁴ Yabancı egemenliği altına giren Hristiyanların çağdaş koşullarının eleştirilerini çürütmektedir:

“Biz Hristiyanların eziyet altında olduğumuz ve esir edildiğimiz söylenemez. Önemli olan şey, çoğu zaman savaşırken ve bozguna uğratılırken imanınız dimdik ayakta ve her zaman da ayakta kalacak. Ne de imparatorluğunuz güçsüz bir duruma düşürülmüştür (ya da hakimiyet altına alınmıştır) ne de kiliselerimiz kapatılmıştır. Fakat bize üstün gelen halkların ortasında kiliselerimiz vardır ve haçlarımız yükselmektedir.”⁵⁵

Arkeolojik araştırmalar VII. yüzyılın geç sonlarında ve VIII. yüzyılın başlarında halifelik bölgesinde Hristiyan yapılarının varlığını teyit etmektedir.⁵⁶

Disputatio'nun yazarı bir başka noktaya değinmektedir:

“Zamanın başlangıcından beri Hristiyanlardan başka, bu kadar uzun yıllar savaşa maruz kalmış bir ümmetin yok edilmediğini görmekteyiz. Bununla beraber, bu kadar çok ulusla savaşırken bile, şayet Yüce Yaratıcının yardımı olmasaydı ve hâlâ onları korumasaydı birlikleri bozulmamış olarak kalamazlardı.”⁵⁷

Bir sonraki argüman bilindiği kadarıyla hiçbir Bizans tarihçisinin üzerinde çalışmadığı -aksine metin ve teoloji uzmanlarının (çalıştığı)- tarihi bir metne atıfta bulunmaktadır. Aşağıdaki açıklama, çeviride tahrif yapılmadıkça (ve metinde bu bir anlam ifade etmeyecektir) IX. yüzyılın sonlarında ilk kez olarak söylenmiş olamaz.

“Bir diğer nokta, pek çok barbar ulusun imparatorluğa karşı savaş açmış olmasına rağmen, hiçbir Hristiyan imparator barbarlar elinde ölmemiştir. Bu barbarlar sadece imparatoru ortadan kaldırmayı başaramadılar, aynı zamanda, pek çok zorba teşebbüsde bulunmasına rağmen, *nomisma* -paralar üzerinden haçla beraber onun resmini de kaldıramadılar. İmanın düşmanlarca kuşatılmış olmasını ve asla ortadan kalmamasını önemsiz ve basit bir şey olarak değerlendirmeyin. Ta.ını bizim ümmetimizi seçmiş ve sevmemiş olsaydı, kurtlar gibi saldırgan uluslardan bizleri korumazdı.”⁵⁸

Yahudi Karşıtı Kitaplardaki Nümismatik Kanıtlar

Sina'lı Anastaius'a atfedilen *Adversus Iudaeos Disputatio*'nun tarihi argümanlarından bazılarını tekrarlayan ne McGiffert'in Papiscus Diyalogu ve Philo'su ne de Pseudo-Athanasius'un *Quaestiones ad Antiochum Ducem*'u (tarihi belirlenememiştir) *Disputatio* kadar mükemmeldir; Bu iki eser muhtemelen *Adversus Iudaeos Disputatio*'ya bağlıdır.⁵⁹ Herşeyden öte, nümismatik kanıtlar *Disputatio*'nun yazarı tarafından daha da ayrıntılı bir şekilde zikredilmektedir. Örneğin, *Disputatio*'nun nümismatik argümanı Pseudo-Athanasius'un *Quaestiones ad Antiochum Ducem*'inde yer almaktadır. *Disputatio*'nun yazarı daha sonra diğer

hiçbir Yahudi karşıtı Yunan risalesinin içermediği materyalleri zikretmektedir:

“Kimsenin bizdeki altın mührü inkâr edecek ya da onu çıkarabilecek güce sahip olmaması ne demektir? Gentil’lerden, Perslerden, Araplardan kaç kral bunu denemeye kalktı ve bunu başaramadı? Böylece Tanrı gösterdi ki, biz Hristiyanlar kılıçtan geçirilsek bile, hükümranlığımızı devam ettireceğiz. İmparatorluğumuzun altın işareti İsa’nın bizzat kendisinin işaretidir. O zaman bana söyleyiniz, şayet bu imanın ve Hristiyanların imparatorluğunun sonsuzluğunun, yenilmezliğinin, ortadan kaldırılamazlığının işareti olmasaydı o zaman İsa’nın haçından nefret eden ve ayıplayan sizler niçin ondan hak iddia ediyorsunuz?

Sizler niçin paralardan haçı yasaklayamadınız, aksine onu isteyerek kabul ettiniz ve bununla beraber, haçsız altını gördüğünüzde ona lanet edip geri çevirdiniz?...Niçin savaşmayı istediğiniz şeyi arzuluyorsunuz ve (niçin sizler) isteyerek, (böylece) umulmadık şekilde fethedilmiş olarak, lanet ettiğiniz şeyi kabul ediyorsunuz? Duygu ve anlayışa sahipseniz bu işaret imanın ve İsa’nın haçının yüzyıllar boyunca hakimiyetine devam edeceğini size göstermek ve ikna etmek için hepimize yeter.”⁶⁰

Nümismatik bilimcileri tarafından göz ardı edilen yukarıdaki pasaj, Bizans *nomisma* parasının sahip olduğu prestiji takdir etmektedir ve *nomisma*’dan “Roma İmparatorluğunun nişanesi”⁶¹ olarak bahseden Cosmas Indicopleustes’in ‘Hristiyan Topoğrafyası’ isimli eserindeki *nomisma*’nın prestiji üzerine diğer bir ünlü pasajı hatırlatmaktadır. Disputatio’nun ortaçağda yapılan Latince çevirisi altın *signum numismatis imperii nostri*’nin ve *crucem* in numisnate ve si quem nummum *cruce carentem*’in nümismatik karakterini vurgulamaktadır.

VII. yüzyıla ait bir diğer metin Disputatio’da nümismatik referansların tarihleri konusunda bilgiler vermektedir. 664 yılında sona eren bir Maronite kroniği Emevi Halifesi Muaviye’nin 661 yılındaki Bizans parasının geleneksel niteliklerine sahip olmayan ve başarısızlıkla sonuçlanan altın ve gümüş paraları piyasaya sürme teşebbüsünde bulunduğuna atıfta bulunmaktadır: “Muaviye aynı zamanda altın ve gümüş bastırdı; fakat paraların üzerinde haç olmadığından halk bunları kullanmaya rağbet göstermedi.”⁶²

Maronite kroniği aynı para konusuna atıfta bulunmayabilir; fakat Halife'nin halkının *Adversus Iudaeos Disputatio*'dan alıntılanan pasajda gösterildiği gibi Bizans paralarının taklidini kabul etmekteki aynı isteksizliklerine atıfta bulunmaktadır. Her iki kaynak birbirini tamamlamakta ve tasdik etmektedir. Bu kaynaklar benzer sembol, haç ve *Disputatio*'ya göre bazen imparatorun portresinin eksik olduğu Bizans altınlarının İslami taklitlerine halkın ilgi göstermediğini teyit etmektedir. Kmosko şaşırtıcı bir şekilde, *Disputatio*'daki nümismatik pasajıyla ilgili tartışmasında Maronite kroniğini kullanmamaktadır; fakat *Disputatio*'daki bölümün VII. yüzyıla ait oluşu onun argümanını teyit etmektedir.

700 yılına ait olan bir Hristiyan Mısır metni olan Pseudo-Atanasius aynı zamanda Hristiyan sabrını göklere çıkarmak için herhangi bir amaç olmaksızın Müslümanların altın para üzerindeki haçı kaldırdıklarını bildirmektedir: "Bu ümmet, yönetimi altında bulundurduğu ülkelerde üzerinde isminin sayısı 666 olan kendi isimleri yazılı altın para basmak amacıyla İsa'nın haçı olan parayı ortadan kaldıracaklar."⁶³ Bu anlatı *Disputatio*'nunkinden farklı bir nümismatik değişikliğe atıfta bulunuyorsa da bu metin Hristiyan ümmetinin en azından bazıları üzerinde nümismatik değişikliklerin güçlü etkisi için ilâve bir kanıttır.

Bizans ve Emevi tarihi çalışmaları kadar nümismatik çalışmaları süreci de *Disputatio*'sun nümismatik anlatısının tarihi bağlamını XIX. yüzyıl ve daha önceki yüzyıllardaki ya da hatta XX. yüzyılın başlarındaki bilimadamlarının anladıklarından daha fazla anlamaları yolunda çağdaş dönemin bilimadamlarına yardımcı olmaktadır. Para basmalarının kronolojik sınırları üzerinde bilimsel bir konsensüs olmamasına rağmen, VII. yüzyıl sonlarına ait Bizansa ait bütün altın paraların Araplar tarafından çeşitli kereleler taklidini ortaya koymada nümismatikler başarılı olmuştur.⁶⁴ Basılan paraların bazılarının tura tarafında standart Bizans haç ve yazı tarafındaki imparatorun ellerindeki yuvarlak *cruciger* üzerindeki haç, haçın çubukları kaldırılmak suretiyle iptal edilmiştir. Nümismatikçiler bu basılan paraları "haçın dönüşüme uğramış" nüshaları olarak tanımlamışlardır.

Disputatio'daki nümismatik bölümünün yazarı haçı olduğu kadar impataroru da kaldırmak suretiyle para basmaya başarısız

bir şekilde teşebbüs edilişine atıfta bulunmaktadır. Muğlak anlam biçimi bilim adamlarının “Arap-Bizans” parası olarak adlandırdıkları müslümanların taklitleri bilinen herhangi bir baskısının tanımına izin vermemektedir. Nümismatik atıflar geç dönem 8., 9. ya da daha sonraki yüzyıllarda bir anlam ifade etmeyecekti, çünkü *nomisma*’nın yazı tarafındaki haç sadece II. Tiberius’un hükümdarlığı dönemiyle 720 yılı arasında olduğu anlaşıyor. Bu tür paralar daha sonraki dönemlerde dolaşım değerine sahip olmayacaktı. *Disputatio*’nun yazarı Araplarınki olduğu kadar erken dönem Sasani altın para basmalarının da (muhtemelen yanlış bir şekilde bu paraların Bizanstakilerin taklitleri olarak yorumladı) söz konusu olduğunu bilmektedir. “Arap-Bizans” paralarının basımının bilinen herhangi spesifik bir türüne atıfta bulunup bulunmadığı belli değildir.

Bizans ve Emevi paraları konusundaki uzmanlar nümismatik ile ilgili metnin, VII. yüzyılın sonlarına ya da en azından VIII. yüzyılın başlarına ait olduğu kanaatini taşıyorlar.⁶⁵ *Disputatio*’nun yazarı özel olarak 690’lı yıllarda Şam’da imparatorluk ya da geçerli olan halife paralarının atıfta bulunmamaktadır. Çünkü o geçmişte yapılan hatalardan bahsettiğinden, geçerli halife paralarının konu edinilmesine dair bir teşebbüsün söz konusu olmadığı bir zamanda bunu kaleme almış olmalı. Bastırılmış halife paralarının geçerliliği kadar, uzun süre devam eden hiçbir yöneticiyi anma noktasında daha henüz vakit erken olabilir. Bununla beraber, Yunanca ve Arapça kitabelerle imparatorluk paralarının basımı zamanında böylesi bir argümanı kimse ileri sürmemiş olabilir. Çünkü kullanımı sona erinceye kadar paraların tedavülde kalıp kalmadığını kimse bilemeyebilir. Bunlar 692 yılından önceki olası bir tarihte nümismatik argümanlar olabilir.

Disputatio’daki taklitlere halkın ilgi göstermemesine referansın Nöldeke’nin kroniğinde verili bir tarih olan 661 yılı gibi erken bir tarihi teyit edip etmediği belli değildir. *Disputatio*’daki metin 661 yılından sonra kaleme alındı; fakat muhtemelen 690 yılı civarında (pek çok müslüman bu tarihin “Arap-Bizans” baskılarının gerçekleştirildiği tarih olduğuna inanmaktadırlar) ya da Abdülmelik’in yeni parasını basmasından (696/97) daha sonra, Bizans baskılarının Araplarca eski taklitleri halk tarafından be-

nimsendiği bir dönemdeydi. *Disputatio*'daki çağdaş tarihi argümanlarla ilgili bölümün VII. yüzyılın sonuna yaptığı atıf onun toplam beş kitabının tarih ve yazar gibi daha büyük sorunlarının çözmek için gerekli değildir. Bu eser, VII. yüzyıla ait bir kaç eklemenin ve tahrifatın yapıldığı bir eser olabilir ve bu dönem Sina'lı Aziz Anastasiu'un adını duyurduğu bir tarih olarak hatırlanabilir. Eserin yazarının Sina'lı Aziz Anastaisu olması mümkündür -fakat kesinlikten uzaktır-. Böylesi bir sonuç Sina'lı Aziz Anastasius'a atfedilen yazıların gerçekliğiyle ilgili diğer pek çok sorunu basitleştirebilir; fakat metinle ilgili sayısız problem daha fazla ayrıntılı incelemeye ihtiyaç duymaktadır.

Konuya tekrar geri dönersek, *Adversus Iudaeos Disputatio* en azından VII. yüzyılın son dönemlerindeki tavra bir göz atmayı sağlamaktadır. Bu metin, Hristiyanların söz konusu yüzyıldaki Arap zaferleri ve Bizans yenilgilerini açıklama ihtiyacını ortaya koymaktadır. En azından bir Ortodoks Hristiyan yakın geçmişteki tarihsel deneyimlerden hâlâ rahatlık duyabilebildiğini ve Bizans İmparatorluğunun ölümsüzlüğüne ve Müslümanların egemenliği altındaki Hristiyan toplumlarının yaşamları konusunda güven için neden bulabilebildiğini göstermektedir. Bu metin müslümanların kontrolü altındaki bölgelerde Bizans *nomisma*'sının devam eden prestijine ve müslüman otoritelerin hristiyan sembollerini kendi paralarından çıkarmaya çalışırken karşılaştıkları zorluklara tanıklık etmektedir ve böylece bu metin İmparator II. Justinian ve Halife Abdülmelik arasında para çatışmasıyla ilgili geri plânı oluşturmaktadır. Arapların askeri başarılarının potansiyel olarak hristiyanları sıkıntıya sokmuş olabileceğini, ayrıca hristiyanların akılsallaştırmayı geliştirmede etkili bir şekilde marifetli olduklarını, yine de inançlarının doğruluğuna ve Bizans İmparatorluğunun ölümsüzlüğüne duydukları inancı devam ettirmede deneyimsiz ya da ikna edici olmadıklarını göstermektedir.⁶⁶

İmparatorluğun İtimadı ve Saboros'un Başarısızlıkla Sonuçlanan İsyan Girişimi

Theophanes'in *Kronografyası*nda(Chronographia), imparatorlukta var olan iç çekişmelerin yanısıra Emevi başkenti Şam'da

halifenin dıştan gelen baskıyla karşılaşmada imparatorun yüceliğini ve Bizans İmparatorluğunun prestijini artırmaya hizmet etmiş olan VII. yüzyıl sonuna ait bir hikâye de yer almaktadır. Bu hikâye, *Ermeniaks*'ın (Armeniaks) (Bizans Ermenistan bölgesinin bir zamanlar Coloneia olan başkenti; Theodosiopolis ya da günümüzdeki Erzurum'u içermektedir) stratejisti -*strategos*- (askeri bölgede sivil ve askeri otoriteyle donanımlı bir general) olan Saborios'un başarısızlığa uğrayan isyanı Şam'da Halife Muaviye ile müzakereler yapılmasına rağmen, 667/68 yılında başarısızlığa uğradı.⁶⁷ Gerçekte, Saborios'un bir kaza sonucu atından düşüp ölmesi isyanı sona erdirdi, fakat Saborios olayı az anılan bir olaydır.⁶⁸

Bu hikâye, Bizans ve Suriye kroniklerinde tekrar edilmiştir. Bu kroniklerde Bizans İmparatorluğu ve halifelik makamı arasında gerçekleştirilecek doğrudan diploması sayesinde Şam'daki İslam yönetiminin de dahil olduğu bütün avantajları dile getirmekle beraber, Muaviye ya da Şam'da görev alacak diğer halifelerle özel diploması teşebbüsünde bulunanları bekleyen korkunç kadere vurgu yapmaktadır.⁶⁹ Theophanes'e göre;

"Armeniaks generali Saborios (aslen bir Persliydi) İmparator Constans'ı isyan etti. İmparator Bizans İmparatoruna bağlı kalacağına söz veren general Sergios'u, İmparator'a karşı Saborios'la ittifak kurup kurmayacağını öğrenmek üzere Muaviye'ye yolladı. IV. Constantine bu gelişmeyi haber aldığı anda *cubicularius* olan Andrew'ü hediyelerle birlikte Muaviye'ye gönderdi böylece Muaviye isyancılarla işbirliği yapmadı."

Theophanes, Muaviye'nin "Siz ikiniz de benim düşmanımsınız, kim daha çok verirse ona yardım ederim." Andrew, 'Şüphelenmeyiniz sayın Halife, isyancılara göre İmparator'dan daha fazlasını elde etmeniz sizin için daha iyidir. Dost olduğunuzdan öyle davranınız'" dediğini aktarmaktadır. söylendiğine göre Muaviye Saborios'un elçisi Sergios'un Andrew'e boyun eğmemesi yönünde tavsiyede bulunur. Bir sonraki huzura kabulde, Sergios Andrew'ü bir haremağası olduğunu belirterek aşağılar. Andrew Sergios'un üstadının, isyancı Saborios'un Muaviye'ye Bizans İmparatorluğunun halktan aldığı bütün vergileri vereceği yolundaki Muaviye'ye

verdiği sözü karşılamayı reddeder. Böylece Andrew Muaviye'yi ikna edemeden Şam'ı terk eder. Fakat Arabissos yakınlarında bir dağ geçidinde Sergios'un yakalanmasını emreder ve bu plân başarıyla sonuçlanır ve daha sonra Sergios'u hadım ettirir ve astırır. Saborios kaza sonucu ölür. Saborios'un isyanı üzerine müslümanlar geçici bir süre Amorion'u ele geçirirler ve Boğaziçi'ne saldırırlar; fakat takip eden kış mevsiminde Bizanslılar Amorion'daki müslümanlara ait karargâhı yok ederler.⁷⁰

Saborios'la ilgili bu hikâye sınır bölgelerinde imparatorun otoritesini güçlendirmek amacıyla ve ayrılıkçılığa teşebbüs edenleri cezalandırmak ve ortadan kaldırmak amacıyla yetenekli ve acımasız haremağalarının kullanmanın da dahil olduğu pek çok tekniğe de vurgu yapmaktadır. Arapça kaynaklar Saborios'un isyanını göz ardı etmektedirler ya da görmezlikten gelmektedirler; fakat bu hikâye Theophanes ve Suriye'li Michael'in kroniklerinde, yerel Bizanslı komutanlarla müzakereler yapmak suretiyle Bizans İmparatorluğunun hakim olduğu bölgeleri ele geçirmeye çalışan Emevi Suriye diplomasisinin zirveye çıktığına işaret eden Saborios'un isyanı yer almaktadır. Bununla beraber, Saborios sivil bir idareci değildi. O yeni bir bağlamda ele alınan *stratejis* (komutanlardan) biriydi. Bizanslılar için Saborios'un hikâyesi bir takım dersler vermektedir ve Şam'la ayrı antlaşmalar yapmaya teşebbüs edenlere karşı bir uyarıdır. Saborios'un ve destekleyicilerinin kaderi Constantinople'ye karşı isyanın ya da müslümanlarla doğrudan görüşmelerin sonucunun ölüm ve yıkım olduğuna inancı gösterdi.⁷¹

VII. Yüzyılda Güvenliği Çağrıştıran Tavrılar: Kısa Bir İnceleme

VII. yüzyıl Bizans siyasal ve dini tavrıların bazı ana hatlarının anlaşılması belli belirsizdir. VII. yüzyılın ilk yarısının son 20 yılı tedirgin edici ve birbirlerini suçlamalarla tekrar edilmiş olabilir. O döneme ya da 6. Kilise Konsil'inin toplanmasından hemen sonraya ait olan bir grup metni sıkıntılı günlere rağmen imparatorluğa güvenin ve imanın varlığını ortaya koymaktadır. Deneyimlerden ve içinde bulunulan şartlardan olumlu yorumlar çıkarmak o dönemde yaşayanlar için doğal olmasına rağmen, im-

paratorluğun Arapların ilk *Constantinople* kuşatma başarıya yormasına kadar Konsil'in kararları da bu tavrın ortaya çıkmasına yardımcı olmuş olabilir. Sina'lı Aziz Anastasius'un bir vaazında doğru bir Hristiyan teolojisine (Chalcedonian) dönüşünden dolayı imparatorluğun talihinin açıldığını belirtmesine rağmen, Hristiyanlık tavrının imparatorluğun içerisinde ve dışarısında IV. Constanine'nin hükümdarlığının babası II. Constats'dan farklılık arz edip etmediği belli değildir.⁷²

Günümüze kadar ulaşan kaynaklar, şaşırtıcı olmayacak derecede, yakın geçmişteki siyasal ve askeri gelişmeleri anlamaya, açıklamaya ve başa çıkabilmeye yönelik herhangi üstün bir teşebbüsü ortaya koymamaktadır. Mevcut kaynaklarda hakim olan dini karakter Ortodoks, Monothelite, Monophysite ya da Yahudi olsun ya da olmasın olayları hemen hemen yalnızca referansların dini çerçevesi içerisinde yorumlamak için yazarlarının teşebbüslerini açıklayabilir. Bununla beraber, tarihi olaylara ve koşullara referansların toplamı çok küçük bir bölümü içermektedir. Bu tartışmalar son derece az orijinallik göstermektedir: Bunlar V. yüzyıldaki erken dönem imparatorluk krizlerinde yaygın olan imparatorluk koşullarının kısmen dini açıklamalarına benzemektedir.⁷³

Bu tezatların imparatorluğun kırsalında ve şehirlerinde yaşayan halk, imparatorluk dışındaki ve halifelik sınırları içerisindeki nüfus için olası etkilerin iç yüzünü anlamak için son derece zordur. Daha geniş bölgeleri de içine alan nüfus arasında bu elit tepkilerin yaygınlaşıp yaygınlaşmadığı ya da nasıl yaygınlaştığını, sayet yaygınlaştıysa ne şekilde ve hangi sonuçlar doğurduğunu ortaya koyacak yeterli kaynak olmadığından sadece spekülasyona gidilebilir. Ayrıca nüfusun daha geniş tabakaları arasında böylesi reaksiyonların yayılmasında herhangi bir birlik olup olmadığı da belli değildir. Kırsal ve hatta dağlık bölgelerde yaşayan köylülerin bile müslümanların kazandıkları zaferlerden ve güvenliğin bozulmasından, hatta kendi yerel güvenliklerinin bile bozulmasından habersiz olmaları düşünülemez. Fakat kaynaklar köylülerin daha iyi eğitim görmüş olanlar ve sık sık seyahat eden teologlarla benzer şekilde olaylar üzerinde tartışmalar ve yorumlar yapıp yapmadıklarını açıkça ortaya koymamaktadır. Constanti-

nople'nin ya da Thessalonica halkının hangi tabakalarında bulunan halkın bu olaylar hakkında düşündükleri ya da günlük Hıristiyan inançlarını ve ibadetlerini nasıl etkilediğini bilmek büyük bir olasılıkla imkânsızdır. Halkın verdiği cevapları ya da bu cevapların değişim oranlarındaki eğilimleri belirlemek için XX. yüzyılın kamuoyu araştırmalarını ya da seçimlerini kullanamaz: Kaynaklar mevcut değildir. Hatta azizlerin yaşamları, yerel tarihler ve haberler son derece sınırlıdır. Bu boşluk halkın dini duygularını ve müslümanların gerçekleştirdikleri fetihlere verdikleri yanıtları belirlemeyi zorlaştırmaktadır. VII. yüzyılın sonlarına ait bazı eskatolojik argümanlar üzerinde VIII. yüzyılın başlarında daha fazla ayrıntılı araştırmalar yapılmaya devam etti.⁷⁴

Dipnotlar:

- ¹ Anast. Sinait., *Sermo adversus Monotheletas* 3.1. 86-92 (60 Uthemann). Sina'lı Aziz Anastasius bu sözleri bu vaazda çağdaş olaylar hakkında diğer kanıtları değerlendirmek amacıyla muhtemelen 700 yılından önce geç dönem VII. yüzyılda kaleme aldı: Theoph., *Chron.*, (332 De Boor).
- ² Anast. Sinait., *Sermo adversus Monotheletas* 3.1.93-101 (60-1 Uthemann).
- ³ *Cronica mozarabe de 754* c. 8 (28-9 Lopez Pereira) = *Cont. Byz. Arab.*, MGHAA 11: 336-7. Heraclius'un Theodore'yi Müslümanlarla savaşmaktan kaçınması konusunda uyarısı hakkında, bkz. c.9 (30-1 López Pereira).
- ⁴ F. Nau, "Histoire de Saint Maurice, Empereur des Romains," *PO* 5: 776.
- ⁵ *Vie de Symeon le Fou et Vie de Jean de chypre* c.10, 5. satır, editör ve çeviren: A.-J. Festugiere, L. Ruden (Bibliothèque Archéologique et Historique, Institut français d'Archéologie de Beyrouth, T. 95 [Paris 1974]) 356.
- ⁶ Yunanca metin ve çevirisi: A. Couret, "La Prise de Jérusalem par les Perses, en 614," *ROC*, ser. 1, 2. cilt(1987) 140-3.
- ⁷ Brannon Wheeler, "Imagining the Sassanian Capture of Jerusalem: 'The Prophecy and Dream of Zerubbabel' and Antiochus Strategos' 'Capture of Jerusalem'," *Orientalia Christiana Periodica*, 57 (1991); karşılaştırın: Israel Lévi, "L'Apocalypse de Zorobabel et le roi de Perse Siroes," *Revue des Etudes Juives* 68 (1914) 129-60; 71 (1920) 57-65. Müslümanların, Bizanslılar hakkındaki kıyamete dair metinleri: Wilfred Madelung, "Apocalyptic Prophecies in Hims in the Umayyad Age," *Journal of Semitic Studies* 31 (1986) 146, 155, 156 n. 64, 158-74, 180-1, 183-4; Lawrence I. Conrad, "Portents of the Hour," *Der Islam*, forthcoming; Jewish apocalyptic literature: Benjamin Z. Kedar, "The Arab Conquests and Agriculture: A Seventh-Century Apocalypse, Satellite Imagery, and Palynology," *Asian and African Studies. Journal of the Israel Oriental Society* 19 (1985) 3-5. Stars: Theoph., *Chron.*, AM 6124 (336 De Boor); Zuqnin kroniğinden alıntı, in: A. Palmer, *Chronicles*, 1. bölüm, no. 10: AG 937.
- ⁸ Ph. Grierson, *DOCat* (Washington 1968) II, 1. bölüm: 270-4, nos. 61.1-48.
- ⁹ Kur'an-ı Kerim, 30. Sure: 2-3.
- ¹⁰ L. Sternbach, "Analecta Avarica," *Rozprawy, Polska Akademii Umiejetnosci, Wydział Filologiczny*, ser. 2. 15. cilt (Cracow 1900) 298-9, 308, 312, 317, 320.
- ¹¹ *Chronicon Paschale*, editör: L. dindorf (Bonn 1832) 1: 729, 6-8. satırlar.
- ¹² George of Pisidia, Exp. Pers. 1.13-16, 3. 385-461 ve *Heraclias* 1.1-79 (*Poemi, I: Panegirici epici*, editör: A. Pertusi [Ettal 1960] 84-5, 133-6, 240-3); D. F. Frendo, "Classical and Christian Influences in the Heracliad of George of Pisidia," *Classical Bulletin* 62.4 (1986) 53-62.

- 13 *Acta M. Anastasii Persae* (12.28a Usener); Karşılaştırm; F. Halkin, "Un discours inedit du moine Pantaleon sur l'élévation de la Croix, BHG 427 p.," OCP 52 (1986) 257-70; E. Honigmann, "La Date de l'homélie du pretre Pantoléon sur la fete l'Exaltation de la Croix (VIIe siecle) et l'origine des collections homiliaires," *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques* (Academie royale de Belgique, 5. ser, T. 36 (1950) 547-59, özellikle 556-7.)
- 14 Sophronius, editör: A. Papadopoulos-Kerameus (St. Petersburg 1898) 5: 166-7.
- 15 Sophronius, PG 87: 3197D.
- 16 Maximus the Confessor, epist. 14, *ad Petrum illustrem*, PG 91: 540.
- 17 *Doctrina Iacobi nuper baptizati* (62-63, 70 Bonwetsch). PO 13'deki Abarğa'lı Sergus'un ahlâki metni sonradan türemedir, orijinalinin anlaşılması için yeterli değildir.
- 18 *Doctrina Iacobi* (60 Bonwetsch). V. Déroche edn. in TM 11 (1991) kullanılım için son derece geçtir.
- 19 *Doctrina Iacobi* (86-7 Bonwetsch).
- 20 Theophylact Simocatta, Hist., 4. 13.13, Peter Schreiner bu metnin Qadi-siyya Savaşında müslümanlar tarafından yenilgiye uğratılan Perslilerden dolayı olarak bahsettiğini ileri sürmektedir, Theophylaktos Simokates, *Geschichte*, çeviren ve yorumlayan: Peter Schreiner (Bibliothek der griechischen Literatur, 20 [Stuttgart: Anton Hiersemann, 1985] 303 n. 591) kesin değil, fakat olasıdır.
- 21 Theophylact Simocatta, Hist., 4. 13.9.
- 22 *Vie de Theodore de Sykéon* c.134, editör: A.-J. Festugiere (Subsidia Hagiographica, n. 48. [Brussels 1970] 1: 106). Rahip George, Sykeon'lu Aziz Theodore yaşadığı sırada biyografiyi tamamlamaya başlamıştı: Vie c. 165, 170. George altıncı yüzyılın son on yılı içerisinde dünyaya gelmişti. Biyografinin son bölümünü İmparator Heraclius'un ölümünden sonra kaleme aldı. Çünkü Heraclius hanedanının uzunluğunu biliyordu: Vie c. 166, 32-4. satırlar (1: 154 Festugiere). Karşılaştırm: W. E. Kagei, "New Evidence on the Early Reign of Heraclius," BZ 66 (1973) 308-30.
- 23 W. E. Kaegi, Jr., "Gli storici proto-bizantini e la Roma del tardo quinto secolo," *Rivista Storica Italiana* 88 (1976); yeni baskı, in ASRB 6. 5-9.
- 24 "Sancti Georgii Chozebitae Confessoris et Monachi Vita Auctore Antonio eius discipulo," AB 7 (1888) 117. Editöre göre, bu metin 638 olarak tarihlenmiş olabilir, s. 95.
- 25 John, Bishop of Nikiu, Chronicle 120.33, 121.2, 121.11, 123.5, çeviren: R. H. Charles (London, Oxford 1916) 195, 200, 201, 202. Bkz. Francisco Javier Martinez'in editörlüğünü yapıp çevirdiği "Eastern Christian Apologetic in the Early Muslim Period" Pseudo-Athanasius'un (c. 691-

- 750) risalesinde Hristiyanların acılar içinde ilahi cezayla ilintilendirilme, (Ann Arbor, MI: University Microfilms, 1985) 510-31. Pseudo-Methodius hakkında: P. J. Alexander, "Pseudo-Mefodii i Efiopii," ve "Medieval Apocalypses as Historical Sources," ilâvelerle yeni baskı, in his *Religious and Political Thought in Byzantium* (London: Variorum, 1978), söylenen sıraya göre: XI: 21-7a; XII: 53-7; ve XII: 1003, 1006-8.
- 26 Fredegarius, *Chron.*, 4.66 (154 Krusch). Belki Allah'ın kılıcı Halid bin Velid'in *double entendre*'sidir ve kroniğinin bu bölümünün kaynağının doğu kaynağının bir göstergesi olabilir.
- 27 Sebeos, *Hist.* c.32 (104-5 Macler, bkz. aynı zamanda çeviren: Bedrosian, s. 135.
- 28 Sebeos, *Hist.*, c.30 (96 Macler, bkz. Bedrosian çevirisi, s. 124). Bu bölüm müslümanların argümanlarını hatırlatmaktadır. Sebeos'un gerçekleştirdikleri fetihleri haklı çıkaracak çağdaş İslam kıyamet argümanlarını yeniden gündeme getirmesi olasıdır. Bu argüman bir Monophysite olmasına rağmen özel bir Monophysite görüşünü içermemektedir. Hz. Muhammed hakkında daha sonraki Ermeni görüşleri: R. W. Thomson, "Muhammad and the Origin of Islam in Armenian Literary Tradition," *Armenian Studies/Etudes Armeniennes in memoriam Haig Berberian*, editör: Dickran Kouymjian (Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1986) 829-58.
- 29 Sebeos, *Hist.* c.30 (124 Bedrosian, 96-7 Macler).
- 30 Michael the Syrian, *Chron.*, 11.5 (2: 418 Chabot); Friedhelm Winkelmann, "Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monotheistischen Streites," *Klio* 69 (1987) 515-59.
- 31 Michael the Syrian, *Chron.* 11.6 (2: 422-3 Chabot).
- 32 *The Gospel of the Twelve Apostles Together with the Apocalypses of Each One of Them*, editör ve çeviren: James Rendall Harris (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayını, 1900) 36-7.
- 33 Pseudo-Methodius, im Martinez, "Eastern Christian Apocalyptic" 143-4; Karşılaştırm: Harald Suermann, *Die geschichtstheologische Reaktion auf die einfallenden Muslime in der edessenischen Apokalypsik des 7. Jahrhunderts* 174, 190-2. G. J. Reinink, "Ismael, der Wildesel in der Wüste. Zur Typologie der Apokalypse des Pseudo-Methodios," *BZ* 75 (1982) 336-44; tarih: 338.
- 34 John Bar Penkaye, in: S.P. Brock, "North Mesopotamia in the Late Seventh Century. John Bar Penkaye'nin *Ris Melle* isimli eserinin XV. kitabı, *JSAI* 9 (1987) 57-8.
- 35 John Bar Penkaye, in: S. P. Brock, "North Mesopotamia in the Late Seventh Century. John Bar Penkaye'nin *Ris Melle* isimli eserinin XV. kitabı, *JSAI* 9 (1987) 61.

- 36 John Bar Penkaye, in: S. P. Brock, "North Mesopotamia in the Late Seventh Century. John Bar Penkaye'nin *Ris Melle* isimli eserinin XV. kitabı, JSAI 9 1(1987) 58, 60.
- 37 *Relatio monionis factae inter domnum abbatem Maximum et socium ejus atque principes in secretario*, PG 90: 112.
- 38 *Relatio*, PG 90 112-13. Bu suçlamanın gerçek tarafı vardır. Çağdaş Mısır'lı tarihçi Kikiu'lu John, Barca'lı John isminde bir generale müslümanlar karşısında Mısır'ı savunma emri verildiği ve onun bu çabasında başarısız olup savaşı kaybettiğini bildirmektedir. Barka'dan gelen Bizans askeri birlikleri müslümanlara direnme amacıyla gönderilselerdi, Numidia'dan gelenleri de bu görevle vazifelendirme yönünde bir teşebbüs söz konusu olabilirdi: Nikiu'lu John, c. 111.1-3 (178-9 Charles); Nicephorus, *Hist.* 23 (70-1 Mango). Aynı zamanda: John Haldon, "Ideology and the Byzantine State in the Seventh Century: The 'Trial' of Maximus the Confessor," in: *From Late Antiquity to Early Byzantium*, editör: V. Vavrinek (Prague: Academia, 1985) 87-91; John Haldon, "Ideology and Social Change in the Seventh Century: Military Discontent as a Social Barometer," *Klio*, 68 (1986) 139-90.
- 39 *DOCat* 2, 1. bölüm: 1: 101, 106.; *DOCat* 2, 2. bölüm: 391-4, 396-8 (Heraclonas, no. 5a, 5b, 5c, 5d. 1-2, 5e. 1-4) s.399, no.9a; *DOCat* 2, 2. bölüm: 406, 443-62, nos. 59a-93b. 3. Leon Matagne, "La Succession d'Heraclius," *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 122 (1976) 87-96, özellikle 95-6. Bates'in tarihlendirmesi en çok inandırıcı olandır. George F. Bates, "Constans II or Heraclonas? An Analysis of the Constantinopolitan Folles of Constans II," *ANSMN* 17 (1971) 141-61. P. Grierson, in J. Yvon and H. M. Brown, eds., *A Survey of Numismatic Research 1966-1971 II* (Medieval and Oriental Numismatics (New York 1973) 8. Alois Wenninger, InPER CONST-Ein Beitrag zur Follisprägung des Konstans II., " *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 27 (1977) 75-8. Wolfgang Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 2: *Von Heraklius bis Leon I.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse (Vienna 1981) 3: 136-40, II. Constans'a yapılan yardımı kabul etmektedir ve s. 136'daki yeni bir ideolojiyi yansıtan konuya inanmaktadır. Dikkat edilmemiş; fakat ilginç olan ise Eusebius'dan gelen bir alıntıdır, *Demonstratio evangelica* 1.9.4.7: Bu, Eusebius'un Yunanca kaleme alınmış eserindeki yenilenme bağlamındaki (mimari yenilenme ya da restorasyondan başka) tek örnektir. P. Grierson'a 1974, 1979 ve 1980 yıllarında bu konuyu kendisiyle tartışma fırsatı bulduğum için teşekkür ederim.
- 40 J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova, et amplissima collectio* 11: 201.
- 41 IV. Constantine'nin saygı gösterisi: Mansi 11: 656. Papa Agatho'nun mektubu: Mansi 11. 239E-242A, çeviren: K. F. Morrison, *Tradition and*

- Authority in the Western Church* (Princeton 1969) 148; karşılaştırın; Mansi 11: 238B, 239-C.
- ⁴² Mansi 11: 286C-D.
- ⁴³ Kovuşturmalar: Mansi 11: 617-20; alıntı; Mansi 11: 617. Bulgar tarihi için bu olayın önemine dair: G. CankovPetkova, "Über die Building des bulgarischen Staates," *Beitrage zur byzantinischen Geschichte im 9. 11. Jahrhundert*, editör: V. Vavrinek (Prague 1978) 473.
- ⁴⁴ G. Bardy, "Les Trophees de Damas. Controverse judeo-chretienne du VI-le siecle" PO 15 (1927) 175-8. A. Scharf, "Byzantine Jewry in the Seventh Century," BZ 48 (1955) 103-15; A. Sharf, *Byzantine Jewry: From Justinian to the Fourth Crusade* (London 1971); A. L. Williams, *Adversus Judaeos* (Cambridge 1935); Maryse Waegeman, "Les Traités Adversus Judaeos. Aspects des relations judeo-chretiennes dans le monde grec," *Byzantion* 56 (1986) 295-313. Bkz. aynı zamanda, Anonymi Auctoris *Theognosiae* (saec. IX/X). *Dissertatio contra Iudaeos*, editör: Michiel Hostens (CC, Series Graeca, 14 [Brepols-Turnhout: Leuven University Press, 1986]).
- ⁴⁵ David Olster, *Roman Defeat, Christian Response, and the Literary Construction of the Jew* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993). Aynı zamanda, Vincent Deroche, "L'Authenticité de l'Apologie contre les Juifs de Leontios de Néapolis," BCH 110 (1986) 655-69.
- ⁴⁶ *Trophées* 3.1 (220 Bardy).
- ⁴⁷ *Trophées* 3.2 (221 Bardy).
- ⁴⁸ *Trophées* 3.4 (222 Bardy).
- ⁴⁹ *Adversus Iudaeos Disputatio*, PG 1203-72.
- ⁵⁰ İsa'dan 800 yıl sonra: PG 1225D; Vespasian ve Titus'dan itibaren: PG 1237B. Bilimadamları, Kumpfmüller tarafından özetlenen IX. yüzyıla itibar etmektedirler, *De Anastasio Sinaita* (diss., Würzburg, 1865) 147-8; K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur* (İkinci baskı, Münih, 1897) 66; H.-G. Beck, *Kirche und Theologische Literature im Byzantinischen Reich* (Münih 1959) 443; özellikle S. Sakkos (Thessalonica 1964) 194-9, 188-9.
- ⁵¹ PG 89: 1212B-C; karşılaştırın; A. L. Williams, *Adversus Judaeos* (Cambridge 1935) 175, G. Podskalsky tarafından kabul edilmiştir: *Byzantinische Reicheschatologie* (Münih 1972) 44, n. 272.
- ⁵² PG 89: 933; Sakkos, 196-8; J. B. Pitra, "Anastasiana," *Juris eccles, Graecorum hist. et monum* (Rome 1868) 2: 244, n. 2.
- ⁵³ PG 89: 1220D.
- ⁵⁴ PG 89: 1223D.
- ⁵⁵ PG 89: 1221C-D.

- 56 Fr. S. J. Saller, "An Eighth-Century Christian Inscription at el-Quweis-me, near Amman, Transjordan," *Journal of the Palestine Oriental Society* 21 (1948) 138-47; A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archeologique* (Paris 1957) 53-7; Michele Piccirillo, "The Umayyad Churches of Jardon," *ADAJ* 28 (1984) 333-41; Piccirillo, *Chiese e mosaici della Giordania Settentrionale, Studium Biblicum Franciscanum*, 30 (Jerusalem: Franciscan Printing House, 1981) ve özellikle Umm al-Rasas'dan erken dönem VIII. yüzyıla tarihlenmiş mozaik: Piccirillo, "Le iscrizioni di Umm al-Rasas-Kastron Mefaa in Giordania I" (1986-1987), *Liber Annuus Studium Biblicum Franciscanum* 37 (1987) 177-239; Robert Schick, *Christian Communities of Palestine*.
- 57 PG 89: 1224A; karşılaştırın; *Trophées de Damas*, PO 15: 222; Ps. -Athanasius, *Quaestiones ad Antiochum Ducem*, PG 28: 624.
- 58 PG 89: 1224A-B.
- 59 McGiffert, *Dialogue* c. 10, s. 61-2; Pseudo-Athanasius, *Quaestiones ad Antiochum Ducem*, PG 28: 624. A. L. Williams ikna edici olmayan bir şekilde *Quaestiones*'i VI. yüzyıla tarih düşürmektedir. Fakat "Anastasi-us"un aksine nümismatik referansın düşük niteliği ve anlaşılabilir karakterini farkedememiştir: *Disputatio: Adversus Judaeos* 160. Casimir Oudin'in bunun Aziz Athanasius'un çalışması olmadığı yolundaki düşüncesinden bu yana gerçekte hiçbir çalışmaya rastlanmamıştır: *Trias dissertationum criticarum... Secunda, De Quaestionibus ad Antiochum Principem...* (Leiden 1717) 73-135. McGiffert, onun metninin "İsa'nın işareti" ve "altın haç"a dair referansını anlayamamıştır: "Bu sözler bir altın haç atıfta bulunup bulunmadığını bilmiyorum." (*Dialogue*, s. 89).
- 60 PG 89: 1224C-1225A.
- 61 Cosmas Indicopleustes, *Topographie chretienne* 2.77, editör ve çeviren: W. Wolska-Conus (Sources Chretiennes, 141 (Paris 1968) 1: 393-5. Aynı zamanda, bir yüzyıl öncesinden kaleme alınan şu esere dikkat edilmelidir: Quodvultdeus, "auream monetam cum eodem signo crucis fieri praecipit," *Livre des promesses et des predictions de Dieu* III. xxxiv (36), editör ve çeviren: Rene Braun (Paris: Editions du Cerf, 1964) 2: 558-60. Fakat karşılaştırın: Introduction, n. I, 1: 70. Bu, haçla ilintilendirilen paralardan kanıt ortaya koymaya yönelik tartışma çabasının ne kadar eskiye dayandığının bir göstergesidir. *nomisma* ya da *solidus* (taksim çizgisi) bir Roma pound'unun ağırlığı 1/72 -yaklaşık 4-5 gram gelen ve genellikle 22-5 kerat saflığındaki imparatorluğun standart altın parasıdır. Söz konusu bu para hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Ph. Grierson, *DO-Cat* 1, 1. bölüm: 8-11.
- 62 Th. Nöldeke, "Zur Geschichte der Araber im 1. Jh. d.H. aus syr. Quellen," *ZDMG* 29 (1875) 96. "Extract from the Maronite Chronicle," im Palmer, *Shadow*, 1. bölüm: 4. metin, AG 971.

- 63 Pseudo-Athanasius, Francisco Javier Martinez tarafından yapılan çevirisinde, "Eastern Christian Apologetic in the Early Muslim Period" 529-30.
- 64 Temelde : J. Walker, *Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-Reform Umayyad Coins* (London: 1956) s. xxv, ve genelde, s. xxii-xxvi. Aynı zamanda: P. Grierson, *DO Cat* 2, 1. bölüm: 60-2; Grierson, "Monetary Reforms of Abd al-Malik," *JESHO* 3 (1960) 242-4. Yeni tartışmalarla beraber bilimsel literatürün en uygun bir şekilde gözden geçirilmesi: G. C. Miles, "The Earliest Arab Gold Coinage," *ANSMN* 13 (1967) 205-29. Ayrıca şu eser de önemlidir: Cecile Morrisson, "Le Tresor byzantin de Nikertai," *Revue belge de Numismatique et de Sigillographie* 118 (1972) 29-91, özellikle 58-64, Bizans altınının Müslümanların hakimiyetindeki Suriye'deki dolaşımıyla ilgili; karşılaştırm: William E. Metcalf, "Three Seventh-Century Byzantine Gold Hoards," *ANSMN* 25 (1980) 96-101, C. Morrisson ve G. Miles'in yayınlarındaki sonuçlarında değişiklik yapmaktadır.
- 65 Profesör Philip Grierson ve Dr. Michael Bates her ikisi de, benim tanım-lamalarıma ve sorularıma cevap verdiler. Ph. Grierson'un 14 Ağustos 1974 ve Dr. Michael Bates'in 10 Ekim 1975 ve 29 Eylül 1987 (Curator of Islamic Coins, American numismatic Society) tarihlerinde bana mektup göndermişlerdir. 1978 yılı sonlarında Dr. Bates'le karşılıklı yazışmalarımızda ve 1978-9 yıllarında Dr. Cecile Morrison'la Paris'teki tartışmalarımızda söz konusu problemleri gidermede yardımcı olmuştur. Bkz. Dr. Michael Bates'in yayınlanmamış makalesi, "The Umayyad Coinage of Damascus, 692-750," yazarın izniyle 5 Aralık 1986'da bana ödünç verdi. Bkz: Michael L. Bates, "History, Geography and Numismatics in the First Century of Islamic Coinage," *Revue suisse de Numismatique* 65 (1986) 239-42, 250/3; Bates, "Coinage of Syria under the Umayyads, 692-750" 1987 *Bilad al-Sham Proceedings* 2 (İng. bölümü) 195-228. Bu metindeki daha ayrıntılı gözlem ve geç dönem VII. yüzyıl tarihiyle ilgili kanıtlar bağlamında bu bölümün 1. ek'ine bakınız.
- 66 Michael McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West* 36-252.
- 67 Stratos, 4: 246-57; P. Peeters, "Pasagnathes-Persogenes," *Byzantion* 8 (1933) 405-23.
- 68 Kaegi, *BMU*, özellikle Saborios: 166-7, 182, 201, 234; karşılaştırm: John Haldon, "Ideology and Social Change in the Seventh Century: Military Discontent as a Barometer," *Klio* 68 (1986) 139-90.
- 69 Michael the Syrian, *Chron.* 11.12 (2:451-53 Chabot); Theophanes, *Chron.* AM 6159 (348-51 De Boar)
- 70 Theoph., *Chron.*, AM 6159 (350-1 De Boor); fakat karşılaştırm: al-Tabari ii 84-6 (AH 47-9)
- 71 Bununla beraber, askeri isyanlar devam etti: W. E. Kaegi, *BMU* 186-208.

- ⁷² Anastasius Sinaita, *Sermo adversus Monotheletas* 3.1. 67-112 (59-61 Uthemann). Arapların Constantinople'ye düzenledikleri ilk saldırı: M. Canard, "Les Expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende," *Journal Asiatique* 208 (1926) 67-80.
- ⁷³ W. E. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome* (Princeton 1968), and L. C. Ruggini, "Pubblicistica e storiografia bizantina di fronte alla crisi dell'Impero romano," *Athenaeum* n.s. 51 (1973) 147-83. John Haldon, *Byzantium* 281-443.
- ⁷⁴ Klaus Berger, *Die griechische Daniel-Diegesen* 1-9 (Studia Post-Biblica, 27 (Leiden: Brill, 1976) 12-14. H. Schmoldt, *Die Schrift 'Vom jungen Daniel' und 'Daniels letzte Vision'* (Theol. diss., Hamburg, 1972); Wolfram Brandes, "Apokalyptisches in Pergamon," *Byzsl* 48 (1987) 1 n.2.

Ek: Yahudi Karşıtı Kitabın Yazarı ve Tarihi

İki yüzyıldan daha fazla bir süre önce, kilise tarihçisi Jacob Basnage *De Anastasio Observatio* isimli makalesinde *Disputatio* tartışmalarının bazı bölümlerinin çağın Yahudilerine inandırıcı gelmediği şeklinde yorumlamaktadır.¹

“Yahudileri susturmak için son derece güçlü argümanlar kullanmaktadır. Bununla beraber bir Hristiyanın kolaylıkla onaylamayacağı bazı argümanlar ortaya çıkmaktadır. Kanıt olarak hiçbir Hristiyan imparatorunun barbarların eline esir düşmemesiyle ve öldürülmemesiyle ilâhi lütufca meydana getirilmiş Hristiyan dinini kim sona erdirebilir? Eserin yazarı Bulgarlar tarafından öldürülen Valens ya da Nicephorus'u hatırlamıyor mu? Bu doğru olsa bile, bundan anlam çıkarması Yahudilere karşı doğacak sonuçları etkiler miydi? Bir kaç tiran bile bunu gerçekleştirmeye çalışmamasına rağmen, Hristiyanların paraları üzerinden haç işaretini yıkamamış olan Gentlilere sık sık vurgulaması şaşırtıcıdır, bununla beraber içinde bulunduğumuz gerçek için en büyük argümandır.”

VIII. yüzyılda kendisine o kadar da ilginç gelmeyen kesin argümanların kitabın ya da en azından bu bölümünün tarihi bağlamına kanıt oluşturduğunu göremedi. *Disputatio* yazarının Hristiyan olmayan Bulgarla elinde İmparator I. Nicephorus öldürülmesini dikkate alma ya da açıklamak amacıyla ifadelerine nitelik kazandırmaksızın IX. yüzyıl sonlarındaki yukarıda bahsedilen tartışmaları oluşturabileceği tasavvur edilemez.² Böylesi bir argüman IX. yüzyılda daha önceki bir metinden kopyalanmış olabilir, fakat bu dönemde böylesi bir tez oluşturamaz.

Disputatio'da geçen metnin yazarı büyük bir olasılıkla halifelik bölgesinde yaşıyordu.³ Bu şahsın Hristiyanlara karşı Yahudilerin o günkü argümanlarına cevap arayıp aramadığı belirsizdir; fakat böylesi bir tartışmanın Bizans İmparatorluğu sınırları içerisinde meydana gelmiş olması düşünülemez. Yahudilere karşı olduğu kadar Müslümanlara karşı da Hristiyanların duydukları güveni desteklemek amacıyla potansiyel olarak faydalı olabilen imparatorluğun içinde bulunduğu koşullar ve imanının devam edişi hakkında *Disputatio*'nun yazarı argümanlar ileri sürmektedir.⁴ Kafasındaki olaylar (gerçekte birilerinin altın para basmayı denemesi ve bunda başarısız olmasının verdiği genel bir izlenim yanında zihninde herhangi bir şeye sahip değildi) Sasanilerin altını ya da yerel müslüman yöneticiler tarafından resmi olmayan basımlar olabilir. Onun argümanları herhangi bir zamana ve genel görüşe atıfta bulunduğu göstermektedir. Bununla beraber, tarihi olaylara spesifik bir nitelik yakıştırmak zordur.

Ortaçağda yaşamış olan Charles Homer Haskins başlığının Sina'lı Anastasius'u anmamış olan *Byzantion* başlıklı bir makalede bilimadamlarının *Disputatio* için *terminus post quem* olarak İsa'dan yaklaşık 800 yıl sonraya atıfta bulunan bir metne güvenip güvenemeyeceklerini sorguladı. Şu gözlemde bulunuyor: "Bu noktada daha çok el yazmasına ihtiyacımız vardır. Çünkü Latince çevirilerin kopyaları bu metni daha önceki bir tarihe ait olduğunu göstermeye çalıştıkları görülmektedir ve Yunan katip benzer bir tashih yapmış olabilir." Haskins'in IX. yüzyıl tarihiyle ilgili şüphesi çok az dikkat çekti.⁵

Bir oryantalist olan M.Kmosko'da *Byzantion*'un son bölümündeki *Disputatio*'dan kısaca zikretmektedir ve farklı sebeplerle aynı zamanda IX. yüzyıla aidiyetini sorgulamaktadır. Kmosko Haskins'in argümanından alıntı yapmamakta; fakat Halife Abdülmelik'in İslam altın parasını reforme etmesinden (694) öncesine tarihlenen *Disputatio*'daki bir nümismatiğe yapılan referansın farkına vardı. Kmosko, *Disputatio*'nun değerine karşı bir başka argümanı çürüttü. Amerikalı bir bilimadamı olan A. C. McGiffert Yahudi karşıtı bir diğer Yunan risalesi *Papiscus Diyalogu* ve *Philo*'sunu gözden geçirdi. Bazılarının muhalif sonuçlar çıkarabileceğini kabul etmesine rağmen, bu metinle *Disputatio*'nun metni arasında bazı benzerlikler olduğunu ileri sürdü; fakat Diyalogun

Disputatio'nun çoğu için kaynak olduğunu *Disputatio*'nun IX. yüzyıl atfıyla sonuçlandırdı. *Disputatio*'ninkiler kavranabilir ve bir tarihçi olmayan ve bilgisi de bulunmayan Mc Giffert'inkilerin tarihi bağlamına uygunluk arz ederken, Kmosko, McGiffert'in Diyalogundaki altın paraya yapılan atıfların öylesine kısaltılmış ve anlaşılmayacak denli karmaşık olduklarını gördü. Kmosko, *Disputatio*'yu VII. yüzyıla ait olduğunu söyleyenek sonuçlandırdı.⁶ Haskins'in yaptığı gibi argümanlarını, başlığı Sina'lı Anastasius'u anmayan *Byzantion*'daki bir makaleye gömdü. Gerçekte, VII. yüzyıla ait olan ve aynı zamanda *Adversus Iudaeos Disputatio*'da da ortaya çıkan, fakat çok az bilinen, *Pseudo-Methodius apokalypse* (kıyametle ilgili haberleri açığa vurma)'nın karmaşık metinsel tarihi ve tarihi arka plânını keşfiyle bağlantılı olarak ulaştığı sonuçları kısaca açıkladı.⁷

Sina'lı Aziz Anastasius'un diğer bilimadamları görünüşe göre Kmosko'nun gözlemlerinden habersizdiler. Bunlar hakkında yorumda bulunmadılar. Bu dikkatli bir çalışmayı gerektirmektedir ve kesin sonuçlar da içermeyebilir. *Adversus Iudaeos Disputatio*'nun kesin belirlenmemekle beraber XIV. yüzyıla ait olan bir el yazması Athos Dağındaki Karakallov Manastırında incelenmemiş halde durmaktadır.⁸

El yazmasını inceleyen Sergios Sakkos'a göre, *Disputatio*'nun dili ve stili Aziz Anastasius'un *Hexaameron*'unun baskıya hazırlanmamış Yunanca metnine benzemektedir. Aziz Anastasius *Hexaameron*'da insanın yaratılışıyla ilgili Yahudilere karşı kaleme aldığı eserinde ayrıntılarıyla incelediği bir noktaya atıfta sulunmaktadır; fakat *Disputatio*'nun günümüze ulaşan metninde gerçek pasaj onun iddia ettiği gibi ikinci kitapta değil, ilk kitapta bulunmaktadır.

Yahudilere karşı yazılan kitapların tarihlerinden dolayı her iki eserin de IX. yüzyıla ait olduğunu kabul eden Sakkos, her iki eserinde aynı yazar tarafından kaleme alındığına ve orijinal kitabın ilk bölümünün kaybolduğuna inanmaktadır. Bu kayıp antlaşmanın son bölümünde yer almakta olan şu anki metnin birinci kitabındaki söz konusu metnin ikinci kitapta yer aldığı varsayılmaktadır. Söz konusu muğlaklık nedeniyle bu inceleme daha çok incelemeye ihtiyaç duymaktadır.⁹

Disputatio'nun *Papiscus Diyalogu* ve *Philo*'ye ve *Quaestiones ad Antiochum Ducem*'le olan ilişkisi de yeniden bir incelemeye ihti-

yaç duymaktadır. Gerçekte, Yahudi karşıtı Bizans çalışmaları genel bir ihmale uğramıştır.¹⁰ Türklere atıfta bulunulması geç dönemde bir ekleme ya da tahrif değildir, aksine Türklere (Bulgar'ların kökeni?) ve Avarlara VII. yüzyılın sonunda yapılan bir atıftır. Bununla beraber, *Disputatio*'nun Suriye'ce olarak VII. yüzyılın ortalarında ya da sonunda kaleme alınmış ve daha sonra eklemelerle beraber Yunanca'ya ve Latince'ye çevrilmiş olan bir diğer Yunan dini risalesi olan Pseudo-Methodius apocalypse ile olan ilişkisi problemini ortaya koymaktadır. "Türkler"e ve Avarlara yapılan atıf Pseudo-Methodius apocalypse'nin Suriye'ce, Yunan'ca ve Latince kopyalarında bulunmaktadır. Pseudo-Methodius bu pasajın daha uzun bir metnini sunmaktadır; fakat bu Avarlarla ve akraba kabilelerle benzer olan Türklere atıfta bulunmaktadır. Bu insanlar için bu kullanım terimin VII. yüzyıl kullanımıdır. Bu bölüm yazarının onu Pseudo-Methodius'den ödünç almış olabileceği "Anastasian" *Disputatio*'daki kısaltılmış şekilde gözükmektedir ve bir sonraki Yunan kopyası artık varlıklarını devam ettirmeyen Avarları tanımlamak için "Türk" kelimesinin VII. yüzyıldaki kullanımı için bu anlamı vermiyordu ve böylece daha sonraki durumlara uyumu için metni kısalttı ve değiştirdi. Bu sadece bu baskıyı mazur göstermeyen bir varsayımdır. Pseudo-Methodius VII. yüzyıla ait olmasına rağmen onun apocalypsesi *Adversus Iudaeos Disputatio*'dan önce gelip gelmediği belirgin değildir.¹¹

Son olarak, A.C. McGiffert'in *Dialogue of Papiscu ve Philo* el yazmalarının birinde ortaya çıkan; fakat diğerinde çıkmayan 670 yılıyla ilgili bir problem söz konusudur: El yazmalarındaki (670, 800, 1070) tarihleri *Dialogue* yazarının materyali ödünç aldığı diğer bazı metinlere bağlıdır ya da ilk tarihi kendisi mi verdi? Daha sonra gelen bilim adamları McGiffert'in *Dialogue*'nin el yazması tarihini analiz etmesinin inandırıcı gelmeyen ve yetersiz olarak tanımlamaktadır, fakat "Anastasian" *Disputatio*'nun incelenmesi için olası etkiler olup olmadığını düşünmemişlerdir. Bu incelemenin amaçları için yakın dönemdeki olaylara atıfta bulunan *Disputatio*'nın söz konusu bölümü için büyük bir olasılıkla VII. yüzyılın sonlarının saptanmış olması kafidir. Böylece C. H. Haskins'in ve M. Kmosko'nun şüpheleri haklı çıkarılmış olur.¹²

Dipnotlar:

- ¹ Jacobus Basnage, *Thesaurus Monumentorum Ecclesiasticorum et Historicorum sive Henrici Canisii Lectiones Antiquae*'inde *De Anastasio Observatio*, (Antwerp 1725) II, 3. bölüm: 10-11. Çevirisi bana aittir. Italikler Latince orijinalinde de vardır.
- ² Dujcev, "La Chronique byzantine de l'an 811," TM I (1965) 205-54, bilgileri içermektedir.
- ³ J. Kumpfmüller, *De Anastasio Sinaita* 147-8; karşılaştırm; *Disputatio*, PG 89: 1221B-C, 1221D, 1236A.
- ⁴ B. Blumenkranz, *Juifs et chretiens dans le monde occidental*, 430-1096 (Paris, The Hague: Mouton, 1960) 68-84, Batıdaki tartışmalardaki polemige dayalı argümanların gerçek kullanımlarını ortaya koymaktadır; karşılaştırm; aynı zamanda, B. Blumenkranz, *Les Auteurs Chretiens latins du moyen age sur les juifs et le judaisme* (Paris, The Hague 1963).
- ⁵ C. H. Haskins, "Pascalis Romanus, Petrus Chrysolanus," *Byzantion* 2 (1925) 232. Dr. Otto Kresten aynı zamanda günümüze kadar ulaşan el yazmalarındaki tarihler için bu açıklamayı (bir mektupla bana) önermiştir.
- ⁶ M. Kmosko, "Das Rätsel des Pseudomethodius," *Byzantion* 6 (1931) 293-5; *Dialogue between a Christian and a Jew*, editör: A. C. MacGiffert (diss., Marburg, New York'da yayınlanmış, 1889) 17, 35-7. Tahrif edilen nümsematik metni için, *Dialogue* c. 10, s.61.
- ⁷ Aynı sonuçlara bağımsız bir şekilde varana kadar onun işaretlerini keşfetmemiştim
- ⁸ Metni oluştururken IV. yüzyıla ait el yazmasından çok az faydalanılmıştır: Lampros no. 1573=Karakallou no. 60, subs. 3, Lampros, *Cat. Greek Mss. Mt. Athos* 1: 134. Mikrofilm kopyalarının incelenmemesi yazarı ya da tarihi hakkında herhangi bir kanıt ortaya koymamıştır.
- ⁹ Sakkos, el yazmalarını Sina'lı Anastasius'a atfeden yazıların 7 farklı yazara ait olduğunu teorileştirmiştir, s. 38-43 ve passim., G. Weiss, Sakkos'un bu analizini olumsuz olarak değerlendirmektedir. Fakat *Adversus Iudaeos Disputatio*'yu tartışma konusu yapmamaktadır, BZ 60 (1967) 342-6. Sakkos Hexaëmeron'un hâlâ yayınlanmamış Yunanca metnini inceleyerek bu eserin kelime hazinesini ve stilinin *Adversus Iudaeos Disputatio*'ya benzer olduğunu görmüştür, s. 196-8. Hexaëmeron'un dile getirdiği konunun mevcut birinci kitapta olduğu anlaşılan *Treatise Against the Jews* isimli eserin ikinci kitabında ele alınmasına rağmen *Disputatio*'nun, Hexaëmeron'un yazarı tarafından dile getirilen bir anti-Yahudi izi taşıyor olabileceği sonucuna varmıştır; Sakkos, orijinal metnin bir bölümünün kayıp olabileceği yolunda varsayımında bulunmaktadır; karşılaştırm; E. Chrysos, I (1969) 121-44.

- 10 A. L. Willians'ın yetersiz olan *Adversus Judaeos*'u hariç. Robert Wilken, *John Chrysostom and the Jews: Rhretoric and Reality in the Fourth Century* (Berkeley: California Üniversitesi Yayını, 1983); David Olster, "Roman Defeat, Christian Response, and the Literary Construction of the Jew."
- 11 *Disputatio*'da, Türklere yapılan atıf PG 80: 1212'de. Bu atıf Suriye (Syriac) Pseudo-Methodius kıyamet haberlerinde bulunan Türkler ve Avarlar'la ilgili metinle ilgili bilinmeyen nedenler ileri sürmektedir: Martinez, "Eastern Christian Apocalyptic" 76, 139; Latin: E. Sackur, *Sibyllinischen Texte und Forschungen* (Halle 1898) 79, n.4 ve 5 ve gerçek metinde; s. 80, 2. ve 4. satırlar; Grekçe metin, Antonios Lolos, *Die Apokalypse des Pseudo-Methodios*, 1. Red. X. 5. s. 94. Tarih: 20-2. 11. yüzyıl Selçuklu Türklerine değil, Altay-Avrupa stepleri göçebeleri bağlamında Hazarlara ve Avarlara yapılan eski bir referansdır. *Disputatio* ya da Pseudo-Methodius'u 11. yüzyıla tarihlendirmemektedir.
- 12 A. C. McGiffert, *Dialogue* 41-4. G. Bardy, *Trophies de Damas*'un baskısına girişinde, PO 15: 185-9, McGiffert'in araştırmalarının eksikliklerini ortaya koymaktadır. Karşılaştırm: John Haldon, "The Works of Anastasius of Sinai" in: A. Cameron, L. I. Conrad, *The Byzantine and Early Islamic Near East* (Princeton: Darwin, 1992) 107-47. Aynı zamanda: G. Dahan, "Paschalis Romanus. Disputatio contra Judaeos," *Recherches Augustiniennes* 11 (1976) 161-213.

ONUNCU BÖLÜM
Başarısızlıkların Nedenleri ve
Sergilenen Sabır

Stratejik Hata

VI. yüzyılda yaşamış olan Bizanslı diplomat Papaz Peter 562 yılında bir diğer doğu gücünün Bizans İmparatorluğunu tehdit ettiği yolunda uyarılarda bulunduğunda, isabetli bir şekilde VII. yüzyıldaki olayları önceden görebilmişti: “Savaşın bize dayanmasından önce bizler dayanabileceğimiz kadar savaşmalıyız... İnsanlar açıkça aleyhte istekli oldukları sürece cesaretleri geliştirilir. Fakat düşmanlarını yenmekte başarısız olduklarında, sahip oldukları güçlerini heba ederler ve sonuç olarak onları rakiplerine kaptırırlar.”¹

Heraclius'un Perslilerle girişilecek askeri çarpışmalarda uygun strateji ve taktikleri bulmak için 18 yılı vardı. Fakat Müslümanlara karşı uygun taktikleri ve savunmaları ve karşı stratejiyi bulmak ya da geliştirmek için bir 18 yılı daha yoktu. Tarihin derinliklerine dönüp baktıklarında modern gözlemciler bir takım ipuçları görebilmelerine rağmen, ilk İslam fetihleri Arap yarımadası yönünden gelen hiçbir önemli askeri saldırıyı tahmin etmemiş olan askeri yetkilileri, Suriye ve Filistin halkını şaşkına çevirdi.² Daha fazla zamana sahip olsaydı bile, Heraclius'un Müslümanlara karşı etkili bir savunma tasarlayabilip tasarlayamayacağını kanıtlama imkânı yoktur. Heraclius, yaygın bir savunma şekli olan pozisyona dayalı savaş stratejisinin bir çeşidinin nasıl ta-

nımlanabileceğine dair bir çalışma içerisine girdi; fakat bunda muvaffak olamadı. Böylesi bir strateji, surlarla çevrili belli noktaların kontrolüne bağlıdır ve asıl hedefi söz konusu bölgenin ve ahalinin kontrolünü sağlamaktır. Bu strateji işe yaramadı. Sorun surlarla çevrili bölgelerde değildi; fakat seyyar kuvvetlerin surlarla çevrili bölgelerdeki askeri güçlerle koordinasyon içerisinde uygun bir operasyon plânı için uygun yeterlilikle olmamasıydı.³ Durum böyleyken, Heraclius, Müslümanların ciddi şekilde sorun yaratmaya başlamalarından yaklaşık 7 yıl ya da Mu'ta'daki ilk önemli çarpışmadan yaklaşık 12 yıl sonra; yani 641 yılında öldü. Heraclius'un 630'lu yıllardaki başarısızlığı onun 610 ile 628 yılları arasında Perslilere karşı kazandığının başarıları gölgeleyemez. Fakat 630'lu yıllarda onun hatası stratejik bir başarısızlıktı.

Heraclius, Araplara karşı yaygın savunma anlayışının bir parçası olarak yıkıma uğramış ve insan yerleşiminin olmadığı bölgeler oluşturmak için büyük çaba harcadığından 637-41 tarihlerinde Toros Dağlarına yakın güney bölümü boyunca sınır bölgelerini bilinçli olarak yerle bir etti. İlk düzenli sınırların oluşumunda hiçbir yerel Bizanslı kahraman ya da aile ortaya çıkmadı. Hiçbir kaynak takip eden yüzyıllarda önemli ünlü ortaya çıkan sınırlardaki hale gelecek kültürün ruhunu canlandırmamaktadır.⁴

İlk fetihler sadece bir dizi savaşlar ve çatışmalar değildi, aksine çeşitli diplomatik ilişkileri ve anlaşmaları içeriyordu. Samimi nedenler ya da hilelerin etkisi altında, hile ve bilgi toplamak için uygun fırsatları yaratma ya da karşı tarafın liderlerini ele geçirip ortadan kaldırma gibi diğer amaçlarla sömürme amacı olsun ya da olmasın yapılan müzakereler savaşlara ara verilmesine neden oluyordu. Zamanın uzaması ve coğrafi mekânın genişlemesiyle ilintili olarak denk olmayan fırsatlardan kaynaklanan anlaşmalar dizisi söz konusuydu. Bizanslılar ve müslümanlar sınır oluşturma, zaman doldurma ve sivillerin karşılaştıkları zorluklarla ilgili olarak böylesi anlaşmaları yapmakta hem fikirdiler. Söz konusu sorunlu bölgeler için daha büyük bir mücadelenin bir bölümü olan bu anlaşmaların dikkate değer nitelikleri söz konusudur. Savaşma ve müzakere, gecikmelerin bazı yeni, belki de tahmin edilemeyen gelişmelere -pek çok insanın hayatına ve maddi kayba mal olmaksızın- neden olabileceği ümidiyle kısmen değişikliklere eğilim göstermekteydi. Düşmanlıkların ve geçici

olarak durdurulması ve düzenli ya da düzensiz ilişkilerin kovalanması ağır kanlı saldırılardan ziyade, devam eden savaş için bir diğer şans yaratıyordu. Savaş VI. yüzyılda doğu sınırlarında düzensiz bir tempoda devam etmişti ve bu düzensizlik 630'lu ve 640'lı yıllar boyunca Bizanslılar ve müslümanlar arasındaki savaşlarda da devam etti. Savaş nadiren çılgınlık derecesinde meydana geliyordu. Zamanla bilinçli gecikmelerle, ağır tempoda ve bilinçli olarak kesin bir çarpışmayı riske almama isteksizliğiyle savaş yavaş bir seyir takip ediyordu.⁵

Savunma hattı olmaktan çıkmış, fakat sınır olarak işlev gören daha önceden kurulmuş pek çok savunma hattı vardı: Hasa Vadisi, Mujib Vadisi ya da Arnon Nehri, Zarqa Vadisi ve elbette Yermuk Nehri bunlardan bir kaçıydı. Fakat bunlardan başka geçiş noktası olmayan bu yerler, bir engel olarak gereken işlevi icra edemeyince müslümanlar bu sınırların herbirini teker teker geçti. Her iki tarafa ait güçlerinin öte tarafına geçemeyecekleri bir hat oluşturma arzusu vardı. Bu durum ilk anlaşmaların odak noktasını oluşturuyordu (vergi, korku ve askeri gücün potansiyel tatbikatına ek olarak). Prensipite, diğer bir potansiyel geri çekilme durumu Bizanslıların bir savunma hattı oluşturmaktan başka ikinci bir savunma hattı meydana getirilmesine neden oldu. Ayrıca Bizanslılar, Sasanilere yaptıkları gibi sınırlarını Araplara kaptırmadılar. Sadece, Müslümanlar Suriye'nin kuzey bölgesine ulaştıklarında ikinci bir savunma bloğuyla ilgili bir çarpışmanın meydana gelmesi ve ayrıntılı bir şekilde bir hat ya da bir bölge olsun ya da olmasın bir çeşit sınır çizmenin ihtiyaç haline gelmesi söz konusu olmuştu. Bu savunma bloğu, Bizanslıların X. yüzyılın sonlarında ve XI. yüzyılın başlarında yaptığı ve Haçlıların sonunda başardıkları gibi Haçlı Seferlerinde de kullanılmış olan ya da Antakya ve çevresinin de dahil olduğu Suriye'nin kuzeyinin çoğunu elde edebildikleri tahmin edilebilen bu geri çekilme hattı Lübnan Dağları boyunca uzanıyor olabilirdi. Toros Dağlarına kadar geri çekilmenin nedenleri böylesi geri çekilmeler sadece kısa bir süre için kanlı çarpışmaların ertelenmesi ve daha da ötesi müslümanların kaynaklarının artmasına rağmen, Bizansın mevcut insan gücünü ve savaşma arzusunu müslümanlarla mümkün olduğunca kanlı çarpışmalardan korumayı içeriyordu.⁶

Heraclius'un Malatya'yı müslümanlardan geri alma çabası, Malatya halkının müslümanlarla yaptıkları anlaşma karşısında Heraclius'un kızgınlığı ve bu şehrin yakılıp yıkılması yolunda verdiği emri tesadüfi olaylar değildir, aksine müslümanlarla kendi yetkileri olmaksızın anlaşma yapmalarını yerel liderlere ve topluluklara yasaklamasını içeren onun daha geniş politikasını teyit etmektedir. Heraclius'un Malatya'yı yakıp yıkması bu politikanın bir örneğini teşkil etmektedir ve aynı zamanda Bizanslılar ve müslümanlar arasında yıkıma uğramış bir sınır bölgesi oluşturmasına yardımcı olmuştur.⁷

Bizans-İslam sınırı Mezopotamya'da olduğu kadar Suriye'deki fetih ve anlaşma koşullarının bir kısmı olarak meydana geldi.⁸ Ortaya çıkan kronolojik sınırlar Suriye'nin ve onu takip eden fetihlerle yani öncelikle 630'lu ve 640'lı yıllar, özellikle Halife Ömer zamanında (634-44) ve takip eden birkaç on yıl boyunca meydana gelmesiyle ilgilidir. Müslümanlar düşmanlarına kendilerinin avantajına olan şartlar istisna olmak üzere ateşkese sahip olmalarına izin vermediler. Müslümanların askeri uygulamaları birbirini koordine eden ve bütünleyen diplomatik, askeri inisiyatifler ve tehditlerin karmaşık bir kombinasyonundan oluşuyordu. Müzakereye konu olan şartlarda müslümanlar sık sık düşmanın askeri komutanlarıyla karşılaşmamaya çalışıyordu. Bunun yerine yerel sivil yönetici ve liderlerle temas kurmayı deniyorlardı. Müslümanlar Constantinople'nin resmi olarak onaylanmasını beklemekten kaçınan yöneticilerle şartları müzakere etmeyi istiyorlardı. Eski imparatorluk otoritesiyle bağları koparmak ve tam anlamıyla İslamı kabullenmemesine rağmen müslümanların otoritesini kabul etmeyi isteyen yerel yöneticileri ve halkı bağımsız kalmaları noktasında teşvik etmek istiyordu. Bu strateji muhaliflerinin tamamen ortadan kaldırılması gibi kesin bir amaçla "salam doğrama" gibi tanımlanabilir.

Bir hat ya da bir bölge olabilen, hatta tahrip edilmiş bir bölge "sınır"ın tanımlanması hakkında anlamsal tartışmaya girmenin gereği yoktur. Bir sınır sadece dışarıdan gelecek düşman hareketlerine karşı bir kontrol merkezi olarak hizmet etmekle kalmayacak, aynı zamanda düşman bölgesine kendi sınırları içerisindeki otorite dışı hareketlerin tehdidini de göz altında bulundurabilecektir. Bizansın sınır kavramı İslam tehdidinin ortaya çı-

kışı kadar eskidir ve gerçekte geç dönem Antikite’de varlığını sürdürmekteydi. Sınır bölgeler için Bizansın sınır kavramı ülkenin en ucundaki, dış bölümleri ya da Bizans kontrolünün sona erdiği noktalar anlamında kullanılırdı. Procopios imparatorluğun sınırları için son derece geleneksel bir terim kullanırdı. Bunun karşılığında Müslümanların kullandığı *dawahi el-Rum* “Yunanın dış bölgeleri”⁹ ya da Bizanslıların yaptığı gibi uç noktalar¹⁰ anlamını taşımaktadır.

Müslümanlar kendi paylarına Bizans saldırılarını, akınlarını ve casusluklarını önlemeye çalışıyorlardı.¹¹ Müslümanlar son derece nitelikli ve müslüman olmayan, örneğin Hristiyanlar (ki Hristiyan olmaları gerekli değil) kendi Arap soydaşlarını Bizans İmparatorluğuna iltica etmelerine mani olmak istiyorlardı. Her iki taraf da sınır bölgelerini tamamiyle nüfuz edilemeyecek bir hale getiremediler. Ömer ve Heraclius, en azından geçici bir süre, Toros ve Antitoros Dağlarındaki geçitler boyunca bir sınır bölgesi yaratmaya çalıştılar. Zaman zaman Şam’a ünlü elçiler gelip gitmesine rağmen, onun da İslam ve Bizans bölgeleri arasında kara yolunu değil de deniz yolunu kullanarak askeri olmayan bir çeşit temas için yoğun istek gerçekleşti.

Geçitler

Bizans İmparatorluğunun coğrafi sınırları Kıbrıs’a olduğu kadar Suriye’nin kuzeyinin de dahil olduğu Kapodakya’nın güneydoğu bölgesi ve hemen onun yukarı ve aşağı bölgeleri üzerindeki Toros Dağlık bölgesinde sona ermekteydi. Kıbrıs’ın yanı sıra, Batı Asya’daki sınır bölgesi Konya’nın ve Kayseri’nin güneyini ve Halep ve Antakya’nın kuzeyini, ve göreceli olarak Suriye’nin kuzeyi ve Türkiye’nin güneydoğusunu ve Malatya’nın kuzeyini ve batısını ve Ermenilerin yerleşik olduğu doğuya doğru olan bölgeyi içine alıyordu. Bu bölgeler geç dönem Roma (Justinianic) eyaletlerinin bulunduğu ait I, II., III., IV ve I. ve II. Cilicia, Isauria, Euphratensis, Osrhoene ve Mezopotamya’ya aitti. Tüm bu şehirler günümüzde Türkiye’nin Adıyaman, Adana, Antakya, Elazığ, Erzinçan, Gaziantep, Kayseri, Konya, Malatya, Maraş, Mersin, Niğde, Sivas ve Urfa ve Suriye’nin Halep, Rakka, Hasaka, Idlib ve Hama şehirleridir (muhafizat). Bütün bu bölgeler sürekli Müslüman

akınlarına maruz kalmıştı ve Bizansın elinde kalan bölgeler ise hâlâ daha yoğun saldırılar, istilâlar ve güvensizlikle karşı karşıyaydı. Bu bölgelerde yaşayan halkın varlığını devam ettirmesi son derece zordu. Özellikle 630'lu yıllardan IX. yüzyılın ortalarına kadar (Bkz. 5. Harita) bazı halklar için bu bölgede yaşamının bedelli pek anlamı olmayan sabır ve tahammül edilmesi zor koşullardı.

Toros ve Antitoros Dağlarını üzerindeki önemli geçitler Cilici ave Kapadokya arasındaki Cilician Kapılarını içeriyordu: Ermenistan'a, Suriye'nin kuzeyine, Commagene'ye ve Mezopotamya'nın kuzeyine ulaşmaya elverişli el-Hadath geçidi Maraş, Elbistan ve Arabissos arasındaki Antitoros Dağındaydı: Germanikeia'ya Maraş'a ulaşan iki yol, Elbistan plâtosundaki Kukusos arasında Eyerbel Geçidi kadar Pyramos (Ceyhan) Nehri Vadisiydi; Kukusos'dan Kadirli'ye ulaşan Mazgaçbel geçidi. Bir diğer yol Kukusos'dan Kastabala (Bodrum)'a Mazgaçbel geçidi ve Andırın vasıtasıyla. Kapadokya'daki Caesarea'dan Malatya'ya ulaşmak için Antitoros Dağlarını geçmek, özellikle Caesarea'dan Arassaxa, Komana'ya, Arabissos'a, Lykandos'a ve Arka'ya, son derece zordu. Bu yol üzerindeki en zorlu hat Lykandos, Plasta arasındaki Karahan Geçidi ve Arka, Keramision, Sama ve Malatya'ya giden yoldu. Son olarak, bir diğer önemli yol Develi'den Bakırdağı'na ve daha sonra da Gezbel yoluyla Saimbeyli, Feke ve daha sonra Cilicia'daki Sision'a ulaşıyordu. Bütün bunlar çok önemli ve çok iyi belgelenmiş yollardan ve geçitlerden oluşan bir seçkidir.¹²

Roma ve Bizans eski bölgelerinden geçen müslümanlarla yeni sınır bölgeleri oluşturulmasında gerekli öğelerden bir tanesi geçitlerin kontrolü ve nüfuz edilebilirliği idi.¹³ Bu uygulama Arap fetihlerinin ve müslümanların kaçan Bizans ve hristiyan Arapları kovmalarının başlamasıyla sona erdi. Sözü edilen bu geçitler otoriteye ve seyahat etmek amacıyla insanların özgürlüğüne yeni sınırların yaratılmasının bir sembolü ve gerçeği olarak ve Heraclius'un iki farklı rejim arasında boş alan yaratma kararına benzer şekilde hem askeri hem sivil öğeler için engeller olarak algılandı.¹⁴ Müslüman akıncılar daha önceki herhangi bir anlamda yer almayan geçitleri ele geçirmeye yönelik ilk çabaları ortaya koyan taraf oldu.

Geçitler için verilen mücadele düşman nüfuzunu engelleme ve vasıtası olmanın yanı sıra hem başarıyı engelleyen hem de

amaçlayan bir nitelik taşıyordu.¹⁵ Bu çaba için, Roma ve Bizans'ın Perslilerle Fırat Nehri üzerindeki uzun bir geçmişe sahip, Heraclius'un 613 ve 620'li yıllardaki çabaları kadar yolları kesmeyi ve yüksek tepeleri savunmayı içeren sınır savaşları, dağ savaşlarını içermeyen erken dönem Roma'nın Araplarla giriştiği mücadelenin tecrübesine göre daha aşîkârdır.¹⁶ Bölgeler isimlerini aldıkları önemli geçitleri barındıran dağlar ya da Bizansın küçük sınır askeri bölgeleri bu sorunun anlaşılmasında kritik bir öneme sahip olmasına rağmen, müslümanların *thughur*'ünün Bizans karşı saldırıları tarafından bilinçli bir şekilde oluşturulup oluşturulmadığı ya da Halife Harun Reşid zamanından önce sınırın ne kadarının oluşturulduğu konusunda tahminde bulunmak varsayılmaya yatkındır, fakat sonucu belli değildir. VII. yüzyılın sonunda ya da "geçitlerin koruması" ortaya çıktı.¹⁷ Ayrıca seyahat etmeyi arzulayan ya da sehayat etmek zorunda kalan çok az sayıdaki insan için sınır bölgeleri arasındaki yolların ya da geçitlerin gerçek durumları hakkında çok az bilgi mevcuttur. Heraclius açık alanda şiddetli savaşlara sahne olmayan bazı sınır bölgelerine sahip olmayı arzuladı. Bir keresinde Suriye'nin surlarla çevrili şehirleri kaybedildiğinde savunulabilir noktalardan elde kalanlar dağ sınırları ve geçitlerinde bulunanlardı.

Geçitlerin ele geçirilmesi istek, zaman ve savunmaya hazırlık kadar coğrafi gerçekleri de içeriyordu. 640'lı yılların sonunda müslümanların duraklaması sadece coğrafi gerçeklerle açıklanamaz. Arap Yarımadasına herhangi bir saldırı başlatabilmek Bizansın sahip olduğu niteliklerin çok ötesinde olmasına rağmen, müslümanlar Bizanslıların boş tehditler içeren karşı saldırılara kendi ana yurtları üzerinde direnebildiler: Örneğin, Şam. Müslümanlar, Anadolu'nun güneydoğu sınırındaki Toros ve Antitoros Dağ silsilesi üzerinde bulunan geçitlerin savunulmasına yönelik Bizansın geniş ölçekli savunmasına karşılık geliştirilmiş etkili bir askeri harekâta başarılı olamadılar. Aynı zamanda Anadolu plâtosunda askeri bir operasyon için etkili bir strateji geliştiremediler. Kendilerine politik sadakat göstermelerini bekledikleri Bizansın önemli liderlerini etkilemeye yönelik bir strateji ümidinin kurbanı oldular. Bu süreç asla başarıya ulaşamadı. Sonuç tamamen askeri çözümlere bağlı kalmalarına yol açtı. Kendileriyle özel anlaşmalar yapabilmeyi ümit ettikleri ve kendilerinden Bi-

zanslılara karşı özel bir işbirliği ve rehberlik yapabilecekleri herhangi bir Arap topluluğunun artık bulunmadığı bölgelere nüfuz ettiler. Coğrafi konum ve lojistik durum görevlerini sürekli bir şekilde yerine getirmeyi daha da zorlaştırmaya neden oldu.

Müslümanlar VIII. yüzyılın ilk 20, 30 yılında amaçlarını gerçekleştirmeye son derece yaklaştılar. Bu tarihten sonra artık ilerlemeleri yavaşladı. Pers İmparatorluğunu tamamen ortadan kaldırdılar. İlk üç Arap sivil savaşı 656-61, 680-92, 747-51, müslümanların saldırı kabiliyetini ve stratejik programlarını yürütme gücünü kesin bir şekilde ortadan kaldırdı. Müslümanların bu duraklamaları VII. yüzyılda ve VIII. yüzyılın başlarında rakiplerinin iyileştirici ve askeri adaptasyonlarından daha fazla kendi iç hesaplaşmalarından kaynaklandı. Diğerleri VIII. yüzyılın başlarında Pireneler'in kuzeyine gerçekleştirilen askeri operasyonlar zamanında doruk noktası olarak ileri sürülebilirse de, müslümanların Bizanslılara karşı askeri başarısının zirvesi muhtemelen Constantinople'nin (674-78, 717-18) birinci ve ikinci kuşatılmasıydı. Her halükârda, müslümanların aralarındaki ilk sivil savaş müslümanların geliştirmekte olan askeri başarısının hızını kesti ciddi şekilde sona ermesine yol açtı.

Anlaşma Teamülleri

630'lu ve 640'lı yıllarda müslümanların Suriye'nin ve Mezopotamya'nın çeşitli şehirlerini anlaşmalarla teslim alması Bizans ve İslam sınırları içerisinde daha fazla homojen bir nüfus yapısının oluşmasına yol açtı. Bununla beraber, bu nüfus gerçekte, tamamen homojen değildi; Suriye'de daha önceki nüfus yapısına göre daha fazla homojendi. Çünkü iltica eden kitlenin yerleştirilmesi dolayısıyla müslümanların ve Bizansın askeri yöndeki hazırlıkları muhtemelen Anadolu'yu daha az homojen hale getirdi.

Halife Ömer'in son seferi Hicri 20 yılında Maysara b. Masruq yönetiminde yapıldı ve ilk kez Anadolu'daki Bizans bölgesinde yer alan *ard-el-Rum*'a sadırıldı. Ömer el-Yakup Habib b. Maslama el-Fihri'ye gecikmesinin sebebini sorduğunda heyecanlanıp tereddüt ettiğini, ifade ederek şöyle devam eder: "Ömer şöyle dedi: 'O ne zaman Bizanslılar hakkında konuşsa 'Dilerim ki, Allah bizimle onlar arasına geçitte kor halinde kömürler yaratır, geçitin

bu yakası bizlerin, öte yakası onların olur.”¹⁸ “Ömer’le ilişkilendirilen bu demece, Ömer’in sahip olduğu ünden dolayı büyük önem verilmektedir”.¹⁹ Bu durum en azından, IX. yüzyılın sonlarında konuşulan sınır betimlemesini ortaya koymaktadır.

Büyük zaferlerden sonra, Bizanslılarla ilişkilerinde Ömer’in halifelğine çok az önem atfedilmiştir.²⁰ Ömer’in bu sözleri geçitlerin savunulmasına destek verdiğini göstermektedir. Arabissos halkının müslümanlara Bizanslılar hakkında bilgi vermeyi reddetmeleri üzerine, Ömer’in bu şehrin yakılıp yıkılması emri Badladhuri’nin haberiyle tutarlılık arz etmektedir.²¹ Ömer harap halde bir sınır oluşturmak istiyordu. Arabissos olayı gerçekte bu karara varmasına neden olan örneklerden bir tanesi olabilir.

El-Yakup’a göre, müslümanların Anadolu’ya yönelik ciddi akınları Ömer’in vefatından sonra yeniden başladı. Ancak 643 yılında Anadolu’ya ulaşmak için geçitleri hedef alan seferler yapılmıştı. Böylece bu durum verilen bilginin hatalı olduğunu ortaya koymaktadır. Ömer’in söylediği kabul edilen sözü iki imparatorluk arasında insansız ve harap haldeki yerleşime olanak tanımayan bir bölge oluşturulmasına yönelik geçerli bir nedendir. Hem Bizanslılar hem de müslümanlar muhtemelen karşı taraftan gelecek daha yoğun saldırıların ihtimalinden korkuyordu. Her iki taraf da kendi bölgelerinden düşmanın azar azar toprak almalarına mani olmak için temiz bir hat çizmeyi arzu etmiş olabilirler. Sınır bölgesinin herhangi bir şekilde geçilmesi, savunan tarafa tüm gücüyle saldırma ve bu geçişe niyetlenenleri püskürtme izni vermekteydi.²² Bu durum Bizans ve erken dönem İslam yönetimi arasındaki ilişkilerin ideolojik yönlerini algılamada önemli etkileriyle beraber, her iki tarafın karşı taraf hakkında derinden derine düşmanlığın var olduğunu göstermektedir.²³

El-Yakup, Hicri 20 yılında geçitleri aştıktan sonra, Halife Ömer zamanında Bizansa karşı karadan hiçbir sefer düzenlenmediğini iddia etmektedir. Ayrıca, bu ilk nüfuzun amacı bu geçitleri kullanan Arapları bundan men etmektir ve bunda başarı sağlandı.²⁴ Bu hareket Anadolu’ya yapılan önemli ve etkili bir saldırı değildi. El-Yakup Ömer’in halifeliği (634-44) döneminin yerine kendi dönemindeki görüşleri yansıtıyor olabilir.²⁵ 644 yılında, muhtemelen Muaviye komutasında geçitlere yönelik bir sefer ya-

pıldığını, gerçekte Amorion'a, çok iyi kanıtlayan pek çok haber olduğundan Ömer'in halifeligi hakkındaki haberlerde potansiyel bir çelişki de söz konusu olabilir.²⁶

Müslümanların, Bizans hakimiyetindeki Anadolu'nun dağ geçitlerine yönelik ilk seferleri hakkında bilgi yoktur. Hiçbir coğrafyacı ya da tarihçi bu seferlerin düzenlendikleri zamanı, nitelikleri ve yönleri konusunda açıklayıcı bilgiye sahip değildir. Söz konusu bu ilk seferlerin Mısır'dan gelen birlikler yardımıyla gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Hims'in askeri bölgesi) en azından Abdurrahman b. Halid b. el-Velid'in 666 yılında ölümüne kadar, bu ilk seferler için önemli bir toplanma noktasıydı. Hims, Heraclius idaresi altındaki dönemde de önemli bir merkezdi. Hims'in varlıklı Hristiyan halkı müslümanların sefer için toplandığı sırada dini gerginlik durumu için şartlar oluşturmıştu ve Bizansa ulaşan olası İslam seferleri hakkında istihbaratı artırdı.²⁷

"Hims'in köylerinden birindeki ahali (Bizanslıların) köpeklerin havladığını ve tavukların gıdıkladığını duyduğunu" yolundaki haberlere rağmen, Halife Ömer bin el-Hattab (634-44) muhtemelen müslümanların fetihleri yeniden başlatmadan önce takviyeye ihtiyaç olduğunu söylerken haklıydı. Çünkü Ömer, deniz tehlikeleriyle ilgili abartılı haberlerden dolayı, söylendiğine göre deniz seferlerine katılmayı kabul etmediğinden halifelığının ilk yıllarında müslümanların hakimiyetindeki bölgelerinin büyük gelişmesinden sonra ara vermek istiyordu: "Birlikleri nasıl olur da bilinmezliğe ve kafirlerin bulunduğu bölgelere götürebilirim? Allah aşkına, benim için bir müslüman, Bizansın bütün bölgelerine sahip olmaktan daha değerlidir." Ömer'in Muaviye'yi Kıbrıs adasına yönelik saldırılardan menettiği yolundaki haberler²⁸ Ömer'in Amr b. el-As'ı Mısır'a saldırmaktan menetmesiyle tutarlılık göstermektedir.²⁹

Ömer'in vefatından sonra Halife Muaviye karada ve denizde İslamın gelişimini hızlandıracığı yolundaki inancı kadar kendi çıkarlarından dolayı da Bizansa karşı daha saldırgan bir politika uygulama taraftarıydı. Bu dönemde müslümanlar Suriye'deki konumlarını kuvvetlendirdiler; fakat Bizanslılar da kendilerini toparlamak ve müslümanlara karşı direnç göstermek için yeni yollar geliştirmede yeterli zamana sahip olmuşlardı. Daha sonra halife olacak olan Suriye valisi Muaviye, Bizanslılarla savaşma ve

bölgenin konumuna adapte olma bakımından yeterli deneyime ve tecrübeye sahipti. Muaviye, 640/41 yılında Euchaïta'ya kadar genişleyecek olan Bizans Cilicia'sı hedefine saldırıda birliklere komuta etti.³⁰ Bir konuşmasında birliklerine Anadolu'ya atıfta bulundu. "Bizler altınlarla ve her çeşit zenginlikle dolu bir ülkeye çıkıyoruz; günahkâr halkından dolayı Tanrı bu toprakları sizin ellerine verecek."³¹ Önemli seferlerin ya da çok yakındaki sınırların bölgelelerinin sorumluluğu yalnızca komutanlarda değildi.³²

Ebu-Avar el-Sulami ve Vahab b. Umeyr komutasında Hicri 23 (Miladi 644) yılındaki Amorion'un Bizansın elinde bulunan Webster gibi önemli bir şehre karşı girişilen ilk baskın en önemlisidir. Bu ilk sefer, yağma amaçlı olduğu kadar stratejik olarak da Anadolu plâtosuna karşı düzenlenecek önemli seferlerin habercisi oldu. Muaviye bu ilk sefere bizzat katılmış olsun ya da olmasın, Bizans hakimiyetindeki Anadolu'ya yapılan diğer seferlere katıldı. Bizans İmparatoru II. Constans'ın şehirleri ve kaleleri surlarla çevirmek ve sağlam bir direniş göstermek için ortaya koyduğu önemli çabalarla aynı döneme denk düşen Bizans direnişinin giderek önemli hale gelmeye başladığı bir dönemde, Anadolu'da kazanılan bu tecrübe ve deneyimden Muaviye muhtemelen Bizanslılarla nasıl savaşılacağına ve nasıl müzakerelerde bulunacağına dair önemli kazanımlar edindi. Aynı zamanda Anadolu'nun coğrafi yapısı ve lojistik sorunlarla ilgili bir takım değerlendirmelerde de bulundu. Bizanslılara karşı başka hiçbir halife böylesine yoğun bir şekilde kişisel olarak askeri deneyimlerde bulunmamıştı. Muaviye, Suriye valisi ve halife konumunda bulunurken olaylar sürekli değişkenlik gösteriyordu. Bizanslıların büyük bir yıkıma uğramış olabilecekleri akla yakın görünmektedir; fakat böyle olmadı.

Muaviye'nin Bizansa karşı giriştiği saldırı kampanyası 643 yılı ve ölüm tarihi olan 680 tarihi arasında Anadolu'daki sürekli İslam fetihlerine yol açmadı. Hemen hemen her yıl müslümanların saldırısı söz konusuydu, kimi zaman kış döneminde, kimi zaman yaz döneminde, gerçekteyse saldırılar aynı yılın her iki döneminde de -hatta Anadolu'nun 1000 km. kadar içlerine kadar nüfuz edilebiliyordu- devam etti. Bu saldırıların merkezi üssü Hims olurken, diğer akınlar Antakya'dan başlıyordu. Bu saldırılar Muaviye'nin prestijine biraz katkısı oldu; fakat, aynı zamanda, pek

çok kabilenin rol almasına; toprak, mal-mülk, insan kaybına, tut-saklığa, ticaretin ve tarımın azalmasına maruz kalan Bizanslı muhaliflerini ciddi bir şekilde zarara uğratmalarına, müslümanların zenginleşmesine de yol açtı. Bu sırada müslümanların asker kayıpları vasat denecek kadardı. Bu operasyonlar Bizanslıların dikkatlerini savunmaya yöneltmelerine ve müslümanların elinde bulunan Suriye'ye karşı önemli saldırı stratejileri başlatmaları ümidini ortadan kaldırdı.

Sürekli stratejik amaçlar elde edememelerine karşın müslümanların Anadolu'ya yönelik saldırıları düşmanlarının karşı tedbir almaya yönelik olarak daha çok zaman ve çaba sarfetmek zorunda bıraktı. Muaviye'nin Suriye valiliği ve daha sonraki halifeliliği sırasında müslümanların hakimiyet bölgeleri genişledi: Kıbrıs'ın ve Ermenistan'ın büyük bir bölümü müslümanların kontrolüne geçti. Ek olarak, müslümanlar bilinçli ya da bilinçsiz olarak stratejik etkiler geliştirdiler: Kuzey Afrika'daki uzak bölgelerin savunulmasında, özellikle Kartaca yakınlarındaki kıyı bölgesinde ve Kartaca'dan Gibraltar'ın Straits'lerine kadarki kıyı bölgesinde. Diğer bir deyişle, Anadolu'ya, Kıbrıs'a ve doğu Akdeniz'in diğer doğu bölgelerine ve Ege adalarına yönelik uyguladıkları baskı nihayetinde müslümanlara Kuzey Afrika'nın zengin sahil bölgesini fethetmelerine yönelik bir diğer stratejik amacı uygulamaya geçirmeye zemin hazırladı.

Muaviye'nin saldırı stratejisi Bizansın kolayca zarar verilebilecek savunma noktalarını ortadan kaldırmaya teşebbüs etti. Araplar hakkında tehlikeli derecede hatalı ve kendinden emin Bizans tahminlerinden yararlandı. 661 yılı ve 680 yılları arasında Bizans hakimiyetindeki Anadolu'ya yönelik müslümanların saldırıları kış aylarında yapıldı ve kimi zaman bütün kışı Anadolu'da geçirdiler. Savaşı Bizans topraklarına yığma stratejisine ek olarak Persliler hakkında daha önceki yüzyıllarda Bizansın sahip olduğu düşünceler gibi, Araplar karşısında Bizansın duyduğu kibir duygusundan yararlanmaya bel bağlayan bu stratejiye göre ordu soğuk hava şartlarında savaşamazdı, aksine serinkanlı davrandı. Kışın yapılan bu seferler Bizanslıların müslümanların savaş kabiliyetleri hakkındaki sabit fikirlerinin ne kadar yanlış olduğunu ortaya çıkardı. Bizanslıların beklentilerinin yanlış olduğu Suriye'de kanıtlandığından, Ermenistan'ı ve İran'ı anmaya gerek yok.³³

Kış aylarında düzenlenen bu seferler her iki taraf için de pahalıya mal oldu; fakat Bizanslıları daha çok derinden etkiledi ve savunmada kalmalarına neden oldu. Yine de, sürecin uzadığı bir dönemde, tamamen düşmanla çevrili bir çevrede müslüman askerlerin hayatlarını tehlikeye atmak son derece riskli bir stratejiydi. Bununla beraber, müslümanlar muhtemelen diğer yönlerden umulmadık kazançlar elde ettiler. Arapların ya da müslümanların deniz seferi konusunda herhangi bir tecrübeleri yoktu. Ayrıca 649 (Kıbrıs adasına düzenlenen deniz seferi), 655 (Phoenix ya da “Masts Savaşı”), 673 (Rodos adasının fethi) yıllarında müslümanların düzenlediği önemli deniz seferleri ve 674’den ve 678’e kadar Constantinople’yi almaya yönelik başarısız kuşatma girişimi gerçekleştirildi. Bizanslılar müslümanların bu seferleri gerçekleştirecekleri yönünde birtakım duyumlar almışlardı; fakat müslümanların deniz ve kara saldırılarının birlikte gerçekleştirilmesine başlamaları, özellikle Muaviye’nin himayesinde, müslümanların yeni savaş stratejileri ve tekniklerine uyum sağlayabilecekleri yönünde hazır olduklarının altını çizdi. Bu tarihte, müslümanlar bir dizi yeniliklerde bulunarak düşmanlarını şaşkına çeviriyorlardı.

Nüfus Kontrolüne Yönelik Çabalar

Bizanslıların ve müslümanların seferler sırasında gerçekleştirdikleri nüfus transferine yönelik düzenlemeleri sınır bölgelerinin meydana getirilmesi ve geliştirilmesi gibi daha büyük bir sorunun başlangıcı teşkil ediyordu. Sınır belirleme halkların tanımlanmasını gerektiriyordu ve müslümanlar içinde Bizansın son siyasal ortağı Gassani devletinin son Kralı Jabala b. el-Ayham gibi Bizans topraklarına kaçan ya da Bizans hanedanlığına sığınan Arapların, muhtemelen göçebelerin, geri verilmesi yönündeki Ömer’in çabalarında görülebileceği gibi Arapların hepsinin kontrolünü ele geçirmeye yönelik teşebbüsü içeriyordu.³⁴ Bireylerin tek tek sınır tecavüzünde bulunmalarına ise son derece az rastlanıyordu.

Ömer, Heraclius’a yazdığı bir mektupta Bizans bölgesine kaçan -muhtemelen İyad kabilesi- iade edilmesini talep etti. Heraclius bu talebi yerine getirdi; fakat Gassaniler gibi diğer Arapları

iade etmedi. Bu olay Hicri 20 yılında vuku buldu. El-Taberi, Ömer'in Bizans bölgesine kaçmış olan İyad kabilesine mensup Arapların iade edilmesini aksi taktirde müslümanların hakimiyetindeki bölgelerde yaşayan hristiyanları öldüreceği tehdidinde bulunduğunu haber vermektedir: "İşittiğime göre bir grup Arap kabilesi bölgemizi terk edip sizin bölgenize sığınmış. Allah'a yemin olsun ki, bu Arapları geri iade etmezsen Arap egemenliği altında yaşayan hristiyanlarla yapmış olduğumuz bütün anlaşmaları ortadan kaldırırim ve onları sürgüne gönderirim." Pseudo-Waqidi Talib Kabilesini tehdit ettiğini iddia etmektedir. "Şayet Bizanslılara sığınırsanız, onlara yazar ve oraya gelip sizi esir alırım." Bu ifadeler İbn Sa'd ve el-Taberi'nin andıklarına göre son derece katı bir tutumdur. İbn Sa'd Halife Ömer'in İmparator Constantine (III. Constantine değil, muhtemelen II. Constantine'e) esir alınan ün sahibi bir müslüman olan Abdullah bin. Hudhafa'yı serbest bırakması için bir mektup yazdığını bildirmektedir. Bu mektup sonunda Hudhafa serbest bırakılır. İbn el-Athir de İyad kabilesinin Heraclius'a sığınmasını anlatmaktadır; fakat o Ömer'in Bizanslıların Heraclius'a verilmesi karşılığında söz konusu Arap kabilesini geri iadesini talebinde bulunduğunu belirtmektedir.³⁵ Ayrıca Arapların Bizans bölgesine sığınmaları devam etmekteydi.³⁶ Bunlar gizli olarak gerçekleştiği gibi açıkça da gerçekleşiyordu.

Diplomatik Temas Denemeleri ve Değiş Tokuşlar

El-Taberi, muhtemelen Sayf b. Ömer vasıtasıyla, Halife Ömer'in karısı Ümmü Gülsüm ve Heraclius'un karısı Bizans imparatoriçesi, muhtemelen Martina, arasında hediye alışverişinin olduğunu haber vermektedir. Bu olay Ömer'in Ümmü Gülsüm'le evlendiği tarih olan 638'den önce ya da Heraclius'un 641 yılında ölümünden sonra gerçekleşmiş olamaz. Bu olay düşmanlıkların yaşandığı, Bizans imparatorunun "saldırıları sona erdirdiği" bir dönemde verilen arada gerçekleşti. Hikâyeye göre, Ümmü Gülsüm Bizans imparatoriçesine elçi vasıtasıyla esans gönderdi, karşılığında da kendisine bir gerdanlık hediye edildi. Bu olay, imparatoriçenin hediyesinin kendi malımı yoksa yönetimin malımı

olup olmadığı yolunda bir çelişki doğurdu. Bu hediye doğrudan halifelik hazinesine iade edildi ve bunun karşılığında Ümmü Gülsüm'e Ömer'in kendi hesabından para verildi.³⁷ El-Taberi'nin Bizanslılarla-müslümanlar arasındaki ilişkiler hakkında bazı kaynakların alıntılar yaptığı görülmekte, Ömer ve Heraclius arasındaki zarif ve olayları yatıştırıcı yöndeki diğer bir kaç anekdot kadar bu hikâye de iki imparatorluk arasında böylesi erken bir dönemde elçilerin var olduğunu ortaya koymaktadır.³⁸ El-Taberi tarafından kullanılmış olan kaynakların doğru bilgi verdikleri takdirde doğru olarak kabul edilebilir. Son derece önemsiz ilişkiler bazında her iki taraf arasındaki haberleşmeye yönelik pek çok asılsız haber mevcuttur. Bu olaylarda rol alan bireylerin önemleri gözardı edildiği, en katı kontroller (denetimler) altında gerçekleşen bu olaylar, değiş-tokuşların devam ettirilmesi ihtiyacını göstermektedir.

Diplomasinin varlığı iki taraf arasındaki savaş gerçeğini sürekli olarak ortadan kaldırmadığını işaret etmesine rağmen, Bizanslılar ve müslümanlar daha sonraki yüzyıllarda diplomatik ilişkiler için örnek teşkil eden ilk dönemlere ait temaslar sürecinde anlaşmalar yapmışlardı.

Tüccar rolüne bürünmüş kişilerce casusluk ihtimalini azaltan ticaret kısıtlaması diğer tarafın ihtiyaç duyabileceği silahların ya da diğer materyallerin el değiştirmesini engellemiş olabilir. Bizans kanunları sınır boylarında temas kurulmasını kısıtladı. Askeri kanunlar askerlerin firar etmesi ve olası geri dönüşleri ve sivillerin çeşitli koşullar altında sınırları geçmeleri kadar, silahların ve demirin imparatorluğun düşmanlarına satışıyla ya da dağıtımıyla ilgili Roma dönemine ait sayısız kısıtlamaları hayata geçirdi.³⁹

Sınırlar bir süre sonra mahkumların ve rehinelerin değişim yeri olarak kullanılmaya başlandığında, dış etkilerin ve tüccar kılgındaki casusların sınırları geçip müslümanların olası saldırı plânları ve kullanacakları yollar hakkında bilgi sağlayabildikleri bir hüviyete de büründü.⁴⁰ Fakat bu konuyla ilgili VII. yüzyılın ortalarına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Tahminen, en azından zaman zaman bazı tüccarlar ticaretle meşgul oldular ve ticari alış-verişlere diğer toplumdaki ve komşu yönetimin mevcudiyetindeki kültür ve olaylarla ilgili bilgiler, ülke şartları, aske-

ri uygulamalar ve yenilikler gibi daha az istençle yapılan değişiklikler de eşlik etmiş olabilir.

Sınırların Oluşturulması

Diplomasiden yararlanmak Halife Ömer'le sona ermedi. Halife Muaviye'ye, Bizanslıların bir ordu hazırladıkları, bir valinin görevden ayrıldığını ve esirlerin firar ettikleri söylendiğinde komutan Amr b. el-As ona telaşlanmamasını söylediğini ifade eden bir haber vardır: "Bu gelişme sizin için o kadar da fazla endişe edilecek bir durum değildir. Bu gelişmelerinin önünü kesecek birkaç taviz vererek onları memnun edin...Ve Muaviye bu tavsiyeye uydu."⁴¹ Emevilerin yüreklerinin geniş (kaygısız) olan bir doğaya sahip olduklarını kötölemek isteyen düşmanca bir gelenek olabilir: Savaşmak zorunda kalmaksızın onlarla barış anlaşması yapabilmenin ihtimal dahilinde olduğu Bizanslıların tehdidinin ciddiye alınmadığı gerçeğini de yansıtabilmektedir. Daima savaştan kaçınmak isteyen taraf sadece Bizans değildi.

Hem Bizanslı hem de müslüman liderler kendilerine ait bölgeler arasında kişilerin ve grupların haberleşmeleri ve geçişleri üzerinde sıkı kontrol kurmak istiyorlardı. Sınır konusu, bir ölçüye kadar, erken dönemde her iki politikayı birleşmesine hizmet etmiş olabilir. Sınırlar yerel otoritelerin kendi adlarına yaptıkları *ad hoc* düzenlemelerle değil; fakat merkezi otoritelerin denetimleri ve uygun görmeleri halinde haberleşme ve geçitlerin sıkı kontrolü için bir araç vazifesi görüyordu. Halife ve İmparator düşmanlarını ve kendi halklarını korumak istiyorlardı. Her iki lider, en azından geçici bir süre için, bir sınır bölgesi yaratmayı bilinçli olarak arzuladıklarından Toros Dağlarında bir sınır oluşturdular.

Günümüze kadar uzanan kaynaklar sınırın ortaya çıkış süreciyle ilgili olarak açık ve anlaşılır bir bilgi vermemektedirler. Araştırmacı dağınık bilgi kırıntılarını ve işaretlerini izlemek zordur. Muğlaklık ve cevabı bulunmamış pek çok soru vardır. Bu süreç herhangi bir barışçıl diplomatik ve ekonomik ilişkilerden ziyade, iki taraf için de avantajlı sınırlı düzenlemeleri içermektedir. Her iki taraf için de, bu düzenlemeler sosyal, ekonomik ve insani sonuçlar ve huzursuzlukla bağlantılı olan güç ve

kontrolün takviye edilmesine ve son derece değişiklik gösteren durumun ve hızlı askeri değişikliğin sona ermesine yardımcı oldu. Bu süreç her iki yönetimin halklarını tanımlamasına yardımcı oldu ve her iki yönetimin toplumlarının bozuk homojenitesini hızlandırdı. Uzun dönemde, dış sınırlar Bizans toplumu içerisindeki iç bölünmelere göre daha az önemli olabilir. Bizansın İslam devletiyle olan sınırı her iki tarafca belirli oranda taklidi ve sınırın kendilerine göre öneminin göreceli olarak azalmasında bir gelişmeyle sonuçlanmış olabilir; fakat bu süreç VII. yüzyılın sonlarında başlamıştı.⁴²

Bizans-İslam sınırının oluşumu yalnızca imparatorluk ya da halifelik makamının kararı değildi; en azından erken dönemlerde, kesin olmamakla beraber yerel inisiyatiflerin de rolü olmuştu. Bir fark varsa, o da Bizans imparatorluk otoritelerinin Bizans toprakları içerisinde ciddi düşmanlıklardan sakınmak için Müslümanlarla temasta bulunma ya da *ad hoc* anlaşmaları gerçekleştiren haddinden fazla yerel inisiyatifin var olduğuna inanmış olmasıdır. Gerçekte VI. yüzyılın ilk yarısıyla ilişkili olarak, yerel inisiyatifin pek çoğu muhtemelen daha önceki kriz dönemlerinde Pers saldırganlarıyla çeşitli anlaşmalar yapmış olan erken dönem Bizanslı komutanların ve yerel liderlerin durumlarıyla tutarlılık arz etmektedir. Böylesi inisiyatiflerden hoşlanmayan ve en azından sözde Bizans otoritesi etkisi altında bulunan bölgenin merkezi otoritesini devam ettirmek amacıyla müdahalede bulunan Heraclius'du.

Pek çok yerel yönetici Müslümanlarla kendi başlarına anlaşma yapma teşebbüsünde bulunmuş olmalarına rağmen, uzun bir süre iki devlet arasındaki söz konusu bölgede hiçbir tampon devlet ya da bağımsız, yarı bağımsız devletçikler oluşmadı. Bir dereceye kadar, dost ve zayıf bir bölge olmamasına rağmen, müslümanlar kendi toprakları ve Bizans toprakları arasında Ermenistan'ı bir tampon bölge olması yönünde çaba gösterdiler. Bu yönde gösterilen çaba Bizansın muhalefetiyle karşılaştı ve müslümanların bu sorunlu bölge için daha başka alternatifler aramaya itti. Tampon bölge bağlamında bir diğer en yakın örnek Kıbrıs'tı; fakat Kıbrıs bile gerçekte böylesi bir bağlama uygun düşmüyordu. Baladhuri'ye göre, Hicri 28 ya da 29 (648/49) yıllarında daha önceki dönemde Mezopotamya'da ve Mısır'da John Kateas'ın ve

Manuel'in müslümanlarla yaptıkları anlaşmayı hatırlatan bir şekilde, Bizans valisi yıllık 7200 Dinar (İbn Sallam 7000 Dinar olduğunu söylüyor) ödemek suretiyle müslümanların saldırılarından korundu.

648/49 yılındaki Kıbrıs antlaşması doğrudur ve yetki dışı yerel müzakerelerle ilgili kendi politikasını empoze etmekte yaşadığı dönem ötesine taşınmasını; fakat aynı zamanda yerel yöneticilere müslümanlarla bu anlamda özel düzenlemelere gitmeleri yönünde izin vermenin tehlikelerini ortaya koymaktadır.⁴³ Baladhuri'nin kaynağı muhtelemen 807'den 825 yılına kadar Tarsus'da sınır bölgesine yakın bir yerde yaşamış olan ve Bizans soyundan geldiği haber verilen Ebu ubeyd el-Haşim b. Sallam (770-838)'di. Halife Abdülmelik'den önce, Muaviye zamanında Kıbrıslıları bir vergi vermeye zorlayan bir anlaşmanın olduğunu haber veren el-Awzai (ölümü 774)'den alıntı yapmaktadır.⁴⁴ Kıbrıslıların hem Bizansa hem de müslümanlara vergi verdiğini belirtmektedir. Bununla beraber, Kıbrıs halkı ne düşmanları Bizanslılar hakkında müslümanlardan herhangi bir bilgi sakladılar ne de Bizanslılardan müslümanlar hakkında bir bilgi sakladılar. Bu olay Suriye'nin kuzeyindeki Duluk ve Ra'ban halkıyla Arabissos halkının Bizanslılara bilgilendirmek zorunluluğu gibi içerisinde bulundukları durumu hatırlatmaktadır.⁴⁵ Bu 892 yılında vefat eden Baladhuri'nin kaynağına göre daha erken bir kaynaktır.⁴⁶ Modern bazı eleştirmelerin çekincelerine rağmen,⁴⁷ Mısır'da ve Mezopotamya'da olup bitenlerin daha geniş arka plânı gözden geçirildiğinde, müslümanların Kıbrıs valisi'nin Muaviye ile 648/49 yılında yaptıkları anlaşmayla ilgili anlatıları olasıdır: Müslümanlarla anlaşmaya varmak için yerel yöneticilerin çabaları. Heraclius gelecekteki böylesi yerel müzakerelerin önüne geçmeyi başaramadı. Kıbrıs'ın 648/49 yılında yaptığı anlaşma Constantinople'den onay alıp almadığı önemli; fakat aydınlığa kavuşmamış bir meseledir. Kıbrıs valisi yetkisinin dışında yerel bir anlaşma yapmış olabilir.

Ne Bizanslı ne de müslüman yöneticiler sınır bölgelerinde daha fazla yerel otonom istemiyorlardı ve Heraclius'un güçlü liderliği, hatta yaşamının son döneminde bile, merkezi otoritenin sınır bölgelerindeki kontrolünün bazı makul derecelerde devam ettirilmesini garanti altına almaya yardımcı oldu. Bir süre sonra,

Bizans-İslam ilişkilerinde bazı tampon devletçikler oluştu; fakat bu devletçiklerin varlığı VII. yüzyılda söz konusu değildi. 650'li yıllarda müslümanların Ermenistan politikası, Ermenistan'ın müslüman birliklerince işgal edilmesine olanak tanııyordu; fakat Ermenistan'ın Şam'a bağılılığının tanınmasını gerektiriyordu ve kesinlikle herhangi bir zayıf ve bağımsız devletin oluşumunu kesinlikle uygun bulmuyordu. Gerçekte, yeni sınır bölgelerinin harap edilmesi böylesi bir gelişmenin olmasına mani oluyordu. Ömer, Heraclius ve onun daha sonraki takipçileri Bizans ve İslam devleti arasındaki yeni gelişmekte olan sınır bölgeleri üzerinde merkezi kontrolün hakkı iddia ettiği bir gerçektir. Tasarladıkları sıkı kontroller mükemmel bir hâl almamasına ve müteakip baskılar, fırsatlar ve değişikliklerin etkisiyle gevşemesine rağmen, söz konusu yöneticiler bu konuda bir örnek sergilemiş oldular.

630'lu yılların sonlarıyla 640'lı yıllarda son derece sınırlı bir çerçevede ve sıkı bir şekilde kontrol altına alınmış istisnai resmi temaslar ve haberleşmeler içerisinde bazı geçici sınırlı ve rahatsızlık yaratan ödümler söz konusuydu. Fakat hem müslüman hem de Bizanslı liderler kişisel, ticari, askeri ya da bir başka nedenle, kabileler gibi özerk kişi ya da grupları yerel ya da özel temas ya da seyahatten men etmeye yönelik her türlü sağduyulu çabayı gösterdi. Bu dönem geçici bir süre isteksizce birlikte varoluştı. Her iki devlet ne zaman zaman faydalı başlangıçları ne spesifik problemleri ortadan kaldırmaya yönelik gerekli diplomatik temaslar kurmayı ne de bu problemleri küçük görüp göz ardı ettiler. Bu sınırlı birlikte varoluş ve zaman zaman karşılıklı işlerlik ya da izlenen siyasetlerin paralelliği -ve daha fazla benzerlik olmasını düşünmek yanlış olacaktır- hiç bir bağlamda gerçek bir birlikte varolmayı sağlamaya yönelik evrimi önleme ya da en azından kısıtlama gibi her iki gücün kesin prensipler ve iddialarınca herhangi bir tavizi içermiyordu.⁴⁸

Sınır Bölgelerinin Özellikleri

Bizanstaki hareketlilik haberlerine rağmen, Bizanslıların Suriye'ye doğru önemli askeri sefer düzenlemiş olmaları ihtimal dışıdır. Bizanslılar Maraş ve Malatya'yı tehdit ettiler ve güçlü müttefikler Jarajima ya da Mardaites'leri kullanmış olabilirler. Fakat,

bu dönemde, Antakya'nın ya da Qinnasrin gibi (bu şehirlerin güneyini göz önüne alın) diğer önemli yerleşim yerlerini ele geçirilmesine teşebbüs etmek için yeterli riski almaya yönelik yeterli kaynak ve istekten yoksundular. Akdeniz kıyısı boyunca saldırılar ve baskınlar düzenleyebildiler; fakat buraları ellerinde tutamadılar. Bazı İslam kaynakları Hims halkının kendilerine Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'daki askeri birlikleri yardıma gönderen Heraclius lehine olmak üzere müslümanlara karşı isyan ettiğini iddia etmektedirler.⁴⁹ Mezopotamya'dan gönderildiği söylenen Hims'e yönelik Bizans yardımı işe yaramadı, çünkü Bizanslılar Mezopotamya'daki kendi yurtlarına Irak yönünden müslümanların tehdidini haber aldıklarında kuvvetlerini geri çekmek zorunda kaldılar. Mezopotamya'daki ve Suriye'nin kuzeyindeki karmaşık durum, Bizans-İslam devletleri arasındaki sınır bölgelerini açık tutma gibi başlangıçtaki durumun anlaşılmasını güçleştirmektedir.

Bölgeden çekilmek zorunda kaldıktan sonra Bizanslıların Suriye bölgesine yönelik yakınlığının nasıl hızla kaybolduğu belirgin değildir. Eski haritalar ve kayıtlar giderek özelliklerini kaybettiler; fakat Suriye'deki VII. yüzyıl olayları ve koşulların görünümünün ne kadar tutarlı olduğu Bizanslılar tarafından elde tutulduğunu belirlemem imkânsızdır. Bizansın müslümanların elinde bulunan Suriye'ye karşı saldırı harekâtlarıyla ilişkili olarak gösterdiği özen burası hakkında sahip oldukları bilginin zayıflığından kaynaklanabilir.

VII. yüzyıl sonundaki Mardaites'ler sorunu daha geniş ölçekteki örneklerle tutarlılık taşımamaktadır; Mardaites'ler Bizans'tan kopmuş bir devletçik değildi. Mardaites'ler Bizans yönetiminin gayretleriyle Suriye'nin kuzeyi ve kıyı bölgelerindeki halifelik yönetimine yönelik bazı tehditler oluşturdu. Müslümanlar, bu durumu, Mardaite sorununun halledilmesinde Bizans yönetimiyle diplomatik çözüm bulunmasına tercih ettiler. Gerçekte, II. Justinian hükümdarlığı döneminde Mardaites'lerin bölgeden uzaklaştırılması Bizans ve Emevi Halifeliğinin herhangi bir tampon bölgenin ortaya çıkmasına ve hayatiyetine devam ettirmesine rıza göstermedikleri ve hazırlıksız olduklarını göstermektedir. Her iki devlet Mardaites'leri baskı altına almak için diplomatik anlaşmalar yaptılar.⁵⁰

Bizans ve İslam devleti arasındaki sınır istikrara kavuşmamış, şüpheli ve düşmana ait bir bölge olarak kaldı. Hz. Muhammed'in "Kibir on parçaya bölündü, bunlardan dokuzu Bizansta ve bir tanesi diğer insanların içerisinde bulunmaktadır" şeklinde bir ifadesine atıfta bulunan bir kaynak vardır.⁵¹ Ermenistan bölgesine bir taraftan öbür tarafa ulaşan sınır uzun ve daha güneybatıdaki koşullardan farklılık arz ediyordu. Bu istisnai öneme sahip bir durumdu. Takip eden yüzyıllar boyunca onun tarihi daha zayıf kontrol, daha zayıf merkezi yönetim ve daha çok yerel inisiyatifin ve Heraclius'un nefret ettiği türden anlaşmalara sahne olan bir görünüm kazandı. Ve müslümanların otoritesinin zayıfladığı bir dönemde tampon bölge de düzenlemeler görülmeye başlandı.⁵²

Bizans Topraklarının Genel Bir Değerlendirmesi

Bizansın Akdeniz'in doğu kıyılarına yönelik gerçekleştirdiği, fakat başarısızlıkla sonuçlanan savunma girişimleri için yaptığı harcamalar hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Fakat bu savunma askerlerin maaşları, maddi ihtiyaçları, silahlar, lojistik ve gemi bağlamında önemli bir nitelik taşıyordu. Elbette, İslam fetihlerinin bir sonucu olarak Bizans İmparatorluğunun vergi gelirlerinde son derece büyük bir kayıp söz konusuydu. Bu gelişme Bizans mali ve yönetim yapısında pek çok değişikliğin meydana gelmesiyle sonuçlandı.⁵³ Bizans savunmasının yeniden yapılması eş değerinde bir mali yapıya ihtiyaç duyuyordu. Bununla beraber, müslümanlara karşı savunma girişimlerinde bulunmak için gerekli mali desteği sağlamak Avrupa'da ve Asya'daki toprak kayıplarından sonra Bizans kaynaklarından elde kalanların araştırılması gerekiyordu. XIII. yüzyıl sonunda kaleme alınan Theodore Skutariotes'in tarihi kısa bilgiler içeren kitabında Heraclius'un bir vergi değerlendirmesi ve Roma (Bizans) İmparatorluğunun bütün topraklarının Koubikoularios (*cubicularius*) ve Sakellarios olan Philagrius tarafından araştırılmasını emrettiği yolunda haberler vardır."⁵⁴ Ülkenin bu yeni nüfus sayımı Bizans'ın Suriye'deki yenilgisinin hemen ardından yapılmış olması ihtimali vardır. Önemli askeri yenilgiler ve Bizans topraklarının çoğunun müslümanların eline geçmesi ve baskına uğramasından sonra

imparatorluğun elinde kalan mali kaynakların neler olduğunun saptanması gerekiyordu.

Şimdiye kadar değinilmemiş olan uygulama çoğu bölgenin müslümanların eline geçmesinden sonra yapılan nüfus sayımıydı. Heraclius muhtemelen topraklarını müslümanlara, Slavlara ve Avarlara kaybettikten sonra yönetimini destekleyecek elde kalan mevcut mali kaynakların neler olduğunu saptama gereksinimi duydu. Bu araştırmanın herhangi bir ihtilâfa yol açan önemli kurumsal değişikliklere neden olup olmadığını söylemek imkânsızdır. Bu nüfus sayımına başlangıç tarihi muhtemelen 636 yılı sonlarıyla 641 yılının Ocak ayı arasında bir zamana rastlamaktadır. Maliyeden sorumlu (*Sakellarios*) olarak Philagrios'un gerçek kronolojik limitleri bilinmemektedir; fakat 636 yılı Ağustos ayındaki Yermuk Savaşı zamanında *sakellarios* olan Theodore Thithurios'dan sonra bu memuru tuttu. Philagrios 641 yılı Şubat ayında Heraclius'un vefatından sonra *sakellarios* olmaya devam etti. 642 ya da 643 yılında Kuzey Afrika'ya sürgüne gönderildiği II. Constans'ın hükümrانlığının başlangıç dönemine kadar *sakellarios* olarak kaldı.⁵⁵

Günümüze kadar ulaşmış bu nüfus sayımıyla ilgili kayıtlar onaylanmış olsaydı pek çok bilinmeyen ortaya çıkabilirdi. Theodore Skutariotes herhangi başka bir ayrıntı vermemektedir. Yapılabilecek tek şey bu nüfus sayımının batı Asya'da ve Mısır'da ve Balkanlar'daki gittikçe büyüyen askeri krizlere karşı hükümetin verebileceği bir cevap olduğu yolunda bir varsayımda bulunulmasıdır. Bu uygulamada ne kadar başarılı olunduğu belli değildir. Bu nüfus sayımının tamamlanmasının ne kadar sürdüğü ya da doğurduğu sonuçlar hakkında da herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Sakellarios yönetiminde gerçekleştirilen bu uygulama, bu memurun ve gittikçe zayıflamakta olan muhafız gücüne ait vilayetlerin gücünün takviye edilmesinin altını çizmesine rağmen, Theodore Skutariotes bu değerlendirmeyi herhangi bir askeri reformla ilişkilendirmemektedir. Böylesi bir nüfus sayımı gerçekleştirmek ülkenin askerlere tahsisini kolaylaştırmış olabilir; fakat Theodore Skutariotes böylesi bir tedbiri bu yeniden değerlendirmeye bağlantısı ya da hemen akabinde söz konusu olmasını vurgulamamaktadır. Doğuda ve Balkanlarda yoğun toprak kayıplarının

akabinde böylesi bir nüfus sayımının yapılmış olması Heraclius'un ölümünden sonraki ilk yıllarda ordu ve kamu finansmanı açısından çeşitli kararlar hakkında değerli veriler sağlamış olabilir. Böylesi koşullar altında bir sayım yapmak sağduyulu bir karardır. Askeri yönetimin ve birliklerin felce uğraması Suriye'de söz konusu olmasına rağmen, nüfus sayımı kavramı ve uygulaması yönetimin gelişmeler karşısında duruma kayıtsız kalmadığının göstergesidir. Heraclius'un hükümdarlığının son günlerine kadar aktif bir yönetim göstermesi ve aktif sorumluluk alması ya da en azından önemli yönetim inisiyatifleriyle ilgili sorumluluk almaya layık görülmesi de bir diğer göstergedir. Heraclius'un hükümdarlığının son günlerine kadar son derece enerjik olduğunu belirten İslam kaynaklarının görüşleriyle yukarıda söylenenler tutarlılık arz etmektedir. Heraclius'un hükümdarlığının son günlerinde gerçekleştirilen bu nüfus sayımı muhtemelen Bizans İmparatorluğunun elinde kalan toprakların savunulmasına yönelik olarak yeterli kayakları harekete geçirmeye yardımcı oldu. Yerel plânda Diocletian'ın gerçekleştirdiği nüfus sayımından bu yana imparatorluğun bütününe kapsayan genel bir nüfus sayımı kayıtları olmadığından bu uygulama kendi çapında ilk denemedir. Araştırmanın kesin tarihinin de dahil olduğu bir takım bilgilerin eksikliğinden dolayı bu nüfus sayımının Mezopotamya'yı ya da Suriye'nin kuzeyini kapsayıp kapsamadığı bilinmemektedir. Bu uygulama sınır boylarında benzer bir kaydın yapılmasını gündeme getirmiş olabilir. Theophanes, Halife Ömer'in 640 yılında "kendisine tabi olan bütün toplulukların" genel bir değerlendirmesinin yapılmasını emrettiğini haber vermektedir: "Halklar, sürüler ve tarım alanları." Ömer'in ve danışmanlarının, muhtemelen taklit ettikleri Bizansta gerçekleştirilen nüfus sayımından habersiz olmaları düşünülemez.⁵⁶ Ömer'in bu uygulaması, Philagrios'un yeni bir Bizans yaratmaya başladığında Müslümanların vergi kayıtlarının kurumlaşmasıdır.

Bizans Yönetiminin Hataları

İslam fetihleri sırasında Heraclius ile Sasaniler arasındaki ilişkiler son derece önemliydi. Bununla beraber tarihçiler tarafından belirsizlik taşımakta ve bütünüyle de ihmal edilmiştir. Müslü-

manlara karşı iki imparatorluğun güçlerini birleştirerek savunma girişiminde bulunup bulunmadıklarını söyleyebilmek imkânsızdır. İki imparatorluk arasındaki mesafe, farklı dillerin konuşulması, farklı bürokrasinin hakim olması, görüş ve çıkar farklılıklarının hepsi birden böylesine koordineli bir stratejiye ve askeri harekâta girişilmesini zorlaştırmıştı. Böylesi ortak bir politikanın ne derece etkili olabileceğini düşünmek kolaydır; fakat ortaya konan çabalar tamamiyle spekülasyondan ibarettir.⁵⁷ Herhangi bir mantıklı sonuca ulaşılmasında can alıcı nokta, Sasani İmparatorluğunun eski sınırları içerisindeki, Heraclius'un Perslileri yenilgiye uğrattıktan sonra yeniden Bizans topraklarına kattığı, özellikle Irak'ın kuzey bölgesinde Bizansın ordunun ve yönetimin varlığını değerlendirmesidir.

Şayet Bizanslılar Irak'ın kuzeyini işgal etmiş ve Irak'ın kuzeyindeki bölgelerin bazılarını güvenilir valiler atamış olsalar, Irak'ın müslümanlar tarafından fethedilmesi süreci hakkında yakından bilgi sahibi olurlardı ve aynı zamanda Bizansın Perslilerle çarpışmalarında yardımcı olabilecek ve işbirliği yapabilecek birliklere sahip olurlardı. Irak'ın müslümanlar tarafından fethedilmesine isteyerek ya da istemeyerek doğrudan karışmaları gerekirdi. En azından bazı Bizanslı subaylar ve askeri birlikler Sasani rejiminin hayatîyetini devam ettirmesi için imkânlar, fırsatlar, zorluklar ve ortaya konulacak çabanın kapsamıyla ilgili bazı bilgiler elde ederlerdi.⁵⁸ Bütün bunlar, Bizans yönetiminin Siroes'i sevsin ya da sevmesin; fakat diğer Pers yöneticileri tarafından sevilmeyen, Sasani İmparatorluğu içerisindeki liderliğin değişmesi ve hizipleşme karşısında Bizans yönetiminin tavrıyla ilgili bir soru ortaya atmaktadır.

Müslümanların Sasani İmparatorluğu'na karşı Irak'da kazandıkları zaferler Bizanslılarla müslümanlar arasında Suriye'de bir savaşın çıkmasında büyük ölçüde etkili olmamıştı. 637 yılında müslümanların en büyük zaferlerinden biri olan Irak'taki Qadişiyya Savaşı, Yermuk Savaşından sonra meydana geldi. Muzaffer müslümanların ilerlemesine yol açan ve muhtemelen Mısır'daki, Suriye'nin kuzeyindeki ve Yukarı Mezopotamya'daki Bizans savunmasında endişe uyandıran Pers'deki başarılarına karşı Bizans kayıtsız kalmış olamaz. Pers ordusunda görev alan Ermeniler, müslümanların Irak'daki zaferleri hakkında muhtemelen Suri-

ye'deki, Mezopotamya'daki ve Anadolu'daki Ermeni yoldaşlarına bilgi aktarmışlardı.

Bizanslılar, müslümanların saldırılarını son derece zayıf savunma bölgelerinde pek çok Bizans komutasının ve askeri birliklerinin üs olarak kullandığı, halkın yaşam alanlarından ziyade önemli stratejik noktalara yoğunlaşarak yöneltmeleri gibi doğal eğilimleriyle hızla ve kararlı bir şekilde baş edebilecek etkili stratejiler geliştirmeyi başaramadılar. Herhangi bir yerde halkı kontrolleri altına almalarına artık olanak vermeyecek savaş ortaya çıkıncaya kadar Bizanslılar halkın yaşadığı merkezleri yeniden kontrolleri altına aldılar. Bizanslılar kontrolleri altında yaşayan halkları müslümanları bozguna uğratmada kullanamadılar. Çok sayıda sivilin sorumluluğunu üstlenmek askeri harekâtların idaresini engellemiş olabilir. Sivil halk psikolojik olarak savaşa hazır olmadığı gibi saldırılarla baş edebilecek bir askeri eğitime de sahip değildi. Bizanslıların tutarlı bir stratejiye sahip oldukları söylenemez ve strateji olarak uygulamaya konulan her eylem geniş anlamda Bizanslı siviller işbirliğine dayanmıyordu.

Askeri operasyonların risk ve tehlikelerinden korumak amacıyla Bizanslılar komutanların kontrolünü sürdürdüler. Daha nitelikli müslüman liderlerle yakın haberleşme nedeniyle müslümanların Suriye'deki ve Mezopotamya'daki fetihleri saldırılardan korundu. Müslümanların gerçekleştirdikleri askeri harekâtların temel fetihlerin çoğundaki müslümanların ortaya koydukları motivasyondur. Bu askeri liderlerin maceraperestlik uğruna ego larını tatmin ve hırsları değil aksine dini bir etkiydi.

Bizans'ın Sahip Olduğu Gücün Sınırları: Halkın Savaş Konusundaki Tecrübesizliği ve Teçhizat Eksikliği

628 yılından sonra meydana gelen tarihsel gelişim ne kadar çok dille getirilirse, Bizans ve Perslilerin birlikte bütün *oikoumene*'yi ellerinde tutmak için insan ve maddi kaynaklar yönünden ne kadar eksiklikler içinde oldukları açıkça ortaya çıkar. Bunu gerçekleştirmeye yönelik herhangi bir çaba çeşitli müttefik Arap kabilelerini yardıma çağırmaya ihtiyaç duydu. Nüfusun Yunanlı, Ermeni ve Latin kaynaklı toplum kesimleri imparatorluğun diğer

ihtiyaçlarını karşılamak üzere etkili insan gücünü oluşturamıyordu. Heraclius'un stratejisi, köylerde ve kırsal alanlarda yaşayan çok sayıdaki insana göre Bizans şehirleri ve kasabaları için daha çok uygunluk arz ediyordu. Şimdiye kadar silah kullanımında deneyimsiz olan halkı askeri eğitime tabi tutma yönündeki Bizans çabasıyla ilgili hiçbir bilgi yoktur. Heraclius sivilleri savunmada rol almaları için teşvik etmesine rağmen, onların müslümanlara karşı savaşlarda yer almalarını beklentisiyle ilgili kesin bir bilgi yoktur.

İmparatorluk yönetimi, gerçekte, kamu düzenini sağlamak adına ve çok sayıdaki toprak sahiplerince özel orduların oluşturulmasından kaçınılması bireylerin silah sahibi olmalarını önlemek için çok çaba harcamıştı. Bu politika bir ölçüye kadar başarılı oldu, bireylerin silah sahibi olmalarına ve müslümanlara karşı kendilerini savunmaya çalışmalarını teşvik edebilecek olan silahlarla deneyim sahibi olmalarına engel oldu.⁵⁹ Bizans yönetimi Arap ve Ermeni bölgelerindeki sınırlarda yaşayan insanların silah sahibi olmalarını yasaklamada muhtemelen başarısız oldu; fakat denge üzerine kurulmuş olan bu politika yerel halkların kendilerini savunmalarında isteksizlik ya da yetersizlik içersinde bulunmalarına katkı sağladı. Bu durum, aynı zamanda yönetim silahların üretimini hükümet onayına sahip silah fabrikalarıyla kısıtlaması nedeniyle silah sıkıntısı çekilmesine neden oldu. Savaşın çıkmasında bir etken olarak herhangi bir silah sıkıntısının özel olarak zikredilmemesine rağmen, bu politika halk arasında sadece çok az sayıda kişinin silah sahibi olduğu ve kullanımına yatkın olduğu şeklinde değerlendirildi. Bu koşullar altında yerel sivil halkın Müslümanlara karşı büyük silahlı direniş güçleri teşkil etmesi olasılığı gerçekçi değildir.⁶⁰

Bizans ekonomisinin kaynakları Perslilerle yakın zamanda ve uzun süreli savaşlar neticesinde zayıflamış ve Avar ve Slav saldırıları neticesinde son derece kötüleşmiş olmasına, İslam fetihlerinin başlangıcında müslümanlarınkine oranla daha büyük sayıda olmasına rağmen, Bizanslılar eldeki güçlerini kesin bir askeri avantaja dönüştürebilecek yetenekte değildi. Heraclius, müslümanların bölgeye saldırmaya başladıkları dönemde imparatorluğunun sınırlarında haddinden fazla taahhüdde bulunuyordu. Heraclius bu değişikliklerle baş edemiyordu. Ayrıca, imparatorluğun

ticari, endüstriyel ve mali dengelerini inceleyerek Bizans askeri mağlubiyetlerini tahmin edemezdi.⁶¹ Ekonomik kaynaklardaki nitelik üstünlüğü kesin bir askeri zaferi garanti etmedi. Bizanslılar için bir tek maddi kaynak -coğrafi konum- hayatta kalmaya ve kısmen kendini toparlamaya yardımcı oldu.

Teknolojik uyumsuzluk Bizans yenilgisini açıklayamaz. Bizanslılar kuşatma savaşında üstün yeteneklere sahipti ve Grek-Roma askeri tecrübesi ve kaynaklarından yararlanıyorlardı. VIII. yüzyıla ait İslam askeri yillığı Bizanslıların sahip oldukları silahların üstünlüğünü kabul etmektedir.⁶² Müslümanlar için deveyi hayati öneme sahipti; fakat hiçbir Bizans kaynağı müslümanların kazandıkları zaferleri devinin üstünlüğüne bağlamamaktadır.

Tarihsel Tutarlılığın Rolü

Bizansın Suriye, Lübnan ve İsrail bölgesindeki topraklarındaki kaybın dinde kesin olan 4 Temmuz 638'den (Heraclonasın Augustus olarak taç giyme tarihi) 641 yılının Ekim ayına (Martina ve oğlunun Heraclius Constanine'nin oğlu II. Constans'a devretmek üzere imparatorluk makamından ayrılışı) kadar Heraclius'un hükümdarlığının sonunda ortaya çıkan krizdi. Bu süreç Heraclius'un 11 Şubat 641'de vefat etmesiyle zirveye çıktı. General Valentinus'un Martina ve Heraclonas'a karşı II. Constans lehine isyan etmesi son derece hassas bir zamanda iç çekişmenin artmasına yol açtı. Heraclius'un ilk evliliğinden olan çocuklarının, özellikle Heraclius'tan sonra 11 Şubat'tan 24 Mayıs 641'e kadar kısa bir süre için tahta geçen Heraclius Constantine'nin ve oğlu II. Constans'ın ve Martina'nın oğulları Heraclonas'ın ve David'in tahta geçmeleri yönündeki hırsı, Heraclius'un gayrimeşru çocuğu Athalaric'in başarısızlıkla sonuçlanan entrikalarıyla Heraclius'tan sonra tahta geçme açısından rekabet yaşadıkları, ikinci evliliğini yaptığı ve aynı zamanda yeğeni olan Martina -tüm bunlar mantıklı ve serinkanlı kararlar alınmasını -imkânsız değilse bile- son derece zorlaştırdı. Heraclonas ve Martina 24 Mayıs 641'den, Heraclius Constantine'nin oğlu, II. Constans, Heraclius'un 11 yaşındaki torununun sözde hükümdarlığı için tahttan çekilmek zorunda kaldıkları 641 yılının Ekim ayına dek yönetimde kaldılar. Kilise içerisinde yaşanan çekişmelere ek olarak bu

taht mücadeleleri dikkatleri çeşitli uç sınır bölgelerindeki kritik askeri gelişmelerden uzaklaşmasına neden oldu. Yönetim bu kritik dönemde ne dikkatini ne de en iyi askeri birliklerini müslümanlar üzerine yönlendirmeye konsantre olabildi.⁶³ 637 yılından 641 yılı sonuna kadar süren iç çekişme müslümanların tehditlerine karşılık verilmesini engelledi ve bunun olumsuz etkileri 642 yılının başlangıcında General Valentinus tarafından girişilen isyan hareketini yönetimin bastırmasının ötesinde kolay kolay geçmedi.

Bu krizler Heraclius'un ölümünden iki, üç ya da dört yıl önce meydana gelseydi daha da kötü sonuçlar doğurabilir, Heraclius'un müslümanların gelişmesini durdurmaya ve bazı uygulanabilir savunma stratejileri ve taktikleri oluşturmaya ve komutanların ve askerlerin bozulan morallerini düzeltmeye yönelik umutsuz çabalarının olumlu etkisinden imparatorluğu mahrum ederdi. Bizans devletinin varlığını devam ettirmesi için gerekli olan Yermuk Savaşından sonra Heraclius'un çok kısa ömrü kaldı. Heraclius'un variscileri bu dönemde liderliği kaldırabilecek yeterlilikte değillerdi.

Bizansın Savaşta Yetersizliği

Müslümanların saldırılarının başlangıcından askeri çarpışmaların söz konusu olduğu dönem esnasında hızla hareket edip güçlerini ortaya koyamamaları Bizans ordusunun inisiyatifi ele geçirememesindeki en çarpıcı noktadır. Müslümanların inisiyatifleri ele geçirmesine Bizanslıların gereğinden fazla reaksiyon gösterdiler ve böylece pasif konuma düştüler. Bilinçli ya da bilinçsiz olarak inisiyatifi müslümanların eline vermek kaçınılmaz sonun hazırlanmasına katkıda bulundu. Müslümanlar, gerçekleştiğinden daha fazla inisiyatif elde etmeyi ummuşlardı. Araplar arasında Bizans politikasının başarısızlığa uğraması en büyük sınırlamaları ve olumsuz etkileri ortaya çıkardı.

Kaynakların günümüze kadar ulaşmaması kıt olması ya da eş değerde olmaması subayların birincil derecede kenetlenmesi ve niteliği ve sorumluluklarının da dahil olduğu Bizans askerlerinin Suriye'deki, Filistin'deki ve Mezopotamya'daki savaşdaki çabalarını değerlendirmede zorluk çıkarmaktadır. Çok iyi

plânlanmış modern savaşlarda bile savaş etkinliğini değerlendirmek için genel olarak memnuniyet verici bir metodolojiyi gerçekleştirmek zor olmaktadır.⁶⁴ İslam kaynakları başlangıçtan itibaren bir yolun olduğunu vurgulamamaktadır. Bunun yerine, Ajnadayn gibi erken dönem savaşlarının bazılarında kaba çarpışmalar olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, müslümanların kazandıkları zaferler müslümanların kendi lehlerine bir ivme kazanmalarına, Bizansın da mağlubiyetlerine katkısı olmuştur.

Suriye'nin ve Mezopotamya'nın savunulmasında hiçbir spesifik Bizans kahramanı ve hiçbir yeni askeri komutan çıkmadı. Hiçbir büyük stratejik zekâ müslümanların zaferlerini kavramsallaştıramaz -Hz. Muhammed'e atıf yapmaksızın-. Ayrıca Bizans yazarları kendi mağlubiyetlerini herhangi bir büyük müslüman askeri zekâsına ve komutanına bağlamamaktadır. Aynı zamanda, fetihlerin başarılı bir şekilde uygulanması için askeri doktrin sağlayan yazılı hiçbir önemli taktik kitabı yoktu.

Hem Hıristiyanlardan hem de müslümanlardan olmak üzere, kaynakların çoğu fetih olaylarını kişiler bağlamında ele almaktadır: Kişisel karşılaştırmalar, kararlar, yeniliklerin üstesinden gelme, cesaret gösterileri, zekâ ve dindarlık. Tüm bunlar yiğitlik ve erdemin kişilerdeki görüntüleridir. Bir ilâhi güçten ödün vermenin ötesinde, anahtar rol erdemli kararları ve spesifik liderlik ya da askeri komutanlık uygulamalarını uygun görmektir. Tarihsel gerçeğin bu karmaşık olmayan ve eksik görüşü liderlik üzerine ortaya çıkan sorumluluğun çoğunu liderliğe yüklemektedir. Diğer nedenlere yeterince önem vermemektedir. Bu düşünce tarzı, özgür hareket kabiliyeti ve sorumluluğu büyük adamlarla -belli başlı askeri komutanlar ve devletin başında bulunan kişi- ilişkilendirmektedir. Doğal olarak diğerlerini göz ardı etmektedir, özellikle uzun dönemli nedensel açıklamalara herhangi bir değer atfetmemektedir. Savaş alanında Bizans liderliğinin niteliği örneklenilmedi, fakat Vahan ve Heraclius bütün çabalarını zafer kazanmaya ve imparatorluk için yeni kazanımlar elde etmeye adadıkları görülmektedir. Bizans şehirlerinin ele geçirilmesi askeri tekniklerdeki herhangi bir yenilikle alakalı değildi.

Bizans Kurnazlığının Başarısızlığı

Savaş sırasında Bizanslıların müslümanlarla müzakere çabaları bir şey değildi. VI. yüzyılda ve VII. yüzyılın başlarında Perslilerle yaptıkları savaşlar esnasında kimi zaman başarılı ve kimi zamanda başarısız olarak bunu daha önceleri de denemişlerdi. Bununla beraber, böylesi müzakereler kimi zaman çok daha resmi ve çok daha ünlü elçilerin aracılığını içerirdi. 630'lı yıllarda ki müzakere çabaları Bizansın daha önceki tecrübelerinin geliştirilmiş bir şekliydi: Savaş esnasında müzakerelerde bulunma.

İslam fetihleri, uzun geçmişi olan ve süreklilik kazanmış Bizans zihniyetinde değişikliğe yol açmadı. Müslümanlar karşısında Bizansın maruz olduğu ağır yenilgiler, savaşlarda zekâyı kullanmaya yönelik duydukları eğilimi ve kayıpları en aza indirgeyen hilelerini güçlendirdi -bu her zaman için arzu edilir bir askeri amaç olmasına rağmen-. Bizanslılar Grek-Roma askeri mirasına dönerek içinden bir tanesi üzerinde durdular. Kurnazlık I. Leo, I. Justinian ve Heraclius döneminde Bizans savaşlarını zaman zaman karakterize etmiş olan önemli askeri seferlerden artık yararlanmıyordu.

Abdülhamid bin Yahya'nın mektubundaki gibi böylesi askeri anlatılara güvenilirse müslümanlar benzer şekilde askeri zaferleri kazanmak için daha fazla kurnazlık için büyük çaba harcadılar. Öyle görünüyor ki, Bizanslılar ve onların Arap müttefiklerinin saflarında uyuşmazlık ve firarı teşvik etmeye yönelik sözlerin kullanımının da içinde bulunduğu bu kurnazlık İslam fetihlerinde zaferlerin elde edilmesinde müslümanların taktikleri açısından son derece önemliydi. Her halükârda, mektubun ortaya koyduğu gibi, erken dönem fetihleri takip eden yüzyıl içerisinde savaş niteliği açısından sorgulanamaz ölçüde önemli hale geldi.⁶⁵ Kurnazlık, diplomasi ve savaş kombinasyonunu oluşturmada başarıyla kullanmış olanlar için bu taktiklerden yararlanmak savaşta savunmayı artırmış ve potansiyel olarak büyük ödüller sunmuştu -çok az sayıda kayıp ile-. Her iki taraf her ne zaman mümkün olursa açık alanda ve riski yüksek savaşlardan ziyade kurnazlığa dayalı savaşlarda başarılı olmakta yarıştı. Burada tekrar, iki rakip arasında bir yakınlaşmaya da simetriye şahit olmaktayız.

Bizansın maruz kaldığı yenilgilerin sebepleri arasında kurnazlık tekniklerinden yararlanmada ve bunları etkili bir şekilde kullanmada kendilerinin çok daha becerikli olduklarını düşünüp müslümanların bu yeteneklerini küçümsemeleri yer almış olabilir. Söz konusu bu yeteneğe dair bilgileri müslümanların Bizanslılardan öğrenmiş olabilirler; fakat bu hünerleri geliştirmede ve kullanmada Bizanslıların örneklerine bağlı kaldıkları düşünülmemelidir. Islama dönmek kendi içerisinde Arapların kurnazlığı kullanmaları ve rakiplerini ortadan kaldırmak için cesaret kazanmaları yönünde yeni bir eğilim yaratmadı.⁶⁶ Fakat Bizans askeri plânlamacıları böylesi bir eğilimin mantıksal sonuçlarını ihmal etmiş olabilirler: Böylesi muhalifler Bizans güçlerini ortadan kaldırmaya yönelik baştan çıkarmalarda uzman olabilirler. Böylesi teknikleri geliştirmede müslümanlar Suriye'deki ve Mezopotamya'daki etkili mücadeleci güçleri olarak Bizans ordularının birliğinin bozulmasında özellikle diğer heterojen Bizans kuvvetleri ve onların liderleri arasında Bizansın Arap müttefiklerinin firar etmesinde, uyuşmazlığın ve rekabetin yoğun bir hâl almasında önemli ölçüde yardımcı oldu. Bizanslılar müslümanların kazandıkları zaferleri bu kurnazlığa bağlarken Bizansın uğradığı mağlubiyetleri bu kurnazlığın eksikliğine bağladılar. Bu var olan Bizans eğilimini güçlendirdi ve askeri harekâtın diğer formlarına olanak tanımış olabilecek Bizans-doğal kaynaklarının eksikliğiyle tutarlılık taşıyordu.

Hristiyanlığın Motivasyonu ve Toplumsal Koşullar

Müslüman saldırganların sahip oldukları İslam dininin motivasyonu ile karşılaştırılabilecek Hristiyanlığın motivasyonu sağlamadaki eksikliği Suriye, Lübnan ve İsrail bölgelerinde Bizansın önemli eyaletlerinin kaybedilmesinde bir faktördü. Pek çok kilise adamı müslümanlar tarafından gerçekleştirilen saldırıları Hristiyanlığın gerçekliği ya da Hristiyanlığın devamlılığının son bir sınanması olarak algılamadı. Bizansta askeri ritüellerin dini bir bağlamı vardı. Fakat kilise, müslümanlara karşı meslekten olmayan kişilerin sert bir direniş göstermede rol almaları taraftarı değildi. Avarlara ve Perslilere karşı ve daha sonra da müslümanlara karşı Constantinople'nin savunulmasını güçlendirmede

kilisenin de rol almasıyla çelişen bu karar, surlarla çevrili şehirlerin savunulmasında başarısızlığa neden oldu. Çeşitli şehirleri müslümanlardan korumak amacıyla kutsal eşyalarının kullanılmasına yönelik çabalar hakkında kaydedilmiş herhangi önemli bir kaynak yoktur. Muhtemelen, hiç kimse Hristiyan kutsallığının zayıflığını göstermek istemiyordu.

Söz konusu bu bölgelerdeki (Levant) şehirlerde yaşayan halk acınacak hallere rağmen, Aziz Demetrius (Thessalonica'nın baş rahibi ve Slavların ve Avarların kuşatmasından koruyan ünlü kişi)⁶⁷ bu şehirleri müslümanlardan korumadı. Sadece Sophronius Suriye'de ve Filistin'de bir kilise mensubu olarak ünlü bir şahsiyettir ve elbette o müslümanlarla savaşa son vermemektedir. Verdiği vaazlar ve diğer yazılar neler olabileceğine dair bir matem etkisi yaratmaktadır. Iskenderiye'deki Cyrus müslümanlarla müzakere yolu aramasıyla ünlüydü ve bundan dolayı eleştirilmişti. Chalcedonian ya da Monothelite kiliseleri İslam ordularına karşı sonuna kadar direnme taraftarı değillerdi ve uzayan savaşa dayanamamak için surlarla çevrili şehirlerin Hristiyan halkında bile istek ve moral yaratabilmede başarılı olamadılar.

Monophysite ve diğer Hristiyan muhalif kiliseleri müslümanların Suriye'ye ve diğer eyaletlere yaptıkları saldırılarda aktif olarak rol aldılar. Müslümanlara karşı sonuna kadar direnme yönünde halkı cesaretlendirmede fazla gayret sarfetmediler. Şehirlerdeki ve kırsal alandaki herhangi bir ciddi anatik ve candan bir dirençe katılmadılar. Kilisenin başarılı bir şekilde yoğun direnç göstermesi örnekleri tek başına ele alınmış olabilir; fakat kilisenin önyak olduğu son bir sert direniş olmadığı anlaşılmaktadır.

En azından, 629 yılı kadar erken bir dönemde Öludenizin doğusunda müslümanlara karşı girişilen tek tük yerel direnişle ilgili anlatılar vardır; fakat buradaki ve başka yerdeki söz konusu savunma girişimleri tutarlı ve etkili bir savunmaya dönüşemedi. Boyun eğmeyen bir yerel direnişle ilgili kaynak Latin *hagiographi*'sinde izler bırakmış olan Hristiyan şehitliğinin hatırasında varlığını devam ettirdi. 637 yılında Gazze'deki Bizans karargâhının şehitliği müzakereler sırasında Bizanslıların kendisini ele geçirip öldürme çabalarına karşı Amr'ın öfkesinin bir sonucu olabilir. Söz konusu bu şehitlik anısının korunması Gazze'de yaşayan kilisenin hareketiyle başlamış olabilir. Bununla beraber, karar-

gâhda bulunanların İslama dönmeleri yönünde ikna eden Gazze'deki ya da Eleutheropolis'deki yerel Hıristiyan kilise değildi. Karargâhdakilerin bu reddi bağımsız bir karar da olabilir. Yerel halkın İslama dönmeye zorlandıkları bir durumun söz konusu olmadığı ya da diğer şiddetli yargılamalara maruz kalmadıkları görülmektedir. Gazze şehitleriyle ilgili anlatının yazarı Amr'ın ve Müslümanların diğer komutanlarının Gazze'deki Bizanslı komutanlar tarafından hileli bir şekilde öldürülmesine yönelik teşebbüsden doğal olarak bahsetmeyecektir -hatta bu haber doğru olsa bile.⁶⁸

VI. yüzyılda ve VII. yüzyılın erken dönemlerinde Mezopotamya'daki, Suriye'deki, Filistin'deki ve Mısır'daki pek çok Bizans şehri saldırgan Zoroastrian Sasani ordularının komutanlarıyla müzakerelerde bulunmuşlardı. 630'lu ve daha sonraki yıllarda müslümanların saldırısı karşısında pek çok ahalinin şehirlerini müslümanlara teslim etmeye yönelik anlaşmalar yapmış olmaları şaşırtıcı değildir. Bu uygulamalar gerçek anlamda bölgede daha önceden yaşanmış örnekleri tatbik ediyorlardı. Modern araştırmacıların söz konusu Bizans şehirlerinin idarecilerinin müslümanlara karşı sonuna kadar direndiklerini düşünmesi haddini bilmezliktir. Bizanslıların bölgelerini müslümanlara karşı 630'lu ve 640'lı yıllarda savunmadaki istek ve arzuları daha önceki dönemde Perslilere karşı olduğundan ne daha büyük ne daha azdır. Savunmaya yönelik bu isteksizlik halkın Monophysite mezhebine eğilimiyle alakalı olması gerekli değildir; fakat daha önceki dönemde yaşanan örneklerle yerel askeri birliklerin tercihinin Perslilere karşı açık alan savaşlarından kaçınması da -mümkün olduğunda- dahildir.⁶⁹ Bu örnekler halkın ve hatta 630'lu ve 640'lı yıllarda Bizans ordularının bile pasifliğini ortaya koymaktadır. Daha önceleri savaş ve şehirlerin yerle bir edilmesi riskini almamak için müzakereler yapılması tercih ediliyordu. Aynı uygulamanın bu dönemde de -yani müslümanlara karşı da- söz konusu olması şaşırtıcı değildir.

Müslümanlar kazandıkları zaferlerde ve hatta Bizanslıların yenilgisinde askeri boyutundan ziyade moral ve psikolojik boyutlar önemliydi. Bununla beraber, moral ve psikolojik boyutları hesap edebilmek kolay değildir. Müslümanlar küçük çaplı çarpışmalarda bile elde ettikleri başarıların psikolojik etkisinden yarar-

landılar. Bizanslılar mağlubiyetlerin, hatta küçük çaplı mağlubiyetlerin bile olumsuz etkisine, moral bozukluğuna ve kaçınılmaz bir şekilde yenilgilere, kimilerine göre, ilâhi yardımın müslümanlar tarafında olduğu yolunda yorumlara neden olurken, bunlar psikolojik gücün meydana gelmesine yol açtı.

Suriye'nin fethi açlık baskısı ve ticaret kısıtlamaları altında müzakerelere ikna etmek için ateşkeslere ve şehirlerin surlarla çevrili olmasından kaynaklanmadı. Hz. Muhammed bizzat kendisi de dahil olmak üzere müslümanlar Arap Yarımadasındaki isyankâr Arap ve Yahudi kabileleri üzerinde hakimiyeti genişletmeye yönelik başarıya ulaşmış çabalarında yukarıda bahsedilen şartları kullanmışlardı.

Monophysite kilisesi ve Bizans askeri komutanlığı arasında, özellikle Suriye'nin kuzeyinde ve Yukarı Tigris, çok geç döneme ait kaynakların belirttiğine göre, varolduğu söylenen anlaşmazlığa dair örnekleri vardır.⁷⁰ Bununla beraber, tanımladıkları olaylarla çağdaş kaynaklardan alınmış olabilir. Monophysite Marutha ve Nasturi Mar Emmeh müslümanlara karşı Takrit ve Musul'da ihanet ettiler, yine de bunlar Bizans yönetiminin kısa sürdüğü ve istikrarlı olmayan Chalcedon ve Hristiyan çatışmalarının ortaya çıkmasından önce, yani IV. yüzyılda Hristiyan kilisesince Bizansın düşmanlarına bilgi sızdırıldığına dair uzun bir geleneğin var olduğu bölgelerde konuşlandırılmışlardı. Bizansın müslümanlar karşısında yenilgilere uğraması bağlamında, Bizansa karşı Monophysites'lerin düşmanlığının kanıtı -yerel tarihin ve konumun dini çekişmenin rolünü güçlendirdiği Ermenistan önemli bir istisna olmakla beraber- önemsizdir. Monophysites'ler arasında, resmi olarak tanınan Monothelites ve Chalcedonian'lar müslümanlara karşı işbirliğine dayalı ve etkili bir savunma geliştirilmesine yardımcı olamadılar; fakat bu Bizanslıların yenilgisine ve müslümanların başarısına neden olan önemli bir etken değildi.⁷¹

Daha sonraki Hristiyan yazarlar, İslam fetihleri döneminde Hristiyan kilisesi mensubu olan ve olmayanların müslümanlara karşı sonuna kadar direnilmesinde ki hatalarından dolayı eleştirmemektedirler. Bazı muhalif Bizans gruplarının anlaşılabilir bir şekilde, karşılaşılan felâketi imparatorluğun günahıyla ve özellikle fetihler sırasındaki liderlerle ilişkilendirmeye çalışmasına rağmen, Bizansın maruz kaldığı bozgunlar

herhangi bir hareketle ya da kilisenin üstüne düşeni yapmamasıyla ilişkilendirilmedi.

Müslümanlara karşı direnilmesinde Bizans kilisesinin rol oynaması olasıdır, fakat günümüze ulaşan kaynaklarda bu olmamaktadır. Bununla beraber, İslam kaynakları Bizans kilisesinin ve rahiplerinin, Yermuk Savaşının da dahil olduğu, bazı savaşlarda Bizans askeri birliklerine eşlik ettiğini iddia etmektedir. Böylece bir şekilde faydaları anlaşılmaktadır. Sergiledikleri çaba büyük başarılarla yol açmadı. Fakat kilisenin bölgenin Bizans tarafından savunulmasında insan kaynağını oluşturmada etkisiz olduğu anlaşılmaktadır.

Filistin'in, Suriye'nin, Mezopotamya'nın ve Mısır'ın yerel halkının müslümanlara karşı direnmede kendilerine güvenmek için çaba sarfettikleri ya da sarfetmedikleri sorunu can alıcı bir noktadır. Suriye'nin bir bölümünde ve Yunan Yarımadasında, uzun dönemli eğilimler yerel savunma sorumluluğunun bir bölümünün varlıklı olan yerel halka yüklenmesi şeklindeydi. Silahlı yerel halka dayanan bu politika profesyonel ve yüksek paraların ödendiği askerlerin kullanılması şekline dönüştü.⁷²

VI. yüzyılda Pers saldırılarını takip eden şehirlerin kontrolünü yönetmede Hristiyan kilisesinin rolü son derece karmaşıktı. Kimi zaman, kilise, papazlar, müzakerelerde bizzat rol alıyorlardı ve bir başka zaman Perslilerin etkisinden şehirlerini korumak için kutsal eşyalarla gösteriler yaparlar ve çeşitli koruyucu ritüeller düzenlerlerdi.⁷³ Kilisenin rolü 630'lu yıllarda o kadar da ilgi çekici ve belirgin değildi. İslam'ın ciddiliğini anlamadaki hataları ortaya koydukları hareketi açıklamada yardımcı olabilir.

Tarihçiler, sık sık sosyal yapıyı ve sosyal koşulları önemli olayları ve değişiklikleri açıklamada kullanmaktadırlar. Bununla beraber, Bizans savunma yanlışlıklarını VII. yüzyılın başlarında Bizans hakimiyetinde ki Suriye'de, Filistin'de ve Mezopotamya'da ortaya çıkan sosyal yapıya bağlama yönündeki bu teşebbüs memnuniyet verici değildir. Sosyal yapının, başarısızlığa uğrayan Ermenistan savunmasındaki koşulların oluşmasında etkisi neden olduğu anlaşılmaktadır. Var olan sosyal yapının müslümanların saldırılarının başladığı dönemde Bizanslılar arasındaki mevcut koşulları ve zihni yapıyı belirlemesinde etkisi oldu. Suriye içerisindeki niteliklerin müslümanların uzun dönemde otoritelerini

takviye etmelerinde ne gibi yardımı olduğunu açıklamaya yardımcı olmasına rağmen, sosyal nedenler Bizans yenilgisini ve müslümanların başarısını açıklamada yetersizdir. Müslümanların saldırıları karşısında Bizansın verdiği askeri karşılığın şeklini ve şanslarını tamamiyle açıklamak için hiçbir basit faktör kullanılmaz. Ayrıca, Suriye'deki, Filistin'deki ve Mezopotamya'daki sosyal koşullar Bizans ordularının ve komutanlarının işlevlerini yerine getirmek ve baş etmek zorunda oldukları bir çevrenin yaratılmasına neden oldu. Sosyal faktörlerin rolünü reddetmek aptallık olur; fakat bunların rolünü abartmak son derece kolaydır. VI. yüzyıl sonlarında Suriye'deki sosyal koşulları incelemek suretiyle müslümanların başarısını kolaylıkla öngörülebilmiş değildi.

İslâm'ın Rolü

Müslümanlar, İslam dininin Arap kabilelerini bir arada tutan birleştirici bir faktör olduğuna işaret etmektedirler ve böylece İslam fetihlerinin başarısında, takviye edilmesinde ve süreklilik kazanmasında son derece etkin olduğunu; 'ileri gelenlerin bir büyümede bir araya gelmesinin pratik bir eylemsel karara varılmasına katkı sağlamadı'⁷⁴ ve 'İslam devletinin başarılı bir şekilde bütünleşmesine yardımcı olmadaki önemli bir faktör olarak'⁷⁵ fetihler sırasında müslümanların ileri gelenleriyle kabilelerin entegrasyonunu sağlayan dinin rolüne işaret etmektedirler.⁷⁶ Fetihler sırasında müslümanların liderlerine karşı hiçbir önemli isyan girişimi söz konusu olmamıştır. Bu gözlemler sadece İslami çalışmalarda değil, aynı zamanda söz konusu savaşlar sırasında Bizans askeri komutasının ve askeri operasyonlarının başarısızlığa uğramasıyla ilgili çalışmalarda da önemli bir şekilde yer almaktadır. Bizanslı liderler sık sık, düşmanları arasında ayrılık tohumları ekerek böl ve parçala politikasını izlediler. Müslümanların saflarındaki bağlılığa dinin etkisi, kesinlikle tek bir örnek olmamakla beraber, müslümanlar arasında ihanetlere, ayrılıklara yol açacak Bizanslıların geleneksel metodlarını kullanmalarını zorlaştırdı. Gerçekte, kaynaklarda görüldüğü gibi, müslümanlar arasında gerçekleşmesinden ziyade, Bizanslılar bu söz konusu ihanetler ve firarlardan çok çektiler. Bununla beraber, Arap kabilelerine men-

sup sayısız hristiyanın, Şahrbaraz'ın oğlu Nitekas ve özellikle Gassani Araplarının lideri Jabala b. el-Ayham müslümanlara sığındıkları doğrudur. Müslümanlara sığınanlardan, firar edenlerden ya da buna birkaç kez teşebbüsde bulunanlardan bazıları sonunda Bizans saflarına geçtiler. Ayrıca İslamın savaşlar ve gelişen olaylar üzerinde dolaylı olarak da etkisi olmuştu. Müslümanların arasındaki sıkı bağları koparmak amacıyla rüşvet, hile ve özel elçiler kullanılmasını imkânsız hale getirdiğinden dolayı Bizanslı savaşmak zorunda bırakması yönünde de İslam dininin bir etkisi olmuştur.

Bununla beraber, Bizanslılar istemeyerek savaşmak zorunda kaldılar. El-Azdi el-Basri'nin *Ta'rih futeh el-Sham* isimli eserinin tanıklığına güvenirse İslam liderlerinin yapmak istedikleri tam da buydu.⁷⁷ Gerçekte, savaşların çoğu İslam liderlerinin seçtiklerinin alanlarda yapıldı. Bizanslılar kurnazlık, para ve yanlış bilgiler yoluyla düşmanlarının birliğini bozma yönünde böylesi bir güçlüklerle daha önce hiç karşılaşmamışlardı. Müslümanlar arasındaki sadakatte ki İslam'ın rolü, muhafazakâr bir görüşe ve daha önceki deneyimlerin rehberliğine eğilim duyan Bizans liderlerinin işini daha da zorlaştıran ve belirsiz hale getiren yeni ve daha önceden tahmin edilemez bir faktördü. Bu gözlemler İslam savaşçılarının kendi adlarına herhangi bir dini "fanatizm"i peşin olarak kabul etmemektedir. Önemli olan müslümanların liderlerinin diğer arzu ve tesirlerle bezenmiş dini motivasyonuydu.

İslam dini, Arap toplumunun o döneme kadarki ayrıksektörlerini birleştirdi, motive etti ve daha önce hiçbir yerde rastlanmayan bir devlet yarattı. Bu yüzden, ortaya çıktığında, Bizanslılar yeni İslam ordularınca gerçekleştirilen saldırılara karşı hazırlıksızdılar ve önceleri bu saldırıları sadece daha önceki yüzyıllarda karşılaştıkları bedevi saldırıları olarak görüp güçlerini küçümseme eğilimindeydiler. Bizanslılar geri çekilme pozisyonu almadaki beceriksizlikleri kısmen Bizanslıların bu savaşlardan ciddi bir saldırının yapılabileceğini asla ümit etmediklerinden basit gerçeğiyle açıklanmaktadır. Bu saldırılar düşmanı yıkıma uğratmaya ve bölmeye yönelik Bizans çabalarına mani oldu. Söz konusu bu durum, Bizanslıların geleneksel yaklaşımı yoluyla İslam liderlik komutasının parçalanmasını zorlaştırdı. Müslüman Araplar olumsuz şekillerde (rüşvet vb.) etkilemenin zorluğu başlan-

gıçtaki İslam fetihlerini takip eden yıllarda doğu sınır bölgelerinde düşmanlarını yıkıma uğratmaya yönelik uyguladıkları teknikleri, yaklaşımları ve çabaları ne ölçüde etkiledi belirsizdir. Bu yeni dini boyut savaş, diplomasi politikalarını gizli temaslarda kullandıkları hile ve kurnazlıkları yeniden gözden geçirmeye çalışmaları Bizanslılar için pek çok neden yaratmış olabilir. Bazı teknikler kendini bu dine adanmış, yerel komutanların da dahil olduğu, müslüman liderleri karşısında artık işe yaramıyordu.

Düşmanlıkların sona ermesinden sonra fetihlerin Hristiyanlar tarafından tecrübeleri hakkında hatıralarla ve hikâyelerle ilgili hiçbir kayıt mevcut değildir. Müslümanların tarafında ise, söz konusu fetihlerde yer alanlar ya da yer aldıkları iddia edilenler hakkında pek çok kaynak mevcuttur.

Sonuçlar

Bizans savunmasının ve müslümanların saldırılarının sonuçları söz konusu savaşlar sırasında sürekli maddi bir zarara yol açmadı, hatta akınlar sonucu ele geçirilen Filistin'deki Caesarea' şehrinde bile böylesi bir zarar meydana gelmedi. En ciddi etkiler Suriye sınırında, bir çeşit kalesiz sınır bölgesi olan *Thughur* haline gelen, bilinçli olarak harap edilmiş tampon bölge yaratmaya yönelik çabalar sırasında yaşandı.⁷⁸ Negev Çölündeki tarımsal faaliyetin ve yerleşimin önemli ölçüde zarar görmesinin nedenleri o kadar da karmaşık değildir ve söz konusu saldırılar yerel güvensizliği artırmasına rağmen, İslam fetihleri zamanında kesin olarak meydana gelmediği gözükmektedir.⁷⁹ Bazı Suriyeli Hristiyan yazarlar müslümanların önemli ölçüde maddi zarara ve insan yaşamının kaybına neden olduklarını iddia etmesine rağmen, diğer tarım ve yerleşim yerleri yeniden hayata kavuşturuldu.⁸⁰

Uzun dönemli sosyal değişiklikler içerisinde kısmen güvenlik kısmen de nüfus, ticari aktivite nedeniyle şehir planlarının değiştirilmesi ve Akdeniz kıyısından iç kesimlere taşınması yer almaktaydı. Ticaretin durması ve tarım arazilerinin bir bölümünün kullanım dışı kalmasına rağmen, bu düşmanlıklar döneminin göreceli kısalığı o kadar önemli kabul edilecek sürekli yıkımlara yol açmadı. Fakat; genelde kaynaklar, hatta Hristiyan yazar-

larının kaleme aldıkları kaynaklar bile bu dönemde bazılarının ele geçirilmesi ve yıkıma uğramasına rağmen, yerleşim yerlerinin, bölge halkının ve geçim kaynaklarının uğradığı zarara vurgu yapılmamaktadır.⁸¹

Maddi yıkımın miktarı vasat denecek boyutlarda olmasına rağmen, şehirlerdeki ve kırsal bölgelerdeki halkın müslümanlarla barış görüşmelerinde bulunma kararı almalarında en önemli faktör büyük yıkımlara, maddi kayıplara maruz kalma korkusuydu. Bu anlamda, yıkımların rolü son derece önemliydi. Sezgi gücü gerçekler kadar önemliydi -bu algılamalar bazı gerçeklerin meydana gelmesine yol açıyordu. Bölge halkı müslümanlarla barış görüşmelerinde bulunmamış olsaydı söz konusu yıkımın boyutları daha da büyük olabilirdi.

Hristiyan Arapların Rolü

Bizanslılar savunma amacıyla surlarla çevrili şehirlere dayalı stratejiler geliştirdiklerinde Hristiyan Araplar en iyi şekilde kendi avantajlarına kullanamadılar. Hristiyan Araplar muhafızlar olarak hizmet verdiler. Hristiyan muhafızlar şehirlerin civarındaki *hadir*'lerden ya da çadırlardan toplandı. Fakat Hristiyan Araplar en iyi şekilde kullanımı sabit savunma bloklarında değil aksine diğer Araplara (müslümanlara) karşı seyyar güçler olarak söz konusu olabilirdi. Söz konusu bu Araplar, müslüman Araplara ve diğer Arap müttefiklere karşı bir yardım sağlamak yerine şehirlerde potansiyel olarak kaynaklara özellikle de maddi tedariklere ulaşmada daha çok birer araç olarak kullanılabilirdi. Fetihler öncesi dönemde İyad kabilesine mensup Arapların Anadolu'ya, Ankara'ya göç etmiş olmaları ve diğer Arapların Arabissos'un Kapadokya şehrine yerleşmiş olmaları bile mümkündür.⁸² Bu kabilelere mensup Arapların varlığıyla ilgili bilgiler VII. yüzyılda İslam fetihlerini takiben çeşitli Hristiyan Arap kabilelerinin Anadolu'ya göç etmesini hızlandırmış olabilir.

Savaşlar sırasında müslümanların saflarına geçtikleri haber verilen bazı Hristiyan Araplar arasındaki sadakatsizlik haberlerine rağmen Bizans askeri birliklerinden özellikle de Arap olmayanlardan İslamı kabul edenlerle ilgili göreceli olarak çok az kanıt vardır. Hatta Yermuk Savaşında bile, Bizanslıların Arapların fi-

rarına ve Ermenilerden bazılarının askeri isyanına katlanmak zorunda olmaları Bizanslıları yıldırmadı. Lakhm ve Judham kabileleri savaşın en belirsizlik taşıyan anlarında müslümanların tarafını terkettiler.

Her iki tarafın yönetim kademesi savunmasız hatları ve bunun ordu içerisindeki bağlılığı tehdit etmesini ortaya çıkarmaya çalıştı. Böylesi amaçlar doğrultusunda her iki taraf benzerlik gösteriyordu. Ayrıca Ibn Abdülhakem ve Ibn Duqmaq (verdiği bilgilerin kaynağı hakkında herhangi bir açıklamada bulunmaya, otoritesi şüpheli ve herkesin kabul ettiği gibi geç dönemde yaşamış) Amr b. el-As'ın Yermuk Savaşı öncesinde İslamı seçen bazı Bizans birlikleri Mısır'a getirdiğini ve oraya yerleştirdiğini haber vermektedirler.⁸³ Bu ender bir bilgidir. Bizansın bu eski birlikleri Mısır'ın fethi sırasında Amr'ın yanında yer aldılar. Elbette, bu birliklerin Mısır'daki kısa yerleşmeleri Bizans İmparatorluğuna bu kadar yakınlığın bu kişiler için ayartıcı bir etkisinin ve müslüman yetkililer için de kaygı verici bir durum olmuş olabileceği yeni fethedilmiş Suriye'den ve Filistin'den potansiyel güvenlik tehlikesini uzaklaştırdı. Ayrıca 661 yılında 15.000 Mısırlı askerin Bizans imparatoru II. Constans'ya bir müzakerede bulundukları ve onun tarafına geçtikleri yönündeki haberdan dolayı Mısır'daki söz konusu bu birliklerin güvenilirliklerinin şüpheli olması devam etmekteydi.⁸⁴

İslam fetihleri esnasında Irak'da bulunan Hristiyan Araplar potansiyel olarak müslümanların saldırılarına karşı Irak'ın kuzeyindeki savunmaya yardımcı olmuş olabilirler. Sasani Irak bölgesinde, Hristiyan Araplar karşı koydular; fakat müslümanları durdurmada başarılı olamadılar. Şayet bazıları Sasani hakimiyetindeki Irak'da Bizanslılara bir karargâh olarak hizmet etmiş olsaydılar, bu durum sahip oldukları güçlerin azalmasına yol açardı ve bu Araplardan sadece bir kaçının Suriye'de müslümanlara karşı savaşta yer almalarına yol açardı.

Askeri Plânlama

Yazıldıkları diller göz önüne alınmadığında fetihlerin tarihleri gerçekleştirilen savaşların içyüzünü iyi anlaşılamaz. Kaynaklar bir takım anlamlar çıkarılmasına neden olmaktadır ve elde edilen

bilgi hiç yoktan daha iyidir; fakat pek çok soru aydınlatılmadan kalmaktadır. Bu savaşların niçin büyük tarihçeler ya da en azından VI. yüzyılda yaşayanların kalitesinde bir anlatıcı doğurmadığının açıklanması o kadar kolay değildir; fakat gerçek şu ki, hiçbiri ortaya çıkmadı. Heraclius ve hükümdarlık erkânı böylesi bir resmi tarihçi ya da vakanüvis bulmayı ümit ettiği belirsizdir; fakat 630'lu yılların ortalarındaki olumsuz gidişat böylesi bir teşebbüsü ortadan kaldırmış olabilir.⁸⁵

Heraclius'un askeri gelişmeleri ve çarpışmaları Hims'den ve Antakya'dan idare etmesi ve takip etmesi yönündeki kararı hiç de şaşırtıcı değildir. Bizzat savaşlara katılmamasına rağmen, Heraclius savaş alanlarına yakın bölgedeydi. 630'lu yıllardaki uygulamaları 612 yılından beri askeri operasyonlara yakın olmaya yönelik çabalarıyla tutarlılık taşımaktadır. Onun savaş alanlarına olan bu göreceli yakınlığı ya da uzaklığı 630'lu yıllarda Bizans için bir problem niteliği taşııyordu. Elbette, müslümanların saflarında da Ebu Bekir ve Ömer de bizzat savaş alanlarında bulunuyorlardı. Heraclius'a göre daha da uzak bölgelerde savaşları izliyorlardı. Devlet yöneticilerinin savaş alanına yakınlıkları belirleyici bir faktör değildi.

Meslek erbablarının azlığı göz önüne alınırsa askeri üstünlüklerle ilgili sözlü haberler son derece önemliydi. Bizanslı liderlerin çoğu savaşlar sırasında can verdiler ya da saf dışı bırakıldılar: Sergios, Vahan, Niketas (Shahrbaraz'ın diğer oğlu). Bunlar Heraclius'la ve pek çok askeri stratejinin ve taktiğin geliştirildiği ve eleştirel olarak değerlendirildiği ve gerektiğinde değiştirildiğiyle ilgili ayrıntılı bilgiler ya da tavsiyeler aktarma yeteneğine sahip değillerdi. Yermuk Savaşından sonra karşılıklı suçlamalar ve tasfiye hareketi muhtemelen söz konusu bu deneyimlerden gerekli dersleri çıkarmaya mani oldu. Heraclius'un ve yakın çevresinin Urfa'da ve Antakya'da, savaşla ilgili koşullar hakkında aldıkları bilgilerin doğruluğuna dair bilgi sahibi değiliz. Bununla beraber, en iyi ihtimalle değişiklikler yapılmasına yönelik stratejik kararlar ve sorumluluklar Heraclius ve onun en yakın danışmanları tarafında gerçekleştiriliyordu.

Bizansın karşılaştığı güçlüklerin bir kısmı genellikle müslümanlar hakkındaki yetersiz bilgiydi ve müslümanlar hakkında elde edebildikleri bilgiler doğrultusunda hızlı hareket kabiliyeti

sergileyememeleriydi. Bazı Bizanslılar İslam dininin Arapları motive etmesinin farkında olmalarına rağmen, Bizanslılar genellikle bunu gözardı ettiler ve bu yeni dini pek kavrayamadılar. Bizanslılar ve müslümanlar karar alıcı mekanizmalarında bulunan yetkililerin kendi saflarındaki potansiyel rekabet ve çatlakları ve düşmanlarıninkisiyle karşılaştırmalı olarak kuvvetlerin gerçek sayısının da dahil olduğu kendi komutanları ve askeri birlikleri, zayıf ve güçlü yanları hakkında ne kadar bilgi sahibi oldukları belirsizdir.

Bizanslılar, İslam fetihleri sırasındaki gelişmelerden olumlu sonuçlar çıkaramamış olabilirler. Suriye'den gelen haberlerin tümü şaiyaydı, spekülasyondur gelişmelerin zamanlaması ya da savaşanların sayısı anlaşılmaktan ya da tutarlı bir görüntü arz etmekten uzaktı. Constantinople'deki Bizanslı yetkililerin elde ettiği bilgiler anlaşılması zor bir bilgi yığından öte bir şey değildi.

Bizans ve müslümanlar arasındaki sınır Toros Dağları yakınlarında sağlamlaştırıldığında surlarla çevrili şehirler Suriye'de olduğu gibi Bizans stratejisinde de önemli olduğu ortaya çıktı. Surlarla çevrili şehirler ve kaleler sığınma mekânları olarak hâlâ mevcuttu; fakat Anadolu'nun dağlık yapısı surlarla çevrili şehirlere o kadar da fazla güvenilmemesine ya da kırsal bölgedeki sivil halkın korunmak amacıyla surlarla çevrili şehirlere sığınılmasını gerektirmiyordu.⁸⁶

Eski Askeri Zaafların Zuhur Etmesi

Filistin'deki, Suriye'deki ve Mezopotamya'daki Bizans savunmasının başarısızlığa uğramasında en çarpıcı nokta daha önceki yüzyıllarda Roma sınırlarındaki zaafllara benzer pek çok benzerliğin söz konusu olmasıydı.⁸⁷ Bizans savunmasının İslam'ın ortaya çıkmasından çok önceleri IV., V. ve VI. yüzyıllarda doğuda ve batıda kendini açığa vuran Bizansın savunmasının en önemli özellikleri askerlerin surlarla çevrili alanları terk edip açık alanda saldırganlarla yüz yüze kalmayı reddetmeleri, şehirlerin surlarla çevrili güvenli ortamında kalma eğilimleri ve savunma hatlarındaki sayısız boşluğun bulunmasıydı. Söz konusu bu erken dönemlerde ortaya çıkan zaafllar devamlılık arz eden önemli bölgesel kayıplara yol açmadı. Bununla beraber, bu zayıf noktalar

ortaya çıktı ve gereken önlemler alınmadı. İmparator Phocas dönemine kadar Bizans sınırlarının korunması pek çok askeri zayıf direnç noktalarının fark edilmesini zorlaştırdı.

Bizansın söz konusu bu zaaflarından bazıları VII. yüzyılda tekrar ortaya çıktı ve bu sefer Bizans İmparatorluğu bunların neden olduğu toprak kaybından etkisinden kurtulamadı. VII. yüzyılda pek çok yeni ve eski problem ortaya çıktı. Bu yeni öğeler bu kez -daha büyük mali sıkıntılar, tehditler ve Arap liderliğini tamamen olmasa bile bir ölçüde Arap savaşçıları motive eden İslam dininin büyük rolü ve Arap saldırganlarının sayıca çok olması -müslümanların saldırılarının ortaya çıkışı bakımından belirleyici olması son derece önemliydi. Fakat Bizans savunmasının zafı söz konusuydu. Erken dönemde önemli yenilgilerin yaşanmamış olması şaşırtıcıdır. Gerçekte erken dönemdeki en önemli yenilgi Bizans yönetimini savunmalarındaki bazı önemli zaafı ortadan kaldırmaya itmiş olabilir. Bizans yenilgisini savaşın ya da kutsal savaşın anlaşılmamasına bağlamak gereksizdir.⁸⁸

Savunmaya geçilen bölgelerdeki Bizans ordusuyla ilgili pek çok sorun 630'lu yıllara kadar gitmektedir. Bu zaafar uzun zaman önce doğu sınırında ortaya çıkmıştı ve müslümanların kutsal savaşı başlatmalarının bir sonucu değildi. "Haç"ın yeniden dirtilmesi bu savaşların sona ermesinde önemli bir faktördü. Bununla beraber, Bizansın Perslilere karşı savaşında dinin rolü ne şekilde kabul edilirse edilsin, sadece bir kaç yıl sonra müslümanlarla girişilecek savaşlara intikal etmedi. *Strategikon* (stratejist) Maurice Hristiyanlığın ve onun toplu ayinlerinin 600 yılında Bizans ordusunu etkilediğini söylemektedir. Bizans ordusu Tanrı'nın korumasındaki bir imparator ve onun halkı için savaştığından dolayı ilâhi yardım umuyordu. Bununla beraber, dini emirlerin ve nedenlerin önemli bir şekilde yer aldığı bir savaşta Perslileri yenilgiye uğrattıktan sonra imparatorluk herhangi bir yeni dini savaşın olacağını tahmin etmiyordu.

Bizanslılar müslümanların başarıları karşısında kollektif bir direnişe neden olabilecek herhangi bir duygusal bir tepki geliştirmediler. Bizans gittikçe zayıf bir ülke konumuna düşüyordu, ayrıca psikolojik olarak da büyük bir güç olarak kabul ediliyor ve sadece daha önceki gücünden bir şeyler yitirmiş olarak hâlâ bir süper güçtü. Diğer taraftan böylesi bir anlık kollektif hareket ba-

şarısızlığa uğrarsa dramatik bir psikolojik düş kırıklığı tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi. Bununla beraber, böylesi bir gelişmeye imkân tanıyacak uzun süreli direnç gösterecek bir psikolojik eğilim Bizansın bazı özellikleri söz konusuydu. Erken dönem İslam fetihleri zamanında müslümanlara karşı Bizansın toptan reaksiyonu söz konusu değildi. Bizanslılar, yine gelişmelere katlanabilecek esnekliğe sahip olduklarını gösterdiler.

Diğer Gelişmelerle Bağlantısı

Mısır'ın fethiyle beraber Filistin kıyı bölgesini düşmandan temizlemeye ilişkisi son derece önemlidir. Bizanslılar Caesarea ve muhtemelen Ascalon'u da ellerinde tuttukları sürece müslümanların Mısır'a saldırmaları son derece zordu. Bunun böyle anlaşılması gerçekçi olmamakla beraber, Kıbrıs Adası gibi bir takım adalarında dahil olduğu doğu Akdenizi Bizanslılar kontrol altında tuttukları sürece Caesarea'dan kaynaklanacak Bizansın ani saldırı şansı söz konusuydu. Ayrıca Sasanilere karşı böylesi tedbirler kullanmamışlardı. Baladhuri'nin *Kitab Futuh el-Buldan* isimli eserindeki bilgisi Caesarea'nın tamamen ele geçirilmesinden sonra Amr'ın Mısır'a saldırı izni aldığını göstermektedir. Diğer müslüman komutanlarına göre Amr, Mısır'a düzenlenecek askeri harekâtın ortaya koyacağı fırsatlar ve tehlikeler hakkında daha fazla bilgi sahibiydi. 637 yılında Eleutheropolis (Bayt Jibrin)'i ve Gazze'yi ele geçirmesi Mısır'a karşı düzenlenecek operasyonlar için ya da sahip olduğu stratejik pozisyonunun öneminden ötürü Mısır'daki endişeli Bizans otoritelerini vergiyle sıkıştırmak için buraların yığınak noktaları olarak kullanılması imkânını verdi. Amr, Mısır'ı işgal etmeyi çok istedi; fakat Caesarea'yı ele geçirinceye kadar bu onayı almayı başaramadı.⁸⁹ Böylesi tehlikeli bir saldırıdan kaçınılması ihtiyatlı ve mantıklı askeri ve politik karardı.

Mısır'daki Bizans savunma güçlerinin Filistin'deki ve Suriye'deki müslümanlarla savaşmalarından edindikleri tecrübeden yararlandıkları konusunda bir kanıt mevcut değildir. Tekrar eden yenilgiler muhtemelen moralleri olumsuz şekilde etkiledi. Bu durum, müslümanlarla nasıl savaşılması gerektiği konusunda bilgi sahibi olduklarında elde ettikleri herhangi bir tecrübeyi karşıla-

maktan uzaktı. Açıkçası, Mısır'daki kesin sonuç değişmedi. Mısır'da konuşlanmış olan Bizans ordusu Suriye'yi ve Filistin'i savunmaya yönelik çok az çaba sarfetmişlerdi. Ortaya konulan çabaların koordinasyonu korkunç denecek ölçüde zayıftı. Bir ölçüye kadar, Mısır'la haberleşmenin sürdürülmesine bağlı olarak Bizansın sergilediği çabalar sınırlı olan maddi tedarikler ve Suriye'nin ve Filistin'in kıyı şehirlerini kuşatmış olan gemiler için ortaya çıkan rekabetle sonuçlanmış olabilir. Amr'ın 639 yılının Aralık ayında Mısır'ı ele geçirdi. Amr'ın bu başarısı, muhaliflerin bir çekişmesi sonucu değil, Mısır'ın beceriksiz valisi Cyrus'tan avantajı ele geçiren askeri bir fetihdi.⁹⁰

Geçici de olsa, Mısır'la ve Qinnasrin'deki Mısır güçleriyle yapılan barış Müslümanlara güçlerini en üst derecede toplamalarına neden oldu.⁹¹ Müslümanların Mısır'la geçici bir süre için yaptıkları anlaşma direnmeye çalışan yerleşim birimlerinde düşmanın geri kalan birliklerinin temizlenmesi kadar, müslümanların Irak üzerine yoğunlaşmasını ve Suriye'nin kuzeyinin fethedilmesine yol açtı. Bu gelişme müslümanlar için bazı avantajlar doğurdu: Geçici bir süre için anlaşma yapmaları onlar için bir ahlaklık anlamına gelmiyordu. Ele geçirdikleri her şeyi Mısır'ın daha ilk istilâsı için tehlike atmanın müslümanlar için herhangi bir mantıki delili yoktu. Yavaş fakat emin bir şekilde alınan yerleri takviye etmek ve pekiştirmek daha iyiydi. Bu durum aşırı gelişimi ve aşırı riski önledi. Öbür taraftan, Bizanslılar, Suriye-Filistin kıyı şeridinde önemli noktaları ele geçirmesine öncülük edecek cesur bir komutanın eksikliğini duyuyordu.

Bizans 630'lu ve 640'lı yıllar da deniz gücünü asla etkili bir şekilde kullanmadı. Özellikle Heraclius ve ailesinin 610 yılında tahtı ele geçirmek için deniz gücünü kendi leyhlerine kullanmasından bu yana bunun sebepleri belli değildir.

Bizanslıların Şöhreti

Herkesin kabul ettiği, hristiyanların ve müslümanların farklı görüşleri sergileyen önyargılı tarihlere ve kroniklerine inanılırsa Bizanslılar Suriye'deki, Mezopotamya'daki ve Mısır'daki hakimiyetlerinin son dönemlerinde kötü bir üne sahiptiler. Ebu Bekir'in ahalinin ve geçim kaynaklarının korunmasına yönelik katı

emirleri altındaki müslümanların örnek davranışına tezat olarak Bizanslılar temelde zayıf sağduyularıyla, fakat herşeyden öte söz konusu bölgeleri terk etmeden önce yağmalamalarıyla ve halka kötü muamele etmeleriyle bilinmekteydiler. Bizanslılar, özellikle Suriye’de düşmanın eline geçmesinden önce ortadan kaldırılması daha iyidir mantığına dayalı politikalarıyla hatırlanıyorlardı. Diğer bir deyişle, İslam fetihlerinden hemen sonra meydana gelen söz konusu bu fiziksel tahribatın çoğu, tesadüfi ya da müslümanların değil Bizanslıların bile isteye gerçekleştirdikleri eylemlerin bir ürünüydü.

Böylesi eylemler Bizanslıları Suriye’nin kuzeyinde ve Mezopotamya’da yaşayan halka sevdirmiş olamaz. Böylelikle Bizans ordusunun dönüşünü ve Bizans otoritesinin yeniden tesisi için herhangi bir yerel desteğin beklenmesi son derece zor ve gerçekdışı bir hale getirdi. Bizanslıların bölgeye dönüşünü beklemek pratik olarak söz konusu olmamış olabilir; fakat bu yaşananlar bunun gerçekleşmesine yönelik herhangi bir ihtimali de ortadan kaldırmaya yardımcı oldu.

630’lu yıllarda Suriye, Lübnan ve İsrail bölgesinde meydana gelen olaylar Bizans ordusunda yaşanan ikilemlerin çözümüne olanak tanımadı. Hemen hemen her sınır bölgesinde tehlikeyle karşı karşıya kalan askerlerin çoğunun firarı ve ağır kayıplar nedeniyle imparatorluk ordularının seyyar olarak savaş kabiliyetinin ciddi şekilde dumura uğramıştır. İmparatorluk hâlâ geliştirmemiş olan uygulanabilir bir strateji arıyordu. İstemiyecek inisiyatif müslümanlara bırakan pasif, göreceli olarak hareketsiz ve statik stratejiyi geçici olarak ortaya koyuyordu. Söz konusu bu uygulamalar 630’lu yıllarda Suriye’deki Bizansın yaşadığı tecrübelerden çıkarılıyordu.⁹²

Heraklit Hanedanlığının Varlığını Sürdürmesi

Bizansın önemli kayıpları olmasına rağmen, bunlar Heraklit hanedanının tahtan indirilmesiyle sonuçlanmadı. Heraklit hanedanı yüzyılın sonunda, yaklaşık olarak 711 yılında sona erdi. Hanedanlığa duyulan sadakât, felâketlerin sorumluluğunu başka nedenlere ve kişilere çevrilmesindeki başarı hanedanlığı koruma-ya ve bir süre daha yönetimde kalmasına yardımcı oldu.

Söz konusu bozgundan sonra Bizanslı subayların tasviye edilip edilmediği konusu tam belirgin değildir. Vahan ya Yermuk Savaşında hayatını kaybetmiş ya da Euty chius'un iddia ettiği gibi utanç içerisinde Sina'da bir manastırda inziva yaşantısına çekilmişti.⁹³ İmparatorun önemli komutanlarından olan *Sakellarios Theodore* savaşta öldürüldü. Bir diğer önemli komutan olan, *Heraclius*'un kardeşi *Theodore* da, muhtemelen Constantinople'ye çağrılmasından sonra ya da söylendiğine göre Yermuk Savaşında öldü. *Theodore*'nin varlığı ve üstlendiği rol hanedanlığı bağlıyordu; fakat bilinen kaynaklar onun imparator olan kardeşinin kendisinin (*Heraclius*'un) ve hanedanın prestijini ve ününü korumaya yönelik nasihatlerini göz ardı ettiğini bildirir. *Gassani* komutanı *Jabala b. el-Ayham* Bizansta yaşadı ve kendisine imtiyazlı bir konum edindi; fakat onun içerisinde bulunduğu şartlar son derece özeldi. Bazı sorumluluklara sahip olan *Shahrbaraz*'ın oğlu *Niketas Hims*'de müslümanlara sığındı ve onlar tarafından öldürüldü. Diğer yaşayan subayların ne şekilde muamele gördükleri ya da yaşadıkları yenilgi deneyimleri hakkında ne söyledikleri ya da düşündükleri hakkında bilinmemektedir. Böylesine kritik bir dönemde söz konusu subayların hizmetine o derece ihtiyaç vardı ki, özellikle askeri insan gücünün ve kiralık askerler tutmak için mali gücün son derece kötü bulunduğu bir dönemde bunların çoğunu tasviye etmek olanaksızdı.⁹⁴

Bizans Temalarının (*Themes*) Tartışmalı Bir Şekilde Ortaya Çıkışıyla İlişkisi

Yunan, Arap ve Ermeni kaynaklarından hiçbirisi müslümanların saldırılarının sonucunu Bizans kurumlarının koşullarıyla irtibatlandırmamaktadır. İslam fetihlerinin arefesinde var olan geç dönem Roma kurumlarının doğası Bizanslıların kaçınılmaz kayıplara uğramasına neden olmadı. Bu önerme Bizansın, "*theme sistemi*" olarak adlandırılan sistem -Bizans ordusunun özel birlikleri ve onların askeri bölgeleri- müslümanların saldırıları zamanında mevcut değildi. Bu dönemde var olmuş olsaydı, yine de, İslam fetihlerini önleyemezdi.⁹⁵

Orta döneme ait Bizans kurumlarının fiziksel gelişiminin etkileri son derece önemlidir. Birincil kaynakların ve temalar üzerine modern bilimsel yapıtların ayrıntılı bir şekilde yeniden okunması ve askerlerin sahip oldukları mal-mülk sorunu müslümanların kontrol edilmesine ve savunma birliklerinin etkinliğinin artmasına yarayacak kimi araçlar bulmak için Heraclius'un sergilediği ümitsiz çabasının bir parçası olarak politik sorumluluklarının da dahil olduğu askeri emirlerin ortaya çıkması temeline *ad hoc* üzerine geliştirdiği sonucuna götürmektedir.⁹⁶

Konuyla doğrudan ilintili olan, Heraclius'un yönetim; bir çeşit askeri otorite haline getirme uygulamasını gösteren şehir yönetimlerine komutanları atamasından bahseden kaynaklardır. Azdi Heraclius'un "Suriye'deki şehirlere kendisinin temsilcileri olarak ordusundan komutanlar atadığını" bildirmektedir.⁹⁷ (Bizans özel askeri birlikleri ve bunlara bağlı askeri bölgeler)'i kasteden kelime söz konusu bu atamalarla ilgili olarak kullanılmaktadır, en azından bu kaynaklarda. Bilindiği kadarıyla, bu subaylar için ortak bir terim verilmemiştir. Fakat bu durum bir çeşit askeri otorite tesis edilmesidir. Ekonomik, mali ve toplumsal etkilerine rağmen bunun herhangi bir sosyal ya da ekonomik reformla alâkası yoktur. Heraclius bütün bu atama işlemlerini bir anda gerçekleştirmiş değildi. Bu *ad hoc*'u, spesifik bölgelere yönelik baskı ve tehditle yüzyüze kalındığında uygulamaya koydu. Bu uygulama başlı başına bir plân değil, en azından bilinen kaynaklardan böylesi bir bilgi yoktur.

Bu kurumsal yenilikdeki subayların sayısını ve gerçek isimlerini belirlemek olanaksızdır. Bu uygulama, yani müslümanların giderek artan tehdidi ve Bizans askeri pozisyonundaki zayıflama gibi gelişmekte olan olayların baskısı arttıkça hızlanan tedricen meydana gelen bir süreçti. Söz konusu özel güçlere sahip bu askeri komutanların kendilerine bağlı benzer yapıdaki bürokratlara sahip olup olmadıklarının da dahil olduğu bu *ad hoc* atamaları hakkında kesin bilgi belli değildir. Bu atamalar, müslümanların saldırılarının neden olduğu kriz döneminin tam da uygulamaya konulurken kaynaklar bu gelişmeyi sezmeye neden olmaktadır. Söz konusu bu kaynaklar, bir dereceye kadar, İmparator Heraclius

us'un yönetim eylemlerini bazı bilimsel yansıtmalardan dolayı önemli değişiklikleri barındıran kesin dökümanlar vermektedir. Sivil ve askeri otoriteyi bir tek elde toplamaya yönelik daha önceki dönemdeki örnekler sayısızdır, en dikkat çekenini ise I. Justinian'ın hükümdarlığı sırasında gerçekleştirilenlerdir. Bütün bunlar, nihayetinde 'themes' yaratılmasında önemli bir adım için bir dış neden olarak müslümanların saldırıları üzerine daha öncele-ri ortaya koyan bilimsel argümanları desteklemektedir; fakat bazı bilimadamlarının bu "themes"lerin gerekli bir içeriğini oluşturduğu ileri sürdükleri gibi bu uygulamaya eşlik eden hiçbir sosyal ve ekonomik reform söz konusu değildir. Komutanlar muhtemelen *vicarii*'diler.

Heraclius'un aktif uygulamaları hükümdarlığının son dönemlerinde bile askeri "themes"lerin oluşturulmasına bile neden oldu; fakat bazı bilim adamlarının varsayımlarında son derece farklı bir şekilde. Bu yeri oluşum, askeri cephe üzerindeki konum bunu talep ettiğinde bir askeri krizle karşı karşıya kaldığında acil olarak yönetim otoritesini oluşturmaydı. Sivillerin olayların gelişimiyle mücadelelerindeki yetersizlikleri korkusu nedeniyle, özellikle zayıflıkları saldırganlarla şehrin teslim edilmesi şartıyla anlaşmaya yatkın olmaları böylesi bir uygulamaya geçildi. Bu acil yönetim değişikliği Heraclius'un Perslilere karşı kazandığı zaferleri açıklamıyordu ya da bu zaferin nedeni değildi. Siviller öylesine zayıf yapıya sahiptiler ki, İslam fetihlerinin akabinde kolayca kaçabiliyorlardı. Siviller bu askeri gelişmelere karşı yoğun bir direniş göstermeye ve müslümanlara karşı savaşmada ve genellikle savunmada İmparatorun isteğinin uygulanmasına niyetlenmelerine rağmen, söz konusu dönemdeki fetihleri durduramadılar. Bizans tarihi kaynakları daha sonraki askeri theme sisteminin orijinali olarak tanımlamamaktadırlar ve gerçekte bu *komutanları* müslümanlarla bir takım uzlaşmalara varma yönünde çaba harcamak yerine, müslümanlar karşısında direnç göstermeye yönelik Heraclius'un emirlerini yerine getiren bu arzulu komutanların gözüpекliğini eleştirdikleri gibi müslümanlar karşısında başarısızlığa mahkum olacak askeri savunmayı teşvik ettiğinden dolayı Heraclius'u da eleştirme eğilimindedirler.⁹⁸.

Diğer taraftan, böylesi acil yönetim değişikliği yapmak için parlak bir zekâyâ ihtiyaç yoktur. Söz konusu kritik durum herhangi bir imparatoru tehlikeli bölgede sivil ve askeri otoriteyi bir tek kişinin elinde toplaması yönünde harekete geçmede yeterli olabilirdi. Benzer bir uygulamanın başka bir zamanda başka bölgelerde uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir: O anki acil durum süresince askeri komutanlarla emirlerine isteğe bağlı olarak güçlerin verildiği acil askeri bölgeler ya da güçler oluşturmak mantiken sıradan tarihi bir olgudur.

Arapların *ajnad* (ordular ve bağlı oldukları askeri bölgeler) ortaya çıkışı ve Bizans askeri kurumlarıyla herhangi bir muhtemel bağlantısı sorunları oluşturuyordu. *Ajnad* Bizansla bazı ilişkilere sahipti, çünkü bunlar Sasani İmparatorluğunun eski bölgelerinde mevcut değillerdi. Heraclius'un yönetiminde var olmalarıyla ilgili temel bir problem İslam fetihleri esnasında meydana gelen askeri operasyonlarla ilgili Bizans ve Arap metinlerinde yer almamalarıdır. Ele geçirilmiş herhangi bir destekleyici epigraf ya da sigillograf mevcut değildir. Söz konusu kaynaklar komutanları ve askeri birlikleri tanımlamada *sacellarius*, *cubicularius*, *drungarius*, *curator* ve eski *numeri*'lerin isimleri gibi geç dönem Roma *nomenclature*'ları (isim dizinleri sözlüklerini) kullanmaya devam etmektedirler. Heraclius'un Azdi'nin andığı acil askeri güçlerin bazı çeşitleriyle ilgili bir takım denemelerde bulundu; fakat Azdi bu kurumların isimlerini vermemektedir.⁹⁹ Bu deneme 620'li yıllarda Perslilerin baskısı altında pek de o kadar uygulama fırsatı bulamadı; fakat İslam fetihlerinin baskısında uygulanabildi. Ayrıca, Heraclius'un askeri başarıyı kurumsallaştırmaya yönelik herhangi bir formül geliştirememiş olması bu deneme ne olursa olsun Suriye'deki Bizans yenilgisi gün gibi aşîkârdır. Yine de, bu başarısız ilk deneme Toros Dağlarının kuzeyinin askeri açıdan organize olmasına ve savunulmasında kesin bir şekilde başarıya ulaşmış olabilir. Heraclius'un böylesi acil komutanlardan geçici olarak kaç tane meydana getirdiği ve bunlarla bağlantılı olan yönetim hiyerarşisinin neler olduğunu belirlemek olanaksızdır. Bu askeri komutanların statülerinin ne olduğu ya da hepsi için aynı terminoloji kullanılıp kullanılmadığı bilmek büyük bir olasılıkla imkânsızdır.

Böylesi denemelerin müslümanların Suriye, Mısır ve Mezopotamya fetihlerini geciktirdiğine dair bir kanıt yoktur; fakat bu denemeler Heraclius'un takipçilerine Anadolu'da ellerinde kalan bölgelerde daha iyi bir savunma oluşturmalarına yardımcı olmuş olabilir. Bununla beraber, Yunanca, Ermenice ya da Arapça olarak günümüze kadar ulaşmış kaynaklarda bu konuyla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Suriye'de, Filistin'de, Mezopotamya'da ve Mısır'da müslümanlara karşı savunma yapan Bizans askeri birlikleri kolay kolay 'thematic' birimler olarak adlandırılmamaktadır. Bunlar özellikle Suriye'den ve Mezopotamya'dan çekildikten ve Anadolu'da tekrar birleştikten sonra 'thematic' birimlere dahil olabilirler; fakat Arapça, Ermenice ve Yunanca kaynaklar 630'lu yıllarda bunların hiçbirisini 'themes' olarak adlandırmamaktadır.¹⁰⁰ Arap tarihçisi el-Taberi Hicri 18 (638/9) yılındaki olayı şöyle anlatmaktadır: "Bizanslılar tekrar birlikler kurmaya çalışmaktadırlar. Hadi onlara saldıralım..."¹⁰¹ Arap geleneğinde 'yeniden toparlanmanın' ne anlama geldiği konusunda spekülasyonda bulunmak ümit vericidir; fakat kesin bir sonuca ulaşmak imkânsızdır. Bizans ordusunun toparlanmasının bir örneği Heraclius'un hükümdarlığının sonlarında Anadolu'da meydana geliyordu. Bu mantıklıdır. 640'lı yıllarda Armeniak Theme'inin başlangıç şeklinin verilmeye başlanması ihtimal dahilindedir; fakat bu tanımlama bile kuşkuludur.¹⁰²

630'lu yıllarda ve 640'lı yılların başlarında var olan Bizans askeri kurumları, bırakın müslümanları geri püskürtmek, olup biteni kontrol etmek için yeterince güçlü değildi. Bizansın bazı başlangıç "theme" sistemi bu dönemde bir kuruluş sürecine girmiş olsa bile, kayıtların gösterdiği gibi, müslümanları durdurmak için son derece yetersizdiler. Diğer bir kanıt bu sonuçların destekleyebilir; fakat en iyi hüküm şu anda var olan kaynaklar temelinde ortaya çıkabilir. Bu dönemde Bizans ordularının finansmanındaki temel değişiklik, uzun bir süreç sonunda, *sakellarios*'ların ortaya çıkışıydı; fakat 636 ve 640 yılları arasında genel vergi gelirleri üzerindeki kontrol Suriye'de, Mezopotamya'da ve Mısır'da müslümanlarla yapılan savaşların gelişimini etkilemedi. Daha sonraları 'asker malları' olarak bilinen şeylerin 630'lu yıllar-

da var olduğu Suriye'de ve Mezopotamya'da bu mallara sahip olan askerlerin onları korurken yaptıklarından daha yoğun bir şekilde savaşılabildikleri akla yakın gelmektedir; fakat bu son derece spekülatif ve gerçeklere aykırı olduğundan üzerinde fazla tartışmaya gerek yoktur.

Ödemelerin aynı olarak yapılmasındaki problem müslümanlara karşı tatbik edilebilir bir savunma oluşturmak için Bizansın çaba harcadığı bir sırada Bizans askeriyesinde huzursuzluğu körükledi; fakat Filistin'in, Suriye'nin, Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'nın ve Mısır'ın kaybedilmesinden sonra sınırları daraltılmış Bizans İmparatorluğunda savaşı sona erdirmeye tepkileri ortadan kaldırmak için Aynı ödemelerin bağlı olan lojistik ve askeri sistemin geliştirildi ya da VII. yüzyılın son yıllarında bir şekilde dönüştürüldü.¹⁰³ Bu süreç hızlandırılmış gözüküyor, çünkü önemli toprak kayıplarından sonra Bizans askeri birlikleri katedilecek mesafelerin kısalması ödemelerin aynı olarak yapılması bağımlılığını önledi. Bu değişiklik imparatorluğa vergi ödeyenler ve imparatorluk maliyesi için bir takım sonuçlar doğurdu.

Suriye'nin ve Mezopotamya'nın müslümanlar tarafından fethedilmesine karşı Bizans savunmalarıyla ilgili çalışmalar Bizans kurumlarının ortaya çıkışı ve gelişimini incelemede konuları tasviye etmektedir ve araştırmacının 630'lu yılların sonlarına ve takip eden yıllarda önemli ve sürekli kurumsal değişikliklerin varlığını doğrulamasına yol açmaktadır. Sağlam Bizans kurumsal değişikliği erken dönem İslam fetihlerinin sarsıcı etkileriyle sonuçlandı; saldırılardan önce gerçekleşmesi mümkün olmadı. II. Constans'ın (641-68) hükümdarlığı son derece kritik bir dönemdi. Bu bilmedenin araştırılması tamamlanmaktan uzaktır. 630'lu yılların sonlarında ve 640'lı yılların başlarında dış askeri ve siyasi krizlerin büyüyen baskısı daha önceki bir kaç yıl son derece yavaş gelişen Bizans kurumsal değişikliklerini hızlandırdı. Sürekli yaşanan değişiklik birden hızlandı; fakat kurumsal durum kendi içerisinde 634, 641 ya da daha sonraki yıllarda olsun, müslümanlara karşı Bizans direncinin kaderini açıklayamamaktadır. İnsani kararların da dahil olduğu diğer nedenlerin oluşturduğu karmaşa malum sonuca ulaşılmasına yardımcı oldu.

Bizans “*themes*” leri ve Bizansın Suriye’yi ve Mezopotamya’yı kaybetmesi arasında basit bir ilişki söz konusu değildir. “*Theme*” sisteminin öylesine başarılıydı ki, İslam fetihleri döneminde gerçekleşmiş olsaydı Bizans topraklarını kaybedilmekten kurtarabileceği yönünde sonuca bağlı bir kanıt yoktur. Söz konusu bu bölgeleri Bizansın elde tutmasına yol açacak basit kurumsal bir anahtar mevcut değildi. Bizans kurumsal yapısı dikkate alınması gereken değerlendirmelerden sadece bir ögedir. Anadolu’da müslümanlara karşı girilen *thematic* savunmayla ilgili kayıtlar öbürlerine göre çarpıcı değildir, özellikle eğimli arazide yapılan savaşlar göz önüne alındığında -Suriye gerçeğindeki herhangi bir etkili savunmada gerekli bir ögeydi.

Bizans ‘*theme*’lerinin ortaya çıkışının sebeplerinden bir tanesi muhtemelen Filistin’de, Suriye’de, Mısır’da ve Mezopotamya’da müslümanlarla anlaşma yapmaya teşebbüs eden yerel sivil otoritelerin tehlikesiyle ilgili imparatorluk yönetiminin yaşadığı olumsuz tecrübelerdi. Yönetim ümit ettiği atamalarla imparatorun isteklerine itaat edecek ve yönetimin onayı olmaksızın müslümanlarla anlaşmaya yanaşmayacak olan askeri komutanların daha güvenilir ve daha kararlı dayanıklı liderliklerinin söz konusu olabileceğini tecrübe etti. Lojistik ve iç güvenlik nedenleriyle ordunun acil idari kadrosunun oluşturulması gibi *ad hoc* temelde böylesi atamalar gerçekleştirmesi İslam fetihleri sırasında ve sonucunda ve buna tepki olarak ortaya çıkan ‘*theme*’lerin oluşturulması sürecinin bir parçasıydı. Müslümanlarla kendi adlarına müzakereler yapmak suretiyle imparatorluğu tehdit eden aynı yerel otoritelerle sorunlar yaşandı. Bu aynı otoriteler, 636 yılında Şam’da Masnur olayının gösterdiği gibi, askerler için gerekli tedarik ve desteği ellerinde tutuyorlar ya da toplamıyorlar ve dağıtmıyorlardı. Lojistik hatalar ve yerel yöneticilerin Müslümanlarla giriştikleri işbirliğine yönetimin bozulmuş olan bu sistemi değiştirmesi gerektiğini gösteriyordu. Problemin bu bölümü askeri birliklerin kaldıkları mekânlardan ortaya çıkan kârları, vergileri ve askerlere dağıtılması gereken tedarikleri toplayan ve kasadan ödeyen ve sık sık ellerinde tutan yerel yöneticilerle ilişkiliydi. 630’lu yıllardaki seferler sadece yönetimin mali sıkıntılarından dolayı değil, sistemin değişim için olgunlaştığını gös-

termektedir. Sorun sadece para sıkıntısı değildi. Sadakat ve tedarikler için sistemin yerel yöneticilere duyduğu bağıllık güvenilemez ve sabotaja meyilliydi. Hükümetin ümit edebileceği yeni güçlerin yoğunlaşması için ön koşulları yaratan bu koşullar güvenilir askeri komutanlardı. Bununla beraber, bu zaman aldı; geç dönem Roma kurumlarının tedricen ortadan kalkması ve Bizans *theme*'lerinin ortaya çıkması VII. yüzyılın sonlarında tamamlanmış değildi.¹⁰⁴

İnsangücü ihtiyacını sağlamaya ve askerlere para ödemelerinin mali yollarını azaltmaya yönelik konulara ek olarak savunmaya yönelik daha çok kaybı önlemek için, örneğin, daha önce Suriye'de ve Filistin'de olduğu gibi, merkezi Bizans kontrollerini yoğunlaştırmak ihtiyacı hasıl oldu. *Themes*'ler dış askeri gelişmeler karşısında asla mükemmel bir çözüm olmadı. Son derece yetersizdi. Mısır'daki Cyrus olayı sivil ve askeri otoritenin kendi içerisinde bir kombinasyonunun yerel otoritelerin ve imparator ve onun danışmanları tarafından ortaya konulan davranışlara sıkı bağıllıklarının güvenilirliğini garanti etmedi. Ve aynı zamanda, müslümanlara karşı gerçekleştirilen savunmada ne başarı getirdi ne de garanti etti. Günlük yaşamı ve daha önceki kuralları devamlılığını korumaya yönelik yerel çabalar, sınırları sıkı bir şekilde denetim altına alınmasının da dahil olduğu, yerel halkı yerlerinden etme, daha sıkı askeri yönetim kontrolü oluşturma suretiyle otorite dışı yerel düzenlemelerin önüne geçmek için en üst derecede yönetimin, yani imparatorun ve onun danışmanlarının baskılarına neden oldu. Değişimi önlemeye yönelik çabalar yanlış bir şekilde değişimi yoğunlaştırdı ve geç dönem Roma yönetim yapısının ortadan kalkmasını ve Bizansın yeni bürokratik kontrol sisteminin doğmasını hızlandırdı.¹⁰⁵ Fakat daha sonraki dönemlerde Bizans tarihçileri ve antikacılar IX. ve X. yüzyıl klasik *theme* yapısının kuruluşu olarak İslam fetihlerinin başlangıç döneminde yaşanan gelişmeleri asla teşhis edemediler. Erzak tedarik etmede aksaklıkların yaşanması ve yerel otoritelerini müslümanlarla müzakelerde bulunma eğilimleri zaten başlamış olan, fakat değişim sürecini hızlandırmak için teşviğe neden olan/yaratan, gerçekte emirler yaratan, *theme*'lerin oluşturulmasının uzun sürecinin başlangıcı değildi.

Karşılaştırmalı Perspektifler

Müslümanların Suriye'deki fetihleri ve Slavlarla Avarların Balkanlardaki fetihleri hemen hemen aynı döneme rastlıyordu. Slav saldırıları daha yavaştı, daha az organizeydi ve hakkında bu kadar çok bilinen savaş yoktur. Slav ve Avar saldırıları muhtemelen şehirlerin, tarım alanlarının daha büyük oranlarda maddi tahribatıyla ve daha çok insan kaybıyla ve ahalinin göçüyle sonuçlandı. Fakat pek çok haliç, yarımada, adalarla beraber Adriatik'in, Yunanistan'ın ve Karadeniz'in fiziki coğrafyasının karakteri Grek-Yunan bölgelerinin daha düz bir yapıya sahip Suriye kıyı şeridine göre daha uzun süre hayatiniyetini daha kolay ve daha etkili bir şekilde devam ettirmesine yol açtı. Orada Suriye'nin ve Filistin'in Akdeniz kıyılarındaki Monemvasia, Nin ya da Mesembria yoktu. Slav saldırıları müslümanların halifelığının olduğu kadar hızlı bir şekilde birleşik bir imparatorluk oluşumuyla sonuçlanmadı. Bu gerçekler Bizansın, müslümanlara karşı herhangi bir yerleşim yerini süresiz olarak elinde tutmak gibi bir hataya yol açmadı. Balkanların aksine saldırganlardan pek çok bölgenin geri alınması ihtimalinin söz konusu olduğu bu bölgelerin hepsi pes etti.¹⁰⁶

Geç dönem Roma İmparatorluğunun 395-410 yılları arasında yaşadığı deneyimler insan kararları kadar pek çok politik ve askeri kararların söz konusu olduğu şarta bağlı olaylar dizisinin Batı bölgesinde 395 yılında bir ölçüye kadar önceden görülebilecek şekilde imparatorluğun koşullarındaki temel bir değişiklikle sonuçlandı. 15 yıl içerisindeki anlık kararların ve koşullu askeri olayların *synergism* kurumsal koşullarla ilintili olan bir duruma dönüştü.¹⁰⁷ Filistin'de, Suriye'de, Mısır'da ve Mezopotamya'da 634 ve 641 yılları arasında bazı benzen gelişmeler meydana geldi.

Fetihlerin Kaçınılmazlığı

Ne İslam fetihleri kaçınılmaz değildi, ne de Bizansın uğradı kayıplar. 628 yılında Bizansla barış antlaşması yaptıktan sonra Pers imparatorluğunun Suriye, Lübnan ve İsrail'den (Levant)'den çekilmesi akabinde Bizans hakimiyetindeki Suriye ve Filistin de dini, sosyal ve ekonomik hayat canlılık arz ediyordu. Bu dönem-

de hiçbir önlenemez gelişme söz konusu değildi. İslam perspektifi açısından dini olaylar ve değişim anlaşılabilir bir şekilde kesin bir katalizör işlevi sağlıyordu. Bizans tarihi perspektifi açısından *exogenous* (dıştan gelen) olaylardı, yani askeri olaylardı. Çünkü bunlar büyük çaplı değişiklik dizisini meydana getiriyordu, istikrarsız ve bir dönüm noktası meydana geliyordu güvensiz durumları dönüşen kümülatif *synergism* oluşturuyordu. Bizanslılar için Arap (yani 'Saracen'), müslümanlar değil, fetihleriydi. Onlar için İslam dininin, İslam'daki herhangi bir gerçeğin ya da gücün olduğu yolundaki ihtimali gösteren böylesi olayların ihtimaliyle alakalı açık kapı bırakma arzusunu, bu fetihlerin başarısında bir sorumluluk taşıdığı yolunda hiç bir kesin imtiyaz yoktu. Son analizde sebepler ve sonuçlar son derece karmaşıktı. 640'lı yılların ortalarında Bizans İmparatorluğunun içinde bulunduğu durum 628 ya da 629'daki öngörüye sahip değildi.

Müslümanlarla Bizanslılar arasında Ürdün'ün ve Ölüdeniz'in doğusunda ki çarpışmalar 629/30 yıllarında imparatorluğun askeri güçlerinin kolaylıkla yenilgiye uğratılabileceği bir dönemde başladı. Bizans güçleri İslam birlikleriyle ilk karşılaştığında Bizans otoritesi askeri birliklerinin yeniden yapılandırma süreci içerisindeydi. Bizanslıların bazı zaferler elde ettikleri bu ilk mücadeleler bile askeri zaafı ortadan kaldıramadı. Bu dönemde güvenliğin söz konusu olduğu herhangi bir ara verilmedi. Bizans kuvvetleri Pers imparatorluğunun çekilmesinden sonra boşlukta kalan Bizans otorite bölgesini yeniden tesis etme çabalarının başlangıç anlarında son derece dengesiz bir durumdaydı. Durumun dinamikleri askeri istikrarsızlıktı.

Hiç bir dar görüşlü askeri açıklama memnuniyet verici olamaz. Bununla beraber her iki tarafta -müslümanlar ve Bizanslılar- zaferler ya da mağlubiyetler olarak spesifik savaşa odaklandılar. Fakat her iki tarafta savaşların doğurduğu sonuçları açıklamak için dini nedenlere dayanıyordu. Askeri değerlendirme askeri kurumlar kadar olayların gelişiminde önemliydi. Muhtemelen söz konusu savaşlardan bazıları farklı sonuçlar doğurmuş olabilir. Hatalı değerlendirmeler, yanlış hesaplar ve insani rekabet olan biteni açıklamaya yardımcı oldu. Akdeniz tarihinde *la longue duree*'nin düşünmek mümkün olmasına rağmen, VII. yüz-

yıla ait bu savaş yılları sürecin hızlanmasına, hem uzun dönemin öğelerinin değerlendirmesine hem de kritik dönemlere ihtiyaç duyan bir anlamaya tanık oldu. Heraclius'un emirleri üzerine sakellarios Philagrios tarafından genel vergi değerlendirmelerinin başlangıcı bir esneklik belirtisiydi. Bunun için bu olay imparatorluk askeri mağlubiyetlerden hâlâ başı dönüyorken kurumsal yeneden dirilişin başlangıcını işaret ediyordu.

Dipnotlar:

- ¹ Patrik Peter, frg. 6.1., in: *The History of Menander the Guardsman*, editör ve çeviren: R. C. Blockley (ARCA, 17 [Liverpool: Francis Cairns, 1985]) 59. Benim kendi çevirim.
- ² Sphronius, PG 87: 3197D.
- ³ Alternatif stratejilerin değerlendirilmesi için: Archer Jones, *The Art of Warfare in the Western World* (Urbana: Illinois Üniversitesi Yayını, 1987) 662-716.
- ⁴ H. Ahrweiler, A. Kazhdan, N. Oikonomides, A. Pertusi ve diğerleri, *Frontières et régions frontières du VIIe au XIIe siècle, Rapports, XIVe Congrès International des Etudes Byzantines* (Bucharest 1971), II.
- ⁵ Abd al-Hamid b. Yahya, *Risala* 4: 473-533, özellikle 495/533 = Schönig, *Sendschreiben* 38-73; ve Yunanlılar hakkındaki bilgisi, s. 106. Fetihlerin sonraki yüzyıldan daha fazla bir süre (açık alan çarpışmasından yararlanmak yerine) düşman ordusu içerisindeki önemli öğeler üzerine bilgi edinmeye vurgu yapmaktadır. Tanımlanan bu yöntemler muhtemelen fetihlerin sırasında Müslümanlar arasında da yaygındı.
- ⁶ C.-P. Haase, *Untersuchungen zur Landschaftsgeschichte Nordsyriens in der Umayyadenzeit* (diss., Hamburg Üniversitesi, 1972, Kiel'de yayınlanmış, 1975) 1-32.
- ⁷ al-Tabari i 2349. Yıkım ve tahliye: Michael the Syrian, *Chron.*, 11.7 (2: 424 Chabot).
- ⁸ Michael Bonner, "The Emergence of the Thugbur: the Arab-Byzantine Frontier in the Early Abbasid Age" (yayınlanmamış doktora tezi, diss., Princeton Üniversitesi, 1987) 4-12; E. Honigsmann, *Die Ostgrenze des oströmischen Reiches von 363 bis 1071* (Brussels 1935); Haldon, *Byzantium* 215-51; R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* (Münih 1976) 40-96, 287-360; R.-J. Lilie, "Die zweihundertjährige Reform. Zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jahrhundert," *Byzsl* 45 (1984) 27-39. Karşılaştırın: W. E. Kaegi, "The Frontier: Barrier or Bridge?," *Major Papers, The 17th International Byzantine Congress* (New Rochelle, NY: Caratzas, 1986) 279-303.
- ⁹ Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon* (yeni baskı, Beyrut 1968) 5. bölüm, 1. kitap, s. 1774. Procopius, *De aed.* 2.1.2, *Anecd.* 24. 12. Benjamin Isaac, "The Meaning of the Terms *Limes* and *Limitanei*," *JRS* 78 (1988) 135-6; karşılaştırın: Suda, *Lexicon* 2: 432 Adler; Malalas, *Hist.*, (308 Dindorf = 168 Jeffreys-Scott).
- ¹⁰ J. Wellhausen, "Die Kämpfe der Araber mit den Romaern in der Zeit der Umayyiden," *Göttinger Nachrichten*, Philol.-Hist. Klasse (1901) 415.
- ¹¹ Müslümanlar tarafından, Duluk'daki Ra'ban ahalisi üzerine empoze edilen görevler: Baladhuri 150.

- 12 Friedrich Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien* (Viyana 1977) 84-103.
- 13 al-Yaqubi, *Ta'rih* 2: 161 Houtsma; Azdi 237.
- 14 Michael the Syrian, *Chronique* 11. 6-7 (2: 422, 424 Chabot); Baladhuri 163-4. al-Tabari i 2396. Yaqut/Wüstenfeld 1: 928. Ibn al-Athir (2: 384, 386 Tornberg). Görüşüne göre geç dönem VII. yüzyılda kaleme almış olan Pseudo-Methodius, Müslümanların sayısal çokluğuna vurgu yapmaktadır, "Kuzey'in giriş noktalarını hakimiyetlerine alacaklar"; örneğin, geçitler: Francisco Javier Martinez'in "Eastern Christian Apocalyptic" 142, karşılaştırın; 58-205. Yunanlılar için: Anastasios Lolos, *Die Apokalypse des Ps.-Methodios*, I. Red. XI, 13, *Beiträge zur Klassischen Philologie* 83 (Meisenheim am Glan: Verlag Anton Hain, 1976) 104-5.
- 15 Bu bölgedeki askeri kaleler ve geçitlerin kullanımıyla ilgili bazı sorunlara daha geniş bir yaklaşım için: Robert W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia* (Washington: Dumbarton Oaks, 1987) özellikle 3-50.
- 16 N. H. Baynes, "The Military Operations of the Emperor Heraclius," *United Service Magazine* n.s. 47 (1913) 36-8, 195210. A. Stratos, "La Premiere Campagne de l'Heraclius contre les Perses," *JOB* 28 (1979) 6374; H. Manandian, "Marshrut'i persidskich pochodov imperatora Iraklii," *VV3* (190) özellikle 144-6.
- 17 Theophanes, *Chron.*, AM., 6159 (350 De Boor). J. Ferluga, "Le Clisure bizantine in Asia Minore," *ZRVI* 16 (1975) 9-23, yeni baskı, *Byzantium on the Balkans* (Amsterdam: Hakkert, 1976) 71-85; karşılaştırın; F. Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien* (Viyana 1977).
- 18 al-Yaqubi (: 178-9 Houtsma). Metnin alternatif bir yorumu jamra'yı "beyaz-sıcak kömür" olarak adlandırabilir ve bununla geçitlerin bir yıkım bölgesi yaratılmasını değil, "son derece sıcak" mücadeleye sahne olacağını demek istediğine inanılmasına yol açmaktadır. Bu bilgi sadece el-Yakup'un tarihinde mevcuttur. El-Yakup kullandığı kaynak hakkında bilgi vermemektedir.
- 19 Bununla beraber, Hz. Ömer kişi olarak anakroniklerin bütün şekillerinin üzerine bina edildiği çok sevilen bir konudur. Böylesi materyaller ortaya konulduğunda, böylesi hikâyeler geç dönem Emevi ya da erken dönem Abbasi zamanından geriye doğru bir projeksiyon işlevi taşıyabilir.
- 20 E. W. Brooks, el-Yakup'un "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources," *JHS* 18 (1898) 182-208, özellikle 182-3'deki pasajı almamıştır.; Brooks, "Additions and Corrections," *JHS* 19 (1899) 31-3.
- 21 Baladhuri 156-7.
- 22 Geç dönem Emevi askeri nasihatleri için -fakat görünürde Kharijites'le-re karşı savaş için-: Abd al-Hamid bin Yahya, *Risala* 4: 473-533, özellikle 495-533. Yazar sağlam güvenlik tedbirleri alınmasına, gözetlemeye,

gece saldırılarına karşı önlem alınmasına, düşmanın casusluk faaliyetlerine ve savaştan ziyade hilelerin kullanılmasına duyulan ihtiyaca vurgu yapmaktadır. Yazar için, disiplin gereği ve güçlü bir artçı kuvvetin oluşturulması, risk taşıyan çarpışmalardan kaçınılması, savaş zekâsının kullanılması ve güvenilir komutanlar seçilmesi bağlamında karargâhların seçimi ve güvenliği önem taşımaktadır.

- 23 Baladhuri 165, 167.
- 24 Baladhuri 164.
- 25 al-Yaqubi, *Ta'rih* 2: 178-9. Daha da ötesi, bu ve benzeri sözleri sarf eden I. Ömer değil, ancak II. Ömer (ibn Abd al-Aziz) olabilir.
- 26 Ibn Abd al-Hakam, *History of the Conquest of Egypt...*, editör: C. Torrey (New Haven 1922) 108; al-Tabari, i 2594, 2798; Ibn al-Athir (2: 444; 3: 60 Tornberg); Baladhuri 136-7; Michael the Syrian 11.8 (2: 431 Chabot). Analizler için: W. E. Kaegi, Jr., "The First Arab Expedition to Amorium," *BMGS* 3 (1977) 19-22 = *ASRB* 14. Bu kaynağa yapılan diğer referanslar için, ve aynı zamanda gelenekçi Layth b. Sa'd'dan (713-91) gelen referanslar için: al-Fasaxi (al-Basawi olarak yanlış yazılmıştır, ö. 277/890), *Kitab al-ma'rifa wa'l ta'rih*, editör: A. D. al-ömer (Bağdat 1976) 3: 307; Ibn Hajar al-Asqalani, *Al-Işaba fi tamyiz al-şahaba* (Kahire 1939) 2: 533. Layth b. Sa'd'a hakkında: A. Merad, "Layth b. Sa'd," *Encyclopedia of Islam* (2. baskı) [1986] 5: 711-12; R. G. Khouty, "al-Layth b. Sa'd," *Journal of Near Eastern Studies* 40 (1981: 189-202.
- 27 al-Tabari ii 82-3 [AH 46 = AD 666/667] = *The History of al-Tabari Between Civil Wars: The Caliphate of Mu'awiya*, çeviren: M. G. Morony (Albany: New York Devlet Üniversitesi Yayını, 1987) 88-9. Theoph., *Chron.*, AM 6157 (348 De Boor). H. Lammens, "Etudes sur le règne du Caliphe Omayyade Mo'awia ler," *Mélanges de la Faculté Orientale, Université de Saint-Joseph* 1 (1906) 3, 14.
- 28 al-Tabari (Sayf) i 2820-1; çeviren: *History* isimli eserden (R. S. Humphreys) 15-26, 27; Baladhuri 152.
- 29 Baladhuri 212.
- 30 Michael the Syrian, *Chron.*, 11.8 (2: 431 Chabot); Frank R. Trombley, "The Decline of the Seventh-Century Town: The Exception of Euchaita," *Byzantina Studies in Honor of Milton V. Anastos*, editör: Spros Vryonis, Jr. (Malibu 1985) 65-90.
- 31 Michael the Syrian, *Chron.*, 11.8 (2: 431 Chabot).
- 32 Müslümanların Anadolu'ya saldırıları hakkında, bkz: Wolfram Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert* (Berlin: Akademie-Verlag, 1989) 44-80.
- 33 al-Tabari i 2390-l'de Arapların soğuk havaları sevmemelerinden dolayı Heraclius'un Hims'de erken davranmak suretiyle avantajı eline alma te-

şebbüsüne atıfta bulunmaktadır. VI. Leo, *Tactica* 18. 124 = PG 107:976, soğuk havaların Arapları tedirgin ettiği ve ayrıca, onlara soğuk havalarda saldırılabileceğini tavsiye etmektedir. Sebeos, *Hist.*, c. 38 (176 Bedrosian, 145 Macler), "Arap'ların Ermenistan'daki savaşta soğuk hava nedeniyle Bizanslılara saldıramadıklarını zikretmektedir" (176 Bedrosian). Sebeos'un Tarih'inden alıntılanan bu metin VII. yüzyılda Bizanslıların Arapların soğuk havalara karşı duyarlılıklarından kazançlı çıktıkları dair örnekleri teyit etmektedir.

- 34 Baladhuri 136-7, 163-4; al-Yaqubi, *Ta'rikkh* (2: 168 Houtsma). al-Asma'i [Attribution], *Ta'rikkh al 'arab qabl'al-Islam*, editör: Muhammad Hasan Al-Yasin (Bağdat 1959) 111.12. al-Asma'i'nin İslam kaynakları hakkındaki ayrıntılı bilgisi: N. Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri, III: Language and Literature* (Chicago: Chicago Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü Yayınları, (Chicago 1972) 99-107. al-Tabari i 2508-9. Ps.-Waqidi, (Beyrut 1972) 2:112. al-Istakhri, editör: De Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* 1: 45. Ibn al-Athir (2: 386, 414-15 Tornberg). Abu'l Fida, *Annales*, editör: Jo. Ja. Reiske (Copehnagen 1789) 1: 234-6. Daha geniş bilgi için: İrfan Şahid, BAFOC 2-4, 13-16, 18-24, 117, 382-3, 474-6, 499-500.
- 35 al-Tabari, i 2508, al-Tabari, *The History of al-Tabari*'den çeviri, 13: *The Conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, çeviren: Gautier H. A. Juynboll (Albany: New York Devlet Üniversitesi Yayını 1989) 89, 91. İyad'ın kaçıışı hakkında, Pseudo-Waqidi 2: 111-12. Aynı zamanda, 2: 155, İstanbul'a yanlış zamanlı atıf söz konusudur. Karşılaştırın; Ömer'in Heraclius'a yazdığı mektup, hakkında; Bakri, *Mu'jam ma ista'jam* (Kahire 1945), s. 75: al-Tabari i 2508-9. Ibn Sa'd, *Tabaqat* IV/I: 139-40, esir alınan İslam komutanı Abdullah b. Hudhafa'nın geri verilmesine dair Ömer'in, Heraclius'un oğlu İmparator Constannie ile gerçekleştirdiği barışlı yazışma çabasına yapılan atıfla ilgili. Ömer'in, Banu Taghlib'in Bizans bölgesine göçü durdurmak amacıyla ortaya koyduğu çabası için, Baladhuri 181-3; al-Tabari i 2509-11; Caetani, *Al* 4: 226-31.
- 36 661 yılında Mısır'da halifeye bağlı 15.000 asker II. Constans'la müzakereler yaptıkları, Hristiyanlığı kabul ettikleri ve Bizansla ittifak içerisine girdikleri bildirilmektedir: Sebeos, *Hist.*, c. 38 (182 Bedrosian, 149 Macler); "Şimdi Mısır'daki ordu Bizans İmparatoruyla ittifak kurdu, barış yaptılar. Bu 15.000 kişilik askeri birliklerin birçoğu İsa'ya inandılar ve vaftiz edildiler."
- 37 al-Tabari i 2822-3 Bu tarihi verilmemiş hadise, Hims'e deniz yoluyla ya da Bizans hakimiyetindeki Mezopotamya'dan yönünden saldırı düzenlemek amacıyla Bizansın olası olmayan bir dönemin sonrasındaki bir çabasıyla ilişkilidir. Ya da yeni bir savaşın başlamasını engellemek amacıyla bir askeri harekâtın başarısızlığından sonraki olayları düzene sokmak için yapılan muhtemel diplomatik görüşmeleri kapsamaktadır.

- 38 al-Tabari i 2820-30. Bununla beraber, Halife Ömer daha sonraki hikâyeleri bina edeceği (yönlendireceği) rahat bir ortam olarak hizmet etmiş olabilir. Böylesi anekdotlar özenli bir okuma ve yoruma ihtiyaç duymaktadır. Bu anekdotlar kamu ve özel hazine arasında bir fark yaratmak amacıyla daha sonra ortaya konacak teşebbüse benzer şekilde okumaktadır. VIII. ya da IX. yüzyıldan türetilmiş olabilir.
- 39 Editör: 1. ve J. Zepos, *Jus Graeco-Romanum* (yeni baskı, Aalen 1962) 2: 83.123-6, özellikle 87.242-7, silahlar üzerine, fakat firar ve geri dönüşle ilgili: c.9 (2: 82 Zepos) ve c. 24 (2: 84-5 Zepos) III Leo, *Ecloga* 8.2, 8.4.2., editör:Ludwig Burgmann (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10 [Frankfurt: Löwenklau, 1983]) 202.
- 40 "Skirmishing" 7, in *Three Byzantine Military Treatises*, editör ve çeviren: G. T. Dennis (Washington: Dumbarton Oaks, 1985) 162-3; = *Le Traité sur la guerilla de l'empereur Nicephore Phocas* 7.2, editör, çeviren ve yorumlayan: Gilbert Dagron, Haralambie Mihaescu (Paris: Editions du C.N.R.S., 1986) 51, 180, 249. Gilbert Dagron, "Byzance et le modele islamique au Xe siècle. A propos des *Constitutions tactiques* de l'empereur Léon VI," *Comptes rendus, Académie des inscriptions et belles-lettres* (1983) 219-43.
- 41 Baladhuri, *Ansab al-Ashraf*, editör: Ihsan Abbas (Wiesbaden; F. Steiner, 1979) IV. 1: 47; editör; Max Schloesinger ve M. J. Kister (Jerusalem: Magnes, 1971) IVA: 36.
- 42 G. Dagron "'Ceux d'en face'les peuples étrangers dans les traités militaires byzantins," *TM* 10 (1986) 211, 222-7.
- 43 Baladhuri 153.
- 44 Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam, *Kitab al-amwal*, editör: Muhammad Khalil Haras (Kahire 1968) 248, 253; Marius Canard, "Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle" *Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut français de Damas* 13 (1949-1950).62-3; yeni baskı *Byzance et les musulmanes du Proche Orient* isimli eserde (London: Variorum, 1973). Canard bu ifadenin inanılabilirliğine kabul etmektedir; W. Barthold, "al-Awza'i, *Der Islam* 18 (1929) 244.
- 45 Baladhuri 150, 156-7. İslam kaynağı bilhassa Kıbrıs'ı Arabissos olayıyla karşılaştırmaktadır. Bu durum, bazı modern Kıbrıs tarihçilerinin göz ardı ettiği bir noktadır. Bununla beraber, zorunluluklardaki benzerlikler Müslümanlar tarafından Kıbrıslılara dayatılan anlaşmaların inanılabilirlik derecesini yükseltmektedir.
- 46 H. Gottschalk, "Abu Ubayd al-Qasim b. Sallam," *El2* 1 (1960) 157.
- 47 Bkz. A. Stratos, (Athens 1972) 4: 46-8, söz konusu bu dönemde Kıbrıs'ın 'yöneticisinin' olmadığını ve bununla beraber, Baladhuri'nin bilgilerinin yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Stratos yanılmaktadır, çünkü IX. yüz-

yıl ortalarında *Taktikon Uspensky*, Kıbrıs için listelemektedir: N. Oikonomides, *Listes* 57, karşılaştırın 353-4; deniz kuvvetleriyle ilgili sorumlulukları içeren sonraki olası açıklaması hakkında: H. Ahrweiler, *Byzance et la mer* (Paris: Presses Universitaires de France, 1966) 54-61; karşılaştırın; Judith Herrin, "Crete in the Conflicts of the Eighth Century," editör: Vasiles Kremmydas, Chrysa Maltezou, Nikolaos Panayiotakis (Rethymnon: Crete Üniversitesi 1986) 1: 113-26. A. I. Dikigoropoulos, "The Political Status of Cyprus AD 648-695," *Report of the Department of Antiquities* (1940-8; Lefkoşa yayınlanmış, 1958) 94-114, aynı zamanda bu kaynağın doğruluğunu sorgulamaktadır. Fakat Costas P. Kyrras, "The Nature of the Arab-Byzantine Relations in Cyprus from the Middle of the 7th to the Middle of the 10th Century AD," *Graeco-Arabic* 3 (1984) 149/76, *History of Cyprus*'dan uyarlanan kısaltılmış yeni baskısı, (Nicosia 1985) 176-85, 648/9 tarihinin böylesi bir barış antlaşması için doğru olabileceğiyle düşüncesini paylaşmaktadır, (Lefkoşa 1972) 2: 193-4, 648-9 tarihini kabul etmektedir.

- 48 Ahmad Shboul, "Arab Attitudes Towards Byzantium: Official, Learned, Popular," *Essays Presented to Joan Hussey for Her 80th Birthday* (Camberley, Surrey: Porphyrogenitus, 1988) 111-28.
- 49 Sayf b. Ömer'in ilettiği kaynakları kullanan Ibn al-Athir ve al-Tabari'ye dikkat: Ibn al-Athir (2: 413 Tornberg); Yaqut 2: 73; al-Tabari i 3393-4, i 2498-503, 2549; al-Tabari (Zotenberg, 3: 425-30); aynı zamanda, al-Tabari, *The History of al-Tabari* 13: *The Conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, çeviren: Gautier H. A. Juynboll (Albany: New York Devlet Üniversitesi Yayını, 1989) 79-91; Ibn al-Adim, *Zubdat al-Halab min Ta'rikk Halab* 1: 25-9; Baladhuri (149 De Goeje). Bkz. N. Posner, "The Muslim Conquest of Northern Mesopotamia" özellikle 246-92.
- 50 Hratz Bartikian, *ByzStratos* 1: 17-39.
- 51 al-Tabari i 2516; *The History of al Tabari* 13'den çeviri: *The Conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, çeviren: Gautier H. A. Juynboll (Albany: New York Devlet Üniversitesi Yayını, 1989) 96.
- 52 Walter E. Kaegi, "Observations on Warfare Between Byzantium and Umayyad Syria," 1987 *Bilad al-Sham Proceedings* 2: 49-70.
- 53 Michael Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy* (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayını, 1985).
- 54 [Synopsis Sathas], editör: Constantine Sathas, in; (Viyana, Paris 1894) 7: 110. Bu XIII. yüzyıl kaynağı hakkında, Karayannopulos-Weiss, *Quellenkunde* 2: 462-3, no.443. VII. yüzyıla dair özel olarak hazırlanmış, değerli bir referans içermektedir: Walter E. Kaegi, "New Evidence on the Early Reign of Heraclius," *BZ* 66 (1973) 311, özellikle n.9.
- 55 Philagrios'un kurşun mühürleri -Zakos-Veglery, BLS no. 1365, 1, 2. bölüm: 831; V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, T. 2:

- L'Administration centrale* (Paris: Editions du C. N. R. S., 1981) 385-6, no. 740- bilinmektedir, aynı zamanda III. Constantine adına onun Heraclius'un halefi olarak gerçekleştirdiği işler., Nicephorus, *Hist.*, 29 (78 Mango), ve onun, General Valentinus'un kıskırtmasında sürgüne gönderilmesi de bilinmektedir Nicephorus, *Hist.* 30 (80 Mango) ve Nikiu'lu John 120.2-3 (191 Charles). Bu sadece söz konusu eyleme yapılan referanstır.
- 56 Theoph., *Chron.*, AM 6131 (341 De Boor). AH 20 = 640: al-Yaqubi (2: Houtsma); Ibn Sa'd, *Tabaqat* III/1: 213 (H. 20 Muharram ya da 640 yılı Aralık/641 yılı Ocak). Genel bir vergi kaydı oluşturulmasında Bizans'ın etkisi olabilir. Fakat bir kayıt oluşturulması konusu ya da profesyonel (ücretli) bölüme kayıtlı bu askerlerin yoklama cetveli konusu ayrı bir konudur. Bunun için bkz. Gerd-Rüdiger Puin, *Der Diwan von Umar* (Bonn 1970) 18, 27, 94. Diwan kelimesi ya da hazine, bir kayıt oluşturulmasıyla orijinal bir birlikteliği vardır: Lane, *Arabic-English Lexicon*, 1: 939, ve bu tam da, Theodore Skutariotes ve Theophanes'in, Heraclius'un son yıllarındaki her iki durum için de zikrettikleri şeydir. Son genel nüfus sayımı: Jean Durliat, *Les Finances publiques* 16.
- 57 Pers İmparatorluğunun devamı yolundaki çağdaş duyarlılık ve şayet Pers İmparatorluğu ortadan kalkarsa onun yerini alacak bir başka ırk mensuplarının imparatorluğuyla yer değiştirmesinin doğuracağı potansiyel tehlike hakkındaki uyarılar: Theophylact Simocatta, *Hist.*, 4. 13. 9., 4. 13. 13. Theophylact, Perslilerin yerine geçebilecek ırkın kimliği konusunda yeterince açık bilgi vermemektedir. Belki de, sadece Perslilerin medeni ve Bizanslılarınkine eşit derecede düşünülebileceğinin isteksizce kabulü herhangi bir başka ırkı kastetmektedir.
- 58 Sasanilerin Müslümanlar tarafından yenilgiye uğratılmaları hakkında, A. I. Koiesnikov, *Zavoevanie Irana Arabami* (Moskova: Nauka, 1982).
- 59 Nov. 85; Priscus, *Hist.*, editör: L. Dindorf, *Historici Graeci Minores* (Leipzig: Teubner, 1870) 306; Denis Feissel, İsmail Kaygusuz, "Un mandement imperial du VIe siècle dans une inscription d'Handianoupolis d'Honorade," *TM* 9 (1985) 397-419, özellikle, 410-15. Stein, *HBE* 2: 245, 465.
- 60 Kuzey Suriye'nin kaderini belirlemede iç çatışma değil, askeri gücün önemli rolü üzerine duyarlı bir vurgu için: Dennis Dean Hammond, "Byzantine Norhthern Syria, AD 298-610: Entegrasyon-Disentegrasyon" (Yayınlanmamış Doktora tezi, diss., UCLA, 1987) 326.
- 61 Ticaret sınırları: Patricia Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam* (Princeton Üniversitesi Yayını, 1987).
- 62 Abd al-Hamid ibn Yapya, *Risala* 4: 512 = Schönig, *Sendschreiben* 53.
- 63 W. E. Kaegi, Jr., *BMU* 134-85, ve daha detaylı anlatım için, Dionysia Misiu, (Thessaloniki 1984). Yunan kaynaklarına eleştirel yaklaşımlar: P.

- Speck, *Das geteilte Dossier* 44-50, 414-97; A. Stratos (Athens 1969) 3: 144-220. Not: Michael the Syrian, *Chron.*, 11.9. (2: 426 Chabot); Georgius Elmacinus (al-Makin), *Historia Saracenia qua Res Gestae Muslimorum inde a Muhammade...*, çeviri Thomas Erpenius (Leiden: Typographia Erpenianna, 1625) 36.
- 64 VIII. ve IX. yüzyılı müteakip sorunlar hakkında: Friedhelm Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klassae von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* (Berlin: Akamedie-Verlag, 1987).
- 65 Abd al-Hamid bin Yahya, *Risala* 4: 473-533, özellikle 495-533 = Schönig, *Sendschreiben* 38-73.
- 66 Theophylact Simocatta, *Hist.*, 3.17.7. (De Boor 151).
- 67 Paul Emile Lemerle, *Les Plus Anciens Recueils des miracles de Saint demetrius et la penetration des Slaves dans les Balkans*, I, II (Paris: Editions du C.N.R.S., 1979, 1981).
- 68 Hippolyte Delehaye, "Passio sanctorum sexaginta martyrum," *AB* 28 (1904) 289-307; J. Pargoire, "Les LX soldats martyrs de Gaza," *EO* 8 (1905) 40/3.
- 69 Yıkıcılık: Benjamin Z. Kedar, "The Arab Conquests and Agriculture: A Seventh-Century Apocalypse, Satellite Imagery, and Palynology," *Asian and African Studies, Journal of the Israel Oriental Society* 19 (1985) 1-15.
- 70 Michael the Syrian, *Chron.*, 11.5 (2: 418 Chabot). Ammianus 20. 7.9.
- 71 John W. Jandora, "Developments in Islamic Warfare: The Early Conquests," *Studia Islamica* 64 (1986) 101-13, çeşitli fetihlerin başarılmasında Müslümanların askeri biiminin pozitif rolünü büyük bir heyecanla tartışmaktadır. Monotheletism ve Monophysitism hakkında, Friedhelm Winkelmann, "Die Quellen zur Erforschun des mono-energetisch-monotheletischen Streites," *Klio* 69 (1987) 515-9.
- 72 Procopius, *Anecd.* 26.31-3.
- 73 Glanville Downey, "The Persian Campaign in Syria in AD 540," *Speculum* 28 (1953) 342-5, karşılaştırın: aynı zamanda 348.
- 74 Donner, *EIC*, 270.
- 75 Donner, *EIC*, 256.
- 76 Donner, *EIC*, 255.
- 77 Azdi 15.
- 78 Michael Bonner, "The Emergence of the Thughur: The Arab-Byzantine Frontier in the Early Abbasid Age" (Yayınlanmamış Doktora tezi, diss., Princeton Üniversitesi, 1987).
- 79 Baladhuri 163-72; Haase, *Untersuchungen* 33ff. Bununla beraber, Kenneth Holum and Professor Yoram Tsafrir Rehovot ba-Negev sitesinde yıkıcı bir faaliyetin gerçekleştiğine dair kanıt olduğuna inanmaktadırlar.

- 80 Negev hakkında, özellikle Philip mayerson, "The Agricultural Regime," *Excavations at Nessana*, 1. cilt, editör: H. Dunscombe Colt (London: British School of Archaeology in Jerusalem, 1962); A. Negev, "Eboda," in: *Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* (New York, Jerusalem: Prentice Hall, Massada) 2: 343-55.
- 81 Pirenne tezi şu anda bilinmemektedir: Dietrich Claude, *Untersuchungen zur Handel und Verkehr der vor-und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nord-Europa*, II (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1984) ve, R. Hodges, D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe* (Ithaca, NY: Cornell Üniversitesi Yayını, 1983). Bkz. Fred M. Donner, s.v., "Islam, Conquests of," *DMA* 6 (1985) 566-74.
- 82 Shahid, *BAFIC* 274-6, 327-8.
- 83 Ibn Abd al-Hakam, *Futuh mişr* (129 Torrey). Ibn Duqmaq, *al-Intişar li-Wasitat Iqd al-Amsar*, editör: Karl Vollers (Beyrut: al-Maktab al-Tijari li Tiba'a wa al-Nashr wa al-Tawzi, 1966) 5: Wladyslaw Kubiak, *Al Fustat. Its Foundation and Early Urban Development* (Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Watsawskiego, 1982) 95.
- 84 Sebeos, *Hist.*, c. 38 (182 Bedrosian, 149 Macler). Bu olay askeri anlamdaki sadakatde devam eden güvenilmez yapının altını çizmektedir. 717-18 yıllarında Constantinople'nin kuşatılmasında, Constantinople'yi kuşatan Müslümanlara ait gemilerden Hristiyan gemicilerin ayrılması ve sadakatsizliklerine değinilmektedir: Theoph., *Chron.*, AM 6209 (397 De Boor). Marwan seferinde yer alan Hristiyan birliklerinin Banu Taghlib'den gelmeleriyle ilgili iddiaların reddi: Gernot Rotter, *Die Umayyaden und der zweite Bürgerkrieg* (680-692) (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes [Wiesbaden: Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, Kommissionverlag Franz Steiner, 1982]) 150 n. 261.
- 85 W. E. Kaegi, "Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest," *Church History* 38 (1969) 11, düzeltmeleri yapılmış yeni baskısı ASRB, aynı zamanda, Telemachos Lounghis, (Athens 1981) 49-85.
- 86 X. yüzyılda kasabaların, köylerin ve topoğrafyanın rolü: *Le Traite sur la guerilla (De velitatione) de l'empereur Nicephore Phocas*, editör: G. Dagron, H. Mihaescu (Paris: Editions du C.N. R.S. 1986).
- 87 Ramsay MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* 177-97.
- 88 Judith Herrin, *The Formation of Christendom* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayını, 1987) 211, muhtemelen pek çok kabile mensubunda "kutsal savaş" bilincini mübalağa etmektedir. Albrecht Noth "kutsal savaş"ın fetihlerin erken döneminde İslam'ın karakteristik bir niteliği olmadığını ileri sürmektedir, *Heiliger Krieg und Heiliger Kampf* (Bonner historische Forschungen, 28 (Bonn: Röhrscheid, 1966) 41-2, 87-8, özellikle 139-48, bu dönemde "Kutsal Savaş"ın daha sonraki kavramı için bir temel oluşturulmaya çalışılmasına rağmen. Wilferd Madelung, s.v.

"Jihad", *DMA* 7: 110-11.

⁸⁹ Baladhuri (212-13 De Goeje).

⁹⁰ Jacques Jarry, "L'Egypte et l'invasion musulmane," *Annales Islamologiques* 6 (1966 1-29, Bu yanlış teoriler ışığında, Mısır'daki hizipleşmelerle sosyal, siyasal ve dini önemi ilişkilendirmede ve Bizans yönetiminin Mısır'ı savunmasını yorumlada ve Müslümanların eline geçişinde karışıklıklar söz konusudur; karşılaştırm: Alan Cameron, *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium* (Oxford: Clarendon Yayını, 1976).

⁹¹ Irak'ın müslümanlar tarafından fethi: Donner, *EIC*; Morony, *Iraq after the Muslim Conquest* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayını, 1984).

⁹² Gilbert Dagron, "Byzance et le modèle islamique au Xe siècle. A propos des *Constitutions tactiques* de l'empereur Léon VI," *Comptes rendus, Académie des inscriptions et belleslettres* (1983) 2319-43; Dagron, "Ceux d'en face: les peuples étrangers dans les traites militaires byzantins," *TM* 10 (1986) 222-8; *Le Traite sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas*, editör: G. Dagron, H. Mihaescu (Paris: Editions du C.N.R.S., 1986).

⁹³ Euty chius, *Ann.* 279 (136-7 Breydy). Kufi 1: 269-70.

⁹⁴ Euty chius, *Ann.*, 279 (136-7 Breydy metni, 116 Breydy çevirisi); Michael the Syrian, *Chron.*, 11.6 (2: 421 Chabot).

⁹⁵ Ralph-Johannes Lilie, "Die zweihundertjahrige Reform. Zu den Anfängen der Themen-organisation im 7. und 8. Jahrhundert," *Byzsl* 45 (1984) 27-39, 190-201.

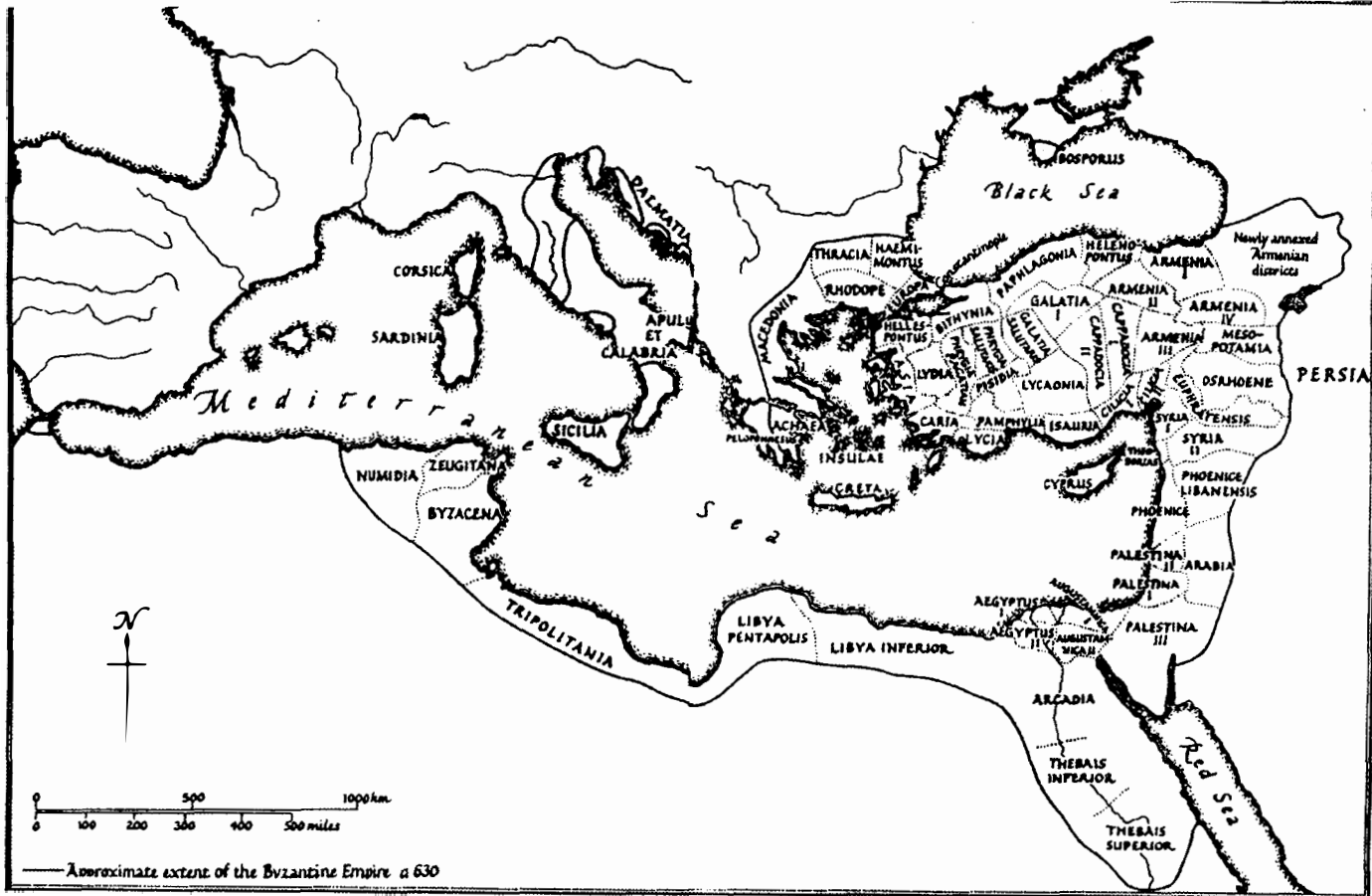
⁹⁶ İslam fetihleri öncesinde Suriye'deki "theme-like" karakteristikleriyle bölgelerin varlığı üzerine Arap kaynaklarından elde edilen veriler için en azami olay: İrfan Shahid, "Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic," *Byzantion* 57 (1987) 391-403; ve Shahid, "Heraclius and the Theme System: Further Observations," *Byzantion* 59 (1989) 208-43. 'Theme'lerin ortaya çıkışı ve doğası hakkında yapılan tartışma için önemlidir ve olumlu bir katkı sağlamaktadır. Bu metinleri bir başka yerde tartışma fırsatı bulana kadar bunları tartışmayacağım. Karşılaştırmalı çalışmalarında dahil olduğu bilimsel incelemeler kabul etmek için Bizans ve Müslüman askeri kurumları arasındaki bağlantı için önem arz etmektedir. Ve Heraclius'un, Müslümanların saldırıları karşısında var olan kritik durumla baş edebilmek amacıyla acil askeri yönetimin yasal yetkilerini oluşturulmasıyla ilgilendiğine dair kanıtlar vardır. Temel soru, bu düzenlemelerin temel karakteristiğinin ne olduğudur. Alan G. Walmsley'in doktora tezindeki incelemesi "Administrative Structure and Urban Settlement in Filastin and Urdunn" hakkındaki yargımı geçici olarak erteliyorum: (yayınlanmamış Doktora tezi, Sdney Üniversitesi, Avustralya, 1987). Shahid'e muhalif olarak, Alan G. *ajnad*'ın doğrudan Bizans orijinli olmaksızın, Ömer'in halifelğinde kaynaklandığını ileri

sürmektedir. Alan G'nin kullandığı mantığın ve dökümanların detaylarını inceleyene kadar ortaya koyduğu tezi hakkında bir kanaatimi beyan etmeyi ertelemek zorundayım. Anladığım kadarıyla, Alan G., vardığı sonucunu desteklemesi amacıyla ağırlıklı olarak arkeolojik ve nümismatik kanıtları kullanmıştır. Şayet bu uyguladığı yöntem bilgi dağarcığımıza bir katkı sağlayacaksa önemli bir olaydır.

- 97 Azdi 31; Ibn al-Athir 2: 311, 317-18; al-Tabari i 2104.
- 98 Niceph., *Hist.*, 23 (70-3 Mango); Theoph., *Chron.*, AM 6128 (De Boor 340).
- 99 Kufi 1:101 ve al-Tabari/Sayf i 2104 ve Ibn al-Athir (2: 311 Tornberg) nin-kiyle beraber düşünülmüş olan al-Azdi al-Basri'nin *Ta'rih futeh al-Sham*'ın Amir gerçekleştirdiği baskısı 28-31. sayfalarındaki Azdi'nin verdiği bilgi en tamam olanıdır.
- 100 al-Tabari i 2087 (Sayf)'dan alıntı yapan M. De Goeje, *Memoire* 2 73, 635 yılında Fahl'de zikredilen "Daraqis" in muhtemelen "Thrakesios" ya da Thrakesian Theme'nin komutanıydı, fakat bu kesin değildir. Bugün bile Daraqis'in kimliğinin belirlenmesinde daha bir kesinlik elde etmek mümkün değildir. Fakat De Goeje'nin kendi baskısındaki al-Tabari i 2987'de metinde "Duraqis" olarak geçmektedir. Muhtemelen *thematic* komutana değil, Thrakesios'a atıfta bulunmaktadır; fakat birkaç yıl sonra Mısır'ın savunulmasındaki başarısızlıkta görev alan birlikler olan *magister militum per Thraciam* ya da *Thracian* kuvvetlerinin komutanının geleneksel anlamındadır "Thrakesios" olarak değil *Drungarios*'u olarak anmak doğru olmayabilir. *Drungarios* bir başka Arapça metinde zikredilmektedir. Katip, *drungarios*'u yazarken ya da kopye ederken hata yapmış olabilir. Fakat bu kelime "Thrakesios" ise bir "theme" olmadan önce o dönemde bazı askeri birliklerin yerine bir 'thematic' birlik olduğuna dair kanıt mevcut değildir. De Goeje, pek çok araştırmadan önceki kendi varsayımının Bizans "themes" leri yerine aldığını yazmaktadır. En iyisi, De Goeje'nin varsayımının muhtemel bir açıklama olduğudur; fakat bundan daha fazlası değil. Onun kanaatini destekleyecek hiçbir ek teyid bulunamamıştır. Diğer hiçbir bilimadamı De Goeje'nin varsayımı üzerine yorumda bulunmamıştır. 'Thematic' orijin sorunu hakkında Arap kaynaklar için, Kaegi, "al-Baladhuri and the Armeniak Theme," ASRB.
- 101 al-Tabari, i 2572-3; *The History of al-Tabari*'den İngilizce çevirisi, 13: *The Conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, çeviri: Gautier H. A. Juynboll (Albany: New York Devlet Üniversitesi, 1989) 154.
- 102 Walter E. Kaegi, Jr., "al-Baladhuri and the Armeniak Theme," *Byzantion* 38 (1969) 273-7; fakat bkz: Ralph-Johannes Lilie, "Die zewihundertjahrige Reform. Zu den Angangen der Themenorganisation im 7. und 8. Jahrhundert," *Byzsl* 45 (1984) 27-39, 190-201.

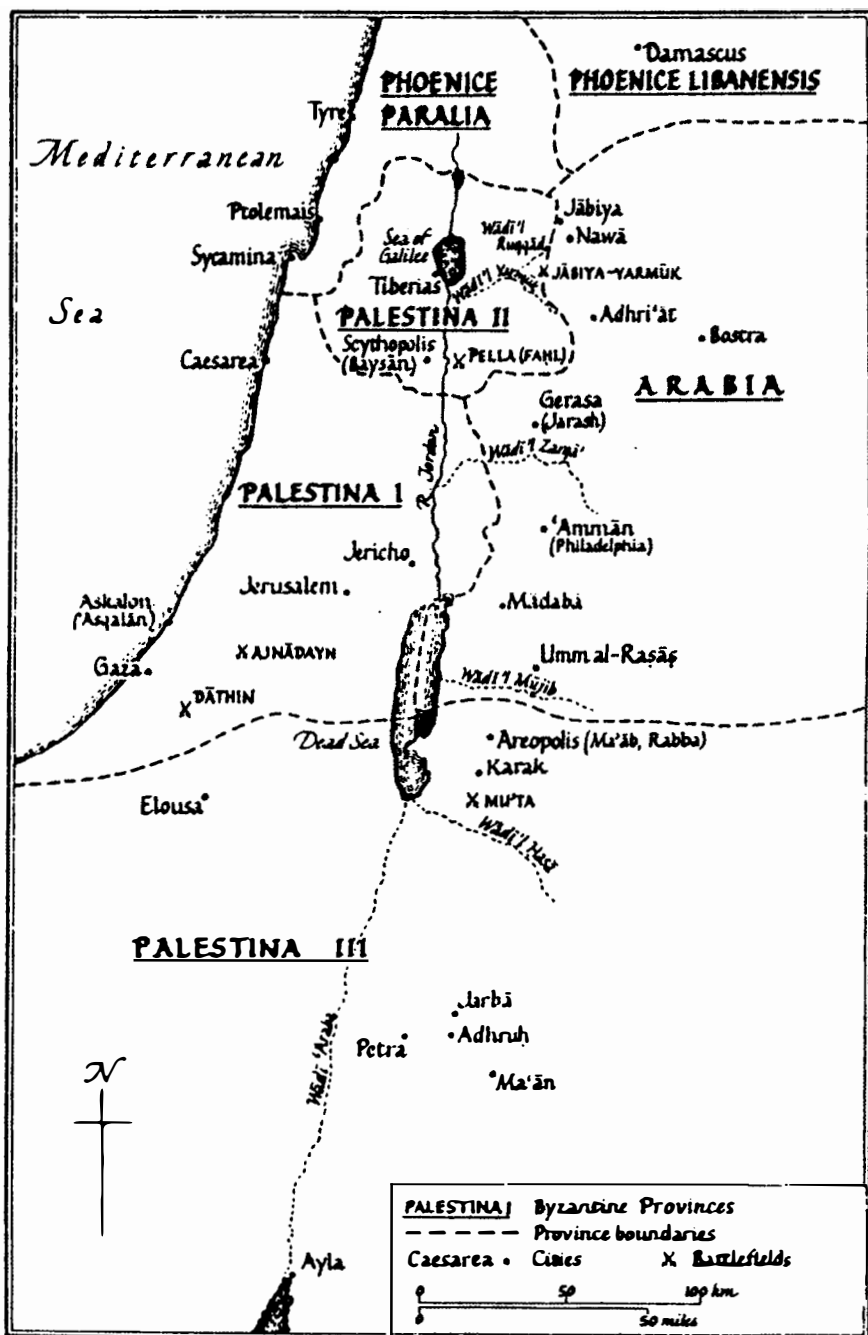
- ¹⁰³ Kaegi, BMU 148-53. Eutychius, *Ann.*, c. 278 (135-6 Breydy metni); Az-di 151-2, 175-7.
- ¹⁰⁴ Eski eyaletlerin hayatlarını devam ettirmeleri: Heinrich Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung* (Leipzig 1899; yeni baskı Amsterdam: Hakkert, 1966) 64-72; J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* (Münih: Beck, 1959) 35, 57-8, 70; Haldon, *Byzantium* 196-200, 212.
- ¹⁰⁵ Kaegi, "Observations on Warfare Between Byzantium und Umayyad Syria," 1987 *Bilad al-Sham Proceedings* 2: 49-70; Kaegi, "Changes in Military Organization and Daily Life on the Eastern Frontier," editör: Chrysa Maltezou (Atina: Hellenic Center for Byzantine Studies, 1989) 507-21.
- ¹⁰⁶ Maria Nystazopoulou-Pelekidou, "Les Slaves dans l'empire byzantin," *Major Papers, The 17th International Byzantine Congress* (New Rochelle, NY; Caratzas, 1986) 345-67.
- ¹⁰⁷ Emilienne Demougeot, *De l'unité à la division de l'empire romain (395-410)* (Paris: Geuthner, 1951). Karşılaştırın: Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayını: 1968).

Haritalar

İslâm Fetihleri Arefesinde Bizans İmparatorluğu

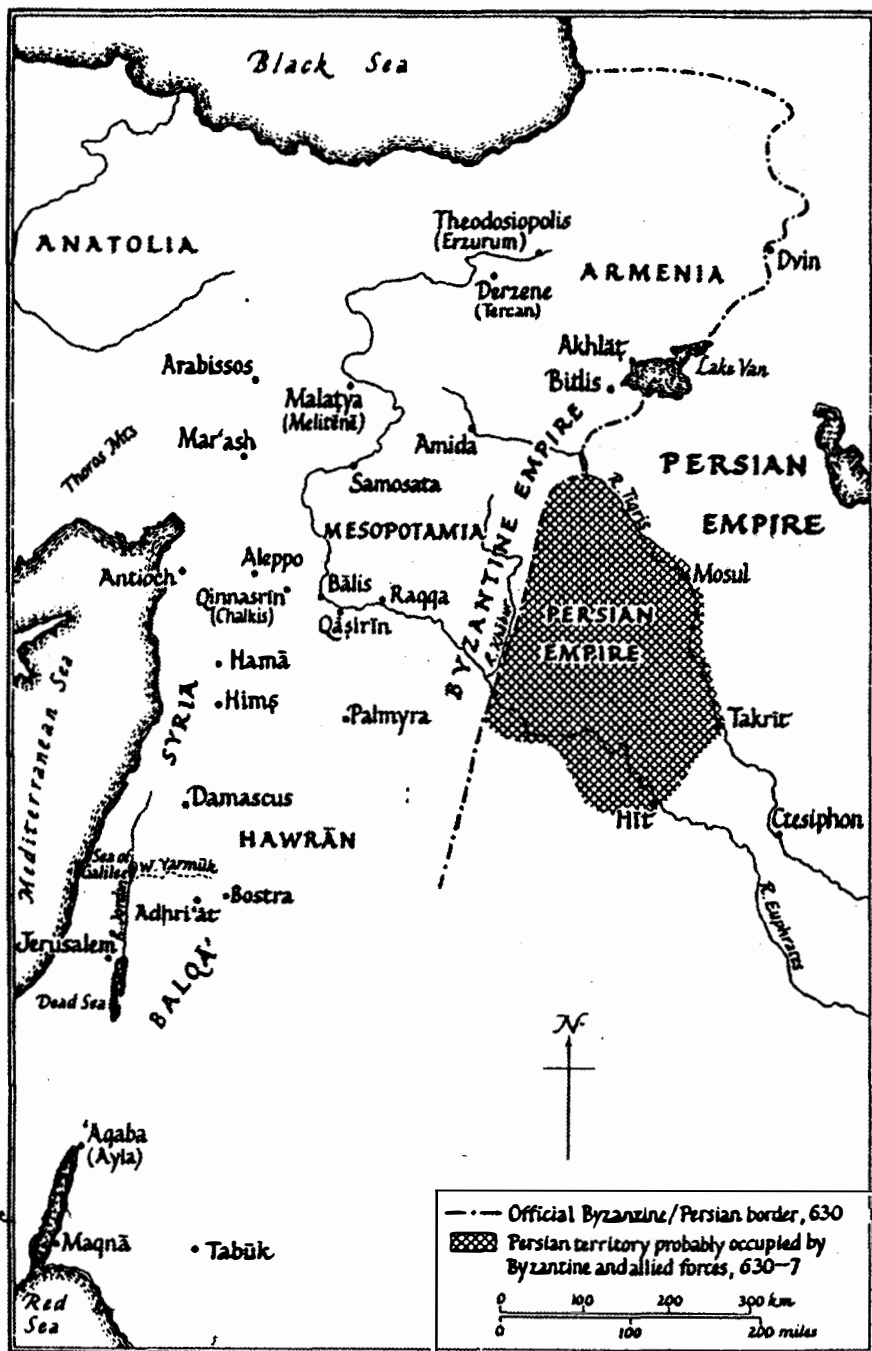
2. Harita

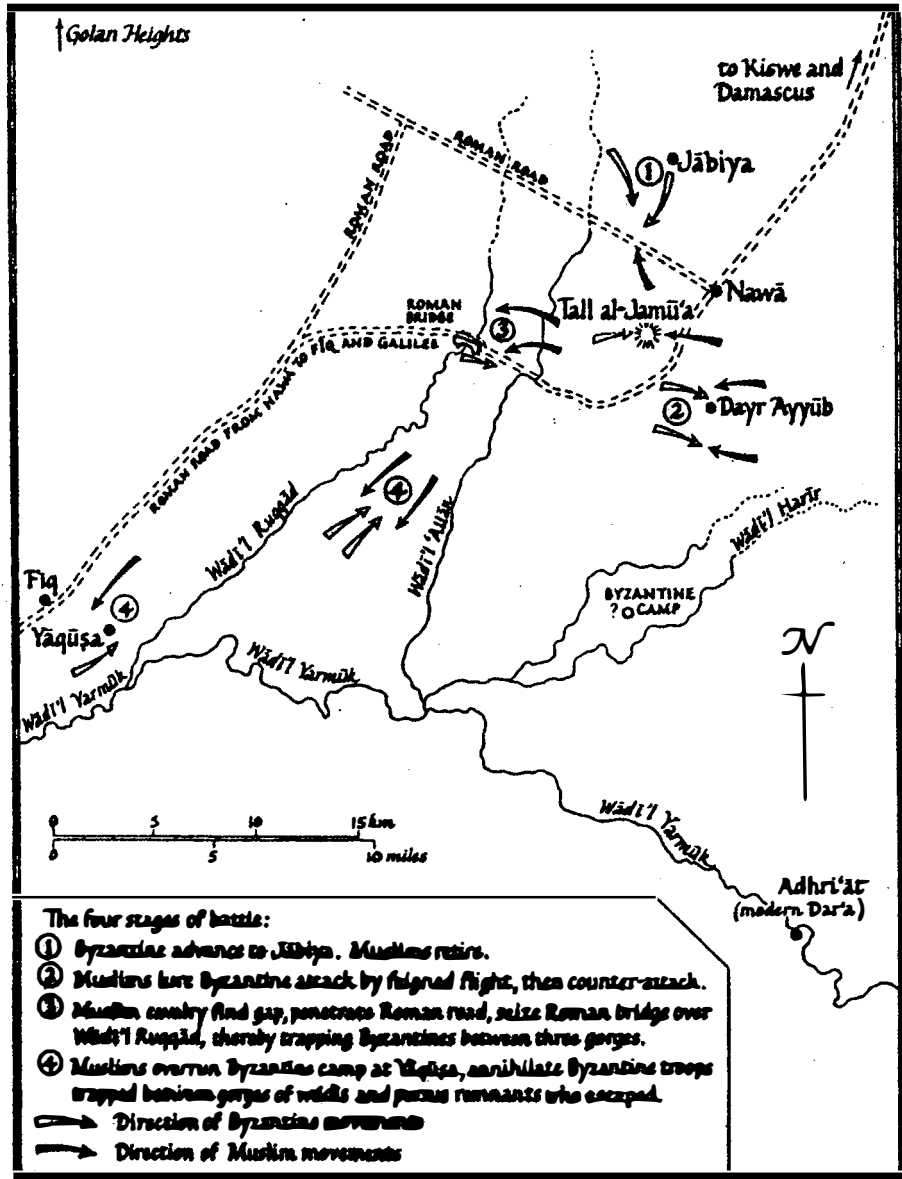
Eyalet Sınırları ve Önemli Vadilerle Birlikte Bizans

Malikî Devleti Filistin ve Güney Suriye

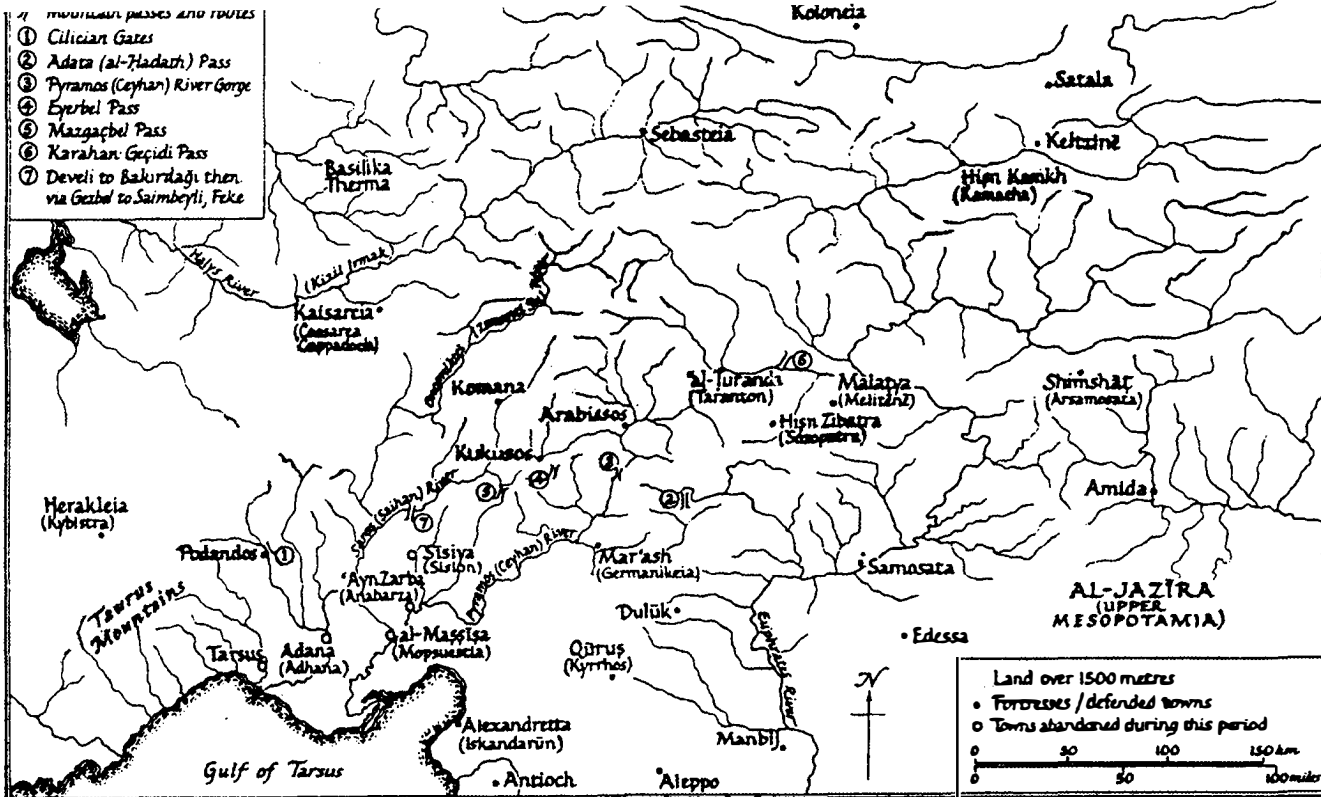
3. Harita

4. Harita

Jabiya-Yermuk Savaşı

Toros Dağlarındaki Bizans ve İslâm Toprakları
Arasındaki Sınır Bölgesi

prof. walter e. kaegi

Bizans ve İlk İslam Fetihleri

Geç Roma dönemi ve erken İslam ve Bizans ile ilgili çalışmalarda son zamanlarda gerçekleştirilen araştırmalar ışığında diğer birincil kaynaklar kadar Arapça ve Grekçeyi de kullanan Profesör Kaegi İslamın ortaya çıkışı arefesinde imparatorluk koşullarını değerlendirmektedir. Kaegi etnik ayrımları, askeri ve dini yanlış anlaşılmaları, bazı önemli askeri seferberlikler ve savaşlar kadar terk edilmeye yüz tutmuş mali, askeri ve siyasi kurumlardaki ve tavırlardaki tehlikeli gerilimleri ve ataletleri de çalışmasına dahil etmiştir. Bizansla devlet yetkililerinin ve sivil halkın müslümanlarla işbirliklerini geç dönem Roma bağlamına dahil etmekte ve bunun ne VII. yüzyıla özgü ne de Hristiyan doktriner tartışmalarının temel bir sonucu olmadığını göstermektedir.

kaknüs

ISBN 975-6963-93-X

9

799756 963936

www.kitapyurdu.com

